Edward Said

ORYANTALİZM

Çeviren Nezih Uzel

İRFAN YAYINEVİ

ORYANTALİZM
(Doğubilim)
SÖMÜRGECİLİĞİN KEŞİF KOLU

EDWARD W. SAID

Çeviren
NEZİH UZEL

İNKILÂP YAYINEVİ

İrfan Yayımcılık Nu.:38
Tercüme Eserler Nu.:2

ISBN 975-371-032-1

Yayın Hakkı (Copyright):
© İrfan Yayımcılık & Tanıtım

Dördüncü Baskı
Mart 1998
İstanbul

Kapak:
Erol KAYMAK

Dizgi-iç düzen:
Karakalem

Baskı:
Paşahan Matbaası

Cilt:
Paşahan Ciltevi

İrfan
Yayımcılık & Tanıtım Limited Şirketi
Klodfarer Cad. No.: 40/7
34400 Divanyolu İSTANBUL
Tel&Faks: (212) 518 38 66

İçindekiler

Sunu 7
Giriş 11

KISIM 1 : *Oryantalizmin alanı*
I. Doğuyu tanımak 51
II. Hayalden doğan coğrafya ve görünümler: Doğuluyu doğululaştırmak 79
III. Projeler 111
IV. Kriz 137

KISIM 2 : *Düzenlenen ve yeniden düzenlenen oryantalizm*
I. Sınırları yeniden çizme, problemleri yeniden keşfetme, dini lâikleştirme 163
II. Silvistre de Sacy, Ernest Renan, Karl Marks, Akılcı antropoloji, filoloji laboratuvarı ve etkileri 179
III. Hristiyan hacıları ve İngiliz–Fransız gezginciliği 221

KISIM 3 : *Bugünkü oryantalizm*
I. Gizli oryantalizm – açık oryantalizm 275
II. Stil, uzmanlık, uzmanın görüşü, dünyada oryantalizm 307

III. Tam gelişme içindeki modern İngiliz–Fransız oryantalizmi 345
IV. Son safha 385
(1) Haktan çizgiler ve bilimsel takdim 386
(a) Kültürel ilişkiler politikası 397
(b) İslâm... Sadece İslâm 414
(c) Doğulular... doğulular... doğulular... 432
Dipnotlar 445

Önsöz

Doğu'nun bin dört yüz yılı İslâm ile birlikte geçmiştir. Bu süre içinde bölgede var olmuş bütün eski uygarlıkların yaşamaya devam eden kalıntıları İslâm medeniyetinin üstün vasıfları içinde erimiş ve yeni bir sentez oluşturmuştur. Doğu toprağı, Doğu insanı bu zaman birimi içinde sanki yeniden doğmuş gibidir. İslâm'ın yüksek birleştirici gücü bu sırada hiç kuşkusuz çağlar ötesinde kalmış eski değerleri yeniden gün ışığına çıkarmış ve bunları getirdiği kendi değerleri ile birlikte tekrar insanlığın faydasına sunmuştur.

İslâm'ın bir uygarlık olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. İnsanların Tanrı ile aralarındaki ilişki bu konunun dışındadır. O ilişkiye insan ve Tanrı'dan başka hiç kimse, hiçbir kurum ve hiçbir varlık müdahale edemez.

İslâm uygarlığına gelince bu olay otuz dokuz yıl kuruluş çağı; Emevî ve Abbasî devirlerini içine almak üzere ikiyüz seksen dört yıl devletleşme ve kültürel üstünlük çağı; Dokuz yüz yetmiş altı yıl Asya, Afrika ve Avrupa'ya yayılan bölgesel İslâm devletleri çağı ve 1921'den sonra başlayan yakın çağ olmak üzere dört devir içinde ele alınmalıdır.

İslâm uygarlığının bir medeniyet halkası halindeyer yüzü yuvarlağı üzerinde bütün haşmeti ile parladığı çağ böylece 1400 yıl sürmüştür.

Bu devre içinde Atlantik okyanusundan Hint ve Pasifik okyanusuna, Rus nehirleri bölgesinden Afrika ortalarına kadar uzanan büyük İslâm alanı elliye yakın devletin varlığına tanık olmuş, bütün bu devletler gerek kuruluşlarında, gerek işleyişlerinde ve gerekse tutturdukları uygarlık düzeyinde daima İslâmî prensiplerden yola çıkmışlardır.

İslâm devletlerinin en uzun ömürlü olanı 622 yıl yaşamış olan Osmanlı İmparatorluğu'dur. Onun hemen arkasında 330 yıl ömür süren Hind Babür İmparatorluğu yer almaktadır. Üçüncü sırayı ise 277 yıl ile Kurtuba Emevî hilafeti alıyor...

Hind Babür İmparatorluğu Osmanlı Devleti'nin çöküşünden altmış beş yıl önce tarihe karışmıştır. Osmanlı Devleti'nin Doğu'da en büyük rakibi olan İran Safevî Devleti ise onun çöküşünden yüz seksen beş yıl önce tarihe karışmış bulunuyordu.

Osmanlılar böylece son iki yüzyıl içinde İslâm'ın hür bayrağını Hind Müslümanları ile birlikte tek başlarına taşımışlar son yarım yüz yıl içinde ise bu bayrağın rakipsiz hizmetkârı olmuşlardır.

Yirminci yüzyıla girildiğinde dünyada tek bağımsız İslâm devleti Osmanlı İmparatorluğu idi. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında meydana gelen Mehdi Muhammed Ahmed (Sudan) veya Şeyh Şamil (Kafkaslar) hareketlerini veya benzerlerini büyük olayın dışında tutmak lâzım gelir.

Yirminci yüzyıl içindeki devletleşme denemeleri harekteleri ise konu dışıdır.

İslâm uygarlığı kendi başına dağılmamıştır. Bu uygarlık dağıtılmıştır. Bu noktada olayın iç sebeplerinin yanında büyük ölçüde dış sebeplerinin varlığına işaret etmek istiyoruz. Şöyle ki: elinizde bulunan kitabın yazarı bu konuda şunları ileri sürüyor:

> "1815 ile 1914 yılları arasında Avrupa'nın direkt sömürge imparatorluğu dünya yüzeyinde %35'ten %85'e çıkmıştı. Yeryüzündeki bütün ülkeler o sırada bu olaydan nasiplerini almış bulunuyordu. Özellikle Asya ve Afrika ülkeleri sömürgecilikte başı çekiyorlardı.
>
> İngiltere ve Fransa iki büyük imparatorluk olarak bazen birleşiyor, anlaşıyor bazen de rekabete düşüyor ve birbirlerine düşman kesiliyorlar-

dı. Doğu'da Akdeniz kıyılarından Çin Hindi ve Malezya'ya kadar tekmil sömürge imparatorlukları ve etki alanları ya birbiri ile sürtüşüyor, yahut birbiri üzerine biniyor ve devamlı çekişmelere sahne oluyorlardı. İngilizler ve Fransızlar kültürel ve ırkî özellikleri ile İslâm dünyasına girmiş olan Ortadoğu'da ilk defa bir araya geliyorlar ve bu alanda bütün ağırlığı ve karışık problemleri ile "Doğu" dünyasını tanıyorlardı..."

İslâm uygarlığının özellikle son bir buçuk yüzyıl içinde bir başka uygarlığın genel saldırısına uğradığını anlatıyor bu sözler...

Elinizdeki bu kitap bu saldırının gerekçesini hazırlamış ve hazırlamaya devam eden bir "bilimin" varlığını kanıtlamak amacı ile kaleme alınmıştır.

Yazarının "Orientalisme", bizim "Oryantalizm" veya "Doğubilim" adını verdiğimiz bu bilim için yine yazar şu sözleri uygun görmektedir:

"Oryantalizm, Avrupa'nın Doğu fikridir..."

Genellikle Doğu'yu anlatmaya çalışan ve Doğu'yu inceleyen bu ilim Batı'da meydana getirilmiş ve Batı'nın çıkarlarına yönelik olmuştur. Yazar bu noktayı şöyle açıklıyor:

"Ben kendi hesabıma Oryantalizmin uzayıp giden bilimsel konu konuşmalardan çok daha ileri ölçüde Avrupa ve Atlantik güçlerinin Doğu üzerindeki bir kuvvet denemeleri olduğunu düşünüyorum..."

Kitabın yazarı "Oryantalizm" ilminin bir siyasal propaganda aracı olarak Batı'nın Doğu üzerindeki üstünlüğünü kanıtlamaya çalışırken aynı zamanda Batı'nın Doğu'ya ve özellikle İslâm'a saldırmasını da haklı çıkarmaya çalıştığını ileri sürmektedir. Bütün söylemek istedikleri şu kısa cümlede özetlenebilir:

"Kısacası Oryantalizm eninde sonunda gerçeklerin siyasî bir görüntüsü olmaktan öteye geçememiştir."

Yazarın yakın çağı ele aldığı sırada ileri sürdüğü görüş daha da sert ve acımasızdır:

"Modern Oryantalizmin aynı zamanda kapitalizmin bir parçası olduğunu söylemek yanlış sayılmaz. Ancak bu kadarı yetmez, onu analitik ve tarihî bir incelemeye tâbi tutmak gerekmektedir..."

Elinizdeki kitap bu incelemenin ürünüdür. Şu sırada Birleşik Amerika'da Colombia Üniversitesi'nde öğretim görevine devam etmekte olan

1935 Kudüs doğumlu Edward Said Batı'lıların Doğu'yu nasıl çarpıtarak ele aldıklarını ve bunu hangi yöntemlerle gerçekleştirdiklerini ve böyle bir davranışa hangi gaye ile baş vurduklarını gözler önüne sermeye çalışırken büyük bir duyarlılıkla şu cümleleri tekrarlamaktadır:

> "İnsan gerçeğine böylesine uzak ve böylesine gözleri kapalı bir ilmin varlığını farketmeseydim bu kitabı yazmazdım..."

Biz bu cümlenin derin anlamı içinde yatan aynı duygulara yine aynı şekilde karşılık veriyor ve tek bir kelime üzerinde değişiklik yaparak şunu ilave ediyoruz: "İnsan gerçeğine böylesine uzak ve böylesine gözleri kapalı bir ilmin varlığını farketmeseydik bu kitabı çevirmezdik".

Nezih Uzel
Üsküdar 1982

Giriş

I

Beyrut'ta 1975–1976 yıllarının korkunç iç savaş günlerini yaşayan bir Fransız gazetecisi harab olmuş eski şehrin yıkıntıları önünde üzüntü ile şunları söylüyordu: "Burası vakti ile Chateaubriand ve Nerval'in sözünü ettiği Doğu'ya benziyordu." Yerlilere göre düşünülecek olursa gazeteci haklı idi, ancak o omuzlarının üzerinde bir Avrupalı kafası taşıyordu. Doğu çok eski çağlardan bu yana garip yaratıklarla dolu, şaşırtıcı anılar ve görüntüler taşıyan ve doğa üstü olaylarla bezenmiş bir fanteziler dünyası olarak Avrupalılar tarafından yaratılmıştı. Ancak Doğu artık kaybolmak üzereydi. Zamanını bitirmiş ve değişikliğe uğramıştı. Chateaubriand ve Nerval'in çizdiği Doğu'da bizzat yaşayan kişiler için belki bu gözlemler fazla bir değer taşımayacaktı.Zira onlar günümüzde aynı dünyanın içinde yaşamakta ve aynı sıkıntıları çekmektediler. Bir Avrupalı ziyaretçi için önemli olan Doğu'nun Batı'dan görünen şekli ve bugün içinde bulunduğu kaderiydi. Her iki konu da ayrı ay-

rı ele alınmalıydı. Ne var ki gerek Fransız gazetecisi ve gerekse Fransız kamuoyu ulusal bakış açısının dışına çıkamayacaklardı.

Amerikalıların durumları ise değişikti: Onlar Doğu'yu daha çok Çin ve Japonya'nın başını çektiği Uzakdoğu ile birleştirme çabası içindeydi. Fransızlar ve İngilizler hatta bir ölçüde Ruslar, Portekizliler, İtalyanlar ve İsviçreliler "Doğubilim: Şarkiyyat" adını vereceğim olayın uzun süre içinde yaşamışlardı. Bütün bu ülkeler Doğu'yu, Batı Avrupa'nın gördüğü şekilde düşünmüş ve onunla öylesine anlaşmışlardı. "Doğubilim", "Şarkiyat" yahut "Oryantalizm" bu anlaşmanın adıdır. Doğu sadece Batı'nın yakın komşusu değildir, bu alan aynı zamanda Avrupa'nın en geniş, en zengin ve en eski sömürgelerini kurduğu bir bölge ve uygarlığının ve dillerinin temelidir. Bu alan yine aynı zamanda Avrupa'nın kültürel rakibi; ilhamını yine Avrupa'dan alan büyük bir karşıtıdır. Dahası var... Doğu; fikirleri, hayalleri, kişiliği ve deneyleri ile kontraslar yaratarak Avrupa'nın (yahut Batı'nın) tarifini kolaylaştırmaktadır. Bütün bunlara rağmen bu Doğu'nun hiçbir yönü hayalî değildir. Doğu, Avrupa'nın maddi kültürünün ve uygarlığının ayrılmaz bir parçasıdır. "Doğubilim" bu uygarlığın kültürel ve ideolojik açıdan değişik bir anlatım şekli, kelime hazinesi, bir eğitim ve öğretim; kurumlar beraberliği, hayaller ve düşünceler toplamı, doktrinler ve hatta sömürge yönetimi için gerekli bürokrat kadrolar ve yerli yönetim elemanlarıdır. Konu böylesine geniş bir açıdan ele alındığında Amerikan görüş tarzı daha da sislenmektedir. Bununla birlikte Amerikalıların yaşadıkları son Japon, Kore ve Çin Hindi maceralarının, kendilerine Doğu hakkında daha akılcı ve daha gerçekçi bir duyarlılık bağışlamış olduğu ileri sürülebilir. Siyasî tesir ve büyüyen ekonomik özellikler açısından Amerikalıların Yakın ve Ortadoğu dedikleri bu ülkelerde Doğu zekâsı herhalde yeteri kadar olaylara yön verebilecektir. Amerikalıların böyle bir olanağı gözden kaçırmamaları gerekmektedir.

Okuyucular için şu nokta açık olmalıdır —bunu ilerde daha da

açık göstermeye çalışacağız—: "Oryantalizm" kelimesi ile ben pek çok şey ifade etmek istiyorum. Kanaatime göre bunların bazıları diğerlerinin tamamlayıcısıdır. Bu kelimenin herkes tarafından kabul edilen şekli oldukça geniş kapsamlıdır. Aslında bu etiket önemli sayıda yüksek eğitim kurumlarını içine alır. Doğu hakkında ders veren, yazı yazan ve araştırma yapan herkes "Oryantalist"tir. Ayrıca genel veya özel anlamda, etnolog, sosyolog, tarihçi ve filologları da kendi bilimsel disiplinleri ile birlikte oryantalizmin içine katmak mümkündür. Ancak "Oryantalizm" kelimesinin günümüzde "Doğu bilimleri" veya "Doğu Kültürleri" üzerinde derin araştırmalar yapan uzmanların pek hoşuna gitmediği de bir gerçektir, zira bu kişiler ondokuz veya yirminci yüzyılın başlarına kadar süren Batı Avrupa sömürgecilik tarihi içinde ele aldıklarında bu kelimeyi çok sisli ve çok anlamsız bulmaktadırlar. Bununla birlikte kitaplar yazılmakta, genel teması "Orient: :Doğu" şeklinde düşünülmüş kongreler düzenlenmekte, eski ve yeni görüntüsü ile oryantalizm sürüp gitmektedir. Oryantalizm eski yapısını korumasa dahi Doğu'da ve Batı'da tez ve doktrinlerini savunarak yaşamaya devam etmektedir.

İncelemeleri ve uzmanlaşmış kadroları ile geniş bir bilgi hazinesine kavuşan geleneksel oryantalizm elinizdeki bu eserin konusu olurken ona daha da geniş kavramlar eklemek niyetindeyiz. "Doğu'yu" ve genellikle "Batı'yı" incelerken eşya bilim: ontoloji ve bilim kuram: epistemoloji gibi düşünce şekillerine dayalı bilimlerden yararlanacağız. Aynı zamanda Doğu'yu konuları arasına katmış pek çok yazar, şair, romancı, filozof, siyaset kuramcısı, imparatorluk yöneten devlet adamı bizim için kaynak teşkil edecek ve onların ortaya koydukları teoriler, görüş açıları, romanlar ve toplumu ilgilendiren gözlemler eserimize malzeme olacaktır. Doğu'nun halkları, gelenekleri, "düşüncesi" ve kaderi Eschyle ve Victor Hugo, Dante ve Karl Marks gibi pekçok yazarın yapıtlarına yansımıştır. "Doğubilim"in bir başka yönünü de sözkonusu tanın-

mış eserler teşkil ediyor... Bu önsöz içinde belki biraz erken olsa dahi bazı metodoloji problemlerini ele alacak ve böylesine geniş bir konunun içinde "tarifler" arayacağım.

Üniversite anlamında oryantalizm ile hayalî oryantalizm arasında devamlı bir alışveriş vardır. Bu alışveriş ondokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren oldukça disiplinli, hatta belirli kurallara bağlı olarak düzenli biçimde sürmektedir. Bu noktada oryantalizmin üçüncü anlamı ortaya çıkıyor... Bu anlam ilk iki anlamın yanında daha tarihsel ve daha maddi ölçüler taşımaktadır. Ana hatları ile hareket noktası olarak onsekizinci yüzyılın sonu ele alındığında sözkonusu Oryantalizm Doğu'yu konu edinen kurumların tamamı, verilen beyanatlar, takınılan tavırlar, yapılan benzetmeler, bir cins öğreti, yönetim biçimi veya hükûmet şeklidir. Kısaca bu cins oryantalizm, Batı'nın üstünlük sürdürme taktiği, Doğu üzerinde otorite kurma çabasıdır.

Michel Foucault'un "Archèologie de savoir: Bilimin arkeolojisi" ve "Surveiller et Punir: Gözetleme ve cezalandırma" da hitabetle ilgili olarak ortaya koyduğu görüşler bana bu oryantalizmi iyi tanımada yardımcı oldu. Şu noktanın üzerinde duruyorum: Oryantalizm hitabetle birlikte düşünülmediği takdirde Avrupa kültürünün Doğu'yu yönetmek, hatta yeniden canlandırmak, siyaset, sosyoloji, askerlik, ideoloji, bilim ve hayal gücü alanlarında ona yön vermek için kullandığı ileri ölçülerde sistemleştirilmiş disiplini fark etmek imkânsızdır.

Ayrıca Oryantalizmin öylesine güçlü bir görünüşü vardır ki kanaatimce onun düşünce ve harekete getirdiği sınırları farketmeyen kişiler, o noktada hiç olmazsa Doğu ile temas kurmadan Oryantalizmin ne tarifini yapabilirler ne de onu gerektiği şekilde anlayabilirler. Kısacası Oryantalizm yüzünden Doğu hiçbir zaman bir düşünce konusu ve serbest hareket alanı olamamıştır. Ancak bu demek değildir ki Doğu hakkında söylenecek her sözü sadece Oryantalizm tek yönlü olarak sınırlayabilecektir. Bu konu uygulama-

da ortaya çıkabilecek birtakım önüne geçilmez çıkarlar topluluğudur. "Doğu, fakat nasıl?" Bu kitapta göstermeye çalışacağım nokta bu... Ayrıca şunu hemen belirtmek istiyorum ki Avrupa sadece şekil olarak ele aldığı alçaltılmış ve saptırılmış bir Doğu kavramı ile kendi kültürünü belirlemiş ve güçlendirmiştir.

Tarih ve kültür açısından, ikinci dünya savaşı sonrasında Amerikalıların ortaya çıkışından önce, İngiliz ve Fransız ırklarının Doğu'daki girişimlerinde tüm diğer Atlantik ülkelerinin girişimlerinden daha farklı noktalar vardır. Bu farklılık çoğunlukta olduğu kadar nicelikte de açıklık kazanıyor. Bu nedenle Oryantalizmden söz açmak genelde İngiliz ve Fransız uygarlığının bir hareketi, zaman zaman insanların hayal güçlerini dahi aşabilen davranışlar, Hind ve tüm Doğu ülkelerinin yaşadıkları çağlar, kutsal kitaplarda adı geçen ülkeler, baharat ticareti, sömürgelerde kullanılan silahlar ve uzun sömürgecilik yüzyılları, şaşırtıcı bir bilimsel araştırmalar kitaplığı, Oryantalizm konularında sayısız bilim adamı, profesyonel oryantalistler topluluğu, "Doğu" fikirlerinin bir araya gelişinden doğan karışık bir düzen, Doğu despotizmi, Doğu'nun göz alıcı güzelliğini, Doğu'nun acımasızlığı; Doğu'nun duyarlığı gibi çelişkili kavramlar, sayısız tarikat ve yollar, felsefe akımları, Avrupa'nın günlük yaşamı içinde faydalanılmaya çalışılan Doğu hikmeti ve düşüncesi gibi konulardan söz açmak demektir. Bu listeyi sonsuza kadar uzatmak mümkündür. Kısacası Oryantalizm, İngiltere ve Fransa'nın Doğu'ya karşı ince bir duyarlılığıdır. Bu kelime hiç olmazsa onsekizinci yüzyıl başlarına kadar sadece Hind kıt'asını ve İncil'de adı geçen ülkeleri kapsamına almış bulunmaktadır. Fransa ve İngiltere ondokuzuncu yüzyılın başından İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar Doğu'nun ve Doğuculuğun tek egemen güçleri idi. Savaştan bu yana Doğu'da Birleşik Amerika öne geçmiş ve konuya aynen İngiliz ve Fransızların geleneksel görüş açıları ile yaklaşmıştır.İngiliz, Fransız veya Amerikan, Batı'nın tüm güçlerini bir araya getiren ve büyük bir hırsla üretimine devam eden bu or-

taklığın ortaya koyduğu eserlerin tümüne Oryantalist yapıtlar adını veriyorum.

Derhal belirteyim ki bu eserlerin ve bu yazarların pek büyük bir kısmını inceledim ve bir o kadar eseri de sadece bir kenara bıraktım. Ortaya koyduğum metin ve üzerinde durduğum tez ne Doğu'yu ilgilendiren kitapların genel bir kataloğu ne de Oryantalizmin tamamını teşkil eden yazarların ve fikirlerin sıralamasıdır. Ben metodolojik bir seçme yaptım. Çalışmamın ana hatları bir bakıma genel bir tarih görüşüdür. Bu önsözde ileri sürdüğüm konuları daha da açık anlatacağım.

II

İlk üzerinde durduğum nokta Doğu'nun tabiatın bir parçası olmadığıdır. Nasıl Batı sadece var değilse, O da sadece var değildir. Vico'nun bu konudaki önemli görüşünü ciddiye almamız gerekiyor: İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar. Görünen odur ki bu tarih yapılır ve coğrafyaya intikal eder. Tarih bir kenara bırakılsa dahi coğrafî ve kültürel temeller toprağa, bölgeye ve coğrafî sektörlere sinerek "Doğu" ve "Batı" gibi insan eli ile yaratılmış kavramlar ortaya çıkarırlar. Bu yüzden aynen Batı gibi Doğu da bir tarih, bir düşün geleneği, bir hayal dünyası ve bir kelime hazinesine sahip ideal bütünlüğüdür. Doğu'nun var oluş ve Avrupa'nın karşısında bir realite olarak duruşu bu sebeplere dayanır. Bu iki coğrafî gerçek böylece birbirini tamamlar ve bir bakıma birbirine dayanır.

Bununla birlikte bazı açıklamalara gerek var... İlk ağızda Doğu'yu sadece bir fikir veya hiçbir gerçeğe dayanmayan bir düşünceler bütünü olarak ele almak yersiz olur. Disraeli *Tancred* isimli romanında Doğu'nun bir kariyer veya meslek olduğunu ileri sürerken genç ve aydın Batı'lıların Doğu ile ilgilendikleri sırada parlak bir dünayaya gireceklerini söylüyor. Ancak Disraeli Doğu'nun Batı'lılar tarafından sadece bir "meslek" olarak görülmesine de taraftar değildir. Hiç kuşkusuz Doğu'da değişik kültürler, insan toplu-

lukları, başka türlü yaşam biçimleri, başka tarih ve gelenekler, Batı'da söylenecek her şeyi aşabilecek türden hayat gerçekleri vardır ve var olmaya devam etmektedir. Bu eser bütün bunları açıklamaktan ziyade sadece onları ortaya koyacaktır. Tanıtacaktır. Burada beni ilgilendiren en önemi konu Doğu Batı ilişkileri değildir. Oryantalizmin derin iç ahengi ve Doğu üzerindeki fikirleridir. Bütün bu görüşler genelde gerçek bir "Doğu"nun dışında gelişmiş, ona karşı ve onunla ilgisiz varsayımlardır. Disraeli'nin Doğu üzerindeki görüşleri ana hatları ile bu tür icat edilmiş varsayımlara dayanmaktadır. Sözkonusu düşünceler Wallace Stevens örneğinde olduğu gibi basit ve saf bir varoluştan değil, eski önyargılardan kaynaklanıyor.

İkinci nokta: Fikirleri, kültürleri ve tarihi aynı zamanda güçleri ve etki alanları ile birlikte ve daha açık bir anlatımda dinamik varlıkları ile bir arada düşünmeden derinlemesine incelemek mümkün değildir. Doğu'nun sadece yaratılmış olduğunu düşünmek veya benim üzerinde durduğum deyimle "Doğu'lulaştırılmış" olduğunu belirtmek ve aynı zamanda bu tip olayların sadece hayal ihtiyacından doğduğunu ileri sürmek inançsızlıktır. Doğu ve Batı arasındaki ilişki herşeyden önce bir güç ve üstünlük ilişkisidir. Batı çeşitli aralıklarla K.M. Pannikar'ın *Assie et la Domination occidentale* (Asya ve Batı üstünlüğü) isimli eserinde belirttiği gibi tam bir hegemonya kurmuştur.[2] Doğu sadece ondokuzuncu yüzyıl Avrupa kafası ile "doğulu" olduğu anlaşıldığı için "doğululaştırılmış" değil aynı zamanda "doğululaştırılabildiği" için bu işleme tâbi tutulmuştur. Meselâ Flaubert'in bir Mısırlı asilzade kadınla karşılaşmasını ele alalım: Tüm doğu kadınlarını ilgilendiren bir olaydır bu...Kadın asla kendisinden söz açmaz, duygularını ve görüşlerini asla açığa vurmaz, yaşadığı zamanı ve geçmişini hiçbir şekilde sözkonusu etmez...Kadının namına sadece Flaubert konuşmakta ve onu takdim etmektedir. Halbuki Flaubert bir yabancıdır. Varlıklı bir insandır, bir erkektir. Bütün bu tarihi üstünlükler

yazara "Küçük Hanımı" sadece fizikî yönden elde etme değil, aynı zamanda onun hakkında konuşma ve onu okuyucularına "Tipik bir doğulu" olarak tanıtma hakkını vermektedir. Flaubert ile Küçük Hanım arasındaki kuvvet dengesi tek kalmış bir olay değildir. Bu olay Doğu ile Batı arasındaki tüm ilişkiler için mükemmel bir örnek sayılabilir. Batı'nın Doğu hakkında beslediği tüm düşünceler bu misalin altında gizlidir.

Burada üçüncü bir noktaya ulaşıyoruz. Zannedilmesin ki oryantalizm gerçekler ortaya çıktığında bir hamlede silinip yok olacak bir yalanlar ve efsaneler yumağıdır. Ben kendi hesabıma oryantalizmin, uzayıp giden bilimsel konuşmalardan çok daha ileri ölçüde Avrupa ve Atlantik güçlerinin Doğu üzerindeki kuvvet denemeleri olduğunu düşünüyorum. Dolayısı ile en fazla saygı göstereceğimiz ve dikkatli davranarak yakalamaya çalışacağımız nokta Doğu hakkında verilen nutukarın düzgün yapısı, bu konuşmaların güçlü sosyo-ekonomik kurumlarla olan yakın ilişkileri ve şaşırtıcı canlılığı olacaktır. Bütün bunlardan ayrı olarak Ernest Renan'dan bu yana, yani 1840'ların sonlarından Birleşik Amerika'nın sahneye çıktığı günümüze kadar geçen devrede içinde akademilerle, kitaplarla, kongrelerle, üniversitelerle, dışişleri bakanlıkları ile bir hikmet nazariyesi gibi aktarılmaya çalışılan bu fikir sisteminin, aslında korkunç olduğu kadar basit ve anlamsızlaşması kolay bir seri yalan kumkuması olduğu bilinmelidir. Oryantalizm Avrupa'nın havadan bir uydurması değildir. O, bir kaç neslin birlikte çalışarak uzun yatırımlarla meydana getirdiği önemli bir doktrinler ve uygulamalar paketidir. Devam eden bu yatırımlar yüzünden Doğu, Batı'lının vicdanında yer tutabilmek için, bir bilgi sistemi olarak oryantalizmnin süzgecinden geçmek zorundadır. Diğer yandan aynı sistem ve aynı yatırımlar Oryantalizm başlangıç noktasında formüle ettiği görüşlerde devamlılık ve verimlilik sağlamış ve bunları genel dünya kültürüne mâl etmiştir.

Gramsci uygar toplumla, politik toplum arasında faydalı bir

analitik ayırım yapar: Bunlardan ilki okulları, aileleleri ve sendikaları ile gönüllü yahut en azından akıllı ve zorlaması olmayan bir beraberliktir. Diğeri ise ordusu, polisi ve merkez bürokrat sistemi ile ayakta durur. Oynadığı rol siyaset ve dolayısı ile direkt üstünlüktür. Kolayca anlaşılacağı gibi kültür birincisinin işidir. Hans uygar toplumda faaliyet gösterir. Fikirler bu toplumda etkinlik kazanırlar, kurumlar ve kişiler bu toplumun içinde, zorla değil fakat Gramsci'nin "consensus: çoğunluk" adını verdiği olayla varlıklarını sürdürürler. Totaliter olmayan bir toplumun içinde bazı kültürel formlar diğerlerinin yanında üstünlük taşırlar. Bazı fikirlerin diğerlerinden daha çok yayıldığı gibi... Bu kültürel üstünlüğün aldığı şekle Gramsci "Hegemonya" diyor. Endüstriyel Batı toplumunun yaşadığı kültürel çağı anlayabilmek için bu kavram büyük değer taşımaktadır. Oryantalizme, tarifni yapmaya özendiğim devamlılığı ve gücü veren işte Batı'nın bu hegemonyası veya kültürel hegemonyasının yan etkileridir. Oryantalizm Denis Hay Hay'ın[3] "Avrupa Düşüncesi" dediği şeyden asla uzakta değildir. "Biz Avrupalılar" ve"Avrupalıolmayanlar" şeklinde özetlenen bu fikir bir beraberlik duygusu olduğu kadar Avrupa'nın Avrupa içinde ve dışında kurduğu hegemonyanın ifadesi ve kendi kültürünün temelidir. Bu temel Avrupa'nın, Avrupalı olmayan bütün diğer kültürlerden ve halklardan daha yüksek olduğu esasına dayanır. Ayrıca Avrupa'nın Doğu üzerindeki fikirsel hegemonyası Doğu halklarının gerilikleri ölçüsünde bizzat kendi ağızlarından tekrarlanıp durmaktadır. Daha bağımsız veya daha kuşkulu bir yazarın hiçbir zaman düşmeyeceği biçimde...

Oryantalizmin stratejisi eski çağlardan bu yana Batı'nın bu üstün "pozisyonunu" yumuşatarak onu, Doğu'ya hissettirmeden korumak olmuştur. Batı, Doğu ile sürdürdüğü tüm ilişkilerin içinde Doğu'dan el çekmemek için aşırı çaba gösterir. Bu yüzden Avrupalı, özellikle Avrupa'nın en parlak çağlarını yaşadığı Rönesans'tan günümüze kadar geçen dönemde Doğu'da bilim adamı, aydın kişi,

misyoner, tüccar, asker olarak görünmüş yahut Doğu'nun üzerinde etkinlik yaratmış fakat toprağın hiçbir yöresinde hiçbir direnişle karşılaşmamıştır. Batı onsekizinci yüzyılın sonlarından itibaren "Doğu'yu tanımak" amacı ile yola çıkmış ve hegemonyasının genel şemsiyesi altında tüm güçlerini kullanarak Doğu'ya dalmıştır. Bu sırada akademik çalışmalar başarılı gayretlerle Doğu'nun gerçeklerine uydurulmuş müzelerde sergiler düzenlenmiş; kolonilerdeki yönetim şekilleri yeniden ele alınmış; yeni ve modern bürolar kurulmuş; antropoloji, biyoloji, linguistik teorileri yeni fikirlerle süslenmiş; insanlık ve evren üzerine ırklara ve tarihe dayalı nazariyeler ortaya atılmış, ekonomik ve sosyal yeni görüşler, devrim, kültürel kişilik, ulusal karakter ve din üzerinde yepyeni düşünceler doğmuştur. Üstelik bütün bunlar Batı'nın Doğu üzerinde imâl ettiği hayaller dünyasının sınırları içinde varlık kazanmıştır. O hayaller dünyası ki temelinde Batı'nın sadece üstünlük duyguları yer almaktadır... Batı'nın tartışmasız üstünlüğünden doğan Doğu önce bir doğulunun genel görüntüsünü taşır . Daha sonra ortaya çıkan ayrıntılı mantık ise tümü ile Batı'nın kendi gerçeklerine, kendi özel isteklerine, sıkıntılarına, yatırım ve projelerine dayanmaktadır. Bu konuda gerçek bir bilimsellik örneği sunan Silvestre de Sacy'nin *Chestomathie: Arab klasiklerinden seçmeler* isimli eseri yahut Edward William Lane'in *Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians* (Modern Mısırlının hayat tarzı ve gelenekleri üzerine) gibi büyük oryantalist eserler akla gelebilir. Şunu da ilave edelim ki Renan yahut Gobineau'nun ırklar konusundaki fikirleri aynı çerçevenin içindedir. Bu arada Viktorya devrinin müstehcen romanlarının çoğunu da unutmamak gerekir. (bkz. Steven Marcus'un *"The Lastful Turk"*te yaptığı analiz.)[4]

Bununla birlikte "Oryantalizmin içinde önemli olan nedir?" sorusunu sormaya devam edeceğiz... Avrupalı'nın üstünlüğü esasına dayanan çeşitli ırkçı görüşler, emperyalizm ve benzerleri, Doğu'lu'nun üzerinde yaratılmış dogmatik ve onu insandışı bir varlık

sayan düşünceler mi? Yoksa sayısı belirsiz yazarlar tarafından çağlar boyu ortaya konmuş özel ve kişisel eserler ve bunların yaratıcıları mı? Aslında genel ve özel olmak üzere ikiye ayırdığımız bu faaliyetin tek bir konu etrafında iki ayrı bakış açısıdır. Her iki alanda da William Jones gibi öncüler, Nerval ve Flaubert gibi büyük san'at adamları göze çarpar. Neden her iki yol birbiri ile birlikte veya birbirinin hemen yanında incelenmesin? İster genel, ister özel anlatım şekilleri içinde sistematik bir düzey tutturma gayret i sayısız tehlikeleri de beraberinde getirmektedir. Akademik Oryantalizmde olduğu gibi iki yol her an birbirine karışabilecek şekilde ilerlemektedir. Öyle sanıyorum ki korkulacak iki hatalı davranış var: Karıştırma ve eksik anlatım... Daha açık bir ifade ile, çok dogmatik bir genelleme ve fazla merkezleştirilmiş bir pozitivist davranışa dayanan eksik anlatım. Üzerinde durduğum kendi gerçeklerimi üç ana nokta etrafında toplamayı denedim. Öyle sanıyorum ki bu sıralama metot ve görüş açılarını saptama konusunda doğan güçlükleri bir ölçüde azaltabilecektir. Sözkonusu zorluklar birinci durumda yazarı alabildiğine polemiğe sürükleyecek bir metin ortaya çıkarmaya zorlayacak itecek veya zahmete değmeyecek genel anlatımlara doğru çekecektir. İkinci durumda bir seri ince ayrıntılar önce geçecek böylece konunun genel gücünü ortaya çıkaracak tüm izler okuyucunun gözü önünde silinecektir. O halde özelliği ve kişiselliği tanıyarak onu nasıl genellikle bir araye getirmeli ve ne pasif ne de diktatörce olmayan hegemonya ile birlikte düşünmeli?

III

Şimdi kısaca üzerinde durduğum kendi gerçeğim üç ana noktasını açıklığa kavuştaracak ve bu araştırmalara neden girdiğimi ve bu kitabı neden yazdığını anlatacağım.

1.Saf bilgi ile siyasî bilgi arasındaki farklar: Shakespeare ile veya Wordswort'un sahip oldukları bilgilerle bu günkü Çin ve Sovyetler birliğinin sahip oldukları bilgileri karşılaştırmak ve önceki bilgilerin siyasiolmadıklarmı, diğerlerinin ise tam siyasî görüşler olduklarını ileri sürmek oldukça kolaydır. "Yetişme tarzı" ve içinde bulunduğum "meslek" yönünden ben bir "hümanist'im",yani "insanlığın" mes'eleleri ile meşgulum. İnsanı ilgilendiren bilgiler benim çalıştığım alandır. Dolayısı ile profesyonel faaliyetimin hiçbir şekilde politika ile ilişkili olamayacağı bir gerçektir. Kullandığım deyimlerin ve üzerinde durduğum etiketin açıklıktan uzak olduğunu biliyorum fakat burada anlatmaya çalıştığım umumî gerçek herkes tarafından iyi bilinmektedir. Wordsworth hakkında yazı yazmanın yahut Keats hakkında fikir ileri sürmenin siyasetle uzaktan yakından ilgisi olamaycağını söylüyorlar, anlaşıldığına göre bu faaliyetlerin gündelik gerçekler üzerinde fazla bir etkisi yoktur. Örneğin Sovyet ekonomisi sınırları belirlenmiş bir araştırma konusudur ve sadece hükûmeti ilgilendirir. Araştırmacının etütleri ve görüşleri politikacılar ve hükûmet servisleri tarafından ele alınır, çeşitli kuruluşlarda vazife gören ekonomistler tarafından yararlı hale sokulur, uzmanların ve istihbarat servislerinin faydasına sunulur. "Hümanistlerle", çalışma alanı veya yapısı politika ile ilgli kişiler arasındaki ayrıcalıkların listesini daha da uzatmak mümkündür. Bunun için meselâ birincilerin siyasi renginin ikinciler için hiçbir değer taşımadığı belirtilebilir. Araştırmacının kendi çevresinde ve arkadaşları üzerindeki etkileri veya onun Stalinciliğe, faşistliğe, yahut fazla liberal oluşu ile önemli olmayabilir. Halbuki ikinci kişiler ideolojilerini meslek edinmiş kişilerdir. Amerikan üniversitelerinde ekonomi, politika ve sosyoloji ideolojik bilimler olarak okutulur, dolayısı ile bu alan tamamı ile "siyasî" olarak nitelendirilmiştir.

Günümüzde Batı'da üretilen bilginin çoğu (özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nden bahsediyorum) sağlamca sınırlandırıl-

mıştır. Bu bilginin bilimsel, üniversiter karakterli, tarafsız ve hertürlü dar ve taraf tutan doktriner görüşlerden uzak olduğunu belirtmeye özen gösteriyorlar. Belki bu davranışa teoride söylenecek hiçbir söz yoktur, ancak uygulamada gerçek hiç de öyle değildir. Hiç kimse bilim adamının hayatın yaşanan gerçeklerinden nasıl uzak duracağını belirleyememiştir. Hiç kuşkusuz o, bilsin veya bilmesin bir sınıfın insanıdır. Bir inançlar bütünün içinde, bir sosyal yaşantının tam ortasında yahut en azından yaşadığı toplumun parçaları arasındadır. Bütün bunlar onun profesyonel faaliyeti üzerine tüm ağırlığı ile çöker. Bilim adamının araştırmaları gündelik yaşamın getirdiği zorlamaları aşarak belirli bir özgürlük düzeyine ulaşmış olsa dahi bu araştırmaların yine de tam bir bağımsızlık taşıyabileceği ileri sürülemez. Bilgi her yönden hayatın şartları ile çevrilidir. Bilgiye sahip olan yahut onu kullanmak isteyen hiçbir insan bu koşulları değiştiremez. Bununla birlikte sözkonusu bilgi zannedildiği kadar politika dışı da değildir.

Edebiyat ve klasik filoloji üzerinde sürdürülen tartışmalar siyasî işaretler taşırlar mı? Yahut bu tartışmalar yaşanan politik şartlardan acele ile etkilenmişler midir? Bu geniş soruyu başka bir yerde ele almayı denedim.[5] Beni şu sırada ilgilendiren, gerçek bilginin temelde politik olmadığını (bunun tersi olarak politik bilginin de "gerçek bilgi olmadığı") iddia eden ve böylece kuvvetle organize olmuş politik şartları perdeleyerek, hatta karanlığa sürükleyerek gerçek bilginin doğmasını önleyen ortak anlayışı açığa çıkarmaktır. Günümüzde politikanın üzerine çıkabilecek objektif bir çalışmanın her türlü faaliyeti gölgeleyebilecek bir "politika" etiketi ile damgalanmasını anlamak zordur. Şunu ileri sürebiliriz ki içinde yaşadığımız uygar toplumda bilgi çeşitli politik alanlarda gittikçe artan oranda değer kazanmaktadır. Ekonomik deyimlerle kolayca aydınlatılacak bir alana özel bir politik alaka gösteriliyor. Aynı alan siyasî toplumun güç kaynakları ile ilgili ise alaka daha da artmaktadır. Örneğin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin

enerji potansiyelinin geleceği ve bu potansiyelin ülkenin askerî gücü üzerindeki etkileri konusunda yapılmış bir araştırma Birleşik Devletler'de hükûmet tarafından finanse edilir ve neticede bu eser gerçek bir siyasal güç sahibi olur. Tolstoy'un ilk romanesk eserleri konusunda yapılacak bir araştırmanın hiçbir zaman böyle bir finansman kaynağına sahip olamayacağı açıktır. Tolstoy ancak özel bir kuruluştan yardım alabilir. Buna rağmen, birinci araştırmacı muhafazakâr bir iktisatçı diğeri ise edebiyat tarihinin atılımcı bir uzmanı olduğu halde uygar toplum her iki eseri de tek bir alan içinde görmekte ve bu alanı Rus incelemeleri olarak nitelemektedir. Şunu demek istiyorum ki genel anlamda "Rusya", "ekonomi" veya "tarih" söz konusu olduğunda daha ince ayrıntılarla siyasal öncelik kazanmaktadır, zira Gramsci'nin anladığı mânâda "politik toplum" uygar toplumun konularına sadece bu konular kendisini doğrudan doğruya ilgilendirdiği sırada itibar göstermektedir.

Teori alanında daha fazla ayak direyerek bütün bunların üzerinde uzun boylu durmak istemiyorum. Öyle sanıyorum ki Naom Chomsky misalinde olduğu gibi özgün ve kesin davranarak açıklamak istediğim görüşlerimin değer ve geçerliliğini ortaya koyabilirim. Chomsky eserinde Vietnam savaşı sırasında Amerikan hükûmetinin silah araştırmaları için ayırdığı paraların kaynağını araştırırken bu savaşla objektif bilim arasındaki maddî ilişkiyi tam bir açıklıkla anlatabilmişti.[6] Zira Büyük Britanya, Fransa ve şimdi Amerika Birleşik Devletleri emperyal güçlerdir. Bunların içinde yaşadıkları politik toplum yine kendi içlerinde yaşayan uygar toplum ile her an ilişkide bulunmak zorundadır. Onunla politik bir hayat sürdürmek durumundadır. Denebilir ki bu ikili oyun sırasında politik toplumun emperyal çıkarlarını ilgilendiren her konu, özellikle yabancı ülkelerde tehlikeli sonuçlar doğurmaktadır. Yalanlanacağımı düşünmeden şunu ileri sürebilirim ki ondokuzuncu yüzyılın sonlarında yaşayan ve Hindistan yahut Mısır'la ilgilenen bir İngiliz vatandaşı bu ülkelerin İngiliz sömürgeleri olduklarını

bir an dahi aklından çıkarmamıştır. Bunları söylemek, Hindistan ve Mısır hakkında ne biliniyorsa tümünün az veya çok brüt politik gerçeklerle yıkandığını, etki altında bırakıldığını ve çarpıtıldığını söylemekle eş değerde görülmeyebilir, fakat ben bu kitabın satırları arasında tam bu gerçeği ifade etmek istiyorum. Zira insanî bilimler alanında üretilmiş hiçbir eserin yaratıcısı içinde yaşadığı toplumun insanlarından biri olmanın ötesinde bir varlık taşıyamaz, bunu gözden kaçırmak veya umursamak mümkün değildir. Yazar hayatın şartları ile sınırlıdır. Doğu'yu inceleyen kişi ister Avrupalı, ister Amerikalı olsun "kendi" gerçeğinin zorladığı temel kuralların dışına çıkamaz. Şunu bilmek zorundadır ki, Doğu öncelikle Avrupalı veya Amerikalı olsun "kendi" gerçeğinin zorladığı temel kuralların dışına çıkamaz. Şunu bilmek zorundadır ki, Doğu ile öncelikle Avrupalı veya Amerikalı olarak karşı karşıya gelmekte, onu daha sonra tek başına incelemektedir. Bu şartlar altında bir Avrupalı yahut Amerikalı olmak da büsbütün boşuna değildir. Bu oluş vakti ile kişinin sisli dahi olsa Doğu'da kesin çıkarları olan bir toplumun üyesi olduğu bilincine varmış olmamasını gerektiriyordu. Şimdi de aynı gerek duyulmaktadır. Belki bundan da daha önemli olan bir diğer nokta Batı'lı araştırmacının, Homer çağından beri Doğu ile ilişkiler sürdürmüş bir kara parçasının insanı olduğunu bilmesidir.

Böylece ifadesini bulan politik hakikatler gerçekten ilginç olabilmek için henüz yeteri kadar açıklanmamış ve genel kavramlar içinde kalmıştır. *Salammbo*'nun yazarı Flaubert'i, yahut *Modern Trends in İslam* (İslâm'da Modern Eğilimler) isimli eserin sahibi H. A. R. Gibb'i tanıyan ve onlara değer veren herkes bunları kolaylıkla kabul edecektir. Zorluk şuradadır ki, tarif ettiğim şekilde salt gerçeğin bütünü ile, dikkatle incelenmesi gereken günlük hayatın ayrıntıları arasındaki ayırım oldukça geniştir. Bir roman veya bir bilimsel eser kaleme alındığında yazar daima bu ayrıntılı gerçeklerin içinde bocalama tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bununla

birlikte eğer emperyal üstünlüğün, kültür ve fikir dünyası gibi karışık bir konu üzerindeki mekanik ve kesin etkileri ilk ağızda bir kenara itilecek olursa önümüzde önemli tip bir araştırma metninin doğmaya başladığı görülecektir. Ben kendi hesabıma bazı açık tarihî gerçeklere dayanarak burada sergilemeye çalıştığım biçimde, önce Avrupa'nın daha sonra Amerika'nın Doğu'daki çıkarlarının politik olduğunu düşünüyorum. Ancak bu çıkar ilişkilerinin yarattığı kültür halkası dinamiktir. Sert politik, ekonomik ve askerî gerekçelere dayanır. Bu halka Doğu denen değişken ve kompleks varlığı yaratmıştır. Benim "Oryantalizm" adını verdiğim konu budur.

Anlaşıldığına göre oryantalizm kültür, bilim ve kurumlar tarafından sessizce meydana çıkarılmış basit bir tema yahut politik bir alan değildir. Doğu üzerine yazılmış eserlerin geniş ve yaygın bir kolleksiyonu da değildir... Batı'nın "Doğu" dünyasını ezmeye yönelik hain bir "emperyalist komplosu" da sayılmaz ve bu görüşü temsil etmez. Oryantalizm estetik, bilimsel , ekonomik, sosyolojik, tarihe ait ve filolojik metinler aracılığı ile "aktarılmaya" çalışan bir cins jeo–ekonomik görüşler bütünüdür. Oryantalizm coğrafî bir ayırım değil ––dünya Doğu ve Batı olmak üzere eşit olmayan iki bölüme ayrılmıştır— bir seri "çıkarlar" toplamıdır. Bu çıkarlar sadece yaratılmış değillerdir. Aynı zamanda bilimsel keşifler, filolojik çalışmalar, psikolojik analizler, manzara tarifleri ve sosyolojik açıklamalarla ayakta tutulmaya çalışan müesseselerdir. Bu sistem açıkça ayrı bir dünyanın yönlendirilmesi, kullanılması, hatta eritilmesi için gösterilen gayretlerin tamamını kapsar. Oryantalizm bilhassa brüt politik iktidarla ilişkili gibi görünmeyen bir hitap şekli, fakat çeşitli iktidarların kuvvet farklarından doğan ve varlığını öylece sürdüren dengesiz bir alışveriş düzenidir. Bu alışveriş bir ölçüye kadar sömürge ve imparatorluk idarelerinde olduğu gibi siyasal iktidarla; linguistik, mukayeseli anatomi yahut modern politik ilimlerden herhangi biri olarak geçerli ilimler ala-

nında entellektüel iktidarla; din, kanunlar, kıymet hükümleri, ulusal zevk ve edebiyat alanında kültürel iktidarla; "Biz" ve "Onlar" esasına dayanan fikirler halkası içinde ahlâkî iktidarla sürer gider. Sonuçta benim Oryantalizm konusunda ileri sürdüğüm tez, onun kültür, politika ve moda modern aydın düşünceler çerçevesinde çok geniş bir alana yayıldığı fakat "bizim" dünyamızla gerçek "Doğu" arasında çok az ilişkili olduğu noktasında toplanmaktadır.

Oryantalizm kültürel ve politik bir varlık olduğuna göre arşiv hazinesinden yoksun boş bir alan değildir. Tam tersine, Doğu hakkında dünüşülmüş, söylenmiş hatta yapılmış her şey entellektüel bir yaklaşım içinde belirli kalıplara oturtulmuştur. Bu noktada çok çeşitli incelik ve nüans göze çarpar. Sözkonusu nüanslar bütünü sağlayan parçalar üzerinde ağır bir entellektüel baskı unsuru olurlar. Zannediyorum ki, hümanistlerin çoğu metinlerin ortaya koyduğu genel göstergelerden fazlası ile hoşnutluk duymaktadırlar. Kuralların ağırlığı, geçmiş nesillerin bıraktığı eserler, anlatım şekillrinde meydana gelmiş değişik stiller, araştırmacıyı olumlu yönde sınırlamaktadır. Bu olaya Walter Benjamin "Yaratıcılık prensibi adına üreticinin harcanması" adını veriyor... Bu prensibi ayrıca şair'in kendi eserini kendisinin doğurmuş olması ve eserinin kendi saf hayalhanesinden kopup gelmesi anlamını taşımaktadır. Bu arada genel kanıya göre siyasî kurumsal ve ideolojik sıkıntılar herkesin üzerinde olduğu gibi yazarın dünyasında da kötü etkiler bırakmaktadır. Bir hümanist Balzac'ı iyi anlayabilmek için, onun *Comedie Humaine* (İnsanlık Komedyası) isimli eserinde Geoffroy Saint–Hillaire ile Cuvier arasındaki anlaşmazlıktan etkilendiğine parmak basabilir fakat aynı hümanist Balzac üzerindeki araştırmasına devam ederken derin reaksiyoner monarşist görüşlerin onun dehasını gölgelediği fikrine sahip olarak bu konuyu incelemeye değer bulmayabilir. Aynı şekilde —Harry Bracken'in de gösterdiği gibi— Locke, Hume ve amprizm tartışmasına giren filozoflar bu klasik yazarların felsefî doktrinleri ile ırkçı teoriler, kö-

leliğin savunması ve sömürgeciliğin çıkarları arasında paralellik bulunduğunu unutmuş gözükmektedirler. Bütün bunlar çağdaş bilimin saflığını koruyabilmesi için yeterli örneklerdir.

Kültürün burnunu politika çamuruna sokmak için girişilen çabaların bazen acı sonuçlara ulaştığı görülmüştür. Çalıştığım konuda edebiyatın sosyal açıdan yorumlanması da bazı durumlarda ileri teknik analizlerle birlikte yürüyememiştir. Fakat şunu belirtebilirim ki genel edebî araştırmalar ve özel marksist teorisyenler bilimsel tarih metinlerinde yapısal özelliklerle temel özellikler arasındaki boşluğu doldurmada güçlük çekmemişlerdir. Bir başka çalışmamda kültürel ve edebî eserlerin genelde emperyalizm ile kültür ilişkilerini ciddi bir incelemeye tâbi tutmayı reddettiklerini dahi ileri sürmüştüm.[9] Oryantalizm bizi doğrudan doğruya bu konunun içine çekmektedir. Siyasî emperyalizm araştırma, hayal gücü, bilimsel kurumlar konularında öylesine güçlü bir yönetim çarkı çalıştırmaktadır ki bunu önleme ne tarih ne de bilim açısından mümkün değildir. Bunu böylece bilmeye mecburuz. Buna rağmen bütün bunlardan kurtulmanın ezelî ve ebedî bir çaresi de vardır... Bir edebî araştırmalar uzmanı yahut bir filozofun, sadece edebiyat ve felsefe için yetiştirildiğini, politika ve ideolojik analizler için yetiştirilmediğini akıldan çıkarmamak gerekir. Aksi takdirde uzmanın ortaya koyduğu kanıtlar çok geniş ve benim için çok ciddi olan aydın görüş açısının sınırlarını büyük ölçüde daraltacaktır.

Öyle sanıyorum ki burada iki kısımdan oluşan basit bir cevap hazırlamak durumundayız. Konumuz en basit anlamda emperyalizm yahut kültür veya oryantalizmdir. Öncelikle ondokuzuncu yüzyılın bütün yazarlarının (daha önceki devirler de işin içine katılabilir...) yahut çoğunun imparatorluk kavramı içinde yaşadıklarını bilmek zorundayız. Bu derinlemesine incelenmiş bir konu değildir. Ancak Viktorya devrinin modern bir uzmanı olan John Stuart Mill; Matthew Arnold, Carlyle, Newman, Macaulay, Ruskin, George Eliot hatta Dickens gibi liberal kültürün büyük ustalarının ka-

falarında, ırklar ve emperyalizm konularında yerleşmiş fikirler taşıdıklarını kabul edecektir. Eserler ortadadır. Ayrıca bir uzman, örneğin Mill'in *On Liberty* (Özgürlük için...) ve *Representative Governement* (Temsilî Hükûmet) isimli eserlerinde, fikirlerinin Hindistan'da uygulanamayacağını zira Hintlilerin uygarlıklarının geri, ırklarının gelişmemiş olduğunu açıkça yazdığını belirtebilecektir. (Üstelik Mill hayatının öemli bir kısımını devlet memuru olarak Hindistanda geçirmişti...) Bu kitapta göstermeye çalıştığım gibi aynı çelişkileri Marks'ta da görmek mümkündür.

Bir başka nokta: Emperyalizm görüntüsündeki politikanın edebî üretim, bilimsel çalışmalar, sosyal teoriler ve tarih yazmaları üzerinde ağır baskı uyguladığına inanmakla, kültürün giderek yozlaştığı ileri sürmek aynı şeyler değildir. Tam tersine: Bütün söylemek istediğim şey şudur ki, kültür ağır baskılar altında kalsa dahi yazarlar ve düşünce adamları üretimlerine devam edebileceklerdir. Bu gerçeği farkettiğimiz zaman hegemonyanın neden inatçı ve sürekli olduğunu da anlayabileceğiz. İşte bu fikri Gramsci açıklıkla, Foucault ve Raymond Williams ise her biri kendi üsulleri ile gün ışığına çıkarmılardır. Williams, *The Long Revolution*'inin, (Uzun Devrim), *Utilisation de l'Empire* (İmparatorluğun Kullanılışı) bahsinde sadece bir veya iki sayfa içinde, açığa vurabilmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın tüm kültürel zenginliğini, uzun uzadıya verilecek tüm bilgilerden çok daha yararlı biçimde açıklığa kavuşturabilmiştir.[10]

Bütün bu sebepler dolayısı ile oryantalizmi, kişisel yazarlar ve İngiltere, Fransa ve Amerika İmparatorluklarının oluşturduğu geniş siyasal alan arasında dinamik bir alış–veriş olarak ele alıyorum. Beni bilim adamı olarak en çok ilgilendiren şey brüt siyasal gerçekler değildir. Fakat daha çok ayrıntılar üzerinde duruyorum. Meselâ Lane, Flaubert veya Renan gibi isimlerde ilgi çeken noktalar Doğu yahut Batı'nın üstünlüğü gibi tartışma götürmeyen gerçekler (onlar için) değil fakat eserlerini yazdıkları sırada, ayrıntıların

üzerinde çekinmeden giriştikleri çarptırma ve saptırmalardır. Böylece yaratılan sahte gerçek, bazen eserin tamamını kapsayacak boyutlara ulaşıyor...

Bir misal: Eğer Edward William Lane'in *Manners and Customs of Modern Egyptians* (Modern Mısırlıların Gelenek ve Görenekleri) isimli eseri tarih ve antropoloji araştırmaları klasikleri arasında sayılıyorsa bunun nedeni eserin stili ve çok zeki ve çok parlak detayları dolayısı iledir, yazarının ırkî üstünlüğünün basit bir sonucu değil...

Oryantalizmin siyasal alanda ortaya koyduğu sorular şunlardır: Oryantalist gelenek gibi bir emperyalist geleneğin meydana gelmesine yol açan diğer tip entellektüel, estetik, bilimsel ve kültürel enerji kaynakları nelerdir? Filoloji, sözlük bilim, tarih, biyoloji ve ekonomik teoriler, romanlar ve lirik şiirler, Oryantalizmin açıkça emperyalist olan dünyasının fikirlerine nasıl yardımcı olmuşlardır? Oryantalizmin içinde meydana gelmiş değişmeler, düzenlemeler, incelemelerehatta devrimler nasıl varlık kazanmışlardır? Orijinalite'nin,devamlılığın hatta bireyselliğin bu görüş içindeki yeri nedir? Oryantalizm bir devirden diğerine nasıl geçiyor, yahut nasıl bir üretim yolu izliyor? Nihayet bir tarihî ve kültürel fenomen olan oryantalizmi "İnsanlığın" istekli bir eseri olarak nasıl inceleyebiliriz. Hiç kuşkusuz bu inceleme sırasında onun tüm tarihsel kargaşalığı, detayları ve değer hükümleri göz önünde bulundurulacak ve ayrıca külttürel çalışmalar, siyasal eğilimler, devlet ve egemenliğin özel gerçekleri dikkatlerden uzak tutulmayacaktır. Bu çeşit görüşlerle donanmış hümanist bir eser politika ve külütre sorumluluk bilinci içinde eğilebilir. Ancak bu demek değildir ki bu eser bilim ve politika arasındaki ilişkiler konusunda değiştirilmez bir kural ortaya koysun... Hayır, şunu belirtmek istiyorum ki bütün hümanist araştırmalar insanî ilişkilerin gereklerini bilimsel bir görüş açısından ele almalı, konuyu ve tarihsel şartları unutmamalıdır.

2. Metodoloji sorunu: Önceki eserlerimden birinde, insanî bilimler alanında bir hareket noktası bulmak ve formüle etmek, bir başlangıç prensibi yakalamak için metod'un ne ölçüde değer taşıdığına işaret etmiştim.[11] Şunu öğrendim ki kolayca aktarılan ve basit kelimelerle anlaşılan bir başlangıçtan daha önemli hiçbir şey yoktur. Tüm araştırma projelerinde başlangıçta ortaya çıkacak zorlukları kolaylıkla hazmettirmenin yollarını aramalı, Oryantalizm'de olduğu kadar hiçbir çalışmamda bu kuralın gereğini bu derecede açıklıkla görmedim. (Başarılı veya başarısız olduğumu gerçekten söyleyemem...)

Başlama düşüncesi veya başlama olayı herşeyden önce bir sınırlandırmayı gerektirmektedir. Bu sınırlandırma büyük bir kütlenin çinden birşeyler ayırma ve bu ayrılan şeyle birşeyler göstermedir. Bu ayrılan parça başlangıç noktası, ilk harekettir. Metinleri inceleyenler için başlangıçta getirilen bu sınırlamaya Louis Althusser "*Problematik*" adını veriyor. Sözkonusu varlık bir metnin veya bir grup metnin belirli, spesifik bir parçası aynı zamanda analizin doğurduğu öncüsüdür.[12] Bununla birlikte Oryantalizm örneğinde (Althusser'in incelediği Marks'ın metinlerinin tersine) sadece hareket noktası veya "problematik"i bulmak değil, diğer yandan incelemeye uygun biçimde metinleri, yazarları ve devirleri de bulmak gerekmiştir.

Sanıyorum ki öncelikle oryantalizme ait bir tarih ansiklopedisi metni ortaya çıkarmanın hiçbir anlamı yoktur. Zira ilk düşündüğüm konu "Avrupa'nın Doğu fikri"dir. Bu konuda elden geçecek malzeme sınırsızdır. İkinci bir nokta ise kendi yapısı işinde tarama modelinin tablosunu çizmeğe uğraştığım politik eğilimlere uygun düşmediğidir. Üçüncü bir nokta da şudur: Raymond Schwab'ın *Renaissance Orientale* (Doğu Rönesansı) ,Johann Fück'ün *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Avrupada 20.Yüzyılın Başlarında Arapça Etütleri), daha yakında yayınlanan Dorothee Metlitzki'nin [13] *The Matter of*

Araby in Medieval England (Ortaçağ İngilteresinde Arapçanın Değeri) isimli kitaplar zaten ansiklopedik çalışmalardır. Bu eserler Avrupa ve Doğu arasındaki bazı ilişkileri ele alarak politik ve entellektüel alanda benim yaptığım gibi tenkit görevini yerine getirmektedirler.

Geriye kalın ve tozlu arşivlerin kullanılabilecek kısımlarının elden geçirilmesi problemi kalıyor. Ortaya çıkarılacak şey belirli bir entellektüel sıralamaya tâbi olmalıdır. Gözü kapalı bir kronolojik dizimlemenin hiçbir sonuca yaramayacağını ifade etmek istiyorum. Benim yola çıktığım nokta İngilizlerin, Fransızların ve Amerikalıların geniş anlamda *Oryantalizm* kelimesi ile ne anlatmaya çalıştıklarıdır. Oryantalizmin karakterini ortaya koyan tarihsel ve entellektüel gerçeklerdir.

Yukarıda anlatmaya çalıştığım sebeplerden dolayı bütün bu sorunların tamamını İngilizlerin, Fransızların ve Amerikalıların Doğu hakkındaki düşünceleri ile sınırlamayı düşündüm. Bu ülkeler Arap ve İslâm dünyasında uzun süre yaşamışlar ve en az bin yıla yakın bir zaman birimi içinde buralarda temsil edilmişlerdir. Arab ve İslâm dünyası ileri sürüldüğü anda Doğu'da Hindistan, Japonya, Çin ve Uzakdoğu'nun daha pek çok ülkesi olmak üzere büyük bir kısım konu dışında kalıyor. Ancak bu ülkeler hakkındaki Batı'nın görüşü Yakın–Doğu ve İslâm hakkındaki görüşü ile aynı paralelde değildir. O ayrı bir konu teşkil ediyor.

Bununla birlikte Avrupa'nın Doğu üzerindeki çıkarlarının genel tarihi incelenirken bazen Mısır, Suriye ve Arabistan gibi bölgeler, Avrupa'nın İran ve Hindistan gibi uzak ülkelerdeki davranışları göz önünde bulundurulmadan incelenemez. Mısır ve Hindistan arasındaki münasebetler onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıl İngilteresi hakkında mükemmel bir örnek teşkil etmektedir. Aynı şekilde Zend–Avesta'nın sırlarının çözülmesinde Fransa'nın oynadığı rolü farketmek sözkonusu dikkate bağlıdır. Ondokuzuncu yüzyılın ilk on yılı içinde Paris, Sanskrit dilinde yürütülen her türlü çalış-

manın yegane merkezi olmuştu. Unutmayalım ki Napolyon İngilizlerin Hindistan'da oynadıkları rolü bildiği için Doğu araştırmalarına değer vermişti. Uzak Doğu'yu ilgilendiren bütün bu çıkar ilişkileri Fransa'nın Orta-Doğu, İslâm ve Arab ülkelerindeki çıkarlarını doğrudan doğruya etkilemiştir.

Büyük Britanya ve Fransa Akdeniz'de onyedinci yüzyılın sonlarından itibaren öne geçmeye başlamışlardı. Ancak bu noktada geliştirmeye çalıştığım görüşlerimin iki konuyu gölgede bırakması gerekmektedir: *(a)* Almanya'nın, İtalya'nın, Rusya'nın, İspanya'nın ve Portekiz'in Oryantalizme büyük ölçüde katkıda bulundukları unutulmamalıdır. *(b)* Rahip Lowth, Eichhorn, Herder ve Michaelis gibi öncülerin özellikle dinsel metinler üzerindeki devrimci çalışmaları gözlerden uzak düşmemelidir. Bu eserler ondokozunucu yüzyıl Oryantalizmine büyük ölçüde güç kazandırmışlardır.

İlk ağızda çalışmamın önemli bir bölümünü önce İngiliz ve Fransızların, daha sonra Amerikalıların getirdikleri malzemenin üzerinde topladım. Zira bana öyle görünüyor ki bu iki ülke sadece Doğu'nun ve *Doğubilimin* öncüleri değil aynı zamanda hiçbir tartışmaya yer vermeyecek biçimde öncü durumlarını uzun süre koruyan ülkelerdir. Zira her iki ülke yirminci yüzyıla gelmeden önce tarihin iki büyük sömürge alanına sahip bulunuyordu. Amerikalılar ikinci dünya savaşından sonra, öyle sanıyorum ki tamamı ile bilinçli olarak iki büyük Avrupa gücünün açık bıraktığı noktalara sessizce kaymışlardır. Ve yine sanıyorum ki gerçek üstünlükleri, tutarlıyapıları ve bilimsel ağırlıkları ile İngiliz, Fransız ve Amerikalıların Doğu üzerine ortaya koydukları eserler, Almanya, İtalya, Rusya ve diğer ülkelerde meydana getirilen önemli çalışmaları geride bırakır. Bununla birlikte Doğu araştırmalarında isim yapmış bazı eserlerin önce İngiltere yahut Fransa'da başlatıldığı fakat daha sonra Almanlar tarafından geliştirildiği bilinmektedir. Örneğin Silvestre de Sacy sadece İslâm, Arab edebiyatı, Dürzü lerin dini ve

Sasanî İran üzerine çalışmış Avrupa'nın ilk modern profesyonel Doğubilimcisi değil aynı zamanda Champollion ve Franz Bopp'un önderi ve Alman mukayeseli linguistik ilminin de kurucusudur. Öncü ve üstün olma hakkını aynı şekilde Williams Jones ve Edward William Lane'e de tanıyabiliriz.

Bir başka nokta: —ki bu alan benim oryantalizm etüdümün önemli boşluklarını dolduruyor— Son yıllarda, modern oryantalizm adını verdiğim devreye kadar gelen zaman içinde, erken devir İncil araştırmalarının üzerinde önemli eserler ortaya konmuştur. Bu eserlerin içinde en iyi olanı ve bize en canlı ışık getireni E. S Shaffer'in *Kubla Khan and the Fall of Jerusalem*: (Kubla Han ve Kudüs'ünDüşüşü) adını taşıyan çalışmadır.[14] Bu kitap Coleridge, Browning ve George Eliot'un eserlerinde görülen romantizmin ve entellektüel hareketin kaynakları konusunda çok değerli bilgiler vermektedir. Shaffer'in eseri bir ölçüye kadar Schwab tarafından çizilen ana çizgilerin geliştirilmesidir. Shaffer Alman kitab-ı mukaddes uzmanlarında görülen uygun malzemelerin yardımı ile kitabını yazmış ve bunları değerlendirmede üç büyük İngiliz yazarından akıllı ve ilginç biçimde yararlanmıştır. Bununla birlikte bu kitap Oryantalizme malzeme vermiş Fransız ve İngiliz yazarlarının politik ve ideolojik esinlemelerinden yoksun görünüyor. Ayrıca Shaffer'in yapmadığı biçimde ben Oryantalizmin son devirlerini üniversiter olduğu kadar edebî açıdan da ele aldım. Bir taraftan İngiliz Oryantalizmi ile Fransız Oryantalizmi arasındaki ilişkileri incelerken diğer yandan açıkça sömürgecilik eğilimleri taşıyan oryantalizm dikkatimi çekti. Eskiden beri var olan bütün bu tezlerin İkinci dünya savaşından sonra Amerikan oryantalizminde nasıl geliştiğini göstermek istiyorum.

Bununla birlikte çalışmam insanı yanıltıcı bir görüntü taşıyabilir; zaman zaman verdiğim bazı referansların dışında Silvestre de Sacy'nin açtığı dönemden sonra Alman bilginlerinin önayak oldukları gelişmelere dair fazla bilgi vermedim. Akademik anlamda

Oryantalizmi aramaya yönelik çalışmalar eğer Steinthal, Max Müller, Becker, Goldziher, Brockelman, Nöldeke gibi isimlere dikkati çekmiyorsa eksik sayılmalıdır.-Ancak bir avuç isim saydım...- Sözkonusu bilginlerin ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Alman bilim hayatına getirdikleri büyük değerleri yeteri kadar ele alamadığım için üzgünüm. George Eliot tanımadığı İngiliz bilgilerine değer vermiyordu. *Middlemarch*ta çizdiği Mr.. Casaubon portresini unutamıyorum.[15]

George Eliot, romanın geçtiği 1830 yıllarında Alman bilgeliğinin Avrupa'da zirvenin ucuna geldiğini ileri sürerken haksız değildi. Ancak ondokuzuncu yüzyılın ilk yılları içinde bu bilgelik hiçbir zaman "Oryantalistlerle" ve "ulusal" çıkarları ile sıkı ilişkiler içinde yürümemiştir. İngiltere ve Fransa'nın Hindistanda, Doğu'da ve Kuzey Afrika'daki varlığını hatırlatacak hiçbir olgu yoktu. Almanya'da üstelik Almanlar için Doğu her zaman klasik sayılmıştır.

Alman lirik şiiri Doğu'dan kaynaklanmış, Doğu üzerine geniş hayaller kurulmuş, romanlar yazılmış ancak Doğu hiçbir zaman Chateaubriand, Lane, Lamartine, Burton, Disraeli yahut Nerval'in Suriye ve Mısır'ı kadar gerçek olmamıştır. Bu yüzden Geothe'nin *Westöstlicher Diwan* (Doğu–Batı Divanı) ve Friederıch Schlegel'in *Über die Sprache und Weysheit der İndier* (Hintlilerin Dilleri ve Felsefeleri Üzerine) gibi Doğu hakkında yazılmış iki şöhretli eser aslında Ren nehri üzerinde yapılmış birkaç gezinti ve Paris kütüphanelerinde geçirilmiş uzun saatlere bağlı kalmıştır. Alman bilgeliğinin ortaya koyduğu çalışmalar genellikle İmparatorluk İngiltere ve Fransa'sının Doğu'dan getirdiği metinlerin üzerindeki uğraşılar, fikirler, hikaye ve ideolojiler çerçevesini aşamamış bu malzemenin geliştirilmesine yaramıştır.

Buna rağmen Alman Oryantalizminin önce İngiliz–Fransız ve daha sonra Amerikan Oryantalizmi ile taşıdığı ortak nokta Batı kültürü içinde Doğu'da kurulmuş bir cins "otorite"dir. Bu otorite

her türlü Oryantalizm tarifinin büyük bir kısmını içine alır ve şu sırada bizim konumuzun tamamını teşkil eder. Sadece "*Oryantalizm*" kelimesi dahi ciddi bir uzmanlık ifadesi taşımaktadır. Oryantalizmi modern Amerikan Sosyal Bilimlerine uyguladığım sırada (Bu deyimin klasik kullanılışı değil, zira bu araştırmacılar oryantalist olarak tanınmıyorlar...) üzerinde durduğum tek amaç, Ortadoğu mes'eleleri uzmanlarının dikkatlerini Ondokuzuncu yüzyıl Avrupa oryantalistlerinin henüz yaşayan entellektüel izleri üzerine çekmektedir.

Otorite'nin gizli kapaklı yahut tabiî olan hiçbir yanı yoktur. Kurulmuş, yaygınlaştırılmış, kökleştirilmiştir. Bir araçtır. İkna edicidir. Bir statüsü vardır. Zevk ve değerler geliştirir. Doğru ve geleneksel olduğunu ileri sürerek yarattığı, aktardığı ve ürettiği düşünce ve inançlarından genellikle hiç ayrı düşünülemez... Her şeyin üzerinde otorite analiz edilebilir ve edilmelidir de... Otorite'nin bütün bu sıfatları oryantalizme tatbik edilebilir. Bu eserde üzerinde durduğum amaçlarımdan biri Oryantalizmin tarihi otoritesini açığa çıkarmak ve Oryantalizmin içinde otorite kurmuş kişileri tanıtmaktır.

Sözkonusu otorite'nin incelenmesi için önemli metodolojik araçlarından biri *Localisation Strategique* (Stratejik Yerleşme)dir. Bu metod bir metin yazarının,kullandığı doğu malzemesi ile kendi arasındaki karşılıklı durumu inceler. Diğer bir metodolojik araç ise *Formation Strategique*(Stratejik formasyon)dur. Bu da metinlerin kendi aralarında incelenmesidir. Bir metnin yahut bir metin grubunun tipi, cinsi, kütleye etki şekli, yoğunluğu ve referans gücü sözkonusu metodun üzerinde durduğu ayrıntılardır. Doğu'yu ele alan bütün yazarların karşılaştıkları problemleri tanımak için sadece bu strateji kavramını kullanmak istiyorum. Başdöndürücü boyutlardan, genişlik ve esneklikten kurtulmak, bunların arasında boğulmamak yahut bunlara yenik düşmemek için nasıl bir yol seçmeli, ne yapmalı?.. Doğu hakkında yazı yazanlar önce şuna

dikkat etmeli: Metne yansıyan yerleşme metodu; kabul edilen araştırma şekli, meydana getirilen yapının tipi, çizilen resimler,temalar ve metnin içinde dağınık duran motiflerdenmeydana gelmektedir. Bütün bu elemanlar okuyucuya Doğu'yu yakalama imkânını verecek ve o sırada Doğu kendi ağızından konuşmaya başlayacaktır. Buna rağmen olayın hiçbir yönü karanlıkta kalmayacaktır. Doğu'dan söz açan bütün yazarlar (Homere bile...) önyargılarla yola çıkarlar, daima dayandıkları ve bütün referanslarına kaynak saydıkları tek ölçü hayalleridir.

Üstelik Doğu'ya ait bütün eserler; diğer eserlere, halk yığınlarına, kurumlara, hatta Doğu'nun kendisine bağlı kalmaktadır. Bu eserler, halk ve Doğu'nun bazı özel durumları gibi analiz edilebilecek karakter taşır. Örneğin filolojik etütler, antolojiler, Doğu edebiyatından aktarılmış metinler, seyahat notları, hayal gücü ile üretilmiş metinler her an meraklı sonuçlar verecek incelemelere konu olabilirler. Bu yazıların zaman içindeki yerleri, hitabete konu oluş şekilleri, kurumlara, okullara, kütüphanelere, dış işleri bakanlıklarına sağladıkları faydalar hep birlikte büyük bir güç kaynağı meydana getirmektedir.

Ümit ediyorum ki otorite konusunda gösterdiğim titizlik oryantalist metinlerin gizli sırlarını açığa çıkarmada zorluklar yaratmasın. Ancak önemli olan yine bu metinlerde takdim şekli ve metnin dış yüzüdür. Bu fikrin üzerinde yeteri kadar durulmuş olduğunu sanmıyorum. Oryantalizm aslında dış dünyaya daha çok değer vermektedir, daha açık bir deyimle şair veya bilgin olarak Doğubilimci Doğu'dan söz açarken onun sırlarını Batı'ya yarar bir biçimde ele almakta ve Batı için konuşturmaktadır. Söylediklerinin içinde Doğu hiçbir zaman ön plana geçmez. Hiçbir zaman ilk sebep olarak görünmez. Bütün anlattıkları, bütün yazdıkları sanki anlatılmak ve yazılmak için düşünülmüş gibidir. Yazar daima Doğu'nun dışındadır, hem maddesi ve hem mânâsı ile anlattığı dünyanın adamı değildir. Bu "dışarda oluşun" başlıca üretimi tabi atı ile sadece

bir "takdim"dir. Eschyle'in *Les Perses:* İranlılar"ından beri Doğu uzak bir tehlike olmaktan çıkmış ,her an ailevî yakınlıklarla ortaya çıkabilecek yakın bir tehdid olmuştur. (Eschyle için matemde bir kadın kalbi...) *"İranlılar"*ın dramatik takdim şekli bütün ağırlığı ile "Doğu"lu olmayan bir yazarın Doğu üzerine yarattığı semboldür.

Oryantalist metinler üzerinde yaptığım araştırma böylece "Takdim" şekillerinde gizli duran görünmez varsayımlara parmak basmaktadır. Sözkonusu "takdim" şekillerinin Doğu'nun tabiî görüntüsü ile uzaktan yakından hiçbir ilgisi yoktur. Metinlerde göze çarpan bu temel karakter özellikle tarih yazıları, filolojik analizler, siyaset araştırmalarında tüm açıklığı ile belirir. San'at gücü taşıyan metinler ise bundan daha az etkilenirler. Önemli olan takdim'in aslına uygun oluşu yahut gerçeğe yakınlığı değil yazarın stili, konuşturulanların kişiliği, güdülen yol, araştırma usülleri ve tarihî ve sosyal şartlardır.

"Takdim"i oluşturan itici güç, daima basit gerçeğin şu veya bu şeklidir. Eğer Doğu kendi kendisini takdim edebilseydi herhalde sonuç başka türlü olurdu. Ama yapamamaktadır. Bu çalışma Batı'lılar tarafından yürütülür. Ve böylece "takdim" Batı'lılarm hesabına çalışır. Doğu böylece daima zarardadır. Marks *Dix-huit Brumaire de Louis Banoperte* (Louis Bonaparte'ın Onsekiz Brumaire'i) nde: "*Sie können sich nicht vertreten, sie müssen vertreten werden*" diyor. Bu şu demektir: "Kendilerini takdim etmiyorlar, takdim edilmek zorundalar..."

"Dış yüz" üzerinde ısrar edişimin bir nedeni daha var. Öyle sanıyorum ki şu noktayı açıkça belirtmek gerekir: Kültüreli lişkilerde ve bir kültürün iç münasebetlerinde en fazla geçerli olan *"gerçekten"* ziyade bu gerçeğin *"takdimi"*dir. Bir kere daha göstermede fayda vardır ki sadece konuşulan dil dahi anlatım usülleri içinde çok çeşitli yollara baş vuran, hedef gösteren, mesaj ve haber alışverişini gerçekleştiren, sıkıca organize olmuş ve belirli kalıpla-

ra oturtulmuş bir sistemdir. Yazılı dillerin cümlesi en azından sadece bir varlık ,değil fakat bir birikimler halkası, bir yaşayan varlık ve kısaca bir takdimdir. Doğu üzerine yazılmış bir yazının değeri, tesiri, gücü ve gerçeğe yakın oluşu çok dar ölçülerde Doğu'nun gerçek yüzüne dayanmaktadır. Bu tip metinler Doğu'yu daha çok araç olarak kullanmayı yeğ tutuyor... Tam tersine metinler okuycuyu gerçeklerden uzalaştırmaya, olayın dışına çekmeye ve sisli bir "Doğu" resmini onun kafasına sokmaya yöneliktir.

Dolayısı ile bütün Oryantalizm faaliyeti, genelde Doğu'dan kaynaklandığı halde Doğu'yu belirli bir mesafe içinde tutmayı uygun görmektedir. En dar anlamda Oryantalizm Doğu'dan çok Batı'ya bağlıdır. Bu bağlılığı Batı'nın çeşitli teknikleri yaratır. Böylece Doğu, açık seçik ve nutuklarda yer aldığı şekli ile ve Batı'nın takdimi ile ortaya çıkar. Bu takdim sonuç olarak kurumlara, geleneklere, kurallara, andlaşmalara bağlı kalmakta ve daha yakın görünmektedir.

Doğu'yu takdim şekli onsekizinci yüzyılın son yıllarından sonra değişmiştir. (Bu noktada benim *modern oryantalizm* adını verdiğim konuyu gözden uzak tutmamakgerekecektir) Oryantalizmin alanı son devrede alabildiğine genişlemiştir. William Jones ve Anquetil–Duperron'a göre Napolyon'un Mısır seferinden sonra Avrupa'nın Doğu üzerindeki düşünceleri daha ileri ölçülerde bilime yönelmiş ve bu faaliyet yeni otorite ve disiplin kazanarak o ana kadar ulaşamadığı bir noktaya varmıştır. Fakat yine de önemli olan Doğu'yu kabul etmek için geliştirilen yeni usüller ve çok ileri ölçülere kadar götürülen yeni tekniklerdir. Onsekizinci yüzyılın bitiminde ise Doğu kesinlikle konuştuğu dilleri ile öne geçmeye başlamıştıra. Bu diller tarihte en eski çağlara kadar uzanmaktadır (İbranice gibi...).Bu konuyu da yine bir grup Avrupalı keşfetmiş, diğer bilginlere aktarmış ve bu bilgiye yeni bir bilim dalı olarak sahip çıkmıştır. Endo–Europeen filoloji adı ile ortaya çıkan yeni ve güçlü bilim Doğu'yu bu defa dil açısından incelemeye yönelmiş ve Fo-

ucault'un "*Mots et les Choses:* Kelimeler ve Eşyalar" isimli eserinde belirttiği gibi bu ilim bir seri bilimsel ilişkiler zincirinin ilk halkasını teşki etmiştir. William Beckford, Byron, Goethe ve Hugo san'atları ile Doğu'yu yeniden kurmuşlar, yarattıkları şekiller, ritm ve motifleri ile Doğu'nun renklerini, ışıklarını ve halklarını yeniden gözler önüne sermişlerdir.

Oryantalizm bir Batı ürünü olarak bazen daha ileri biçimde kendisini yaratan kültürün ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Böylece Oryantalizmin tarihi içinde bir taraftan güçlü bir iç ahenk ,diğer taraftan kendisini çevreleyen kültürle kuvvetli bir beraberlik göze çarpmaktadır. Analizlerimde bu alanın formlarını, iç organizasyonunu, öncülerini, başlıca otoritelerini, klasik metinlerini, inançlarına bağlı düşüncelerini, üzerinde durduğu figürlerini, taraftarlarını, yorumcularını ve yeni kuşaklarını gösterıneyi denedim. Aynı zamanda Oryantalizmin "kuvvetli fikirleri", doktrin ve kültürel eğilimleri nasıl kabul ettiğini ve çoğu zaman kendisinden esinlenen bu hareketleri nasıl karşıladığını açıklamak istedim. Böylece Oryantalizm geçmişi ve yaşadığı zamanı ile ortaya çıktı. Bir dil Oryantalizmi, bir Freud Oryantalizmi, bir Spengler Oryantalizmi, bir Darwin Oryantalizmi ve bir ırkçı Oryantalizm artık yabancımız değildir. Bununla birlikte saf Doğu'nun hiçbir zaman var olmadığını öğrendik Yahut en azından şartlanmamış bir Doğu'nun varlığına şahit olamadık. Aynı şekilde Oryantalizmin maddi olmayan hiçbir şekline rastlanmamıştır. Doğu'da masum bir küçük "fikir" dahi yer tutmamıştır. Doğu'da fikirler hareketlerden ayrılamazlar.

Düşünce tarihi yazarlarından ayrıldığım nokta, üzerinde ısrarla durduğum görüşlerim ve bunların metodolojik sonuçlarıdır. Aslında oryantalist konuşmaların çevresinde dolaştıkları ana temel bunların gelişme şekilleri ve özellikle maddî tesirleri düşünce tarihi ile ilgili kişilerin hiç ele almadıklanı konulardır. Bu ana temel ve bu maddî tesir incelenmeden Oryantalizm diğerleri gibi bir fikir olmaktan öteye geçemez. Halbuki Oryantalizm böyle bir görüntü-

nün çok uzağındadır ve uzağında olmaya devam etmektedir. Bu nedenle sadece bilimsel eserlerin ele alınmasını değil ;aynı zamanda edebî metinlerin, siyasî yazıların, gazete makalelerinin, gezi notlarının ve dinî ve filolojik araştırmaların da incelenmesini istiyorum. Bir başka deyimle kendimi tarihî ve "antropolojik" bir çalışmaya adamış bulunuyorum. Ve biliyorum ki dünyadaki bütün metinler, tarihten gelen zaman ve mekan farkları içinde değişik durumlar ve değişik şartların ürünleridir.

Bununla birlikte eserinden çok faydalandığım Michel Foucault'tan bir noktada ayrılıyorum: Sanıyorum ki Oryantalizmin esasını teşkil eden kollektif ve anonim eserler üzerinde kişisel yazarların etkileri daha fazla oluyor. İncelediğim pek çok metin bende şu kanıyı uyandırdı ki, yazarların çoğu birbirlerinden durmaksızın aktarmalar yapıyorlar. Oryantalizm böylece herşeyden ileri ölçülerde bir yazarlar ve eserler bütünü sayılmalıdır. Lane'in *Manners and Custom s of the Modern Egyptians* isimli eseri Nerval, Flaubert ve Richard Burton gibi pek değişik kişilerce okunmuş ve tartışılmıştır. Bu kitap otorite sayılmaktadır. Sadece Mısır değil Doğu hakkında yazan ve düşünen herkes için kullanılması mutlaka gerekli bir eserdir. Nevral "Modern Egyptian"ı kelime kelime aktarırken Lane'in kudretine ve bilgisine başvuruyor, fakat bir Mısır köyünü değil bir Suriye köyünü anlatıyordu. Lane bu kudrete sahipti. Aslında güç kaynağı Oryantalizm'dir. Oryantalizm her an yeni bir referans eserine yol açabilecek karakter taşımaktadır. Bununla beraber eserinin ana hatlarını anlamadan Lane'in güçlü karakterini bulup çıkarmanın da imkânı yoktur. Bu gerçek Renan, Silvestre de Sacy, Lamartine, Schlegel ve önemli bir grup yazar için de geçerlidir. Foucault genelde metin yahut kişisel bir yazarın daha az önemli olduğunu düşünmektedir. Tecrübe bana Oryantalizm konusunda durumun böyle olmadığını gösterdi. (Belki başka hiçbir yerde böyle değildir...) Dolayısı ile incelediğim metinlerde, yazar ile metin arasındaki ilişkileri bulup ortaya koymak ve metnin

genel görünümünü daha sonra ele almak amacını taşıyorum.

Bununla birlikte bu kitap çok yaygın bir yazarlar dünyasını hedef tutmakla beraber, henüz Oryantalizmin tam bir tarihi veya geniş bir muhasebesi olmaktan uzaktır. Bu eksikliğin farkındayım. Oryantalizm çok sıkı dokunmuş kumaşı ile varlığını korumakta ve Batı dünyasına hizmetini yürütmektedir. Benim bütün yaptığım şey bu kumaşın çeşitli zamanlarda aldığı değişik şekilleri ortaya koymak ve değişik yüzleri, ayrıntıları, yazıları ve meraklı olayları açığa çıkarmak olmuştur. Düşündüğüm zaman şu sonuca varıyorum ki bu kitap bir başlangıçtır, hiç kuşkusuz bilginler ve yazarlar diğerlerini de yazmaya heves edeceklerdir. Emperyalizm ve kültür üzerine genel bir inceleme gün ışığına çıkacağı zamanı bekliyor. Oryantalizm ve pedagoji arasındaki ilişkileri derinlemesine araştırmak gerekir. Aynı şekilde İtalyan, Hollanda, Alman ve İsviçre Oryantalizm'lerini karşılıklı incelemeli... Bilim ve bilimsel hayal arasındaki münasebet çizgisini ele almalı... Yönetim kavramları ile entellektüel hayatın nasıl birleştiği üzerinde durmalı. Belki şu sırada yapılacak en önemli araştırma Oryantalizmin yerine neyin geçebileceğini düşünmektir. Diğer kültürler ve diğer halklar baskı ve yönetme emeli taşımadan hür ve bağımsız bir görüş açısı ile nasıl incelenebilir? Ancak bütün bunlardan önce "bilmek" ve "yapabilmek" arasındaki tüm karışık problemleri yeniden düşünmek gerekecektir. Bu kitapta üzülerek yerine getiremediğimiz görevler bunlardır.

Belki kendimi öne süreceğim,fakat kitapla ilgili ikinci görüşüm şudur: Bu eseri birkaç okuyucu kategorisine göre düşündüm. Edebiyat ve edebî tenkit meraklıları için Oryantalizm mükemmel bir toplumlararası ilişkiler, tarih ve metinler hazinesidir. Üstelik Doğu'nun Batı kültürü içinde oynadığı rol, Oryantalizmi ideoloji, politika, yönetim mantığı gibi çok çeşitli konuların içine çekmektedir. Sanıyorum ki bu konular edebiyat dünyası içinde oldukça ilgi çekici bölümler sayılabilir. Bugün Doğu'yu inceleyenleri, üni-

versite çevrelerini ve politik esinlemeleri düşündüğüm sırada iki amaç gözlüyorum. Önce onlara hangi entellektüel kökene dayandıklarını göstermek istiyorum. Daha sonra çalışmalarının büyük bir bölümünü teşkil eden konulara dikkatlerini çekerek henüz hiç tartışılmamış ve öylece kabul edilmiş bazı noktalara parmak basmak istiyorum. Böylece ümit ediyorum ki tartışmalara yol açabileceğim... Uzman olma, bu kitabı okuyan bir kişi, uzman olmasa dahi dikkatini her an canlı tutabilecek çeşitli konulara rastlayacaktır. Sadece Batı'nın Doğu'yu nasıl gördüğünü öğrenmiş olmayacak, aynı zamanda Batı kültürünün Vico tarafından "Milletler Dünyası" şeklinde anılan diğer bölgede ne değer taşıdığını da farkedecektir. Nihayet bu inceleme, özellikle üçüncü dünya okuyucusunu gerçeklere bir adım daha yaklaştıracaktır. Okuyucu eserde sadece Batı politikasını ve bu politikanın içinde yer aldığı halde batılı olmayan dünyayı değil,fakat Batı'nın kültürel hitap gücünü de farkedecektir. Bu güç çok yanlış olarak bu güne kadar ancak bir dekor veya bir dış yüzey gücü olarak düşünülmüştü. Burada kültürel üstünlüğün yıkıcı yapısını yeteri kadar açığa çıkarabildiğimi sanıyorum. Özellikle uzun süre sömürge yönetimi altında yaşamış halklara bu yapının tehlikelerini göstermeye çalışıyor ve bu tehlikenin ne kendileri için ne de başkaları için henüz ortadan kalkmamış olduğuna işaret etmek istiyorum.

Bu kitabı üç kısım ve onbir bölüme ayırdım. Konuyu mümkün olduğu kadar kolay anlaşılır şekle sokmayı denedim. *"Oryantalizmin Alanı"* adını taşıyan ilk kısım zaman ve tarihsel tecrübe içinde Oryantalizmin geniş bir tablosunu çizerek aynı zamanda onun felsefî ve politik motiflerini ele alır.

"Sağlam ve Yeniden Sağlamlaştırılmış Oryantalizm" adını taşıyan ikinci kısım ise mordern oryantalizmin gelişim çizgisini incelemeyi hedef tutar. Bu kısımda bir kronoloji izlenerek şairlerin, sun'atkârların ve bir ölçüde değer taşıyan bilginlerin eserlerinde yer alan ortak noktalar araştırılır.

"Bugünkü Oryantalizm" başlığı altında gelişen üçüncü kısım ise önceki Oryantalizmin bittiği yerden, yani 1870'lerden başlar. Bu devir İkinci Dünya savaşı ile en yüksek noktasına ulaşan Doğu'nun büyük sömürgecilik çağıdır. Üçüncü kısmın son bölümü, hegemonya'nın İngilizlerin ve Fransızların ellerinden Amerikalıların ellerine nasıl geçtiğini anlatır. Bu noktada günümüzde entellektüel ve sosyal gerçekleri içinde Amerikan oryantalizminin tablosunu çizmeyi deneyeceğim.

*3.Kişisel Boyutlar:*Gramsci *Hapishane Defterleri*nde şöyle der: "Eleştirmenin hareket noktası bir çeşit gerçeği arama, yani "kendini tanıma"dır. Geçmiş günlerin insan üzerinde bıraktığı sayısız izler, tarihî bir birikim olarak üzerinde dikkatle durmayı gerektirir. Bir esere başlamadan önce bu birikimin envanterini yapmalı."[16]

Bu incelemenin içinde kendi kişisel duygularım şöylece gelişti: İki İngiliz kolonisinde büyüdüm ve bir "Doğu'lu" olduğumu öğrendim. Filistin ve Mısır olmak üzere bu kolonilerde ve daha sonra Birleşik Amerika'da aldığım kültür tamamı ile Batı'lı oldu. Bununla birlikte eski duyguları kalbimin derinliklerinde saklamaya devam ettim. Oryantalizmi incelerken biraz da gerilerde kalmış bu izleri hatırlamaya çalışıyorum. Her doğulu üzerinde ağır bir yük olarak sözkonusu kültürel baskıyı taşımaya devam etmektedir. Bu nedenle bütün dikkatimi İslâm Doğu üzerine çevirmiş bulunuyorum. Gramsci'nin bahsettiği envanteri yerine getirip getirememiş olduğumu ileri sürmek bana düşmez. Ancak bu envanteri yapmanın ne derecede önem taşıdığını farkettim. Bütün çalışma boyunca gücümü ve kuvvetimi son noktasına kadar harcayarak yapabildiğim kadar bir "eleştiri" ruhunu canlı tutmaya gayret gösterdim. Eğitim düzeyimin mutlu bir sonuçla bana bahşettiği bütün imkânlarımı kullanarak tarihî, hümanist ve kültürel tüm araçlarımdan sonuna kadar faydalandım. Bütün bunların yanında bir Do-

ğu lunun kültürel gerçekleri asla unutulanlar arasına girmedi. Nasıl bir insan isem eserimi öylece verdim.

Böyle bir çalışmanın gerçekleşmesine yol açan tarihî şartlar oldukça karışıktır. Onları şematik bir düzene tâbi tuttum. Elli yıllarından sonra Batı'da, özellikle Birleşik Amerika'da yaşayan her insan Doğu–Batı ilişkilerinin en kızgın bir dönemine tanık olmuştur. Bu sırada Batı için "Doğu" büyük bir tehlike kaynağı idi. Özellikle geleneksel Doğu ve Rusya başlıca kuşku odakları sıyılıyordu. Üniversitelerde bu amaçla eğitim programları hazırlanıyor, öğrenci kuruluşlarında Doğu kültürleri ulusal politikaların bir bölümü olarak inceleniyordu. Birleşik Amerika Doğu'ya özel bir ilgi gösteriyordu. Amerikalılar Doğu'yu geleneksel ve egzotik açıdan değil stratejik ve ekonomik değeri ile görüyorlardı. Elektronik çağın eşiğinde yaşayan Batı vatandaşı için artık Dünya bilinmedik bir gezegen olmaktan çıkacaksa bu çabada Doğu'nun büyük payı bulunacağı anlaşılıyordu. Doğu bir mitolojik varlık olmaktan gittikçe uzaklaşıyordu. Bu varlığın içinde Batılıların ve özellikle Amerikalıların vazgeçilmez çıkarları yer alıyordu.

"Modernizm" öncesi elektronik çağın özelliklerinden biri Doğu'yu anlatan önyargıların daha da güçlenişidir. Televizyon, sinema ve tüm mas media (toplum haberleşme araçları) haberleri gittikçe daha küçük kalıpların içine zorla sokmaktadırlar. Doğu'yu ilgilendiren her haber sözkonusu küçük kalıpların ve önyargıların daha ileri ölçüler içinde sağlamlaşmasına yol açmakta, ondokuzuncu yüzyılda üniversiteleri meşgul eden, hayallere hayaller katan "Esrarengiz Doğu" tablosu yine bütün gücü ile yaşamaktadır. Bu olay Doğu'nun hiçbir yanında Ortadoğuda olduğu kadar açık ve seçik değildir. Arapları ve İslâm'ı demagoji'ye yaklaştıracak kadar kuvvetle politikleştirmek için üç basit eleman yeterli olmuştur: *(a)* Oryantalizmin tarihine derhal yansıyacak şekilde Batı'da anti–Arab ve anti- İslâm önyargıların genel halk tarihi, *(b)* Arablar ve İsrail siyonizmi arasındaki mücadele; bu çatışmanın Amerikan

Yahudileri arasındaki tesirleri ve daha umumi olarak liberal kültür ve halk yığınları üzerindeki etkisi, *(c)* Ne Arablarve İslâm'ı tanıyacak ne de bunlar hakkında hür tartışmaya yol açacak en ufak bir kültürel davranış niyetinin bulunmayışı. Şunu da ilave etmek lüzumludur ki, şu sırad Ortadoğu mes'eleleri büyük devletlerin çıkarları, petrol ekonomisi, hürriyet ve demokrasiye susamış İsrail ile, totaliter ve terorist kafalı Arab milleti arasındaki farklarla öylesine karmaşık bir duruma girmiştir ki, Orta– Doğu sözkonusu olduğu zaman neden bahsedildiğini anlamak şansa bağlıdır. Bütün kargaşalıklar bu kaynaktan doğuyor.

Bu kitabı yazmaya beni iten sebeplerden bir diğeri de şahsî tecrübelerimdir. Filistinli bir Arab'ın Batı'da, özellikle Amerika'da yaşaması hiç de kolay değildir, cesaret kırıcıdır. Bu kişi herşeyden önce katı bir gerçekle başbaşa kalacaktır. Siyasî yönden mevcut değildir. Eğer mevcudiyeti kabul edilecek olsa dahi o can sıkıcı bir insan ve bir Doğu'lu'dur. Irkçılığın, kültürel şartlanmaların, siyasî emperyalizmin, insanlık dışı ideolojilerin hedefidir. Bütün bunlar Batı'da bir Arab ve Müslümanı sımsıkı sarar ve hareket gücünü yok eder... Üstelik bu kişi bir Filistinli ise cezası daha da ağır olmaktadır. Dahası var... Amerika'da Doğu işleri ile uğraşanların arasında hiç kimsenin ne Arablara ne de Doğu'ya karşı samimi duygular beslemediği, ne kültürel ne de siyasî olumlu bir davranışa niyetli olniadığı anlaşıldığında durum dahada acıklı olmaktadır. Hiç kuşkusuz bu konuda bazı çevrelerde çeşitli ayrıcalıklar görülmüştür ancak ,Amerikan liberallerinin siyonizmin etkisi dışına çıkarak gerek politik ve gerekse ekonomik şartlanmalara uğramadan hür bir görüş sahibi olabileceklerini düşünmek safdillik olur. Petrol şirketlerininyetkilileri yahut hükûmet adamları şartlanmaların dışına çıksalar dahi dinlerinin etkisi altında kalacaklardır.

Benim için "Doğu'luyu" yaratan olayda bilmek ve yapabilmek arasındaki düğüm noktası geçicidir... İnsan olmanın çeşitli değerlerle sınırlı olmayışı gibi. Bununla birlikte "entellektüel" bir soru-

nun derhal ele alınması gerekmektedir. Hümanist ve siyasî uğraşılarımı bir amaç çevresinde toplayarak Oryantlizmin doğuşu, gelişimi ve kökleşmesi gibi çok belirgin bir konunun etraflıca incelenmesine tahsis edebildim. Edebiyat ve kültürün çoğu zaman siyaset, hatta tarih açısından suçsuz olduklarını belirtmek gelenek şekline girmiştir. Bu bana herzaman yanlış göründü. Oryantalizm üzerine giriştiğim inceleme bana şunu gösterdi ki —arkadaşlarıma da aynı şeyi göstereceğini ümit ediyorum— toplum ve edebî kültür birbirinin tamamlayıcısıdır ve birbirinden ayrı düşünülemez.Ayrıca önlenemez biçimde kendimi, esrarengiz ve gizli bir bağ ile Batı antisemitizme bağlanan bir tarih hikayesi yazarken buldum. Antisemitizm —Nuh'un oğlu Sam'dan geldiğine inanılan Asurî, Kaldanî, İbranî, Finikeli, Kartacalı ve Arab adını taşıyan tüm halklara karşı oluş doktrini— ile,gösterdiğim gibi oryantalizm arasında çok sıkı bağlar vardır. Bu tarihî, kültürel ve politik bir gerçektir. Filistinli bir Arab'ın tüm varlığı bu gerçeklerle doludur. Kültürel üstünlüğün bu insan üzerinde uyguladığı etkiyi burada yeterince anlattığımı sanıyorum. Eğer bütün bunlar "Doğu" ve "Batı"yı tamamı ile ortadan kaldıracak türden her iki dünya arasında yeni bir ilişkiler halkası oluşturacaksa o zaman Raymond Williams'ın üstünlük anlayışı içinde "Yeniden çıraklığa dönüş" adını verdiği şeye doğru bir adım daha yaklaşmış olacağız.[17]

I

Oryantalizmin Alanı

Avrupalıların düşündürücü ve vazgeçilmez tutkusu: Güçlerinin yeni araçlarını kullanmak için gösterdikleri sabırsızlık...

JEAN BAPTISTE-JOSEPH FOURIER,
Preface Historique (1809) á la Description de l'Egypte.

Doğuyu tanımak

13 Haziran 1910 günü Arthur James Balfour Millet Meclisinde "Mısır'da çözmek zorunda bulunduğumuz problemler" adı ile bir konuşma yaptı. "Wight adasında yahut Yorkshire'in batı yakasında karşılaştığımız mes'elelerle bunlar aynı karakter taşımıyorlar" diyordu. Uzun zaman parlemento üyeliği yapmış bir insanın ses tonu ile konuşuyordu. Lord Salisbury'nin eski özel sekreteri, eski İrlanda bakanı, eski İskoçya bakanı, eski başbakan, her türlü krizin altından kalkmış, devletin dış politikasında söz sahibi bir insan başka türlü olamazdı...

İmparatorluğun işlerini yürüttüğü sırada Balfour'un hizmetinde bulunduğu hükümdar 1876'da Hindistan kraliçesi ilan edilmişti. Balfour, Zulu ve Afganlara karşı yürütülen savaşları, 1882'de İngilizlerin Mısır'ı işgalini, General Gordon'un Sudan'da ölümünü, Fachoda baskınını, Omdurman savaşını, Boerler mücadelesini, Rus–Japon çatışması gibi pekçok dünya olayını en iyi izleyebi-

lecek ve bunların üzerinde etkinlik yaratacak bir mevkide bulunuyordu. Üstelik Arthur James Balfour yüksek sosyal yetenekleri, bilgisinin genişliği, zekasının inceliği ile aynı anda hem Bergson ve hem Haendel hakkında yazı yazabilecek güçte idi. Ne felsefede ne de siyasette başaramayacağı konu yoktu. Eton ve Cambridge'in Trinity College'inde edindiği bilgiler daha sonra imparatorluğun işlerini yürütmede gösterdiği erişilmez başarı, otoritesinin en yüksek noktalara kadar ulaşmasında kendisine yardımcı olmuşlardı.

Ancak Balfour'un konuşmasında bir nokta daha vardı; son derecede öğretici, yüksek ahlakî değerler taşıyan bu konuşmada birşeyler açıkça gizlenmek isteniyordu. Aslında bazı milletvekilleri "İngiltere'nin Mısır'daki varlığı üzerinde hiç tartışmıyorlardı". Bu konu Alfred Milner tarafından 1892'de yazılan nefis kitapta derinliğine incelenmiş ve olumlu sonuçlara varılmıştı. Ancak o an için sorun bu değildi. Mısır bir süreden beri "milliyetçilik" dalgası ile sarsılıyordu. Ülkenin idaresi güçlenmişti. Dolayısı ile İngiltere'nin bu faydalı toprağı doğrudan doğruya işgal etmesi gerekiyordu. Lâkin İngiltere'nin Mısır üzerindeki ısrarlı tutumu yine de kolaylıkla savunulacak bir davranış değildi. Balfour sırtında ağır bir yük taşıyordu. Önce bilgi verecek, daha sonra gerekçeler ileri sürecekti.

James Balfour'a karşı ilk direniş Tyneside milletvekili J.M. Robertson'dan geldi. Tyneside temsilcisi: "Doğulular adını vermeyi uygun gördüğünüz bu insanlara karşı bu üstünlük iddiasını ne hakla yürütüyorsunuz?.." diyordu. "Doğulu" kelimesi daha önceleri Chaucer ve Mandeville, Shakespeare, Dryden, Pope ve Byron tarafından kullanılmış ve gelenek şeklini almıştı. Kelime coğrafî, ahlakî ve kültürel açıdan Asya'yı veya Doğu'yu ifade ediyordu. Avrupa'da bir doğulu kişiliğinden, bir Doğu atmosferinden, bir Doğu hikayesinden, Doğu despotluğundan, yahut Doğu biçimi bir üretim tarzından söz açıldığında anlaşılmamak mümkün değildi. Marks bu kelimeyi kullanmıştı. Şimdi de Balfour kullanıyordu.

Maksadı açık ve seçikti. Hiçbir izahatı gerektirmiyordu:

> "Hiçbir üstünlük tavrı takınmıyorum. Fakat Robertson ve diğerlerine sesleniyorum: Kafalarında en ufak bir tarih bilgisi varsa Mısır halkı yahut Doğu'nun diğer büyük ırkları karşısında İngiltere'nin gerçekten üstün oluşunun doğurduğu problemler yüzünden, bir İngiliz devlet adamının çektiği sıkıntılara akıl erdirsinler... Mısır uygarlığını bütün diğer uygarlıklardan daha iyi tanıyoruz. Ona diğerlerinden daha yakınız. Onun hakkında çok şey biliyoruz. Bizim ırkımız henüz tarih öncesi devirleri yaşadığı sırada Mısır uygarlığı altın çağını gerilerde bırakmıştı. Tüm Doğu ülkelerini göz önüne getirin. Üstünlük yahut alçaklıktan söz etmeyin..."

Bu sözlerin ve daha sonra söyleneceklerin içinde iki ana tema göze çarpmaktadır: Bacon'cu görüş çerçevesinde "Bilmek ve yapabilmek." Balfour Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi gereğini ileri sürerken, kafasındaki üstünlük kavramı, Mısır hakkında "kendilerinin" bildikleri şeylerle kaynaşmış bulunuyordu. Böylece İngiltere'nin üstünlüğü sadece askerî ve ekonomik üstünlük değil bir uygarlığın kökünü, altın çağını ve çöküşünü bilmekti. Genel bir görüş sahibi olmaktı. Ve tabiatı ile neticede bu uygarlığı yeniden kurabilmekti. Balfour için "bilmek" günlük gereksinmelerin üzerine çıkmaktı. Yabancı ve uzakta olana erişmek için kendinden çıkma, kendini aşma idi. Bu "bilme" tabiatı ile bazı kanıtlamaları gerektiriyordu. Bilgi, uygarlıkların mayasında olduğu gibi gelişir, düzene girer ve değişmelere yol açarsa varlığını kanıtlamış sayılırdı. Bununla birlikte dış yüzeyden hareketsiz görünmeliydi. Böyle bir şeyi bilmek aynı zamanda ona egemen olmaktı. Üzerinde otorite kurmaktı. Ve burada otorite "biz" anlamını taşıyordu; "o" değildi. Böylece Doğu ülkeleri için özerklik (autonomie) düşünülemezdi. O'nu biz biliyorduk ve o bu yüzden varlığını koruyordu. Böylece tek kelime ile bizim "bildiğimiz şekilde" var olmaya devam edecekti. Balfour için "Mısır" demek "İngiltere'nin bildiği Mısır" demekti. Balfour bu gerçeğin bütün ağırlığını omuzla-

rında taşıyordu. Üstün veya alçak olmak problemin ancak bir parçasıydı. Ne İngiltere'nin üstünlüğü ne de Mısırlıların geriliği Balfour'un konuları arasında yer almıyordu. Bunlar onun için "Bilmenin" sonucunda ortaya çıkacak şeylerdi. Balfour şöyle devam ediyordu:

> "Her şeyden önce olayları inceleyelim. Batı ulusları tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren "Kendi kendilerini yönetme" yeteneklerini ispat ettiler. Zira buna lâyık olacak güçte idiler. Kelimenin geniş anlamı ile Doğu denilen tüm bölgeleri baştanbaşa dolaşarak Doğuluların tarihini elden geçirseniz, (Self–Government) "Kendi kendini yönetme" prensibinin en ufak bir izine dahi rastlayamazsınız. Gerkçekten ihtişam içinde geçmiş bütün büyük yüzyıllar despotizmin ve mutlak iktidarların eseridir. Fâtihler fâtihleri kovalamış, üstünlükler üstünlükleri izlemiş, ancak hiçbir devirde, hiçbir devrim hareketi içinde, ne başlangıçta ne sonuçta, bu milletlerin hiç biri, bizim Batı'da "Kendi kendini yönetme" dediğimiz şeyi yani kendi kaderini kendisi tayin etme düşüncesini asla akıllarına getirmemişlerdir. Bu bir gerçektir. Üstünlük yahut gerilik meselesi değildir. Doğulu olgun bir bilge kişinin, bizim Mısır'da yahut diğer yerlerde üslendiğimiz idare görevi karşısında, bu görevin bir filozofa layık olmadığını düşüneceğini sanıyorum. Çünkü idare küçük işlerdir, düşük işlerdir. Yapılması gerekeni yapmaktır."

Bütün bu olaylar birer vakıa olduğuna göre; Balfour, varsayımlarının ikinci bölümüne geçebilirdi:

> "Bu büyük uluslar için—büyüklüklerini kabul ediyorum— mutlak iktidarın bizim tarafımızdan uygulanışı iyi midir? İyi olduğunu zannediyorum. Tecrübe göstermiştir ki iyi bir iktidar uzakta da olabilir. Dünya tarihi bunun örnekleri ile doludur. Böyle bir durum yanlız kendilerine değil, bütün Batı uygarlığına da fayda sağlayacaktır. Mısırlıların çıkarları için Mısır'da bulunuyorsak da, sadece Mısır'ı düşünüyor değiliz; aynı zamanda bütünü içinde Avrupa'yı da düşünüyoruz."

Balfour konuşmasının hiçbir bölümünde, gerek Mısırlıların ve gerekse "beraber bulundukları diğer ırkların" bu beraberlikten ne anladıklarına dair hiçbir işaret vermiyor, koloni idaresinin kendilerine fayda sağlayıp sağlamadığı konusunda onların fikirlerinden söz etmiyordu. Balfour'un aklına sözü Mısırlılara bırakmak da gelmiyordu. Nitekim az bir zaman sonra konuşabilen tüm Mısırlılar, Balfour için "Zorluk yaratmaya çaba harcayan tahrikçiler" adını alacak ve yabancı işgalinin doğurduğu zorluklara gözlerini kapayan tüm Mısırlılar ise "iyi Mısırlı" ünvanını kazanacaktı. Böylece etnik mes'eleyi kökünden halleden Balfour, pratik mes'elelere dönebilirdi. Başbakan konuşmasına şu sözlerle devam ediyordu.

> "Eğer yönetme bizim işimiz ise, onlar ister bize yardımcı olsunlar ister olmasınlar, şunu hatırlamaları gerekir ki; halkın üzerinden tüm engelleri biz kaldırıp attık. (Balfour Mısır istiklalinin ortadan kaldırılmasını, yahut bir süre için geri bırakılmasını engel saymıyordu.) Eğer onlar kendilerine tanıdığımız bütün avantajların değerini veremeyecek olursa görevimizi nasıl yapacağız? İngiltere bu ülkelere "getirebileceğinin en iyisin getiriyor". İngiltere'nin yetkilileri görevlerini sonuna kadar yapmaktadırlar. Bir başka din, bir başka ırk, bir başka disiplin ve bir başka yaşama biçimi içinden çıkıp gelmiş on binlerce İngiliz devlet memuru yerliler için çalışıyor. Bu yetkililere göre yönetim görevinin hiçbir zorluğu yoktur. Zira biliyorlar ki kendi ülkelerinde onların tüm yaptıklarını destekleyen bir hükûmetleri var... Bununla birlikte, yerli halk, bir içgüdünün etkisi ile bu memurların arkalarındaki gücü, otoriteyi, anavatanlarından onlara kadar ulaşan sempati duygularını ve desteği unuttuğu sırada kendi öz uygarlığının temeli olan tüm düzen duygusunu da kaybediyor. İşte o zaman bizim memurlarımız da kendilerini gönderen gücün, yerlilere yapmayı tasarladığı bütün iyilikler için gerekli olan iktidar ve otorite duygularını da kaybediyorlar..."

Balfour'un mantığı oldukça enteresandır. Nutkunun devamı başlangıçta ileri sürdükleri ile tam bir uyum içindedir. İngiltere

Mısır'ı tanıyor; Mısır İngiltere'yi tanımıyor; İngiltere Mısır'ın kendi kendisini yönetecek bir hükûmeti olmayacağını biliyor; İngiltere Mısır'ı işgal ederek bunu doğruluyor; Mısırlılar bu gerçeği görüyorlar; İngiltere'nin Mısır'a giderek onu yönetmeye başladığını anlıyorlar; o zaman yabancı işgali o çağda yaşayan Mısır uygarlığı için "temel bir doğru" oluyor. Sonuçta Mısır İngiliz uygarlığına ihtiyaç duyuyor ve İngilizler Mısır'ı işgal ediyorlar... Fakat ya yöneten İngiltere ile yönetilen Mısır arasındaki nazik denge bizzat İngiliz Parlementosu aracılığı ile bozulacak olursa... O zaman üstün ırkın —bence her zaman üstün kalacak olan o ırkın— otoritesi zedelenmiyor mu? Bu noktada acı çekecek olan sadece İngiltere değildir, İngiltere'nin yönetilen ülkede vazife gören bir avuç memuru da bu ızdırabın içindedir. "Onlar ki düşünebileceğiniz kadar parlak, çok yüksek duygular ve karakterler sahibi, aklınıza gelemeyecek derecede yüksek deha ve zeka derecelerine ulaşmış kişilerdir ve böyle bir durumda sadece İngiltere'nin değil, bütün medenî dünyanın kendilerine yüklediği büyük görevi artık yerine getiremez olacaklardır."[1]

Eğer Balfour'un nutku bir hitabet örneği sayılacaksa bu konuşmayı yapan kişinin çeşitli tipleri yaratmadaki ustalığı dikkati çekecektir. Balfour seçkin bir insan ve bir iktidar üyesi sıfatı ile tüm ağırlığını ortaya koyarak "Biz" edatını kullandığı sırada kuşkusuz bir "İngiliz"dir. Kendisini ülkesinin ve tarihin ürettiği en ileri insan olarak görmektedir. Balfour ayrıca medenî dünya, Batı ve Mısır'da sayıları fazla olmayan koloni yönetimi memurları adına konuşabilmektedir. Doğrudan doğruya Mısırlılar adına konuşmuyorsa, herşeyden önce onların dillerini bilmediği içindir. Bununla birlikte onların ne hissettiklerini bilmekte, zira tarihleri hakkında yeterince fikir sahibi bulunmaktadır. Mısırlıların kendisi gibi adamlara güven duyduklarını zannetmekte veya ümit etmektedir. Balfour Mısırlıların adına konuşurken eğer kendilerine soru sorulabilseydi aynı şeyleri doğrulayacaklarından emindir. Zira bütün bunlar daha

önce söylenmiştir. Gerçeğin ta kendisidir. Bu gerçeğin karşısında Mısırlı ikinci derecede kalır. Önemli olan Mısırlıyı iyi tanıyan bir üstün ırkın onu yönetmesidir. Bu ırk Mısırlının iyiliğini bizzat kendisinin dahi akıl erdiremeyeceği kadar ileri biçimde düşünür ve gereğini uygular. Mısır'ın altın çağı gerilerde kalmıştır. Yaşadığımız devirde Modern İmparatorluklar eskileri düştükleri sefaletten kurtaracak ve oralarda yaşayanlar verimli kolonilerin yeniden doğmuş halkları olarak insanlığa kazandırılacaklardır. Bu konuda Mısır Balfour'a emsalsiz bir örnek sunmaktadır. Bu yüzden Balfour bir Parlemento üyesi olarak İngiltere adına, Batı adına ve Batı Uygarlığı adına Mısır hakkında konuşabilme yetkisini kendisinde görmektedir.

Aslında Mısır diğerleri gibi bir koloni değildir. Batı emperyalizminin doğrulayıcısıdır. İngiltere'nin egemenliğine kadar Doğu geriliğinin klasik bir temsilcisi olmuştur. Şimdi Britanya'nın "bilme ve yapabilme" ilkesinin zaferini yaşayacaktır. İngiltere'nin Mısır'ı işgal ederek Arabî Paşa'nın milliyetçi direnişine son verdiği 1882 yılından 1907 yılına kadar Mısır'da İngiltere'yi Cromer Lord'u (aynı zamanda "Kibirli Baring" adı ile anılan) Evelyn Baring temsil etmiş ve bu insan ülkenin tek hâkimi olmuştur. Balfour 30 Temmuz 1907 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada Mısır'da yürüttüğü hizmetlerden dolayı Baring'e emekli ikramiyesi olarak ellibin İngiliz lirası verilmesini teklif ederken onun hakkında şunları söylüyordu:

> "Neye elini sürdü ise başarılı oldu... Son yirmibeş yıl içinde Lord Cromer'in Mısır'a yaptığı hizmetler bu ülkeyi sosyal ve ekonomik çöküntü batağından çıkarmış ve onu malî ve ahlakî yönden Doğu halkları arasında en ileri bir duruma yükseltmiştir...."[2]

Balfour Mısır'ın moral gelişmesinin hangi ölçülerle kanıtlandığı konusunda bilgi vermiyordu. Aslında Britanya'nın Mısır'daki yatırımları diğer Afrika ülkelerine yönelttiği yatırımlardan farklı olmamıştır. İngiltere her yerde olduğu gibi Mısır'da da eşit şartlar-

la paylaştırılmış olmasa dahi bir mâlî zenginliği, rahat ve huzurun temel şartı sayıyordu. Ancak bu ülkelerde gerçekten önemli olan Batı tarafından aralıksız biçimde sürdürülen dikta yönetimiydi. Anavatan'dan kopup gelen sayısız bilgin, misyoner, iş adamı, asker ve öğretmen bu yönetimin devamı için canla başla çalışıyor ve Cromer ve Balfour gibi yüksek devlet memurları ise piramidin en üst halkasını teşkil ediyorlardı. Bu kişiler için diğerleri yaratan, yöneten hatta bazı durumlarda Mısır'ı doğulu batağından çıkararak şimdiki örnek yaşam düzeyine ulaştıran kişilerdi.

Balfour'un dediği gibi Britanya'nın Mısır'daki başarıları erişilmez türdendi. Savunulamayacak ve gerçek dışı hiçbir yanı yoktu. Mısır'ın işleri, bir ucu Balfour'un Doğu uygarlıkları üzerindeki genel görüşlerine, diğer ucu Cromer'in Mısır'daki günlük uygulamalarına dayanan iki başlı genel bir teoriye göre yürütülüyordu. Bu teori en kızgın çağını 1900 ile 1910 yılları arasında yaşadı. Düşünce olabildiğince basite indirilmiş, açıklık ve kesinlik kazanmış, kolayca izlenir hale getirilmişti. Ortada Batılılar ve Doğulular vardı... Birinciler egemen; ikinciler, üzerinde egemenlik uygulanan kişilerdi. Bir başka anlatımla ülkeleri işgal edilmiş, iç işlerine katı biçimde el konmuş, canları ve malları şu veya bu Batılı gücün emrine bırakılmıştı. Balfour ve Cromer'in insanlığı düştüğü sefaletten kısa zamanda çekip çıkarma ve onu kültürel ve ırkî açıdan aslına geri çevirme isteği kendi yönlerinden çocukça bir istek sayılamazdı. Bu gerçeği ilerde daha açık anlatmaya çalışacağız. Sözkonusu doktrin ortaya çıktığı andan itibaren büyük bir güçle uygulanmış ve oldukça geniş çapta etkinlik kazanmıştı.

Balfour'un Doğu hakkındaki tezleri genel anlamda objektif olma iddiası taşıyordu. Bunların başlıca kaynağı Cromer'in görüşleri idi. Cromer başlangıçta Hindistan'ı yönetmiş, daha sonra yirmi beş yıl Mısır'ı idare etmişti. İngiltere'nin büyük devlet adamı sıfatını o sırada kazanmış bulunuyordu. Balfour'un "Doğuluları" Cromer'in "Kulları" idi. Bu tema 1908'de "Edinbourg review" de ya-

yınlanan geniş bir denemede işleniyordu. "Kulluğa" layık ırkların, yahut "Doğuluların" kolayca ve üretime dönük biçimde yönetilmeleri için "bilgiye" gerek olduğu, iktidarı yaratan olgunun "Bilmek"e dayandığı, daha büyük bir iktidarın ise daha fazla "bilgiye" ihtiyacı olduğu vesaire bu makalede bir kere daha ele alınıyordu. Yazıda "Haberleşme ve Kontrol" üzerine özel bir diyalektik geliştirilmişti. Cromer'e göre İngiltere İmparatorluğu, Anavatanda militarizm ve ticarî egoizm önlendikçe, kolonilerde ise "Hür kuruluşlara" hak tanımadıkça ayakta kalabilecekti (yeter ki İngiltere İmparatorluğuna "Hristiyan geleneklerine" uygun olarak karşı çıksınlar). Cromer'e göre mantık "Doğulunun varlığını tamamı ile inkâr ettiği birşeydi". Doğulu, ona çok üstün bilimsel değerler öğretilerek yönetilemezdi yahut bu değerleri kabul etmesi ondan istenemezdi... Yapılacak en doğru hareket onun sınırlarını tanımak ve geriliğinin bilinci içinde yönetenle yönetilen arasındaki en faydalı ilişkiyi kendisinin bulmasını sağlamaktı.

Sindirilerek "kulluğa hazırlanmış" halkın arkasında ve her yerde İmparatorluğun gizli kuvveti yer alıyordu. Bu kuvvetin kaynağı Britanya'nın askerleri, sert yöneticileri ve sınırsız gücü değildu, durumu anlamada gösterdiği incelik ve ortada fazla görünmeyişi idi. Bir kelime ile İmparatorluk uslu olmasını bilmişti. Egoist görünmemeye çalışarak haksız kazanç isteklerini gizliyecek ve yumuşak disiplin uygulayarak sabırsızlığını gözlerden uzak tutacaktı.

> "Ticarî esprinin kontrol altında tutulması gerektiğini ileri sürerken ne demek istediğimi daha açık anlatmak gereğini duyuyorum: Hintli, Mısırlı, Shilluks yahut Zoulous halkları ile iş yaparken her şeyden önce bütün bu halkların millî duygular içinde yaşadıklarını gözlerden uzak tutmamak lâzımdır. Bu insanlar "in statu·populari" anlayışı ile fazla derin düşüncelere dalmadan kendi çıkarlarını kollamaktadırlar. Fakat şurası bir gerçektir ki, her durumda kesin karar almadan önce bize danışmalarında fayda vardır. Bilim

> ışığı, Batı tecrübesi, yerli gerçeklerle donanmış sağlam düşünce ancak böyle bir davranışın sonucunda kendilerine hizmet verebilecektir. Bütün kalbimizle yerlilerin iyiliğini düşünüyoruz. İngiliz milleti için gerçek yahut hayalî hiçbir çıkar hesabına düşmüyoruz. Yahut pek sık görüldüğü şekilde İngiliz milleti içinde şu veya bu etkili sınıfın özel çıkarlarını da gözetmiyoruz. İngiliz ulusu bütünü ile ele alındığı zaman bu prensibin üzerine ne derecede titizlikle durduğu ve kesinlikle uygulanmasını istediği görülecektir. Irkî üstünlükler yahut dil birliği üzerine bir milliyetçilik duygusu geliştiremiyoruz. Ancak yüksek yeteneklere karşı duyulan saygı, davranış beraberliği ve geleceğe güven duyguları ile, belki kozmopolit bir beraberlik anlayışı yaratabileceğiz. Mısırlı'nın gelecekte ortaya çıkabilecek "Arabîler"e kaderlerini teslim ederken çekimserlik göstereceği ümit edilebilir. Orta Afrika vahşileri dahi eninde sonunda Astraea Redux'un türküsünü öğrenmeye karar verebilirler. Bugün İngiliz devlet memurunun kişiliğinde görünen Redux belki yerlinin cin içmesine izin vermeyebilir; fakat ona mutlaka adalet sağlayacaktır. Bütün bunlardan sadece ticaret kârlı çıkacaktır.[3]

Yönetici hangi şartlar altında "kul ırkların" tekliflerine "Ciddi düşünceler" gözü ile bakabilecektir. Cromer'in Mısır milliyetçiliğine karşı takındığı tavır bunu tüm çıplaklığı ile ortaya koyar. Cromer yerli hür kuruluşlara karşıdır. Yabancı işgalinin kaldırılmasına karşıdır. Mısır'ın kendi kendisini yönetebileceğine inanmaz. Yerlilerin en haklı isteklerini dahi her an geri çevirir. Aralıksız biçimde şunu iddia etmiştir:

> "Mısır'ın geleceği sadece Mısırlı olanları içine alan dar bir milliyetçilikte değil, fakat çok geniş bir kozmopolitik anlayış içindedir."[4]

Kul ırklar kendileri için neyin değerli olduğu anlayışına sahip değillerdir. Pek çoğu Doğulu'dur ve Cromer onların karakterlerini iyi bilir, zira Hindistan'da ve Mısır'da uzun tecrübeler geçirmiştir. Cromer şurada veya burada, az çok Doğulular için neyin uygun olduğunu anlamıştır. Dolayısı ile onları yönetmek belki heryerde ay-

nı şekilde davranmayı gerektirir.[5] Bu olgu son derecede doğaldır; zira Doğulular her yerde aynı insanlardan başkaları değillerdir.

Şimdi, nihayet uzun çalışmalardan sonra üniversite ve pratik bilginin temel noktasına geliyoruz... Cromer ve Balfour'un bir asırlık modern Batı Oryantalizminden edindikleri miras Doğuluların ırklarını, karakterlerini, kültürlerini, tarihlerini, geleneklerini ve toplumsal yeteneklerini tanımak olmuştu. Bu bilgi gerçek bilgiydi ve Cromer şimdi bu bilgiyi Mısır'ı yönetmek için kullanacaktı.

Üstelik söz konusu "bilgi" böylece uygulama alanına çıkıyor ve doğruluğu ispatlanmış oluyordu. "Doğuluların" günlük ihtiyaçları içinde platonik karakterleri tüm Doğu bilimcilerin ve Doğu'yu yönetenlerin gözleri önüne seriliyordu. Gerçeği herkes görüyor anlıyor ve birbirine gösterebiliyordu. Cromer Mısır'daki deneyleri ve başarıları üzerine kaleme aldığı iki ciltlik *"Modern Mısır"* adını taşıyan dev eserinin 34. bölümünde bir Doğu'lu bilgin edası ile kişisel görüşlerini şöylece ortaya koymaktadır:

> "Sir Alfred Lyall bir gün bana dedi ki: "Kesinlik Doğu kafası için nefret edilecek bir şeydir. Bir Anglo-Hintli bunu hiçbir zaman unutmamalıdır..." Kolayca büyük yanlışlıklara yol açabilecek olan bu kesinlik yokluğu aslında Doğu kafasının genel karakteridir. Avrupalı sağlam düşünür. Meseleleri açıkça ortaya koyar. Mantık öğrenmiş olmasa dahi doğuştan mantıklıdır. Tabiî olarak şüphecidir ve bir teklifin doğruluğunu kabul etmeden önce delil ister. Daima canlı duran zekası makina gibi çalışır. Doğu kafası ise ülkesinin pitoresk görüntüleri gibi en yüksek noktada simetri duygusundan yoksundur. Düşünce sistemi düzensiz ve dağınıktır. Arabların ataları söz ilmini en yüksek dereceye kadar çıkarmışlarsa da onların torunları en dar anlamda düşünce yeteneğinden yoksun kalmışlardır. Geçerliliğini kabul ettikleri en basit önerilerin dahi sonucunu düşünebilmekten uzaktırlar. Herhangi bir Mısırlı'ya kolay bir soru sorunuz. Vereceği cevaplar genellikle çok uzun ve karanlık olacaktır. Hikâyenin sonuna gelmeden önce de-

falarca kendi kendisi ile çelişkiye düşecektir. Arada küçük bir soru sorsanız şaşkınlığa düşecektir."

Cromer daha sonra Doğuluları ve Arabları "Enerji ve insiyatif" yoksunu "saf" kişiler olarak tasvir etmekte, onları "sadakatle yaltaklanmaya hazır", entrika ve kurnazlığa yetenekli, hayvanlara karşı acımasız insanlar olarak göstermektedir. Cromer'e göre Doğulu ne doğru dürüst yolda, ne de kaldırımda yürüyebilir. Dağınık kafası, yolların ve kaldırımların yürümek için yapıldığını derhal farkeden Avrupalı zekasının kıyısına dahi erişemez. Doğulular sağlam yalancılardır. Hareketsiz ve şüphecidirler. Tek kelime ile Anglo-Sakson ırkının açıklığına, doğruluğuna ve asaletine ters düşerler.[6]

Cromer yönettiği İngiliz kolonilerinde, Doğuluların kendisi için birer insanlık aracı olmaktan başka hiçbir işe yaramadıklarını saklamaya dahi luzum görmemektedir. Cromer kitabında "Bir diplomat ve bir yönetici olduğum için üzerinde durduğum en önemli olay insandır... Dolayısı ile yönetim sözkonusu olduğu sırada şu kadarını söylemekle yetiniyorum ki, ne şekilde olursa olsun bir Doğulu hareket, söz ve düşünce yönünden bir Avrupalıdan tamamı ile ayrıdır..."[7] Diyor. Cromer'in görüşleri tabiatı ile büyük ölçüde kendi gözlemlerine dayanmaktadır. Bu arada Ernest Renan ve Constantin de Volney gibi oryantalizmin katı ustalarına baş vurduğu da ileri sürülebilir. Herhalde düşüncelerini güçlendirmek için onlara ihtiyaç duymuştur. Cromer ayrıca Doğuluların neden bu durumda oldukları konusunda aynı Oryantalistlerin açıkladıkları fikirleri sağlama bağlamaktadır. Bir sorgu sırasında şaşkınlığa düşen bir Mısırlı'nın şahsında tüm Doğu'nun suçlu olduğunu ileri sürerken bir an dahi çekimserlik göstermiyor. Hatta Doğu üzerinde merkezleşmiş bütün "Bilgi" hazinesinin dahi kendisini doğrulayacağına emin bulunuyor... Cromer'in suç kaynağı şudur: "Doğulu bir Doğuludur, dolayısı ile belirtildiği gibi Avrupa mantığı ve simetri duygusu kendisinden beklenemez..." Böylece Cromer'in ka-

fasında Doğulu davranışının hiç bir yönü tabiata uygun değildir. İngiltere'yi Mısır'da temsil etmiş en yüksek devlet memurunun ülkesine gönderdiği son yıllık raporunda şu cümleler yer almaktadır: "Mısır milliyetçiliği çok yeni bir olaydır; yerli olmaktan çok, uzak egzotik ülkelerden gelmiş esrarlı bir bitkiyi andırıyor..."[8]

Cromer ve Balfour'un yazılarında ve politik davranışlarında kaynak saydıkları büyük oryantalist bilgi hazinesini küçümsersek öyle sanıyorum ki yanlışlığa düşmüş olacağız. Oryantalizmin sadece sömürgecilik kurallarını haklı çıkaran bir ilim olduğunu söylemek, onun askeri işgalden çok önce sömürgeciliği yasallaştırmış olduğunu inkâr etmek olur.

Gerçek yahut hayali olsun insanlar dünyayı daima değişik bölgelere ayırmışlardır. Doğu ile Batı arasında Balfour ve Cromer'in büyük bir neşe ile kabul ettikleri keskin ayrılığın meydana gelmesi için yıllar, hatta yüzyıllar gerekmiştir. Bunun için pek çok yolculuklar ve keşifler yapılmış, sayısız ticarî ilişkiler ve savaşlar meydana gelmiştir... Buna karşılık onsekizinci yüzyılın ortasından itibaren Doğu-Batı ilişkilerinin iki temel eleman taşıdığı görülmektedir. Bunlardan birincisi Avrupa'nın Doğu üzerinde sistematik, gelişen bir bilgiye sahip oluşudur. Bir yandan sömürgecilik olayı ile diğer yandan genel çıkarlarla desteklenen bu bilgi, aynı zamanda alışılmadık biçimde yeni bilim dalları ile aralıksız geliştirilmektedir: Etnoloji, mukayeseli anatomi, filoloji ve tarih isimlerini taşıyan bu yeni bilgilerin yanında tabiatı ile romancılar, şairler, çevirmenler ve yetenekli gezginler tarafından oryantalizme eklenen büyük edebiyat halkasını da unutmamak gerekir.

Doğu-Batı ilişkilerinin yeni şekil içindeki ikinci özelliği de Avrupa'nın üstünlük iddiasında bulunmasa dahi güç dengesini daima kendi tarafında tutuşudur. Bu gerçeği gözlerden uzak tutacak bir çare bulunamamıştır. Belki kılık değiştirebilir, yahut yumuşatılabilir; Balfour'un Doğu ugarlıklarının "büyüklüğünü" kabul edişinde olduğu gibi... Ancak politik, kültürel hatta dinî alanda dahi

Doğu-Batı ilişkileri temelde daima güçlü ve zayıf ortaklar arasında olduğu şekli ile kalmıştır. Bu olayın Batı düşüncesi içindeki yeri kitabımızın konusudur.

İlişkilerin bu şeklini belirleyen pek çok kelime üretilmiştir. Balfour ve Cromer'in karakteristik biçimde kullandıkları sözcükler ilginçtir: Doğulu düşüncesizdir, haindir, çocuksudur, "İlgisizdir". Avrupalı ise buna karşılık, erdemlidir, olgundur ve "normaldir". Ancak bu münasebeti canlı ve dengeli tutabilmesi için Doğulunun daima kendisine ait bir dünyada yaşadığı, değişik fakat kendisine göre düzenlenmiş bir alemi olduğu, kendi iç ulusal sınırları bulunduğu, kendi kültürü ve anlatım biçimi içinde varlık sürdürdüğü ve bir ahenge sahip olduğu ileri sürülmektedir. Bununla birlikte Doğu dünyasına incelik ve kişilik kazandıran yine de kendi gayretleri değil, Batı'nın Doğu'yu çekip çevirmede gösterdiği ustalık ve başarıdır. Burada anlatmaya çalıştığım iki eleman bu noktada bir araya geliyor. Güçten doğmuş Doğu bilgisi Doğu'yu yaratmış ve Doğulu böylece varlık kazanmıştır. Dünyası bu şekilde gerçekleşmiştir. Cromer ve Balfour'un dilinde Doğulu, mahkemeye çekilen bir insan şeklinde beliren, incelenen ve tasvir edilen bir varlıktır. Bir okulda yahut bir hapishanede gözlenir gibidir. Sanki ona hayvanat bahçesinde kafes arkasından bakılıyor... Her durumda Doğulu onu tepeden seyreden bir gözle incelenmekte ve takdim edilmektedir. Bütün bunlar nereden geliyor?

Kültürel üstünlük ve güç, hakkında kolaylıkla hüküm verilecek bir şey değildir. Bu kitabın konularından biri bunu açığa çıkarmak, kültürel gövde gösterisi olarak düşünülen oryantalizmi analiz etmek ve bu konuda sorular ortaya atmaktır. Bir başka deyimle böylesine sisli ve o derecede önemli bir konuda mümkün olduğu kadar çok belge incelenmeden genel fikirler yaymak doğru değildir. Belki peşin olarak şu kadarı söylenebilir: Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda, Doğu herşeyi ile elbette Batı'dan daha alt düzeyde olmasına rağmen, yine de Batı tarafından incelenmeli ve

doğrulanmalıdır. Dolayısı ile oryantalizm, Doğu'nun meselelerini bir sınıf, bir mahkeme, bir hapishane, bir el kitabı açısından ele alan, analiz eden, inceleyen, yargılayan, gözeten ve yöneten bir Doğu bilimidir.[9]

Yirminci yüzyılın ilk yıllarında Balfour ve Cromer gibi adamlar söylediklerini istedikleri gibi söyleyebiliyorlardı. Zira ondokuzuncu yüzyılın da ötesine uzanan bir oryantalizm geleneği kendilerine lazım olan tüm kelimeleri, hayalleri, anlatım biçimlerini ve şekilleri verebiliyordu. Bunun yanında oryantalizm, Avrupa'nın ve Batı'nın yerküresi üzerinde çok büyük bir kısmı içine aldığı gerçeği ile de ayrıca besleniyordu. Oryantalizmin kapsamı ve kuruluşlarının çok ileri bir düzeye ulaştığı devre Avrupa'nın çok büyük bir genişliğe kavuştuğu döneme rastlamaktadır. 1815 ile 1914 yılları arasında Avrupa'nın direkt sömürge imparatorluğu dünya yüzeyinin % 35'den % 85'e çıkmıştır. Yeryüzündeki bütün ülkeler bu olaydan nasiplerini almış bulunuyorlardı. Özellikle Asya ve Afrika ülkeleri sömürgecilikte başı çekiyorlardı.

İngiltere ve Fransa iki büyük imparatorluk olarak bazen birleşiyor, anlaşıyor; bazen de rekabete düşüyor ve birbirlerine düşman kesiliyorlardı. Doğu'da Akdeniz kıyılarından Hindiçin ve Malaya'ya kadar tekmil sömürge toprakları ve etki alanları ya birbiri ile sürtüşüyor yahut birbirinin üzerine biniyor ve devamlı çekişmelere sahne oluyordu. İngilizler ve Fransızlar kültürel ve ırkî özellikleri ile İslâm düyasına girmiş ,Orta–Doğu'da ilk defa bir araya geliyorlar ve yine bu alanda bütün ağırlığı ve karışık problemleri ile "Doğu" dünyasını tanıyorlardı. Ancak her iki ülkenin Doğu üzerindeki ortak görüşleri, Lord Salisbury'nin 1881'de dediği gibi, ondokuzuncu yüzyılın önemli bir bölümü içinde çözülmesi güç ağır sorunlar yaratmıştı. Salisbury konuya şöylece değiniyordu:

> "Büyük çıkarlarınızın sözkonusu olduğu bir ülkede sadık bir dost ile karşılaşmak zorunda kalırsanız önünüzde üç yol belirir: Bu ülkeden vaz geçebilirsiniz, ülkeyi tek elden yönetirsiniz, yahut ülke-

yi ortağınızla birlikte yönetirsiniz. Vazgeçmek Fransa'ya Hindista'nın yolunu açmaktır. Tekelci pozisyon takınmak savaşı mutlaka göze almaktır. Bu yüzden biz paylaşma yolunu seçtik..."[10]

Ve paylaştılar... Nasıl? Bu konuyu burada açıklayacağız. Paylaştıkları sadece toprak, menfaat veya egemenlik değildi... Benim oryantalizm adını verdiğim entellektüel iktidarı paylaşıyorlardı. Bu iktidar bir anlamda kütüphanelere, arşivlere ve birlikte edinilmiş belgelere dayanıyordu. Bütün bu arşivleri bir araya getiren ortak düşünceler vardı.[11] Bu düşünceler çeşitli yollarla etkilerini gösteren değerlerden kaynaklanıyordu. Genel anlamda Doğuluların hareket şekillerini inceleme iddiası taşıyan bu fikirler onlara bir mantık düzeni yakıştırıyor, ırkî ve ırsî özelliklerini araştırıyor ve onları belirli bir atmosfer içinde görüyordu. Dahası var... Bu fikirler Avrupalılara Doğuluları istedikleri gibi görme olanağı bağışlıyor, onları belirli kalıpların ardından seyretmelerine yarıyordu.

Bununla birlikte oryantalist düşüncelerin, her yerleşik fikir gibi, Doğulu denilen kişileri olduğu kadar Batılı ve Avrupalı adını taşıyan insanları da gittikçe daha fazla tesir altına aldıkları görülüyordu. Kısacası oryantalizm dikkatle incelendiğinde onun pozitif bir doktrin olmaktan çok sınırlı fikirlerden meydana gelen dar bir bütün olduğu artık anlaşılıyordu. Eğer oryantalizmin özü değişmeyecek biçimde Batı'nın üstünlüğü ve Doğu'nun geriliği esasına dayanıyorsa, bize de burada oryantalizmin geliştiği sıralarda, en erken devirlerden başlamak üzere bu fikri nasıl derinleştirerek sağlama bağladığını ortaya koymak düşüyor. Büyük Britanya Devleti'nde, ondokuzuncu yüzyıl boyunca Hindistan'daki ve diğer yerlerdeki genel valileri ellibeş yaş gibi çok erken bir tarihte emekliye ayırma geleneği ortaya çıktığında, oryantalizmin gidişatı çok ince bir noktaya ulaşmış bulunuyordu. Artık hiçbir Doğulu, bir Batılı yöneticinin ihtiyarladığını ve çöktüğünü göremeyecekti. Ve hiç bir Batılı kendisini Doğulu kullarına güçlü, akıllı ve zinde, genç bir Raj temsilcisinden başka türlü gösterme hakkına sâhip olamaya-

caktı.[12]

Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda oryantalist fikirler değişik şekillere büründüler. Öncelikle Avrupa kendi geçmişinin mirası olarak Doğu'nun meselelerine ayrılmış geniş bir edebiyat hazinesine sahip oldu. Bizim Modern Oryantalizm'i başlattığımız, onsekizinci yüzyıl sonu ve ondokuzuncu yüzyıl başında Edgar Quinet'nin[13] deyimi ile Doğu Rönesansı başladı. Birdenbire ortaya çıkan yeni bir düşünür, siyaset adamı ve sanatçı nesli, gerçekleştirilen yeni buluşlarla donanarak, Akdeniz kıyılarından Çin'e kadar yepyeni bir oryantalizm anlayışını geliştirmeye koyuldular. Sanskrit, Zend ve Arab dillerinden sayısız metinler tercüme edildi ve aynı zamanda Doğu-Batı ilişkilerinde yeni görüşler ortaya atıldı.

Bana kalırsa Avrupa ve Orta–Doğu ilişkilerinde yeni devre Napolyon Bonapart'ın 1798 Mısır seferi ile açılmıştır. Bu sefer bir kültürün kendisinden daha güçlü bir kültürle gerçekten bilimsel bir şekilde bir araya gelişinin ileri bir örneğidir. Aslında Mısır'ın işgali, Doğu ve Batı arasında bizim bugün dahi kültürel ve politik düşüncemizin üzerine çıkan bazı olguların hayat bulmasına yol açmıştı. Bonapart'ın seferi, *Description de l'Egypte,* (Mısır'ın tasviri) isimli büyük ortak anıtsal ilmî eserle oryantalizme yeni bir sahne ve yeni bir dekor getiriyordu. Zira gerek Mısır ve gerekse daha sonra diğer islâm ülkeleri, Batı'nın Doğu üzerinde edindiği bilgiler hazinesi içinde canlı bir laboratuvar malzemesi gibi etüt sahası olarak kullanılmışlardır. Napolyon'un bu macerası üzerine ilerde tekrar döneceğiz.

Buna benzer denemelerden geçen Doğu, Batı için bilinmesi gereken bir alan olarak modernleşmiş ve bu ikinci şekil, ondokuzuncu ve yirminci yüzyıl oryantalizmini meydana getirmiştir. İlerde inceleyeceğimiz dönemin daha başlangıcından itibaren yeni yetişen oryantalistler bulgularını, deneylerini, gözlemlerini modern metotlarla formüle etmek yoluna girmişler ve Doğu üzerindeki düşüncelerini yaşanan hayatın gelecekleri ile bir arada tutmaya özen

göstermişlerdir. Meselâ Renan 1848'de Samî dilleri üzerinde yürüttüğü araştırmalarını kendi bilimsel otoritesine çok uygun bir biçimde ortaya sermiştir. Bu sırada mukayeseli gramer, makayeseli anatomi ve yaşadığı çağa göre çok ileri durumda bulunan ırklara ait teorileri Renan'ın oryantalist fikirlerinin temeli olmuştur. Ancak madalyonun tersi de vardır... Renan o sırada Avrupa'da moda olan fikirlerin de etkisinde kalmış ve oryantalizme zarar vermiştir. Emperyalizmin ütopik görüşlerinden kurtulamayan Renan bu konuda en az diğer meslekdaşları kadar ciddîdir. Ne var ki o da tabîi ve beşerî ilimler dallarında çalışan pek çok diğer bilginler gibi kendi bilim çevresinden ve kendi olanaklarından başka bir imkana sahip bulunmuyordu. Tüm ondokuzuncu yüzyıl başında bu alan büyük bir değer kazanmaktadır.

"Société Asiatique: Asya Derneği", *"Royal Asiatic Society:* Kraliyet Asya Derneği", *"Deutsche Morgenlandische Gesellschaft:* Alman Doğu Ülkeleri Derneği", *"American Oriental Society:* Amerikan Doğu Derneği" gibi dernekler çok büyük çapta faaliyet göstermişlerdi. Bu arada üniversitelerde kürsüler kurulmuş, oryantalizm bütün Avrupa'da geniş ölçüde yayılma alanı bulmuştu. *"Fundgraben des Orients"* (1809) ile başlayan oryantalist yayınlar, bilgi hazinesini derinleştirmişler ve uzmanlık kadrolarını çoğaltmışlardı.

Bununla birlikte bu faaliyetin çok dar bir kısmı ve bu kuruluşların arasında pek küçük bir sayı gerçek varlığını sürdürebilmiş ve gelişme olanağı bulabilmişti. Zira oryantalizm üçüncü şekline ulaştığı sırada Doğu'yu ilgilendiren fikirlerde büyük ölçüde sınırlama getirmiş bulunuyordu. Bu çağda Flaubert, Nerval yahut Scott gibi en yetenekli yazarlar dahi Doğu konusunda hisseder ve yazarken sıkıntılardan kurtulamamışlardır.

Kısacası oryantalizm eninde sonunda gerçeklerin siyasî bir görüntüsü olmaktan öteye geçememektedir. Oryantalizmin yapısı bize yakın olan "biz" ile (Avrupa, Batı) bize yabancı olan "Onlar"

(Doğu) arasındaki farkı doğrulamaktadır. Bu görüş bir anlamda yoktan var edilmiş fakat daha sonra her iki dünya üzerinde varsayılan hayallerin gerçekleşmesine yardımcı olmuştur. Doğulular kendi dünyalarında yaşamakta, "Biz" ise kendi dünyamızda yaşamaktayız. Maddî bir gerçek şekline bürünen bu görüş giderek sağlamlaşmış ve her iki gerçek diğerinin doğrulayıcısı olmuştur. Bununla birlikte iki dünya arasındaki ilişkilerde bir cins özgürlük her devirde Batı'nın ayrıcalığı sayılmış, zira Batı'nın diğerinden daha üstün bir kültüre sahip olduğu durmaksızın tekrarlanmıştır. Batı, Disraeli'nin deyimi ile, üstün kültürü sayesinde Doğu'nun karanlıklarını yırtabilmiş, büyük dünya gerçeğini tanımış ve onunla birleşerek ona yeni bir şekil vermiştir. Ancak Batı'ya tanınan bu ayrıcalığın sınırlı kelimeleri ne bugüne kadar kimsenin dikkatini çekmiş, ne de bu görüşün hangi noktalara kadar uzandığı merak konusu olmuştur. Burada göstermek istediğim şudur ki oryantalist gerçek aynı zamanda hem insanlık dışı hem de yapışkandır. Bu varlığın sınırları kadar kurumları ve evrensel etkileri de bugüne kadar süregelmiştir.

Fakat oryantalizm vakti ile nasıl işliyordu? Bugün nasıl işlemektedir? Onu, bir tarihî olay, bir düşünce modası, güncel problem, yahut maddî gerçek olarak tanıtma olanağı var mıdır? İmparatorluğunun yetişkin bir teknokratı ve oryantalizmden fayda sağlamış bir kişi olarak Cromer'i bir kere daha ele alalım: Bize bazı cevaplar verebilir: *The Government of Subject Races*'inda Cromer konuları şöyle ele alıyor:

> "Kişilerin toplamından meydana gelmiş Büyük Britanya devleti, yönetimle ilgili bazı prensiplere bağlı kalarak böylesine geniş bir imparatorluğu nasıl idare edebilir? Tabiatı ile yerli dünyasını çok iyi tanıyan ve aynı zamanda bir Anglo-Sakson gibi hareket edebilen "Yerli memurlara" güvenmek zorunda kalacaktır. Bu kişiler Londra'dan emir alırlar ancak. Bu kişilerin ilk amacı yerlilerin çıkarlarını korumaktır. Daha sonra bu çıkarlar imparatorluğun çı-

karları ile aynı hizada tutulmalı, hatta icab ederse yerlilerin çıkarları uğruna imparatorluğun çıkarları bir kenara bırakılmalıdır. İmparatorluğun başına gelebilecek bir tehlikeyi sadece merkez bilmeli ve gerekeni yapmalıdır. Neden? Zira "Makina'nın çeşitli parçaları arasındaki ahenkli çalışma düzeninden" sadece merkez sorumludur. Ve dolayısı ile kendisine bağlı olan hükûmetler arasındaki ilişkileri mümkün olduğu kadar olumlu düzeyde tutabilmeyi deneyecek tek güç merkez gücüdür..."[14]

Cromer'in bu şekilde konuşması sis çekici olmaktan uzaktır. Ancak kelimelerin altında yatan ana fikri bulup çıkarmak, zor değildir. Cromer Batı'da oturan fakat Doğu'ya doğru uzanan büyük bir makinanın başını çekmektedir. Bu makina merkezden yönetilmekte, fakat bu yönetim makinanın bedenine bağlı kalmaktadır. Makinanın kolları ona Doğu'dan yiyecek maddesi olarak insan kanı, maddî zenginlik daha bilmem ne taşımakta, bu gelen gıda ise o makinaya daha fazla güç, daha fazla enerji sağlamaktadır. Uzmanlar gelen malzemeyi derhal insanlığa yarar hale getirmekte, yönetilen ırk olarak doğulu, hatta kendi "mantalitesi" ile kabul edilmektedir. Bütün bunlar merkezin otoritesini güçlendirmeye yaramaktadır. "Yerli çıkarlar" oryantalistlerin özel çıkarlarıdır. "Merkez otoritesi" ise bütünü ile imparatorluk ailesinin genel çıkarlarıdır. Cromer'in açıkca ileriye sürdüğü budur. Yönetim, topluluğu yönetmeyi bilmelidir. İleri dereceleri tutturmuş bir yönetim her şeyden önce yerli yönetimdir. Uzmanlar önce bölgeyi yönetecekler daha sonra sosyal bir otorite sisteminin genel işleri ile meşgul olacaklardır. Bölgenin ve merkez'in çıkarları birbiri ile iç içedir, ancak bu olgu hiç bir şekilde tesadüflere bırakılmış değildir.

İmparatorluk yöneticisi olarak Cromer'in özel fikirlerini ele alalım: Cromer "Araştırmamın başlıca konusu insandır" diyor. Pope insanlık üzerine sürdürülecek araştırmaların merkez noktasında insanın bulunması gerektiğini ileri sürerken "Fakir Hintliler" de dahil olmak üzere tüm insanları hedef alıyor. Cromer ise

"Doğulular" gibi bazı insan türlerinin "ayrıca" incelenebileceklerini belirtmektedir. Bu "ayrıca" deyimi Doğu ve Doğuyu ilgilendiren bilimlerdir. Diğer bilim şekillerinden farklıdır. Ne var ki neticede elde edilen bilgi her an kullanılmaya hazır, maddî ve sosyal gerçeklere dayanan faydalı bilgidir. Böylece Doğu ile Batı arasında bir egemenlik düzeni doğmaktadır. Kipling bunu bir gün çok açık biçimde anlatmıştı:

> "Katır, at, fil yahut koşum öküzü sürücüye itaat eder; sürücü çavuşa, çavuş yüzbaşıya, yüzbaşı, binbaşıya, binbaşı, albaya, albay üç alaya kumanda eden generale, general kendi generaline, o da kral yardımcısına bağlıdır. Kral yardımcısı ise İmparatoriçe'nin hizmetindedir."[15]

Bu muazzam emir kumanda zinciri "Ahenkli bir çalışma" düzeni yaratmış ve Cromer böylece güçlü bir yönetici olmuştur. Yine bu yüzden oryantalizm Batı'nın kuvvetini dünyaya duyurmuş, Doğu'nun zayıflığını vurgulamıştır. Batılıların tüm görüşleri bu yüzden doğru çıkmıştır. Bu kuvvet ve bu zayıflık oryantalizmin önemli bir bölümü olarak dünyayı büyük bölgelere ayırmış, bölgeler arasında gerginlik yaratmış ve bu gerginliğin ırk farklarından geldiğine herkesi inandırmıştır.

Oryantalizm'in ortaya attığı en önemli entellektüel sorun budur. İnsanlığın gerçeği bölümlere ayrılabilir mi? Aslına bakılırsa insanlık gerçeği temelde kültür, tarih, gelenekler, toplumlar, hatta ırklar olarak çeşitli farklılıklar taşımaktadır; ancak insanlar bu ayrılıkların sonuçlarını yine insanca kabul ederek yaşamalarına devam etmiyorlar mı? Bu noktada şu soruyu soruyorum: İnsanların ayrı ayrı oluşlarından doğan düşmanlık hislerini ortadan kaldırmak ve "Biz" (Avrupalılar) ve "Onlar" (Doğulular) demek zor mudur? Aslında bütün bu ayrıcalıklar genel fikirlerdir; geçmişteki ve yaşanan günlerdeki varlıkları, insanlar arasında farklar görmeye alışmış bir kafaya dayanmaktadır.

Yapılan analizlerde "Doğulu" ve "Batılı" gibi kavramlar hem

hareket noktası, hem de ulaşılacak sonuç olarak düşünülürse, özellikle politik alanda (Balfour ve Cromer'in kullandıkları gibi....) ayrılıklar daha da sertleşmektedir. Doğulu daha da Doğlu olmakta, Batılı ise daha da Batılılaşmaktadır. Sonuçta değişik kültürler, farklı gelenekler ve farklı toplumlar arasındaki insanî ilişkiler belirli sınırların içinde kalmaktadır. Kısacası oryantalizm modern tarih'in başlangıcından günümüze kadar geçen süre içinde, yabancı bir dünyayı ele alan bir düşünce sistemi olarak, farklılıklar üzerine kurulmuş bütün diğer bilim dalları gibi maalesef insan düşüncesini "Doğu" ve "Batı" olmak üzere iki bölüm içinde kanalize etmiştir. Sözkonusu eğilim oryantalizmin özü, teorisi ve pratiğidir. Batı'da oryantalistlerin ortaya koydukları değerler bütünü içinde, Doğu üzerindeki iktidar gücü, böylece bir bilim gerçeği olarak tartışmasız kabul edilmektedir.

Günümüzde yazılmış birkaç renkli eser bu görüşleri doğrulamaktadır. İktidar sahipleri için, yönettikleri dünya hakkında konuşmak er veya geç kaderlerinin gereğidir. Balfour bu kuralın dışına çıkamamıştı. Günümüzde Henry Kissinger de çıkamamaktadır. Birleşik Amerika dışişleri bakanı *Domestic Structure and Foreing Policy* isimli eserinde oldukça açık bir dil kullanmaktadır. Kissinger'in çizdiği gerçek bir dram tablosudur. Bu tablonun içinde Birleşik Amerika Devletleri bir taraftan iç güçlerin baskısı, diğer yandan dış dünyanın gerçekleri arasında hareket doğrultusunu saptamak zorundadır. Sadece bu nedenle Kissinger konuşmaları sırasında Birleşik Amerika ile dış dünya arasında bir denge tutturmaya çaba harcamaktadır. Ayrıca tarihsel gerçekler dolayısı ile getirildiği yerde, başlıca Batı güçlerinden birinin sözcüsü olarak kendi üstün egemenliğini kolay kabul etmeye yanaşmayan bir dünyaya karşı konuştuğu için dikkatle davranmaya çalışmışdır.

Kissinger endüstrileşmiş ve gelişmiş Batı toplumları ile ilişkilerinde Birleşik Amerika'nın, gelişmekte olan dünya ile ilişkilerinde olduğundan daha az zorluklarla karşılaştığını farketmiştir.

Nitekim günümüzde Birleşik Amerika ile Çin, Çin Hindi, Orta-Doğu, Afrika ve Latin Amerika ülkelerini teşkil eden Üçüncü Dünya Devletleri arasındaki münasebetler, anlaşıldığına göre dikenli bir takım problemler yumağıdır. Kissinger bunu saklayamamıştır.

Birleşik Amerika eski Dışişleri bakanı eserinde dilbilimcilerin ikili karşılaştırma adını verdikleri metodu kullanmaktadır. Kissinger bu amaçla biri peygamberane, diğeri siyasî olmak üzere iki tip dış politika bulunduğunu, iki çeşit teknik, iki dönem vs. olduğunu göstermektedir. Yazar, tarihle ilgili düşüncelerinin son bölümünde yaşanan dünyanın gerçekleri ile karşı karşıya geliyor ve bu dünyayı ikiye ayırıyor: Gelişmiş ülkeler ve gelişme yolunda bulunan ülkeler... Bunlardan ilki Batı Dünyasıdır. Kissinger'e göre Batı "yaşanan hayatın gerçek yüzü, gözleincinin görüşlerinin tamamı ile dışındadır, fikrine sonuna kadar dalmıştır..." Bu yüzden Batılı mevcut bilimsel doneleri mümkün olan en ince ayrıntılarına kadar ortaya çıkarmak ve bunları belirli bir düzen içinde sınıflamak gerektiğine inanır. Kissinger bu noktada Newton devrimini öne sürmektedir. Ona göre bu düşüncenin gelişmekte olan dünyanın değer ölçüleri içinde hiç yeri yoktur.

> "Daha ilk sıralarda Newton düşüncesinin dışında kalmış olan kültürler, Newton öncesinin görüşlerine saplanıp kalmışlar ve gözlemcinin yaşanan hayatın gerçeklerini kendi içinde duyabileceği fikrini terketmemişlerdir..."

diyor. Bu nedenle Kissinger görüşlerine şunları ilave etmektedir:

> "Pek çok genç ulus için eski gerçek değişik bir anlam taşır. Bu açıdan Batı dünyası ile aralarında hiç bir beraberlik yoktur; zira onlar Batı'nın keşiflerle kazandığı tecrübenin yanından dahi geçmemişlerdir..."(16)

Kissinger'in, bir Doğulunun hiç bir zaman açık ve net olamayacağı konusunda fikir ileriye süren Alfred Lyall'den söz açan Cromer gibi hareket etmeye ihtiyacı yoktur. O hiçbir tartışmaya

yer bırakmayacak şekilde delillerini ortaya koyuyor. "Biz Newton devrimini yaptık, onlar yapmadılar. Düşünce adamı olarak biz onlardan daha iyiyiz" demektedir. Çok güzel; neticede iki dünya arasındaki ayırım hemen hemen Balfour ve Cromer zamanında olduğu gibi aynen çizilmiştir. Ancak İngiliz emperyalistleri ile Kissinger arasında altmış yıllık bir zaman aşımı var... Yüzlerce savaş ve sayısız ihtilal hareketi bu devre içinde, Kissinger'in bazen gelişmekte olan ülkelere bağladığı, hatta Viyana Kongresi sırasında Avrupa'ya yakıştırdığı Newton öncesi düşünce sisteminin hiç de meyvasız olmadığını açık biçimde göstermiştir. Ayrıca Kissinger, Balfour ve Cromer'in aksine Newton öncesi düşüncesine saygılıdır; zira "Çağdaş karışık ihtilal hareketleri içinde bu görüş büyük bir esneklik olanağı getirmektedir..." demek zorunda kalmıştır. Ona göre Newton öncesi düşüncesinin peşinden giden insana bir görev düşmektedir. Bu görev "Bir kriz zorlamadan önce uluslararası bir düzen getirmektir...." Bir başka deyimle "Gelişmekte olan dünyayı çekip çevirebilmemiz için bir yol bulmamız gereklidir." Diyor. Bu örnek eninde sonunda gelişmekte olan ülkeleri tek çizgi üzerinde tutacak ve ahenkli çalışacak bir merkez otoritesinin varlığını şart sayan Cromer'in görüşlerine yaklaşmıyor mu?

Kissinger dünyayı Newton öncesi gerçekler dünyası ve Newton sonrası gerçekler dünyası olarak iki parçaya ayırırken bilgilerinin asıl kaynağını belki de yeteri kadar ölçemiyordu. Ancak bu ayırım Doğululara Batılıları birbirinden ayıran inanmış oryantalistlerin düşünceleri ile tıpa tıp beraberlik taşımaktadır. Kissinger tarafsız bir dil kullanmaya çalışınakla birlikte iki dünyayı ayırırken oryantalistlerin delillerini hatırlatacak türden deliller ileri sürmektedir. "Peygamberane", "açıklık", "içe dönük" "eski gerçek", "düzen" gibi kelimeleri bol bol kullanıyor. Bu sözcüklerin aracılığı ile bazen çekicilik dolu erdem gösterilerini anlatıyor; samimi ve içten davranışlardan söz açıyor, bazen de korkutucu yanlışlıkları, tuhaflıkları ve kargaşalıkları öne sürüyor. Böylece ileride göreceğimiz

gibi hem geleneksel oryantalist hem de Kissinger, önce kültürler arasındaki farkları açığa koyuyorlar ve aralarına bir duvar gererek onları ayırıyor; daha sonra Batı'yı diğerini gütmeye, yahut en azından yönetmeye davet ediyorlar... Zira Batı, bilgisi ve iktidar gücü ile erşilemeyecek bir üstünlük sahibidir. Bu militanca ayırımın şu sırada ne pahasına ve hangi sonuçlarla ayakta tutulmaya çalışıldığını ilave etmeye bilmem luzum var mı?

Kissinger'in analizlerine net biçimde, hatta çok net şekilde uyan bir başka görüntü dikkat çekmektedir. *L'American journal op Psychiatry* Şubat 1972 sayısında Devlet Bakanlığı Haber Alma ve Araştırma Bürosu eski üyelerinden Harold W. Glidden'in bir makalesini yayınladı. *"The Arab World"* (Arab Dünyası) başlığını taşıyan bu makalenin tonu ve konusu bir oryantalistin çok belirgin düşünce yapısını hatırlatmaktadır. 1300 yıllık bir dönemi içine alan, yüz milyondan fazla insanı ilgilendiren, dört sayfa ve iki sütün üzerinde geliştirilen bu psikolojik portre için yazar sadece dört kaynak ismi vermektedir: Trablus hakkında yayınlanmış yeni bir kitap, *el-Ahram* adını taşıyan Mısır gazetesinin bir sayısı, *"Oriento Moderno"* isimli süreli yayın ve meşhur oryantalist Macid Kadurî tarafından kaleme alınmış bir eser... Bu makale Batılı düşüncesine göre "soysuz", fakat Arablar için "normal" sayılan "Arab davranışının iç çalışma düzenini" hedef tutmaktadır. Bu mutlu başlangıçtan sonra makalede bize Arabların uyumluluk üzerinde fazla durdukları açıklanmakta ve bu ırkın utanç verici "prestij sistemi" kurallarına dayalı olarak müritler ve müşterilerle yürüyen bir kültürü olduğu belirtilmektedir. Ayrıca yine aynı makalede okuyucuya Arab toplumu her devirde bir müşteri-patron ilişkileri içinde varlığını sürdürdüğü öğretilmektedir. Yazara göre Arablar çatışmadan yaşayamazlar. Bu toplumda kişilerin prestiji sadece diğerlerinden üstün olma yeteneğine dayanır. Utanç verici bir kültür —İslâmiyet'ten hareket etse dahi— intikam duygusunu erdem yerine koyar. (Bu noktada Glidden gururla *el-Ahram*'ın 29 Hazi-

ran 1970 tarihinde yayınladığı bir haberi ele almaktadır: Buna göre Mısır'da 1969 yılında meydana gelen ve kaatilleri yakalanan 1070 öldürme olayının % 20'si namus temizleme duygusuna, % 30'u gerçek veya hayalî bir suçu cezalandırmaya, % 31'i ise kan davasına dayanmaktadır.) Batı kafasına göre Arablar için en uygun durum "barış" içinde yaşamaları ise de Arablar için hayat böyle bir mantığa uygun değildir. Zira objektif görüşler Arab düşünce sistemi içinde yer tutmamıştır.

Glidden daha sonra heyecanı artarak şunları ilave ediyor:

> "Arab değerler sistemi gurubun içinde kesin bir beraberliği gerektiriyorsa da bu sistem aynı zamanda gurubun üyeleri arasında dayanışmayı kökünden yıkayacak bir cins rekabet sistemini de beraberinde getirmektedir; Arab cemiyetinde sadece "başarı" değerlidir. "Sonuç aracı meşru kılar". Arablar tabiî şekilleri ile bir sıkıntılar dünyasında yaşamaktadırlar. Kuşkulu ve güvensizdirler. Herşeye karşı sınırsız düşmanlık duyguları ile doludurlar. Arab yaşamı içinde kurnazlık sanatı büyük ölçüde geliştirilmiştir. (İslâm'da dahi) Arabların intikam duyguları herşeyin üzerine çıkar. Aksi halde Arablar kendi benliklerini "yok eden" bir utanç duygusuna kapılırlar. Böylece Batılılar "değer ölçüleri içinde barış duygusunu en yüksek noktaya çıkarsalar" dahi ve yine Batılılar zamana çok ileri derecede değer verseler dahi Arablar böyle şeylere aldırmazlar. Aslında Arab değerlerinin doğduğu Arab aşiret hayatı içinde barış değil savaş önemlidir. Zira yağmacılık genel ekonominin başlıca dayanak noktasıdır..."

Glidden'in kaleminden çıkan bu bilimsel(!) eserin, Doğu ve Batıyı ilgilendiren değer hükümleri arasında, çeşitli elemanların birbirlerine karşı ne derecede farklı olduklarını göstermek amacı taşıdığı anlaşılıyor...[17]

Oryantalist kendine güven duygusunun en yüksek örneğini veriyor bu satırlar... Açıkça, katkısız ve basit anlatılan herşeyde gerçeklerin payı bulunduğu düşünülebilir. Oryantalistlerin Doğulula-

ra yakıştırdıkları her türlü teorik davranışlar listesinin Doğuluların gerçek hayatlarına uygun düştüğü öne sürülebilir. Ancak bir tarafta Batılılar yer almış, diğer tarafta Doğulular sıralanmıştır. Birinciler, düşünce sahibi, barışçı, hür fikirli, akıllı, gerçek değerlere ulaşabilecek yetenekte, doğuştan kuşkulu olmayan bir takım insanlar olarak tanıtılmışlardır; diğerleri ise yine bu tanımlamaya göre bu karakterlerden hiçbirine sahip değillerdir. Bütün bu sonuçlar Doğu üzerine yazılmış hangi ortak ayrıntılı araştırmaya dayanıyor? Bunları hangi uzmanlar düzenliyor? Kimler hayal ediyor? Cromer, Balfour ve çağdaş devlet adamlarının kafalarında yer alan Doğu hayalleri arasındaki aşırı benzerlikleri hangi kurumlar, hangi gelenekler, hangi kültürel güçler yaratıyor?

Hayalden doğan coğrafya ve görüntüleri:

Doğuluyu Doğululaştırmak

Oryantalizmden söz açmak bilimsel bir konudur. Bu ilim dalının başlangıcı olarak genellikle Hristiyan Batı'da 1312 Viyana Konsilinin kararları gösterilmektedir. Nitekim bu konsil sırasında Paris, Oxford, Bologne, Avignon ve Salamanque şehirlerinde Arab, Grek, İbranî ve Süryanî dillerinde eğitim yapacak bir seri kürsü kurulması karar altına alınmış bulunuyordu.[18] Oryantalizm ele alındığı sırada sadece profesyonel oryantalisti ve onun çalışmalarını değil, aynı zamanda Doğu adını verdiğimiz bir coğrafî, kültürel, dilbilim ve etnik alana bağlı araştırma konularını da düşünmek gerekmektedir. Bütün bu konular tabiatı ile icad edilmiştir. Ancak zamanla bütünlük kazanmış ve sağlamlaşmıştır; zira bu konuda çalışan bilginler şu veya bu şekilde genellikle kabul edilen bir disipline kendilerini bağlamışlardır. Bununla birlikte oryantalizmin bütünü içinde yer alan her konu bilginler, profesörler ve uzmanlar tarafından çoğu zaman ileri sürüldüğü şekilde kolaylıkla

belirlenmiş ve sınırlandırılmış değildir. Geleneğe en çok bağlı filoloji, tarih ve teoloji gibi, ilimlerde dahi konu tamamı ile değişebileceği gibi ona her zaman "geçerli" sayılabilecek bir görüntü tanımak da imkânsızdır. Bu gerçek bazı özel sebeplere bağlı olarak oryantalizmde daha çok kendisini hissettirmektedir.

Bir coğrafî "alan"dan bir bilimsel uzmanlık dalı şeklinde söz açmak özellikle "oryantalizm" konusunda oldukça göz alıcıdır. Zira hiç kimse buna karşılık bir "Batıcılık" kavramını aklına getirmemektedir. oryantalizmin özel, hatta orijinal durumu böylece daha ilk and aortaya çıkıyor... Zira çeşitli bilim dalları genellikle ele aldıkları "malzeme"nin adı ile anılmaktadır .(Meselâ bir tarihçi insanların ogünkü durumlarından hareketle geçmiş devirlerini ele alır.) Bu açıdan "Oryantalizme" benzeyen başka bir bilim dalı yok gibidir. Belki yeryüzünün hiçbir bölgesinde sosyal gerçekler, konuşulan diller, politika, tarih ve çeşitli konular bir coğrafi bölgenin sınırları içine alınarak incelenmez. Bir klasikçi, bir Roma dilleri uzmanı hatta bir Amerikancı dahi dünya yüzeyinin pek mütevazı bir bölgesi ile yetinmek zorundadır. Oryantalizm bunların hiç biri ile karşılaştırılamayacak kadar geniş bir coğrafi alana sahiptir. Oryantalistler geleneksel biçimde Doğu'nun meseleleri ile meşgul olurlar. Bir İslâm hukuku uzmanı, bir Çin dilleri bilgini, yahut Çin-Hindi dinleri araştırmacısı hep birlikte oryantalist sayılırlar. Şu gerçeğe alışmak zorundayız ki oryantalizmin boyutları ulaşılamayacak kadar geniş ve sınırsızdır. Bu ilim dalı belki sonsuza kadar bölümlere ayrılabilecek yetenek taşır. İçinde gizlediği en ulu gerçeklerden en hurda ayrıntılara kadar bir bütündür.

Bütün bunlar oryantalizmin büyük bir bilim disiplini olduğunu gözler önüne sermektedir. Kelimenin sonunda yer alan "izm" sözkonusu disiplinin özelliğini ortaya koyar. Oryantalizmin tarihsel gelişimi onun değerini herkese kabul ettirmiş ve seçenek kapılarını kapamıştır. Erpenius ve Guillaume Postel gibi Rönesans Oryantalistlerini her şeyden önce İncil'de yer alan ülkelerin uzmanları idi-

ler. Postel Çin'e kadar bütün Asya'yı tercümana ihtiyaç duymadan baştan sona geçebileceğini iddia etmişti. Nereden bakılırsa bakılsın onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar tüm oryantalistler İncil bilgini, Samî dilleri uzmanı, İslâm yahut Cizvitlerin açtığı yoldan Çin bilimleri araşıtrmacısı üstün kişilerdi. Orta Asya'nın tüm alanı oryantalizm tarafından ancak onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru feth edilebilmişti. Bu çağda Anquetil-Duperron ve sir William Jones , Avesta ve Sanskrit dillerinin erişilmez zenginliklerini anlayarak tanıtmayıbaşarmış bulunuyorlardı. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru oryantalizm düşünülecek en geniş hazinelere sahip olmuştu.

Bu yeni ve muzaffer terkibin boyutlarını iki gösterge mükemmel bir şekilde ortaya koyuyordu. Bunlardan birincisi Raymond Schwab'ın *Renaissance Orientale* (Doğu Rönesansı)[19] isimli kitabında, 1765 ve 1850 yılları arasında yer alan Oryantalizmin ansiklopedik tarifinde göze çarpmaktaydı. Bu sırada Avrupalı uzmanlar Doğu'yu ilgilendiren konularda gerçekleştirilen ilmî buluşların tamamı ile dışında kalarak bir cins "Doğuculuk" hastalığına tutulmuş yaşıyorlardı. En büyük şairler, deneme yazarları, çağdaş filozoflar bu hastalıktan kendilerini kurtaramıyorlardı. Schwab "Doğu" kelimesinin o çağda Asya'yı ilgilendiren her konuda amatör yahut profesyonel bir ihtiras yarattığını yazar. Bu kelime aynı devrede egzotik, esrarlı, derin, üretici kelimeleri ile mükemmel bir uyum sağlıyordu. Olay, vakti ile Avrupa'nın Rönesans başlarında eski Yunan ve Latin dünyasına karşı duyduğu heyecanlı alâkanın bu defa Doğu'ya yönelmesi idi. 1829'da Hugo bu değişikliği bütün açıklığı ile ortaya koymuştu: "14. Louis'in devrinde Helenist idik, şimdi Doğucuyuz..." diyordu.[20] Böylece ondokuzuncu yüzyıl oryantalisti ya bir bilgin, (Çin, İslâm yahut indo-europeen konularında uzman) yahut yetenekli bir sanat adamı (*Oriental*'i ile Hugo ve *Doğu-Batı Divanı* ile Goethe) yahut da her ikisi olmuştu(Richard Burton ,Edward Lane, Friedrich Schlegel).

İkinci gösterge Oryantalizmin Viyana Konsilinden beri hangi noktalara ulaştığını daha büyük bir açıklıkla sergiliyor ve ondokuzuncu yüzyılın kroniklerinde yer alıyordu. Bunların arasında en mükemmel olanı Jules Mohl'un "Doğu etütleri tarihinin yirmi beş yılı" adını taşıyan eserdi.[21] Anı formunda yazılmış iki cilt kitap, 1840 ile 1867 arasında, Oryantalizm konusunda önemli olan her şeyi içine almaktaydı. Mohl, Paris Asya Derneğinin sekreteri idi. Paris, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısını aşan bir devre içinde oryantalistler dünyasının merkezi olmuştu. (Walter Benjamin'e göre bütün ondokuzuncu yüzyıl boyunca..) Dolayısı ile oryantalizm konusunda hiç kimsenin durumu Mohl'den daha merkezî deildi. Mohl Avrupalı bilginlerin yirmi beş yıl içinde Asya konusunda ortaya koydukları bütün buluşları kitabına almıştı. Bütün bu haberler şüphesiz ki yayın sahasını ilgilendiriyor, ancak o sırada oryantalistlerin önlerine serilen malzemenin bolluğu gözler kamaştıracak nitelik taşıyordu. Arabça, sayısız Hind dilleri, İbranîce, Pehlevi dili, Asur ve Babil dilleri, Moğolca, Çince, Birmanya dili, Mezopotamya dilleri, Java dilleri bilim dünyasına sunulmuş oryantalizmin konuları arasına giren filoloji çalışmaları ulaşılamayacak boyutlara yükseltilmişti. Ayrıca oryantalist araştırmalar, yayın, metin tercümeleri ve antik sikkeler konularını da içine alarak gittikçe daha geniş sahalara yayılıyord Asya ve Kuzey Afrika'nın eski veyeni,bilinen bütün kültürlerine ait antropoloji, arkeoloji, sosyoloji, ekonomi, tarih, edebiyat ve kültür konuları oryantalizmin alanı içine girmişti. Gustave Dugat'ın kaleme aldığı "XII. ve XIX. yüzyıllarda Avrupa Oryantalistleri Tarihi"[22](1868-1870) isimli eseri, genelde tanınmış kişilerle sınırlandırılmış olmakla birlikte değinilen konuların bilimsel değeri Mohl'ün eserinde olduğundan daha aşağı düzeyde değildi.

Bununla birlikte böylesine geniş bir çalışma düzeninin bazı noktalara erişemediği anlaşılmaktadır. Zira pek çok kitabî oryantalist ,incelediği toplum veya konuşma dilinin sadece klasik devir-

leri ile meşul oluyordu. Ancak asrın sonlarına doğru ve tek örnek olarak Napolyon'un "Mısır Enstitüsü" ile dikkatler modern yahut çağdaş Doğu etütlerine çevrilebilmişti. Gerçektir ki o sırada incelenen Doğu sadece yazılı metinlerle ele alınıyordu. Doğu'nun etkileri kitaplar ve el yazmaları ile yayılıyor, eski Yunan dünyasının Rönesans üzerindeki tesiri gibi heykel yahut pişmiş toprak şeklindeki sanat eserlerine dayanmıyordu. Doğu bilimcisi ve Doğu arasındaki ilişki dahi tümü ile yazılı metinlere bağlı kalıyordu. Kitaplarla ve dış yüzey görüntüleri ile sürdürülen bu münasebet öylesine ileri boyutlara ulaştırılmıştı ki ondokuzuncu yüzyılın başında sekiz kollu bir Hint heykeline tek bir defa göz atma ile oryantalist zevkini tatmin edebilen Alman Oryantalistlerinin hikayeleri her yörede anlatılır olmuştu.[23]

Bir oryantalist bilgin incelediği ülkede bir geziye çıksa meşgul olduğu "uygarlığa" ait sarsılmaz ön yargıları n varlığın farkedebilirdi.Bütün bunlara rağmen eski "gerçeklerin" geçerliliğini ispat etmeye çalışmaktan öte başka işlerle uğraşan bilginlerin sayıları az görülmüştür. Belki en önemli konu bu alanda ortaya çıkıyordu ;zira yerlilerin anlayışsız ve dejenere oluşları bu sebeplere bağlanmaktaydı. Diğer yandangerek iktidarı ve gerekse hedefleri açısından oryantalizm Doğu hakkında sadece bir seri doğru ve pozitif bilgi ortaya koymakla kalmamış ;aynı zamanda ikinci halka bir takım bilgileri de gün ışığına çıkarmıştı. "Doğu hikayeleri", "Esrarlı Doğu'nun Mitolojisi", "Anlaşılmaz Asyalılar" gibi konular etrafında düğümlenen bu edebiyata V.G. Kiernan oldukça doğru biçimde "Avrupa'nın Doğu hakkında kollektif rüyası" adını takmıştı.[24] Bunun mesut sonuçları olmuştu. Ondokuzuncu yüzyılda önemli sayı da yazar bu yüzden Doğu'ya merak sarmış bulunuyordu. Öyle sanıyorum ki Hugo, Nerval, Goethe, Flaubert, Fitzgerald ve diğerlerinin eserlerini ele alarak bir edebî oryantalizmden söz açmak en doğru yoldur. Bununla birlikte böyle bir çalışma kaçınılmaz biçimde kaygan Doğu hikâyeleri ile birlikte yürüyecektir. Bu

noktada Doğu, sadece çağdaş davranışlara ve önyargılı halk inanışlarına değil Vico'nun deyimi ile aynı zamanda ulusların ve bilgilerin yeterliliği esasına bağlı olarak ele alınacaktır. Yirminci yüzyılda böyle bir malzeme ile yoğrulan politikalardan söz etmiştim.

Günümüzde herhangi bir oryantalistin kendisini çok eski devirlere, hatta özellikle İkinci Dünya Savaşı öncesine kadar ulaşan yakın çağa bağlaması olanağı zayıftır. Bu durumun faydaları var....Doğu dilleri yahut Doğu kültür uygarlıkları konularında faaliyet gösteren üniversiteler ancak bu ilkelere bağlı kalarak programlarını canlı biçimde yürütebilmektedirler. Oxford'da bir "Doğu" fakültesi ve Princeton Üniversitesi'nde bir "Doğu Etütleri" bölümü vardır. 1959 yılında Britanya hükûmeti bir komisyona görev vererek Doğu araştırmaları, Islav, Doğu Avrupa ve Afrika konularında hangi noktalara ulaşıldığını öğrenmek istemiş ve yeni gelişmeler için öneriler getirilmesini teklif etmişti.[25] Anlaşıldığına göre "Oryantal" kelimesinin geniş kapsamı, 1961'de yayınlandıktan sonra kazandığı isimle Hayter raporunu ters yönde etkilememiştir. Kelimenin anlamı Amerikan üniversitelerinde de uygun görülmektedir. Aslında Anglo-Amerikan araştırmacıları arasında en büyük ismi taşıyan H.A.R. Gibb ,Arabcı olmaktansa "Oryantalist" sayılmayı tercih ettiğini açıklamıştır. Gibb bütün "klasikçi" görünüşüne rağmen oryantalizmi tarif edebilmek için yeni ve dehşet saçan bir fikir olan "*Area Study*: kültür araştırma alanı" görüşünden yararlanabilir ve böylece "kültürel araştırma alanı" ve Oryantalizmin neticede kendi içinde değişken davranışlar gösterebilen bir coğrafya deyimi olduğunu ortaya koyabilirdi.[26] Fakat öyle sanıyorum ki bilgi ve coğrafya arasındaki enteresan ilişkiyi saklamaya luzum yoktur. Bu konuyu burada kısaca inceleyeceğiz.

Anlamsız istekler, yersiz itişimler, çeşitli hayaller yaratmasına rağmen insan zekası öyle anlaşılıyor ki aynı zamanda Levi-Strauss'un deyimi ile "Sağlam bir ilim" sayılacak türde bir düşünce

üretebilmektedir.[27] İnsan zekâsının üretime geçebilmek için aradığı düzen, sağlıklı bir sınıflamaya dayanıyor... Ancak eşyanın arasındaki farkları düşünürken oldukça dikkatli davranmak gerekir. Objektif olarak var oldukları sanılan bazı şeylerin varlıkları hayalî olabilir. Bir yerde oturan insanlar bulundukları yerin çevresine bir sınır çizerek bu sınırın dışında kalan yerlere "Barbarlar ülkesi" adını verebilirler. Bir başka deyimle samimi ve yakın olan bölgeye "bizim", yakın olmayan bölgeye de "onların" adını veren evrensel gelenek, kafalarda tamamı ile zorlamaya dayanan bir coğrafi bölge kavramına yol açabilir. Burada "zorlama" kelimesini kullanıyorum zira "bizim ülkemiz ve onların ülkesi" şeklinde hayalî bir coğrafya kavramına dayanan düşünce ikinci bölgenin bu farka inanmasına gerek duymaz. Önemli olan bu sınırın "biz" deyimini kullanan tarafta çizilmiş olmasıdır. Bu sınır bir defa çizildikten sonra karşı tarafın toprağı, dili, düşüncesi ile her şeyi "onlar" adını alır ve "bize yabancı" olur. Bir bakıma modern toplumlar ve ilkel toplumlar kişiliklerini böylece negatif yoldan kazanmışlardır. Beşinci yüzyılda yaşamış bir Atinalı kendisini uyumlu bir Atinalı saydığı kadar herhalde barbar saymıyordu. Coğrafî sınırlar görünür biçimde sosyal, etnik ve kültürel sınırlarla birlikte var olmaktadır. Bununla beraber kendimizi, kendi toprağımızda düşünebilmemiz için "karşı tarafın" da varlığını düşünmemiz gerekecektir. Ayrıca her türlü varsayımlar, düşler ve hayaller bize ait olmayan o dışarı dünyanın malı olacaktır.

Bachelard "Alanın şiiriyeti" adını verdiği şeyi analiz etmiştir.[28] Ona göre bir evin içi bir cins yakınlık duygusu verir. Bu alan ister gerçek ister hayalî olsun esrarlı ve güvenlidir.Zira orada yaşanmış tecrübeler vardır. Bir evin objektif alanı, köşeleri, koridorları, mahzeni, odaları uzaktan bakıldığında fazla bir değer taşımazlar. Önemli olan "alanın şiiriyeti"dir. Bu alan da çoğu zaman hayalî ve yakıştırmadır. Bu değerleri biz yaratır ve adını koyarız. Ev yaşanan yerdir. İnsan orada kendisini rahat, hisseder. Bir evin ev yahut

hapishane oluşu, içine girildiğinde duyulan duygulara bağlıdır. Alan böylece duygusal ve hatta rasyonel karakter kazanır. Bu alanda faaliyet gösteren duygular bizim için alanın gerçek değerini ortaya koyar.

Bu durum zaman için de aynen düşünülebilir. "Çok uzun zaman var ki" yahut "Daha başlangıçta idi" veya "zamanların sonunda" gibi deyimler büyük ölçüde hayallerimiz tarafından duygusalca uydurulmuştur. Bir Orta-İmparatorluk Mısır tarihçisi için "Çok uzun zaman var ki" değiminin anlamı açıktır. Ancak sözkonusu zaman bize çok uzak düştüğü için aynı kelimelerden biz aynı sonucu çıkaramayız. Kelimede saklı anlam bizim için hayali olmaktan öteye geçemez. Hiç kuşku yoktur ki aslında hayalî coğrafya ve hayalî tarih insan zekasına yardım etmekte, yakın ve uzak arasındaki zaman ve mekan farkını dramatize ederek onun kendi kendisine karşı beslediği güven duygusunu sağlamlaştırmaktadır. Kendimizi on altıncı yüzyılda veya Tahiti'de daha rahat hissedebileceğimiz konusundaki düşüncelerimiz her zaman doğru çıkmayabilir.

Bununla birlikte zaman ve alan üzerinde, yahut daha ziyade tarih ve coğrafya konularında bütün bildiklerimizin hayallere dayandığını iddia etmek de yersiz olur. Avrupa'da ve Birleşik Devletler'de elde ettiği sonuçlardan gurur duyabilecek bir pozitif tarih vey ine bir pozitif coğrafya vardır. Günümüzün bilginleri dünyanın geçmişi ve hâli konusunda meselâ Gibbon devrine oranla çok daha fazla bilgi sahibi bulunmaktadırlar. Ancak bu demek değildir ki sözkonusu bilginler bilinecek her şeyi bilmektedirler. Onların bildikleri daha önce sözünü ettiğimiz şekilde soyut coğrafî ve tarihi bilginin sınırları içinde yer almaktadır. Böylece bir hayali bilginin tarih ve coğrafyanın sınırları içinde kalıp kalmadığına burada karar vermek zorunda değiliz. Şimdilik şu kadarını söylemekle yetiniyoruz ki sözü edilen bilgi görünen şeklinin de ötesindedir, pozitif bir bilgidir.

Avrupa'da daha başlangıçta veya hemen o çağda, Doğu, ken-

disi hakkında bilinenlerin çok ötesinde bir fikirdi. Onsekizinci yüzyıl veya daha öncesine kadar R.W. Southern'in mükemmel bir şekilde gösterdiği gibi Doğu kültürlerinden biri olarak İslâm kültürü hakkında Avrupa, cehalet halkaları üzerine oturmuş bir bilgi hazinesi taşıyordu.[29] Zira o çağda Doğu kavramı ne saf bilgisiz, ne de bilgili olduğu izah edilemeyecek bir takım fikirlerin toplamından ibaretti. Aslında ne tam cahil ne de tam bilgili olmayan bazı kuruluşların, genel bir Doğu kavramı etrafında bir araya geldikleri de ileri sürülebilir.

Herşeyden önce daha "İliada" çağında dahi ortaya çıkmış olan Doğu ve Batı arasındaki sınırı ele alalım. Doğu'yu ilgilendiren iki önemli özellik en fazla göze batacak şekilde, yaşayan en eski Atina piyesi olan Eschyle'in *"İranlılar"*ında ve bunların sonuncusu Euripide'in *"Bacchantes"*inde ortaya çıkmaktıdır. Eschyle eserinde İranlıların, kral Xerxés tarafından yönetilen ordularının Yunanlılar tarafından mağlub edildiğini öğrendikleri sırada, İranlıların kalplerini saran felaket duygusunu eserinde tasvir etmektedir. Bu sırada koro şunları haykırır:

> "Evet işte o saat geldi çattı... Şimdi bütün Asya baştanbaşa boşaldığını görerek inliyor. Xerxés onu yerinden oynattı. Yazık. Yazık! Xerxés onu kaybetti, yazık! Xerxés herşeyi deliler gibi savurdu. Yazık sana Xerxés ve senin gemilerine. Âh Daryüs neredesin! Ondan daha iyi huylu bir kral var mıydı? Daryüs tam askerdi. Susiana ilinin sevgilisiydi..."[30]

Burada önemli olan şudur ki;Asya, Avrupa'nın hayal gücü sayesinde sesini duyurabilmektedir. Kendisini Asya'nın karşısında galip ilan eden dünya "karşı" dünyadır. Denizlerin ötesinde yer alan "düşman" dünyadır. Bu sırada Asya'ya boşluk duygusu, yenilgi ve felaket yakıştırılıyor. Doğu'nun Batı'ya saldırmasının pahasıdır bunlar. Ve ortada bir de şikayet var: Geçmiş şerefli bir devirde Asya'nın çok parlak olduğu, Avrupa'ya karşı daima zaferler kazandığı da unutulmuyor.

Atina dramlarının belki en fazla Asyalı olanı *"Bacchantes"*de ise Dionysos'a Asya'lı cedleri ile açıkça ilişki kur durulmakta ve O Doğu'nun esrarlı tehlikeleri ile baş başa bırakılmaktadır. Teb kralı Penthée diğer Bacchanteslerin yardımı ile anası Agavé tarafından öldürülmüştür. Zira o ne iktidarına ne de tanrısallığına bakmaksızın Dionysos'a hakaret etmişti. Penthée bu yüzden korkunç bir cezaya çarptırılmıştır. Piyes bu evrensel tanrının yenilemez gücünün tanımlanması ile son bulmaktadır. "Bachantes"in modern yyorumcuları bu entellektüel ve estetik olayın büyük boyutlara ulaşan değerini fark etmekte eskilerden geri kalmamışlardır. Bu arada tarihsel bir ayrıntı da gözlerinden kaçmış değildir: Hiç kuşkusuz Euripide "Peloponez Savaşları'nın felaketli yıllarında, Küçük Asya ve Doğu ülkelerine yerleşerek Atina ve Pire'ye kadar etki halkasını genişleten ve Bendis, Kibele, Sabazios, Adonis ve Isıs dinlerinin ışığı altında yeni bir şekle bürünmüş olaran Dionysos kültlerinin etkisi altında kalmıştır.'"[31]

Batı'nın karşısında yer alan Doğu'nun iki değişik özelliği her iki eserde böylece yer aldıktan sonra Avrupa'nın hayalî coğrafya kavramları arasında yaşamaya devem etmektedir. İki kıta arasına bir çizgi çekilmiştir. Avrupa güçlüdür ve sözünü geçirecektir. Asya yenilmiştir ve uzaklaşmıştır. Asya'yı öne süren Eschyle onu Xerxés'in anası olan eski İran kraliçesinin ağzından konuşturuyor. Artık Doğu'yu istediği gibi çekip çeviren Avrupa'dır. Olayların gidişatına bu şekli veren bir kukla sanatçısı değil; herşeye hayat sağlayan, canlandıran ,yeri göğü yöneten, sınırlar ötesine hükmü geçen mutlak bir iktidar gücüdür. O güç olmadığı zaman her yer sessiz ve tehlikelerle doludur. Asya dünyasını istediği gibi yorumlayan Eschyle ile Doğu'nun gerçeklerini tanımış bir oryantalist arasında benzerlik vardır. Her iki insan esrarlı Asya'yı tanımaya çalışırken sempati duygularından hareket etmekle birlikte üstün davranışlardan da kaçınamazlar.

İkinci nokta Doğu'yu tehlikeleri ile öne süren görüştür. Bu

alanda gerçekler Doğu'nun "aşırı" karakteri altında ezilmektedir. Normal sayılan değerleri esrarlı karanlıklara Doğunun Batı'dan ayıran fark Penthée'nin isterik Bacchante'lere karşı çıkma süresi ile sembolize edilmektedir. Penthée'nin ölüm cezası, daha sonra kendisi de Bacchante olduğunda Dionysos'a saygısızlık ettiğinden dolayı değil ,başlangıçta onun tehdidini yanlış değerlendirdiği içindir. Euripide'in vermek istediği ders Cadmus ve Tirésias'ın piyesinde daha da dramatik bir hal almaktadır. Burada olgun ihtiyarlar, insanları yönetenin sadece "iktidar" olmadığını söylerler, [32] Diğer yandan yabancıların gücü hakkında yeterince bilgi edinilmesi ve bu güce uygun hareket edilmesini istemektedirler. Daha sonra Doğu'nun esrarlı gerçekleri daha da ciddi şekilde ele alınmaktadır. Zira bu gerçekler rasyonel Batı kafasının kurallarını zorlamakta, onun isteklerine ve sonsuz gücüne karşı çıkmaktadır.

Doğu ve Batı'yı ayıran böylesine geniş bir fark düşünceleri daha da ileriye götürmeye zorlamaktadır. Özellikle seyahatler, fetihler ve yeni tecrübelerin çoğaldığı bir çağda uygarlık denemeleri insanları daha fazla meşgul ediyor. Roma ,Antik Roma ve Yunan medeniyetlerinde Sezar gibi halk insanları, konuşmacılar ve şairler ırkları, bölgeleri, ulusları ve insan ruhlarını birbirinden ayıran geleneksel farkları iyi biliyorlardı. Konuların çoğu ülkenin iç meseleleri idi. Amaçlar ise Romalıların ve Yunanlıların bütün diğer ırklardan daha üstün olduklarını kanıtlamaktan ibaretti.

Ancak Doğu için önemli olan kendi geleneksel sınıflama sistemine, ilmine ve hiyerarşik düzenine uymaktı. İsa'nın doğumundan önce ikinci yüzyıldan veya daha öncesinden itibaren gözlerini Doğu'ya çevirmiş hiçbir hırslı kumandan ,Herodot'u inkâr edemez. Tarihçi, gezgin, kronikçi ve sınırsız bilgiler sahibi Herodut'un ve yine bilgilerle donanmış savaşçı kral ve fâtih büyük İskender'in bu yollardan geçmiş olduklarını unutamaz. Dolayısıyla Doğu iki bölüme ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi; Herodot, İskender ve izleyicileri tarafından gezilmiş ve görülmüş, diğeri ise henüz ne ge-

zilmiş, ne görülmüş ne de feth edilmiştir. Hrıstiyanlar bu ayırımı daha da küçük parçalara bölmüştür. Bir Yakın-Doğu ve bir Uzak-Doğu vardır. René Grousset tarafından *l'Empire du Levent* (Doğu İmparatorluğu)[33] şeklinde anılan bir Yakın Doğu ve henüz bilinmeyen Doğu...

Coğrafî kavramlar içinde Doğu böylece eski Doğu ve yeni Doğu olarak iki bölüme ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi yeryüzü cenneti gibi yeniden hatırlanarak yeni bir anlayışla ele alınan Doğu, diğeri ise Kolomb'un Amerika'yı keşfi gibi tamamen yeni bir ülke şeklinde keşfedilen Doğu... (Tuhaftır ki Kolomb Amerika'ya ulaştığında bu toprağı eski dünyanın bir parçası zannetmişti.) Ancak elbette bu iki kara parçası hiçbir zaman birbirinden kesin şekilde ayrılamaz. Her iki alan devamlı şekilde birbiri ile karışmaktadır. Bizi burada ilgilendiren, var oluş güçleri ve insan zekasını meşgul etme biçimleridir.

Doğu, özellikle Orta-Doğu'nun tüm antik değerleri ile Batı tarafından nasıl tanınmış olduğunu ele alalım: Başlangıçta İncil ve Hristiyanlık vardı. Daha sonra ticarî yolların haritasını çizen ve alışverişleri belirli bir düzene bağlayan Marco Polo çıktı. Lodovico di Varthema ve Pietro della Valle onu izlediler. Sonra dünya Mandevilla adı ile ünlü hikayeciyi tanıdı. Bunu Doğu'nun önüne geçilmez fetihleri takip etti. Bu sırada Müslümanlar ve İslâmiyet tbaşa geçti. En sonunda militan hacılar ve haçlılar sahneye çıktılar. Olayın bütünü içinde sözkonusu denemelere dayanan bir edebiyat ve ona bağlı olarak bir arşiv meydana geldi. Bilimler çeşitli bölümlere ayrıldılar; gezi, tarih, hikâye, streterkip, tartışma konularında elde edilen gelişmeler Batı'nın Doğu'yu daha iyi tanımasına yol açtı. Doğu- Batı ilişkilerinde, dil, kavram ve şekillerin değeri anlaşıldı.

Bununla birlikte bu çok çeşitli ilişkilere belirli bir bütünlük veren daha önce açıkladığım değişkenliktir. Yabancı ve uzak olduğu bilinen şeyler şu veya bu sebeple yaklaşabilmekte ve kolaylıkla ta-

nınır hale gelmektedir. Çok yeni bir olayın çabuk anlaşılması genel eğilimdir. Yaygın bir fikir ilk defa karşılaşılan olayları daha önce görülmüş gibi ele almayı öneriyor. Aslında bu fikrin izleyicileri yeni bilgiler edinmektense çok eski ve tehdid edici konularla meşgul olmaktadırlar. Eğer akıl yeni doğmuş bir hayat tarzının ayrıntılarını öğrenmek zorunda kalacaksa —Eski Ortaçağ Avrupa toplumunda İslâm'ın göründüğü gibi— ilk takınacağı tavır muhafazakârlık ve savunma olacaktır. Böylece İslâm, eski bir tecrübe olan Hıristiyanlığın yeni ve kaçak bir görüntüsü sayılmıştır. Tehdid günden güne artmış, aile değerleri bir bir gerilemiş ve neticede insan kafaları iki kutub arasında kalmıştır: Herşey ya "orijinal" yahut da "eskinin tekrarı" dır. İslâm bu açıdan bir kere daha ele alınmış ve şunlar görülmüştür: İslâm büyük bir zenginliğe sahiptir. Yeni tariflere açıktır. Onun yeni bir yol olduğu anlaşılmadan bu tarifler faydalı kılınamaz. Dolayısı ile Batı'nın Doğu konusundaki fikri bu noktada ikiye ayrılmaktadır: Yakın olana karşı duyulan çekingenlik ve yenilik korkusu...

Avrupa İslâm'dan gerçekten korkuyordu. İslâm Avrupa'ya saygı göstermiyordu. 632'de Hz. Muhammed'in ölümünden sonra İslâm'ın askerî, daha sonra kültürel ve dinî hegemonyası çok geniş bir alana yayılmıştı. İran, Suriye ve Mısır, sonra Türkiye, nihayet Kuzey Afrika İslâm orduları tarafından fethedilmişti. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda ise İspanya, Sicilya ve Fransa'nın bir kısmı da İslâm toprakları arasına girecekti. Onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda İslâm ,Doğu'da Hindistan, Endonezya ve Çin'e ulaşmıştı.

Bu insanüstü atılıma karşı Avrupa'nın korku ve bir cins terör'den başka vereceği bir cevap yoktu. İslâm'ın fetihlerine şahit olan yazarlar Müslümanların geniş kültürleri, geleneksel asaletleri ve bilgilerinden çok az söz açmaktadırlar. Gibbon o devirde yazılan tarihler için "Avrupa yıllıklarının en karanlık ve en tembel olanları" şeklinde söz açmakta, fakat diğer yandan gururla şunları

ilave etmektedir: "Batı'da bilim ileri gittiğinden beri Doğu'da ilim gerilemiş ve çökmüştür."[34] Hıristiyanlar Doğuluların orduları hakkında ise şöyle düşünüyorlardı: "Oğul vermiş arılara benziyorlar; fakat ağır bir el ile herşeyi yakıp yıkıyorlar..." Onbirinci yüzyılda Mont-Cassın'ın bir papazı olan Erchembert bunları yazıyordu.[35]

İslâm'ın terör, yıkıcılık, nefret edilen barbarlar sürüsü olarak görülmesi boşuna değildi. Avrupa için İslâm devamlıbir felaket konusu idi.Onyedinci yüzyılın sonlarına kadar süren "Osmanlı belası" tüm Avrupa'yı yerinden oynatıyor, Hıristiyan uygarlığı için aralıksız bir tehlike sayılıyordu. Zaman Avrupa'ya bu tehlikeyi genel hayatın akışı içinde eritmeyi öğretti. Büyük olaylar, büyük isimler, erdemli ve kusurlu davranışlar yeni değerlerle birlikte yorumlandı. Sadece rönesans İngiltere'sinde dahi, Samuel Chew'in klasik etüdü olan *The Crescent and the Rose*'de (Hilâl ve Gül) belirttiği gibi "orta halli bilgi ve eğitim sahibi bir insan" Londra şehrine baktığı sırada İslâm ve Osmanlı İmparatorluğu tarihine ait ve bu tarihin Hıristiyan Avrupa üzerindeki etkilerine dair pek çok olaylara şahit olabilirdi.[36]

Şunu söylemek istiyorum ki, İslâm konusunda ortada dolaşan fikirler Avrupa için İslâm'ı sembolize eden bir seri Walter Scott'un önemli ve tehlikeli güçlerin saptırılmış yorumu idi. Sarasin'leri gibi Müslümanların Avrupa'da görüntüsü ya Osmanlı yahut Arab şeklinde fakat daima korkulacak biçimde ortaya çıkmıştı. Bu konu bugün için de önemlidir. Doğu'yu meslek edinmiş çağdaş oryantalistler yazdıklarını Batı toplumuna pek kolayca okutamamaktadırlar.

Egzotik dünyayı bu derece yakına getirmenin tartışılacak hiç bir yanı yoktur. Bu olay bütün kültürlerde ve bütün insanların arasında görülebilir. Ancak şu gerçeğin üzerinde durmak istiyorum: Batı'da ve özellikle Avrupa'da oturarak Doğu'nun meseleleri ile meşgul olan her oryantalist buna benzer görüşler ileriye sürmektedir. Hatta daha da ileri gidecek kelimeler icat etmekte ve hayallere

kadar ulaşmaktadır. İslâm'ın Batı'da nasıl görüldüğüne dair Norman Daniel'in mükemmel etüdü meseleyi bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır. İslâm'ı anlamaya çalışan bir Hristiyan düşünürünün görüşlerini sınırlayan önemli bir engel vardır:Hz. İsa Hristiyan dininin kurucusu ise Hz. Muhammed de İslâm dininin kurucusudur. Bu fikir bilhassa Hz. İsa ve Hristiyanlık konusunda baştan sona yanlıştır. Aynı şekilde tartışmalar sırasında İslâm için kullanılan "Muhammedî" kelimesi de çoğu zaman "yalancı" kelimesi ile birlikte kullanılarak Hz. Muhammed'e yakıştırılır.[37] Bu yanlış fikirlerden ve diğerlerinden "kırılamayacak bir halka doğmuştur. Hiçbir hayal gücü bu halkayı yok edemez. Hristiyan dünyasının İslâm hakkındaki fikirleri sağlam ve kendi kendisine yeterlidir."[38] İslâm bir şekil olmuştur —bu deyim Daniel'indir ve bana genel oryantalizmin kusursuz bir tarifi gibi görünmektedir-. Bu şekil ve bu hayal İslâmı kendi kendisine gösterme amacına yönelik değildir;o sadece İslâm'ı bir Ortaçağ Hristiyanına tanıtmaya yarar.

> "Kur'ân'ın anlamını araştırmaya yanaşmayan değişmez eğilim, yahut müslümanların bu konudaki fikirleri veya yine müslümanların çeşitli şartlarda söyledikleri ve düşündükleri, neticede öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, gerek Kur'an'ın doktrinleri ve gerekse diğer İslâmî doktrinler hıristiyanlar için birer inanç halkası şekline girmiştir. En ağır şekillerin kabul edilme şartları yazarların ve okuyucuların İslâmî sınırlara uzaklığı yahut yakınlığına bağlı kalmaktadır. Müslümanlar büyük bir ustalıkla Müslüman olmanın gerçekten inanmış olmayı gerektirdiğini herkese hissettirmişlerdir. Ayrıntıları az çok unutulmuş fakat aslı belirgin bir hristiyan inancına göre farklar ayrıntılardadır. Bütün, herkesin ortak malıdır. Anlayışı arttırmak için yapılacak tüm düzenlemeler neticede yaralı bir zemini, zayflamış bir yapıyı ayakta tutmaya yarar. Hristiyan inancı yıkılamayacak bir abidedir, o yeniden yapılmak için dahi yıkılamaz."[39]

Hristiyanların Müslümanlar hakkında ileri sürdükleri bu gö-

rüşler çok çeşitli usûlerle durmaksızın güçlendirilmiştir. Bunların arasında Orta Çağ'da ve Rönesans başlangıcında ortaya konan şiir formları, bilimsel bulgular veya halk inançları ön sırayı işgal eder.[40] O sırada tabiatıyle Orta-Doğu, Latin Hıristiyanlığının ortak dünyasına dahil edilmiyordu. "Chanson de Roland" Hz. Muhammed ve Apollon'a aynı anda hayranlık duyan Arab denizcilerinden söz açmaktadır. Onbeşinci yüzyılın ortalarına doğru. R.W. Southern'in parlak bir şekilde gösterdiği gibi bazı ciddi Avrupalı düşünürler "İslâm konusunda bazı şeyler yapmak gerekiyor..." şeklinde fikirler ileriye sürmeye başlamışlardı. Hiç kuşkusuz bu görüş Avrupa'da üslenmiş bazı askeri birliklerin Doğu Avrupa'ya doğru yayılmaya başlamalarından kaynaklanmaktaydı.

Southern 1450 ile 1460 yılları arasında geçmiş meraklı bir olaydan bahsetmektedir: Jean de Segövie, Nicolas Cusa, Jean Germain ve Aeneas Silvius (Pie II) isimli dört bilim adamı bir "*Contraferentia:* Konferans" düzenleyerek İslâm ile konuşmak istemişlerdi. Fikir Jean Ségovie'den geliyordu. Konferansın gayesi hem müslümanları hem de hıristiyanları açığa çıkararak Müslümanların "kütle" halinde hıristiyanlığa girişlerini sağlamaktı. Düzenleyiciler bu konferansın sarsılmaz dinî amacının yanında politik amacı da olduğunu ileri sürüyorlar, ayrıca modern kalplerin üzerinde yankılar uyandıracağını iddia ediyorlardı.

Şöyle diyorlardı: "On yıl sürse dahi savaştan daha ucuz ve daha az zararlıdır..." Kilisenin dört adamı hiçbir zaman arzu ettikleri sonuca ulaşamadılar. Ancak deney tek örnek olarak kaldı. Amaç değişmedi. Doğu'yu Avrupa'nın karşısına çıkararak beraberlik sağlamak istiyorlardı. Müslümanlara kendilerinin hıristiyanlığın bir devamı olduklarını anlatmak istiyorlardı. Southern şu sonuca varıyor:

> "Bizim için son derecede doğaldır ki bu düşünce sistemlerinden hiç biri (Avrupalı, hıristiyan) anlatmaya çalıştığı olayı tatmin edi-

> ci bir şekilde ortaya koyamamıştır (İslâm). Ve bu yüzden olayların akışı üzerinde kesin bir etki de sağlayamamışlardır. Pratikte olaylar iyi veya kötü olarak hiçbir zaman en akıllı gözlemcilerin dahi kehânetlerine uygun düşmemiştir. Denilebilir ki iyi yürekli kişilerin bekledikleri hiçbir zaman gerçekleşmemiş ve olaylar daima ters çıkmıştır. Hıristiyanların İslâm hakkındaki düşüncelerinde hiçbir gelişme olmamış mıdır? Bu soruya evet diyebilirim. Meselenin çözümü genelde gözlerden uzak düşse dahi problemin ortaya konuş şekli daima gelişmiş, daha akılcı biçimlere ulaşmış ve deneylere daha uygun görünüş kazanmıştır. Orta Çağ'da İslâm problemi üzerinde faaliyet gösteren bilginler aradıkları ve arzu ettikleri sonuca ulaşamamışlarsa dahi düşünme geleneğine ve bir anlayış gücüne kavuşmuşlardır. Bu değerler başka kişilerde veya başka alanlarda istenen sonuçları verecek niteliktedir.[41]

Batı'nın İslâm üzerindeki görüşlerinin kısa tarihini ortaya koyduğu kitabında Southern'in analizlerinin en ilginç yanı, Batı'nın pozitif bilgilerindeki gelişim ve değer artışı değil, cehaletinin giderek daha ileri boyutlara ulaştığını göstermesi olmuştur. Aslına bakılırsa kurgu bilimin de kendine özge kuralları vardır. Bu kurallar ve özel mantık sistemi o bilimin gelişimini yahut çöküşünü belirler. Orta Çağ'da Hz. Muhammed'in karakteri üzerinde o kadar çok şey söylenmiştir ki ortaya konan tasvirlerle onikinci yüzyılda moda olan şekli ile hür fikirli bir peygamber portresi çizmek mümkündür. Avrupa o sırada böyle bir hayalin çevresinde toplanma gereğini duyuyordu. Aynı şekilde Hz. Muhammed yalancı ilhamların yayıcısı olarak tanıtılınca birden hakaretler yağdırılacak bir odak noktası oldu. Bütün bu davranışlar doktriner ihanet suçlaması altında herkese "mantıkî" görünüyordu.[42] Doğu böylece her devirde Avrupa'nın ihtiyaçlarına göre yorumlanmıştır. Avrupa hayallerinin uğrak noktası olarak bir defa Doğu'yu seçtikten sonra artık durmaksızın yeni şekiller yaratmıştır: Doğu ve Doğulu, Arab, Müslüman, Hintli, Çinli daha bilmem ne... Bütün bunlar sahte davranış-

larla yeniden diriltilmiş ve İsa, Avrupa, Batı kavramlarının destekçisi olmuştur. Kendi kendisinin yaratıcısı ve aşığı olan bu fikirlerin kaynakları zamanla değişikliğe uğramışsa da karakterleri değişmemiştir. Biliyoruz ki onikinci ve onüçüncü yüzyıllarda Arabistan genellikle "Hıristiyan dünyasının dışında, kanun kaçakları ve hainlerin sığınak yeri" olarak düşünülüyordu.[43] Hz. Muhammed ise yine bu düşünceye göre kurnaz bir dönme idi. İslâm'ın aslında ikinci derecede Aryanist bir kâfirlik düzeni olduğunu sadece yirminci yüzyıla gelindiğinde bir oryantalist bilgin ve akıllı bir uzman ileriye sürecekti.[44]

Bir bilim disiplini olarak başlangıçta yaptığımız oryantalizm tarifi şimdi daha yeni ve daha olgun bir karakter kazanmaktadır. Takdim fikri aslında teatral bir fikirdir. Doğu, üzerinde tüm Doğu ülkelerinin sahnelendiği ve sergilendiği bir sahnedir. Bu sahnede alanın genişliğini anlatmakla görevli figürler yer almaktadır. Doğu böylece Avrupa iç dünyasının dışında sınırsız bir alan değil, daha çok kapalı bir bölge ve Avrupaya bağlı bir tiyatro sahnesidir. Bu sahnenin içinde bir oryantalist, bir tiyatro yazarının teknik bilgisi ile tertip ettiği oyunlardan onları seyrettikleri için tarihsel ve kültürel açıdan sorunlu olan seyirciler gibi, bütün bir Avrupa'nın müşterek sorumluluk duygusu içinde ortaya koyduğu özel bir uzmandan başka bir şey değildir. Doğu sahnesinin derinliklerinde efsanevi kültür hazineleri yatmaktadır. Gözler kamaştıran bu zengin dünyada Sfenks, Kleopatra, Eden, Truva, Sodom ve Gomore, Astarte, Isıs ve Osiris, Saba, Babil, Cin'ler, Ecinliler, Ninova, Rahip Yahya, Muhammed ve daha yüzlerce isim yer almaktadır. Yarısı bilinen, yarısı bilinmeyen dev, şeytan, kahraman, terorist, zevk-ü safa sahibi kimselerin sadece isimlerini sıralamak dahi bu sahne üzerinde bir oyun düzenlemeye benzer. Avrupa'nın ürettiği hayaller dünyası bu repertuvardan çekilen kopyalarla beslenmiştir. Orta Çağ'dan onsekizinci yüzyıla kadar Arioste, Milton, Marlowe, le Tasse, Shakespeare, Cervantes, *Chanson de Roland* ve *Roman-*

*cero du Cid*in yazarları ürettikleri eserlerde Doğu kaynakları kullanmışlar, Doğu'nun şekillerinden, hayallerinden, fikir ve tiplerinden faydalanmışlardır. Ayrıca Avrupa'da oryantalist bilime ait olduğu sanılan pek çok malzeme ideolojik saplantıların hizmetine verilmiş, bilimlerde gelişme olsa dahi bu durum varlığını sürdürmüştür. Barthélemy d'Herbelot'un 1697'de ölümünden sonra Antoine Galland'ın yazdığı önsözle yayınlanan *La Bibliothéque orientale* isimli eseri oryantalist sahnede dramatik formlarla bilimsel şekillerin nasıl bağdaştıklarına dair emsalsiz bir örnek sunmaktadır. Yeni yayınlanan *Cambridge History of İslâm*'ın önsözü *Bibliothéque*'i, George Sale'nin Kur'an tercümesine yazdığı önsöz (1734) ve Simon Ockley'in *"History of Saracens"*i (1708-1718) ile aynı değerde saymaktadır. Ayrıca bu kaynakta aynı eserin "büyük değeri olduğu" ve "İslâm'ın yeniden anlaşılması için" büyük katkıda bulunduğu ve "daha az akademik bir toplumun" bilgilerle donatılmasına yaradığı belirtilmektedir.[45] Ancak bütün bu sözcükler Sale ve Ockley'in eserlerinde olduğu gibi İslâm'la sınırlandırılmış olmayan Herbelot'un çalışmasının tam tarifi değildir. 1651'de yayınlanan Johann H. Hottinger'in *"Historia Orientalis"*i bir kenara bırakılırsa *"Bibliothéque"* Avrupa'da ondokuzuncu yüzyıl başlarına kadar tek referans kitabı olarak kalmıştır. Bu kitap gerçekten ele aldığı geniş alanın yegane kaynağı idi. *"Binbir Gece Masallarının"* Avrupa'da ilk mütercimi, ünlü Aral uzmanı Galland, Herbelot'un eseri için "Kendisinden önce gelen bütün eserleri gölgede bırakan" deyimini kullanmış ve bu çalışmanın dahîyane değerine işaret etmiştir. Galland: "Herbelot Arabça, Farsça ve Türkçe pek çok kitap okudu ve o zamana kadar Avrupalıların gözlerinden kaçan her şeyi öğrendi..." demektedir.[46] Herbelot sözkonusu üç dilde bir sözlük meydana getirdikten sonra tarih, teoloji, coğrafya , bilim ve Doğu sanatlarını incelemeye devam etmiş ve bütün bu konuları göz alıcı renkleri ve gerçek dilleri ile öğrenmişti. Bunun üzerine Herbelot iki eser yazmaya karar verdi:

Bunlardan birincisi alfabetik bir sözlük olan "*Bibliothéque*" ,diğeri ise "florilége" yahut antoloji idi. Sadece birinciyi bitirebildi.

Galland *Bibliothéque*den bahsederken "Oryantal" tabirinin aslında "Bütün Doğu'yu" içine alması gerektiğini belirtiyor ve kitaba karşı hayranlığına gölge düşürmeden şunları ilave ediyor: "Bu ülke sadece Adem'le başlayıp, yaşadığımız günlere kadar uzanmaz, aynı zamanda daha eski devirlere ulaşır. Efsanevî tarihlerin bize anlattıklarına bakılırsa dünya üzerinde Adem'in yaradılışından önce Süleymanlar saltanat sürüyordu... "Galland'ın tasvirlerini izlerken öğreniyoruz ki "Bibliothéque" bütün diğer örnekleri gibi bir dünya tarihidir; zira üzerinde durduğu konular Yaradılış, Tufan, Babil'in yıkılışı vs. gibi bilinebilecek her şeyin bir özeti görüntüsünü taşımaktadır. Tek fark Herbelot'un Doğu kaynaklarından yararlanması olmuştur. *Bibliothéque* tarihi iki bölüme ayırır: Kutsal tarih ve kutsal olmayan tarih... Bu ayırımda Yahudiler ve Hrıstiyanlar birinci bölüme, Müslümanlar ise ikinci bölüme uygun görülmüştür. Kitap, zamanı da ikiye ayırmıştır: Tufan'dan önceki zaman ve Tufan'dan sonraki zaman... Herbelot bu suretle Moğol tarihi, Tatarların tarihi, Islavların tarihi gibi çok farklı tarihleri de aynı anda inceleme olanağına kavuşmuştur. Uzak-Doğu'dan Herkül sütunlarına kadar bütün İslâm ülkelerini kitabına dahil etmiş; bu topraklarda yer alan gelenekler, dinî törenler, örf ve âdetler, düşünce şekilleri, yönetici hanedanlar, saraylar, nehirler ve bitki örtüleri Herbelot'un konuları arasına girmiştir. Bu kitap "Hrıstiyanlığa pek çok zararlar veren Muhammed'in çarpık doktrinine" özel bir yer vermiş olmakla birlikte kendisinden önce yazılmış bütün kitaplardan çok daha derin noktalara kadar ulaşmıştır.

Galland "sözlerini" bitirirken *Bibliothéque*'i okumanın "Faydalı ve zevkli" tarafları üzerinde uzun uzun durmakta, Postel, Scaliger, Golius, Pockoke ve Erpenius gibi diğer oryantalistlerin fazla gramer, lugat ve coğrafya bilgileri ile dolu metinler ortaya koyduklarını ileri sürmektedir. Galland'a göre Doğu etütlerinin zararlı ve

faydasız olmadığına Avrupalıları inandıracak bir eseri yazabilecek tek kişi Herbelot'dur. Yine Galland'a göre okuyucuların kafalarında Doğu'yu tanımanın ve araştırmanın ne anlam taşıdığına dair en olumlu fikirleri uyandıracak tek kişi Herbelot'dur."Bibliothégue"i otuyanlar, kafalarının ihtiyacını karşıladıkları gibi, ümitlerinin de kırılmamış olduğunu görürler.[47]

Herbelot'un eseri gibi büyük girişimlerin gölgesinde Avrupa, Doğu'yu tanıyabileceğini ve istediği gibi yönetebileceğini anlamıştır. Bununla birlikte Galland kendi "*Materia Orientalis*"i ve Herbelot'nun çalışmaları hakkında söz ederken şurada veya burada gizli üstünlük dugularına kapılmaktan kendisini kurtaramıyor... Aynı şekilde onyedinci yüzyıl coğrafyacısı Raphael du Mans'ın eserlerini inceleyen Avrupalılar da Doğu'nun henüz çok uzaklarda olduğu ve Avrupa biliminin ışığına ulaşmadığı fikrine sahip olurlardı.[48] Ancak önemli olan sadece Batı görüşlerinin sağladığı faydalar değildir. Hiç kuşkusuz Doğu'nun sınırsız yaratıcı gücünün Avrupa'da tanıtılması ve bu gücün Avrupa toplumuna sistematik, hatta alfabetik şekilde sunulması yine Batı'da ulaşılan teknik üstünlük sayesinde mümkün olmuştur.

Galland, "Herbelot herkesin beklediği cevabı verdi..." derken öyle zannediyorum ki "*Bibliothéque* Doğu hakkında edinilmiş fikirleri değiştirmek istemiyordu..." demek istemektedir. Zira okuyucularının gözünde Doğu'nun gerçeklerini doğrulamak isteyen bir oryantalist yerleşmiş fikirleri sarsmayı denemez. *"Bibliothéque Orientale'*in yaptığı Doğu'yu bütünü ile ve açık biçimde bir kere daha tanıtmaktan ibarettir. Eğer bu eser Doğu'nun sisli tarih sayfaları arasından rasgele seçilmiş olaylarla, kutsal kitapların yarattıkları hayallerle, sadece İslâm kültürü, yer isimleri vs. ile doldurulmuş olsa idi aşağılık bir kolleksiyon olmaktan öteye geçemezdi. Sonuç böyle olmamıştır. Eser Doğu'nun A'dan Z'ye kadar rasyonel bir panaromasıdır. Herbelot başlangıçta Hz. Muhammed'in adı altında ona verilmiş bütün sıfatları bir araya getir-

mekte, daha sonra O'nun ideolojik ve doktrinal değerini öne sürerek anlatımlarına şöylece devam etmektedir:

> "Yalancı Muhammed din adını alan bir kâfirliğin yaratıcısı ve kurucusudur." Biz bu dine "Muhammedan" diyoruz. (Bkz."İslâm" başlığı.) El Kur'an yorumcuları ve Müslüman yahut Muhammedan dininin diğer kanun koyucuları bu yalancı peygambere Aryenlerin, Polisyenlerin yahut Polyanistlerin veya İsa'nın tanrılığını kabul etmeyen bütün diğer kâfirlerin hareketlerini yakıştırmışlardır..."[49]

"Muhammedan" Avrupalıların uydurduğu hakaret dolu bir kelimedir. "İslâm" dürüst müslüman anlamını taşımakla birlikte değişik kullanılmıştır. "Muhammedan adını verdiğimiz kâfirlik" doğru din olduğu ileri sürülen hrıstiyanlığın taklidi şeklinde düşünülmüştür. Daha sonra Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili uzun bölümlerinde Herbelot az çok doğru görüşlere başlayabilmektedir. Ancak yine önemli olan konu "*Bibliothéque*"de Hz. Muhammed'e ayrılmış sayfalardır. İdeolojik bir madde olarak ele alındığında bir kâfirliğin tehlikeleri kendiliğinden ortadan kalkmaktadır. Böylece Hz. Muhammed artık Doğu dünyasında ahlaksız bir tahrikçi olarak dolaşmaz olur... Yerine rahatça oturmuş ve oryantalist sahnede çok önemli bir rol üstlenmiştir.[50] O'na bir neseb yakıştırılır, durumu izah edilir ve gelişimigözler önüne serilir. Üstelik bütün bunlar büyük bir basitlik içinde ve yanlışlığa yol açmayacak şekilde açıklanır.

Doğu hakkında ortaya konan bu tür "manzaralar" çok geniş anlam taşımaktadır. Doğu'nun hissedilmesi ve açıkça bilinmesi ancak bu şekilde mümkün olmaktadır. Metinlerde ayrıca Teophraste, La Bruyére veya Selden'in eserlerinde rastlanan tipleri de görmek mümkündür. Bu arada Herbelot tarafından çizildiği şekilde "Muhammed"inkarakteri bir ölçüde hayallere dayanıyor. Zira *Bibliothéque*in içine aldığı Doğu dünyasında O çok önemli bir rol oynamaktadır.

Oyunun geri kalan kısmında oryantalist takdimin öğretici

özelliğini inkâr etmek olanaksızdır. "*Bibliothéque Orientale*" gibi sistematik araştırmalara ve etütlere dayanan bilimsel bir eserde yazar, üzerinde çalıştığı konularda belirli bir sıra izlemektedir. Ayrıca okuyucudan ,basılı kağıt olarak kitabın, düzenli ve disiplinli bir yargı olduğuna inanmasını istemektedir. "*Bibliothéque*"de yer alan ana fikir Oryantalizmin gücü ve etkisidir. Okuyucu Doğu'nun gerçeklerine varabilmek için Oryantalist düşüncenin disiplininden geçmesi gerektiğine kesinlikle inanır. Doğu ,sadece Batı hıristiyanlığının manevi değerlerinin zevkine uygun değil, aynı zamanda Batı kafası için lüzumlu bir seri davranış ve yargı şekillerini de sinesinde barındırmaktadır. Bu gerçekleri gören bir Batılı, Doğu'nun asıl kaynaklarına yönelmeyi görev sayacaktır. Doğu sahnesi daha önce de belirttiğim gibi bir manevi güç sistemi ve değişik anlatım biçimidir.

Batı'nın Doğu hakkındaki bilgilerinin sistematik bir bütünü olarak düşünüldüğü sırada Oryantalizm gücünü üç yönde göstermektedir: Doğu hakkında, Doğu bilimci hakkında ve Batı'da Doğubilim'den "yararlanıcılar" hakkında... Öyle sanıyorum ki bu üçlü ilişkinin gücünü küçümsemek hatalı bir davranış olur. Aslında Doğu, "bizim" dünyamız olan Avrupa toplumunun sınırları dışında yaşadığı için tashih edilmiş, hatta cezalandırılmıştır. Doğu böylece Doğululaştırılmıştır. Bu davranış Doğu'nun Oryantalist için bir faaliyet alanı olduğunu belirtmekle kalmamış aynı zamanda henüz bilgilerini yerine oturtamamış Batılı okuyucuyu da Oryantalistin gösterdiği şeylere inanmaya zorlamıştır. (Örneğin Herbelot'un *Bibliothéque*inin alfabetik sıralaması...).Oryantalistin gösterdiği Doğu gerçek Doğu'dur. Kısacası gerçekler bilginlerin yargılarına bırakılmakta, zamanla gelişecek malzemeler oldukları unutulmaktadır.

Bütün bu didaktik olayların ne anlaşılması ne de anlatılması güç değildir. Bir kere daha hatırlamakta yarar vardır ki bütün kültürler brüt gerçekleri tashih etmeye yöneliktir. Böylece sınırları

belirsiz dağınık bilgiler yararlı üniteler haline getirilmektedir. İnsan kafası için brüt bir yabancılığa karşı direniş göstermek son derecede doğaldır. Bu nedenle kültürler daima diğer kültürleri tam anlamı ile değiştirmeyi arzulamışlardır. Onları olduğu gibi kabule yanaşmamışlar, alıcının çıkarları doğrultusunda ve olması gerektiğine inanılan şekli ile kabullenmişlerdir. Batılı için bir "Doğulu" Batı'nın şu veya bu, herhangi bir görüntüsü olarak ele alınmıştır. Örneğin romantik Almanlar için Hint dinleri GermanoHıristiyan tektanrıcılığının doğulu bir versiyonudur. Oryantalist bu yüzden Doğu'yu daima bir başka şeye benzetmeyi meslek edinmiştir. Bunu kendisi için yapar, kendi kültürünün çıkarları için yapar. Bazı durumlarda ise bu tür davranışın Doğu'nun yararlarına uygun olduğunu zanettiği için yapar. Bu değiştirme olayı disiplinli bir uygulamadır. Öğretilmiş, derneklere mâl edilmiş, yayın organlarına kavuşturulmuş; gelenekleri, sözcükleri sağlanmış ve kendine özgü anlatım biçimine ulaştırılmıştır. Üstelik bütün bunlar Batı'da değerli olan ve Batı tarafından yaratılmış kültürel ve politik normlara uygun şekilde düşünülmüş ve neticede daha önce ortaya koyduğum gibi ondokuzuncu ve yirminci yüzyılda aldığı şekli ile oryantalizm doğmuştur. Bu şemanın ortasında, sözkonusu oryantalizmin yarattığı Doğu soğuk, donuk ve anlamsızdır.

Doğu'nun Batı'dan görünüşüne dair klasik Yunan dünyasından verdiğim örneklerden de açıkça anlaşıldığına göre bu şemanın çizimi çok önceleri başlamış bulunuyordu. Yeni takdim şekillerinin temel yapıları büyük ölçüde bu eski görüntülere dayanır. Şemaların çiziminde aşırı özen gösterilir. Eşyanın yerli yerine oturtulması sırasında Batı'da yaratılmış olan coğrafî kavramların gücüne azamî dikkat sarf edilir. Bunun en ileri örneğini Dante'nin "*Cehennem*"inde görebileceğimizi belirtelim. *Divine Comedie* (İlahî Komedi)de hiç aralık vermeden yaşanan hayatın realist tablosunu çizmek ve bu hayatın orta yerine Hıristiyan inancının evrensel ve ölümsüz değerlerini oturtmak yazan için mümkün olmuştur.

Hacı Dante'nin cehennemi, Araf ve Cenneti dolaşırken rastladıkları, yargı'nın tek ve değişmez görüntüsüdür. Meselâ günahlarından olayı cezalandırılan Paolo ve Francesca cehennemin ebedî sâkinleri olarak tanıtılmaktadır. Buna rağmen kendilerine bu cezayı layık görenlerin davranışlarını taklit etmekte ve onların rollerini oynamaktadırlar. Böylece Dante'nin ortaya koyduğu her figür sadece kendi kendisini takdim etmekle kalmamakta aynı zamanda kendisine yakıştırılan bir karakteri canlandırmaktadır.

İlahi Komedi'de *"Maometto"* cehennemin 28. katında yer alır. Cehennemin dokuz halkasının sekizincisine yerleştirilmiştir. Dokuzuncu halkada ise şeytanın kalesi vardır. Dante burada Muhammed'e rastlamadan önce daha az suçlu olanların arasından geçmiştir;lükse meraklı, obur, zarar verici, öfkeli, kâfir, intihar etmiş ve dini inkâr eden kişilerin. Muhammed'den sonra ise şaşırtıcılar ve hainler yer alır. Bunların arasında Judas, Brutus ve Cassius göze çarpmaktadır. Bu noktadan sonra ise şeytanın bulunduğu cehennemin sonuna varılır. Dante'nin kafasında Muhammed böylece yaramazların sert hiyerarşisi içinde yer alıyor. Buna yazar "*Seminator di scandalo e di scisma:* Skandal ve bölücülük tohumları ekenler" adını vermektedir.

Hz. Muhammed için biçilen ceza ve kıyamete kadar sürecek olan kader çizgisi de oldukça enteresandır. Vücudu baştan sona ikiye kesilmiştir. Dante'nin deyimi ile bir fıçının iki parçası gibidir. Dante bu noktada hiçbir ayrıntı vermiyor. Bu dehşetli cezanın nasıl uygulandığı bilgimizin dışındadır. Ancak Hz. Muhammed Dante ile konuşmakta ve ona kendisinden önce aynı şekilde cezalandırılarak bir şeytanın asistanı tarafından ikiye kesilen Ali'yi göstermektedir. Aynı zamanda Muhammed ,Dante'ye Fra Dolcino isimli bir kişiden bahsederek onu uyarmasını ve aynı hataya düşerek aynı cezaya çarptırılmasının önlenmesini istemektedir. Bu arada Fra Dolcino'nun hain bir papaz olduğunu, kadınların ve servetin ortak kullanılmasını önerdiğini, halbuki bir metresi olduğu-

nu öğreniyoruz. Bu noktada okuyucu Dante'nin, Fra Dolcino ve Muhammed'i aynı seviyede gördüğünü, ikisinin de aynı duygularla isyan ettiklerini; fakat yine her ikisinin de dinî hiyerarşide aynı sırayı koruduklarını farketmektedir.

Ancak Dante'nin İslâm hakkında söyledikleri bununla son bulmuyor... Daha diyeceği var. Cehennemin kapısının hemen önünde küçük bir müslüman gurubu ile karşılaşmıştır: İbni Sina, İbni Rüşt ve Selahaddin'den oluşan bu erdemli putperestler gurubuna Hector, Enée, Sokrat, Platon ve Aristo da katılmış ve hep birlikte kendileri için tertip edilecek küçük bir cezayı beklemeye koyulmuşlardır(Hatta şerefli ceza...).Suçları Hıristiyanlara gönderilen vahy'dan faydalanmamış olmalarıdır. Dante tabiyatı ile onların erdemli davranışlarını ve yüksek yeteneklerine hayrandır. Ancak Hıristiyan olmadıkları için onları hafif dahi olsa Cehennemde cezalandırmak istemektedir. Sonsuzluk, farkları büyük ölçüde yok edecek bir araçtır; burası doğru... Ancak Hıristiyanlık öncesinin büyük isimlerini, Hıristiyanlık sonrası Müslümanlarının "putperest" düşünceleri ile aynı düzeyde görecek çarpık ve şaşı bakışlardan Dante rahatsız olmuyor. Hz. İsa'nın bir peygamber olduğunu belirleyenKur'an'a rağmen Dante, İslâm'ın büyük filozoflarını ve hükümdarlarını Hıristiyanlığın cahili saymaktadır. Onları Klasik Antik devirlerin kahramanları ve bilgeleri ile aynı sırada düşünmek tarihe karşı saygısızlıktır.

Bu davranış Rafael'in "*Atina Mektebi*" adını taşıyan eserinde İbni Rüşt'ü Akademide Sokrat ve Eflatun'un yanına koyması kadar anlamsızdır. (Aynı davranış Fenelon'un 1700 ile 1718 arasında yazdığı *Dialogues des morts* (ölüler diyaloğu) eserinde de görülmektedir. Bu metinde Sokrat ve Konfüçyüs karşılıklı sohbet ederler...)

İslam'ın Dante tarafından bu şekilde şairane duygularla ele alınışı daha önce sözünü ettiğimiz şematik görüşün ileri bir örneğidir. Aynı zamanda semavî karakter taşıyan bu örnek içinde İslam ve

onun temsilcileri, Batı'nın kendine özge Coğrafî, tarihi ve bilhassa manevî görüşleri çerçevesinde kendi yarattığı figürleridir. Bu tablonun içinde Doğu'ya ait ampirik bilgiler yok denecek kadar azdır. Burada önemli olan kesin biçimde benim Oryantalist görüş açısı adını verdiğim davranıştır. Bu görüş açısı bilimsel çalışmalarda asla faydalı olmamış; Batı'da daha çok Doğu hakkında bütün düşünen kafaların ortak üretimi niteliğini korumuştur. Dante'nin şiir gücü Doğu üzerinde ileri sürdüğü görüşlerini daha da sağlam bir düzeye ulaştırmaktadır. Hz.Muhammed, Selahaddin, İbni Rüşt ve İbni Sina tarih içinde oynadıkları gerçek role katiyyen bakılmaksızın bir araya getiriliyor. İsaiah Berlin bu davranışın sonuçlarını şöyle sıralamaktadır:

> "Bu gökyüzü kavramları içinde insanın rolü ve bir anlamda evrenin tamamı basit ve kesin bir hiyerarşiye bağlanmıştır. Ortada görünen herşey olduğu gibidir, bulunduğu yerdedir, olduğu zaman birimi içindedir; bütün bunlarla, hatta o şeyin amacı anlatılmak istenmektedir. Bu amaç ne dereceye kadar yerine getirilmiştir.? Eşyaların arasındaki ilişki nedir?Tüm varlıkların bir araya gelişinden doğan ahenkli piramid gücünü nasıl korumaktadır? Gerçeklerin bu görüntüsü eğer doğru ise bütün diğer anlatım şekilleri gibi tarihsel anlatım şekli de bireyleri, grupları, ulusları ve insan ırklarını evrensel şema içinde yerli yerine oturtmak zorundadır. Bir eşyanın yahut bir insanın "kozmoz" içindeki yerini tanımak ne olduğunu, ne yaptığını ve neden olduğunu ve neden yaptığını sormakla aynı değerdedir. Dolayısı ile "olmak" ve bir değer sahibi bulunmak aynı şeylerdir. Varolmak ve bir görevi yerine getirmek gibi... (Ve bu görevi iyi- kötü yerine getirebilmek...) Sadece çizilen şema hayat vermekte, yahut bu hayatı sonuna ulaştırmakta ve şekiller yaratmaktadır. Kısacası bir değer ve bir anlam herşeyin var oluş sebebidir. Olayları anlamak şemaya akıl erdirmektir. Bir olay, bir hareket veya bir karakterin önlenemeyeceği konusunda fikirler ne derecede ileriye götürülecek olursa araştırmacının sezgileri de o derecede derinleşmekte ve mutlak hakikate doğru yaklaşılmakta-

dır. Bu davranış bütünü ile anti deneysel'(ampirik)dir."[51]

Genelde bütün Oryantalistlerin takındıkları tavır budur. Bu noktada oryantalizm, kapalı sistemini büyücülük ve mitoloji ile paylaşmakta ve kendisini güçlendirmektedir. Böylece sahnede yer alan her şey olduğu gibi görünmekte, "neden öyle olduğu" araştırılmakta,var oluş nedenleri bir kere yerine konduktan sonra artık hiçbir deneysel yaklaşım bu nedeni değiştirememektedir. Doğu ve özellikle İslâm ile münasebet kurduğunda Avrupa, Doğu'yu takdim sistemini yenilemiş ve Henri Pirenne'in işaret ettiği gibi İslam'ın dışında geliştirdiği kavramlar üzerinde, genellikle Orta Çağdan itibaren kendi uygarlığını kurmuştur. Roma İmparatorluğu barbarların darbeleri altında yıkılırken ters bir olay meydana gelmiş vebarbarlara has davranışlar Roma ve Akdeniz medeniyetinin temel yapısına sinmişti. Pirenne'in anlattıklarına göre yedinci yüzyılda başlayan İslâmî yayılma, Avrupa'nın Akdeniz çevresinde yer alan kültür merkezini Arablaşmış bölgenin dışına, kuzeye doğru kaydırmıştır. Bu tarihten sonra devam eden Roma tesirinin yerini Germen tesirleri almaya başlamış,orjinal bir Roma no-Germen kültürü geleşim yoluna girmiştir. Avrupa bu sırada kendi içine kapanmış, Doğu ise sadece basit bir ticaret alanı olarak düşünülmediği sıralarda kültürel, entellektüel ve manevî açıdan Avrupa'nın "dışında" sayılmıştır. Henri Pirenne Avrapa'nın böylece "kilisenin hayal dahi edemeyeceği ölçüde" alabildiğine geniş bir "Hrıstiyan toplumu" haline geldiğini yazıyor... Bu tarihten sonra ise artık Avrupa, kendi özel hayatını yaşamaya başlıyordu.[52] Dante'nin şiirinde, Pierre le Venerable'ın eserlerinde, diğer şaklaban oryantalistlerin yazılarında, Guibert de Nogent ve Bede'den Roger Bacon, Guillaume de Tripoli, Burchard du Mont Syon ve Luther'e kadar hırıstiyan polemikçilerin İslâm hakkında ileri sürdükleri görüşlerde, "Romancero du Cid", "Chanson de Roland" ve Shakespeare'in *dünyanın yalancısı Othello*sunda Doğu ve İslâm daima Avrupa-

nın dışında sayılmıştır."*Cehennem*"de rastlanan canlı portrelerden Herbelot'un *Bibliothéque Orientale*'ine kadar h er yerde göze çarpan hayalî coğrafya, bir sözcükler hazinesi , İslâm ve Doğu'nun tartışılmasına ve daha iyi anlaşılınasına yol açacak biçimde özel bir edebiyat ve hitabet dünyasının doğmasına neden olmuştur. Bu edebiyat bazı konuları kesin hükme bağlamıştır. (Hz. Muhammed'in yalancılığı gibi...) Dolayısı ile metinlerde, örneğin Hz. Muhammed'in adının geçtiği her defasında aynı düşünceleri ileri sürme zorunluluğu vardır. Böylece Doğu'dan söz açıldığında hep aynı kelimelerin kullanılışı sonucu bir cins kavramlar ve belirgin figürler bütünü ortaya çıkmıştır.

Bu figürler gerçek Doğu veya gerçek İslâm'ın yanında - burada genellikle meşgul olduğum biçimde -bir oyunun gereği özel elbiseleri ile ortaa çıkan artistlere benzemektedirler. M. Tout— le Monde'un taşıdığı haç veya "*Commedia dell*'arte"de Arlequin'in tuhaf elbisesi gibi... Bir başka deyimle, Doğu'nun renklerini ortaya çıkarabilmek için kullanılan dil ile gerçek Doğu arasında bir münasebet aramaya ihtiyacımız yoktur. Zira bu dil sadece anlamsız değil, anlamlı olmanın gereğini dahi düşünemeyecek niteliktedir. Onun yegane arzusu "*Cehennem*"de olduğu gibi Doğu'yu bir defada yabancı olarak tanıtmak ve ona seyircisi, yöneticisi ve aktörleri sadece Avrupalı kişilerden oluşan bir tiyatro sahnesinde şematik bir yer vermektir. Yakın olanla yabancı olan arasındaki değişkenliklerin ana kaynağı bu noktadır. Muhammed her zaman yalancıdır. Fakat aynı zamanda yakındır; zira tanıdığımız İsa'ya benzer tarafları vardır. Ve yine O her zaman Doğulu'dur ve yabancıdır, zira "İsa" ya benzer tarafları olsa da aslında O'ndan çok farklıdır.

Doğu'yu ilgilendiren edebiyat içinde yer alan bütün figürlerin listesini düzenlemek ve bu figürlerin yabancılığını, farklı yanlarını, egzotik merak konusu olacak görüntülerini ortaya sermek yerine onların Rönesans dünyasının ötesine nasıl geçtiklerine dair genel fikirler edinmeye çalışmak daha yerinde olur kanısındayım. Bu

figürlerin hepsi yıkıcıdır. Kendi varlıklarının esiridir. Kullandıkları zaman sonsuz ve zamanlar ötesidir. Bir devamlılık ve kuvvet görüntüsü taşırlar. Çoğu zaman simetrik ve Avrupalı benzerlerinin çok altındadırlar. Bazen özel bazen değildirler. Tüm fonksiyonları için basit "dır" ekini hatırlamak yeterlidir. Böylece Muhammed bir yalancı "dır" Berbelot'nun *Bibliothéque* de kullandığı şekli ile kanun haline gelmiş olan bu cümle Dante'nin eserinde bir anlamda dramatize edilmiştir. Hiçbir doğrulamayı gerektirmez. Hz. Muhammed'i itham etmek için yeterli olan kanıt "dır" ekinde gizlidir. Bu cümlenin açıklanmaya ihtiyacı yoktur. Muhammed hakkında bir yalancı "idi" demeye de luzum yoktur. Bunun dışında bir tekrara bir an dahi gerek duyulamaz. Bu tekrar sadece onun "yalancılığı"dır. Bu sözü ne kadar çok tekrar ederlerse Muhammed o kadar daha fazla yalancı olur. Bu sözü tekrarlayanın şanı artar ve otoritesi kuvvetlenir. Böylece onyedinci yüzyılda Humphry Prideaux tarafından "*The True Nature of İmposture*: Yalancılığın gerçek yapısı" adı ile kaleme alınmış olan Hz. Muhammed'in ünlü biyografisi büyük bir şöhret kazanmıştır. Nihayet doğaldır ki bir yalancılar kategorisinin karşısında (genellikle Doğu ülkelerinden seçilir bu yalancılar...) ne yalancılığı ne de başka bir özelliği araştırılmadan yerleştirilen "karşıt" tipler vardır. Ve bu karşıtlar mutlaka "Batılı" olur. Hz. Muhammed'in karşısındaki İsa gibi.

Benim çok genel anlamda Oryantalizm adını verdiğim özel dil, düşünce ve görüş açısı felsefî noktadan bakıldığında realizmin ileri bir formu olarak görülmektedir. Bu şekil; sorunları, eşyayı ve Doğu adı verilen ülkeleri geleneksel biçimde ele almaktan ibarettir. Bu formu takip edenler anlatmak istedikleri şeyi iyice bilmek, isimlendirmek ve işaret etmek zorundadırlar. Formun yahut şeklin veya bu anlatım aracının bir cins gerçekçi değer kazandığını, yahut doğrudan doğruya gerçeğin ta kendisi olduğunu ileri sürerler. İfadeye açıklık kazandırmak gerekiyorsa Oryantalizm kesinlikle anatomik ve sıralıdır. Onun sözcüklerini kullanmak Doğu'nun mese-

lelerini ele alınabilecek türden özel bölümlere ayırarak incelemektir. Psikolojik açıdan ise Oryantalizm bir paranoya'dır. Örneğin sıradan tarih bilgisi ile alâkası olmayan bir bilgidir. Oryantalizmin uydurduğu hayalî coğrafyanın ve çizdiği şatafatlı sınırların yarattığı bazı sonuçlar bunlardır. Şimdi bu sonuçların modern çağlarda uğradığı değişikliklere gözlerimizi çevirelim.

Projeler

Oryantalizmin göz alıcı başarılarına bakarak, büyük tehdidden söz açtığı sırada, *Michelet*'nin söylenmesi gerekenin tam aksini nasıl söylediğini fark etmek mümkündür: "*Doğu yenilmez biçimde ilerliyor, ışık tanrısı dudaklarından inciler dökerek, esrarlı karanlıkların içinden süzülüp geliyor...*"[53] Avrupa ve Asya arasındaki kültürel ilişkiler çok çeşitli devrelerden geçmiştir. Avrupa'da Doğu ve Batı'yı ayıran çizgi oldukça belirgindir. Bununla birlikte şurası bir gerçektir ki Doğu'ya doğru ilerleyen Batı'dır. Bunun tersi olamaz.

Batı'nın Doğu hakkındaki görüşlerini ortaya koyabilmek için "Oryantalizm" deyimini kullandım. Bu konu Doğu'nun sistematik bir araştırma, buluş ve pratik fayda oluşunun "bilim disiplinidir." Fakat aynı zamanda ben bu kelimeyi ayırım çizgisinin diğer tarafında neler bulunduğunu araştırmaya çalışan kişinin rüyaları, hayalleri ve sözcüklerinin bir araya gelişinden doğan kolleksiyonu

tanıtmak için de kullandım. Oryantalizmin bu iki yönü birbiri ile bağdaşmaz değildir, zira Avrupa bazen birini bazen diğerini kullanarak Doğu'da oldukça sağlam bir gidiş sağlamıştır. Burada bu gidişin maddî izlerini bulup çıkarmaya çalışacağım.

İslâm bir kenara bırakılırsa Doğu, ondokuzuncu yüzyıla kadar Avrupa için Batı'nın tartışmasız üstünlüğünün tarih içinde aralıksız belirlendiği bir alandı. İngilizlerin Hindistan'ı, Portekizlilerin Doğu Hindistan, Çin ve Japonya'sı Fransızların ve İtalyanların Doğu içindeki çeşitli alanları göz önüne alınırsa bu bir gerçekti. Ancak yerlilerin inatçılığı zaman zaman bu tabloyu bozuyordu;örneğin 1638-1639 yılında bir grup Hıristiyan Japon, Portekizlileri bulundukları bölgeden kovmuşlardı. Aslında Avrupa'ya politik, entellektüel ve bir süre için ekonomik alanda devamlı engel çıkaran tek bölgeArab ve İslâm dünyası idi. Oryantalizm tarihinin önemli bir bölümünde Avrupa'nın İslâm dünyası ile çatışmalarından söz edilir. İşte bu çalışma içinde Oryantalizm tarihinin bu en hassas noktaları beni en fazla ilgilendiren noktalardır.

Oryantalizm, İslâm konusunda onun devamlı bir tahrik unsuru olduğuna inanmıştır. Bu yüzden onunla mücadele etmek için karşısına Judeo-Hallenik kültürleri çıkarmada sakınca görmez. Coğrafi ve kültürel açıdan Hıristiyan dünyasına büyük ölçüde yakın olduğu için, Hıristiyanlıktan yaratıcı alıntılar yapar. Bütün bunların dışında hıristiyanlığın askerî ve siyasî başarılarından aşırı gurur duyar. Daha bitmedi... İslâm ülkeleri İncilde tarifi geçen toprakların hemen yanı başında yer almakta ,hatta bu topraklarda egemenlik sağlamaktadır. Üstelik islâmın kalbi her zaman Avrupa'nın çok yakınında olmuştur. Bu bölgeye "Orta-Doğu" adı verilir. Arabça ve İbranîce Samî dil ailesindendir. Her iki dil Hıristiyanlığa karşı ezici değer taşıyan ortak malzeme kullanmaktadır. Yedinci yüzyıldan 1571 İnebahtı savaşına kadar İslâm, İster Arab, ister Osmanlı, ister KuzeyAfrikalı ve isterse İspanyol şeklinde görünsün Hıristiyan Avrupa'ya karşı devamlı bir tehlike unsuru olmuştur.

İslâm Roma'yı geçmiş ve onun çok uzağına düşmüştür. Dün veya bugün yaşamış veya yaşayan hiçbir Avrupa'lı bu gerçeği görmeden edemez. Gibbon dahi bu noktaya parmak basmadan geçememiştir. *Declin and Fall* (Roma İmparatorluğunun Gerileme ve Çöküşü) isimli eserinde şunları belirtiyor:

> "Roma İmparatorluğu zaferler kazandığı çağlardı, Senato tüm savaş gücünü tek noktaya toplayarak ikinci bir düşmanın doğmasını beklemeden önce ilk düşmanını yok etmeyi düşünüyordu. Bu uyuşuk politika Arab halifelerinin asalet ve heyecanları ile bağdaşmamıştır. Arablar aynı kudret ve aynı hızla Auguste ve Artxerxés'in topraklarını ele geçirdiler. Rakip hanedanlar uzun zamandan beri kendilerini avlamayı hayal eden bir düşmana yem oldular. Ömer'in on yıl süren saltanatı sırasında Arablar otuz bin şehir veya şatoyu dize getirdiler; kâfirlerin ellerindeki dört bin kilise ve mabedi yerle bir ettiler. Bunların yerine Hz. Muhammed'in adına bin dörtyüz cami inşa ettiler. Mekke'den ayrılışından yüzyıl sonra Peygamberin yakınlarının imparatorluğu ve orduları Hindistan'dan Atlas okyanusuna kadar uzanıyor ve çok çeşitli ülkeler üzerinde saltanat sürüyordu."[54]

"Doğu" kelimesi bütünü ile sadece "Doğu Asya" ile eş değerde kullanılmazsa, yahut genel anlamda uzak veya egzotik olanı tarif etmek için öne sürülmezse, derhal ve en katı biçimde Müslüman Doğu'yu ifade edecektir. Bu "Militan" Doğu'ya Henri Boudet "*Asya'nın akını...*"[55] adını veriyor. Onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da durum gerçekten bu şekle uygundur. Bu sırada Herbelot'un "*Bibliothéque Orientale*"i gibi Doğu'nun konularını inceleyen başlıca kaynaklar sadece İslâm, Arab veya Osmanlıları ele almaktan vaz geçiyorlardı. O çağ kadar kültürel hafıza kendisine hak verilecek biçimde İstanbul'un fethi, Haçlılar, Sicilya ve İspanya'nın geri alınması gibi yakın olaylara yer veriyordu. Bununla birlikte Asya'nın geri kalan kısmı unutulmuş değildi.

Aslında Hindistan her zaman var olmuştu: Buraya ilk önce

onaltıncı yüzyılın başında ilk Avrupa çıkarması olarak Portekiz yerleşti. Daha sonra İngilizler sahneye çıktılar. İngiltere 1600'den 1758'e kadar süren uzun bir dönemde bu kıtada genellikle ticarî ilişkiler yürüttü ve daha sonra kıtayı bütünü ile ele geçirdi. Bununla birlikte Hind kendi başına hiçbir zaman Avrupalılar için bir yerli tehlike sayılmamıştı. Zira yerli otorite yabancılardan çekinmiyor ve ülkeyi Avrupalıların rekabet duygularına açık tutuyordu. Avrupa'nın kıta üzerinde açık siyasî etkinliği dahi toprağın gerçek sahiplerini korkutmuyordu. Hindistan Avrupa ile bir ev sahibi gururu içinde ticarî ilişkilerini yürütüyordu. İslamın üzerinde herhangi bir tehlike ise asla bahis konusu değildi.[56] Bununla birlikte sözkonusu yerli gururu ile pozitif bilgi arasında bir farkın günden güne derinleştiği de gözlerden uzak düşmüyordu. Herbelot'nun "*Bibliothéque*"inde İndo-İran halkı için tüm anlatılanlar İslâmı kaynaklara dayanmaktadır. Gerçekten ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar "*Doğu dilleri...*" deyimi her zaman "*Samî dilleri*" anlamını taşımıştır. Guinet'in sözünü ettiği Doğu Rönesansı anlaşıldığına göre İslâma Doğu'da bir çok dar olan sınırlarında bazı hareket imkânları sağlanmış olmasıdır.[57] Sanskrit dili, Hindistan'ın din ve tarihi William Jones'in onsekizinci yüzyıl sonlarında sarfettiği gayretlerden sonra bilim konusu olabilmiştir. Ve eğer Jones Hindistan'la ilgilenmişse bunun tek nedeni onun İslâma karşı duyduğu yakın âlâkadır.

Dolayısı ile Herbelot'nun *Bibliothéque*inden sonra oryantalizmin en ileri eseri olarak, ilk cildi 1708'de yayınlanan Simon Ockley'in *History of Saracens* isimli eserini tanımak şaşırtıcı olmayacaktır. Oryantalizmin yeni bir tarihçisi, Ockley'in Müslümanlar hakkındaki görüşlerini —ilk felsefe bilgilerini kendi çevresi olan Hıristiyan Avrupa'da edinmiş olmasına rağmen — Avrupa toplumunu acıklı biçimde şoke ettiği fikrini yaymaktadır. Aslında Ockley kitabında İslâmın üstünlüğünü sadece açık biçimde ortaya koymakla yetinmemiş, aynı zamanda "Bizans ve İran savaşları ko-

nusunda Arab görüşünün otantik zevkini de Avrupalılara tanıtmıştır."[58] Bununla birlikte Ockley İslâmın bulaşıcı zararlı tesirlerinden de söz açmaktan geri kalmamış ,arkadaşı William Whiston'un aksine (Cambridge'de Newton'un yerine geçen) İslâmın utanılacak bir kâfirlik olduğunu da söylemiştir. Whiston 1709'da İslâma karşı duyduğu sempati hisleri dolayısı ile Cambridge'den kovulmuştu.

Avrupalılar için Doğu Hindistan'ın zenginliklerine ulaşabilmek için daima İslâmi bölgelerden geçmek ve aşağı yukarı Aryen bir inanç sistemi olan İslamın tehlikeli etkilerine göğüs germek gerekiyordu. Onsekizinci yüzyılın önemli bir bölümü içinde İngilizler ve Fransızlar bu zor işi başardılar. Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu uzun zamandan beri ihtiyarlık rahatlığına gömülü olarak (Avrupa düşüncesinde...) kendi yöresinde yaşamına devam ediyordu. Bu yüzden bu devlet ondokuzuncu yüzyıl tarihine "*Doğu Sorunu*" sözcükleri ile yazıldı. İngiltere ve Fransa Hindistan'da ilk defa 1744 ve 1748 arasında çatışmaya başladılar,İkinci olay ise 1753 ile 1763 arasında meydana geldi. İngilizler 1769'dan sonra Hint alt kıtasının sadece ekonomik ve politik işleri ile uğraşmayı yeğ tutarak bu çatışmadan bir ölçüde kendilerini sıyırdılar. Bonapart için İngilizlerin Doğu imparatorluklarını parçalamanın tek çaresi onların yollarını Müslüman Mısır'da kesmekten ibaretti.

Bonapart'ın 1798'da Mısır'ı işgali, daha sonra Suriye'de gezintiye çıkması Oryantalizmin modern tarihinde muazzam sonuçlar doğurmuştur. Bonapart'tan önce Doğu'yu işgal etmek için bilginler tarafından yürütülmüş iki zayıf girişimde bulunulmuştu. Amaç Doğu'nun sislerini dağıtmak ve İncil'de yer alan Doğu ülkelerini tanımaktı. Bunlardan ilki eşitliğin hızlı kuramcısı Abraham-Hyacinthe Anquetil-Dupperon (1731-1805) tarafından girişilen teşebbüstü. Bu zat kendi kafasında Jansenizm ile Katoliklik ve Brahmanizmi birleştirmeyi tasarlıyordu. Bu gaye uğruna Asya'nın en ücra köşelerine kadar seyahat etmeyi aklına koymuştu.

Seçilmiş ulusların üstünlüğü vehalkların akrabalıkları konusunda İncil'de yer alan doğrnaları ispat etmeyi istiyordu. Ancak vardığı yerde başka işlerle uğraştı. Amacını unuttu ve Surate'a kadar giderek *Avesta* metinlerinin peşine düştü. Sonuçta mükemmel bir Avesta türcemesi ile geri döndü Raymond Schwab,Anquetil'i bu seyahata zorlayan Avesta parçası hakkında şunları söylüyor: "Bilginler ünlü Oxford parçasına göz attıktan sonra odalarına girdiler. Anquetil ise onu gördü ve Hindistan'a gitti..." Schwab ayrıca Anquetil ve Voltaire'in, huyları ve fikirlerinin hiçbir zaman bir araya gelmeyecek kadar birbirine ters olmasına rağmen,iki adamın da Doğu ve İncil karşısında ortak anlayışlara sahip olduklarını ileri sürmektedir. Schwab "Biri İncil'in tartışılamayacağını olanca gücü ile kanıtlamaya çalışıyor, diğeri ise aynı İncil'e asla inanılmaması gerektiğini söylüyordu"diyor. Ne var ki *Avesta* tercümesi garip biçimde Voltaire'in düşüncelerine uygun düşüyordu; zira Anquetil'in buluşları gökten indiği kabul edilen kitapların üzerinde birdenbire bir tartışma açılmasına neden olmuştu.

> "Anquetil 1759'da Surate'da "*Avesta*" tercümesini, 1786'da ise Paris'te "*Upanishads*" çevirisini bitirdi. Böylece Anquetil insan dehasının halkaları arasında bir kanal açtı ve Akdeniz havzasının yaşlı hümanist fikirlerini yerinden oynattı. Daha elli yıl yok ki Anquetil'in yurttaşları, eski İran ve Yunan anıtlarını karşılaştırmayı onlara öğrettiği sırada kendisine "Nasıl İranlı olunur...?" diye soruyorlardı. Anquetil'den önce herkes yeryüzünün büyük geçmişi hakkında, Latin, Grek, Yahudi ve Arab yazarlarından başka kimseye akıl danışmıyordu. İncil dokunulmaz bir âbide idi. Bir göktaşı gibiydi... Kutsal metin bütün bilinmeyen sırları avucunun içinde tutuyordu. Şimdi "Avesta" tercümesi ile başdöndürücü biçimde Orta Asya konuşmaya başladı. Artık tek söz sahibi Babil değildi. Şimdiye kadar Greco-Latin rönesansın dar mirası üzerine kapanan bizim gururlu okullarımızda artık (ki önemli bir kısmı Avrupa'ya İslâm'ın aracılığı ile aktarılmıştır...) yeni ve çok yönlü uygarlıkların bakışları gezinecek, sayısız edebiyat ürünleri saltanat sürecek,

bundan sonra bazı Avrupa kantonları tarihte sadece kendi adlarını kazımış olmayacaklar."[59]

Doğu, tarihte ilk defa Avrupa'ya karşı yazılı belgeleri, dilleri ve uygarlığı ile ayağa kalkıyordu. Ve yine tarihte ilk defa Asya, uzaklığı ve coğrafi konumu ile entellektüel ve tarihi boyutlarını kabul ettiriyordu. Anquetil'in bu muazzam genişlemeyi sağlayan çalışmalarına William Jones'in çabaları eklendi. Napolyon öncesi iki girişimden diğeri de Jones'in çalışmalarıdır. Ancak Anquetil'in açtığı geniş ufukları Jones kapatıyordu. Jones her şeyi sıraya koyuyor, tablolar çiziyor, benzetmeler yapıyordu. 1783'te İngiltere'yi terkederek Hindistan'a gitmeden önce William Jones Arapça, İbranice ve Farsçayı ayrıntılarına kadar öğrenmiş bulunuyordu. Anlaşıldığına göre bu durum yeteneklerinin henüz pek az bir kısmı idi. Jones aynı zamanda bir şair, bir hukukçu, bir ansiklopedist, bir klasikçi, Benjamin Franklin, Edmund Burke, William Pitt ve Samuel Johnson'u hatırlatan türden yorulmak bilmez bir araştırmacı idi.

Jones bir ihtiyaç anında "Hindistan'da şerefli ve faydalı bir işle" görevlendirildi ve bu amaçla derhal "Doğu Hint Kumpanyasında" önemli bir mevki'e getirildi. Bu sırada kişisel araştırmalarına başladı. Gayesi Doğu'yu bir araya toplamak, sınırlandırmak, faydalı kılmak ve bu kanaldan Avrupa'nın bir yöresi haline getirmekti. *Objects of Enquiry During my Residence in Asia* (Asya'da bulunduğum sıralarda incelediğim konular) adını taşıyan kendi kişisel eserinde William Jones kitabının bölümlerini şöyle sıralamaktadır:"Hinduların ve Müslümanların kanunları, Hindistan'ın çağdaş politika ve coğrafyası, Bengal'i yönetmenin en emin yolu, Aritmetik, Geometri ve çeşitli Asya bilimleri, Hintlilerin tıp, kimya, ameliyat ve anatomi bilgileri, Hindistan'ın tabiat mahsulleri, Asya'da şiir, konuşma sanatı ve ahlâk, Doğu uluslarının müziği, Hindistan'ın ticareti, endüstri ve ziraatı vs." Jones 17 Ağustos 1787'de Lord Althrop'e büyük bir alçak gönüllülükle şunları yazı-

yordu: "Hindistan'ı hiçbir Avrupalı'nın şimdiye kadar tanıyamadığı şekilde tanımak istiyorum..." Balfour 1910'da kendi iddialarının ilk modelini işte burada bulmuştu. Böylece İngiliz olarak Hindistan'ı herkesten iyi tanımıyordu.

Jones resmî olarak hukukla meşguldü. Onun bu görevi Oryantalizm tarihi açısından oldukça önemli idi. Jones'in Hindistan'a gelişinden yedi yıl önce Warren Hastings Hintlilerin kendi kanunları ile yönetilmeleri gerektiğine karar vermişti. Proje oldukça iddialı idi; zira Sanskrit kanunları toplu yazılı bir metne dayanmıyordu. Günlük ihtiyaçlar için farsça bir çeviriye baş vuruluyordu. O çağda henüz hiçbir İngiliz orijinal metinleri anlayacak kadar Sanskritçe bilmiyordu. Kumpanyanın Charles Wilkins adlı bir memuru Sanskrit dilini yeteri kadar öğrendi ve "Manu Kanunlarını" tercümeye koyuldu. Wilkins daha sonra bu çalışmasındaJones'den yardım görecekti. (Wilkins ayrıca *Bhagavad-Gita*'nın ilk mütercimi olmuştur.)

Ocak 1784'te Jones *Asiatic Society of Bengal* (Bengal Asya Derneği)nin kurucu assamblesini bir araya getirdi. Bu dernek İngiltere'de *Royal Society* (Kraliyet Derneği) ne ise Hindistan'da da o idi. Derneğin ilk başkanı ve Doğu ve Doğulular hakkında en fazla bilgileri toplamış kişi olarak Villiam Jones artık, oryantalizmin kurucusu sayılabilirdi. (Bu deyim A. J. Arberry'nindir.) "Yönetmek ve öğrenmek, daha sonra Doğu'yu ve Batı'yı mukayese etmek", Jones amacını böylece yorumluyordu. Doğu'nun sonsuza doğru uzanan konularını öğrenmek, sıralamak ve bunları kanunlar, gelenekler ve bilinen eserlerin toplamından oluşan bir *digest complet* (tam bir özet) halinde ortaya koyabilmek için Jones büyük bir gayret göstermiş ve üstün bir yetenekle amacına ulaşmıştır. Beyanlarının arasında en ünlü olanı modern oryantalizmin ulaştığı en son noktayı göstermekte ve felsefi bir başlangıçta dahi olsa bu ilmin karşılaştırmalı disiplin olarak değerini ortaya koymaktadır. Hiç kuşkusuz sözkonusu disiplin'in ana gayesi Avrupa dillerinin Uzak

Doğu kaynaklarını tartışmasız biçimde meydana çıkarmaktı.

> "Ne kadar eski olursa olsun "sanskrit dili" fevkalade bir yapıya sahiptir, "Yunancadan" daha mükemmel, "Latinceden" daha ifadelidir. Her iki dilden daha incedir. Her iki dilden daha anlamlıdır. Fiillerin kökleri ve gramatik şekiller daha güçlüdür, öylesine güçlüdür ki hiçbir tesadüfe yer bırakmaz. Bu gerçek güç yüzünden bir filolog her üç konuyu incelerken bunların aynı kaynaktan çıkmış olduklarını düşünebilir."[60]

Hindistan'daki İngiliz Oryantalistlerinin büyük bir bölümü ya Jones gibi hukuk bilgini yahut daha ilginç biçimde misyoner yanları kuvvetli doktor şeklinde idiler. Bilindiği kadarı ile bunların çoğu "Bizde sanatları daha düzgün hale getirmek ve inceltmek ümidi ile Asya bilim ve sanatlarını incelemek"[61] gibi çifte bir gaye taşımaktaydılar. 1823'te Henry Thomas Colerooke tarafından kurulan *Royal Asiatic Society* (Kraliyet Asya Derneği)nin *Centenery Volume* (Yüzyıllığı)nda sözkonusu sanat araştırmalarının amacı böylece anlatılıyordu. İlk profesyonel Oryantalistlerin, Doğululara la olan ilişkilerinde, kendi çağlarında oynayacakları belirgin bir rol vardı. Bugün bu rol dolayısı ile kendilerini suçlamıyoruz. Zira bu kişiler "Batı" dünyasını Doğu'da resmen temsil etmekle görevli idiler. Bu kişiler bazen yargıç bazın doktor oluyorlardı. Realist olmaktan çok fizikötesi duygularla kalem oynatan Edgard Guinet dahi yerel tedavî gücünün koyu bilincini taşıyordu. *Genie des religions* (dinlerin dehası) isimli kitabında "Asyalılar ve peygamberler, Avrupalılar ve Doktorlar" deyimini kullanmıştır.[62]

Doğu hakkında bilinenler öncelikle sözkonusu klasik metinlerin incelenmesinden geçiyor daha sonra bu metinlerin modern Doğu'daki tatbikatına dayanıyordu. Bu noktada yaşayan doğulunun yorgunluğu ve siyasî güçsüzlüğü ile karşılaşan Avrupalı Oryantalist, Doğunun büyük klasik geçmişinin hiç olmazsa bir bölümünü kurtarmayı kendisine görev sayıyor, böylece çağdaş Doğuyu düzeltmeyi amaçlıyordu. Avrupalı'nın Doğu'nun klasik geçmişinde

aradığı şey sadece kendisinin faydalanabileceği bir görüş açısı idi. (Ve yüzlerce olay ve eşya arasında...) Ancak diğer yandan modern doğulu için işleri kolaylaştırıyor ve yaşayan Doğu hakkında neyin daha yararlı olduğu konusunda ortaya koyduğu görüşleri ile Doğu'nun dolaylı yönden faydasına çalışıyordu.

Bonaparte öncesinin tüm oryantalist projelerinin ortak karakteri, başarıya ulaşabilmek için önceden yapılacak şeylerin çok az oluşu idi. Anquetil veJones Doğu hakkında ne öğrendilerse hepsini bir defada ve Doğu'da öğrenmişlerdi. Denebilir ki Doğu'nun tamamı ile karşı karşıya gelmişler, bunu belirli bir zaman içinde ve çok küçük bir bölgeden hareketle başarmışlardı. Bonaparte ise Mısır'ın tamamını ele geçirmekden başka bir gaye taşımıyordu. Bu yüzden yürüttüğü hazırlıkları o zamana kadar görülmedik şekilde geniş ve ayrıntılı idi. Ayrıca bütün bu hazırlıklar bağnazcasına şematik bir karakter taşıyordu. Burada analiz etmeyi tasarladığım konular bu karakter çevresinde yer almaktadır.

Anlaşıldığına göre Bonaparte, 1797'de İtalya kampanyasını yürüttüğü sırada bir yandan ilerde girişeceği atılımı da hayal ediyordu. Kafasında üç nokta vardı: Birinci nokta, İngiltere gittikçe gelişen gücünün yanı sıra Campoformio andlaşması ile askerî zaferlerinin doruğuna ulaşmış ve Napolyon'a zafer kazanacak yer olarak sadece Doğu'yu bırakmıştı. Diğer taraftan Talleyrand'ın "Günün koşulları altında yeni koloniler elde etmek" gerektiği konusundaki yeni görüşü de Napolyon'un kafasını kurcalıyordu. Bu fikrin ışığında İngiltere'nin rahatsız edilmesi gerektiğine inanan Napolyon Doğu'ya gittikçe daha fazla ilgi gösteriyordu. İkinci nokta şuydu: Napolyon gençliğinden beri Doğuya karşı tutkuluydu. Marigny'nin *Histoire des Arabes* (Arapların tarihi) isimli kitabının bir özetini çıkarmıştı. Jean Thiry'in anlaktıklarına bakılırsa Napolyon, gerek yazılarında ve gerekse konuşmalarında İskender'in Doğu'su ve özellikle Mısır hakkında anlatılan zaferlerin hikayeleri ile dolup taşıyordu.[63] Bir taraftan yeni bir İskender gibi

Mısır'ı ele geçirmeyi hayal ediyor, diğer yandan İngiltere'nin zararına yeni bir İslâm kolonisi sahibi olmayı tasarlıyordu. Üçüncü olarak ise Napolyon Mısır'ı kolayca kazanabileceğini düşünüyordu, zira taktik, stratejik ve tarihî açıdan engel bulunmadığını görüyor, çağdaş yahut klasik Avrupalı yazarların Mısır Konusunda anlattıkları ile kendi düşünceleri arasında bağ kuruyordu.

Bütün bunlar Bonaparte'ın kafasında Mısır seferinin gerçekleşebileceğini gösteriyor, daha sonra yapılan hazırlıklar ise deneysel gerçeklerden çok fikir alanında ortaya konan tecrübelere ve yazılı metinlerden çıkarılmış hikayelere dayanıyordu. Bonaparte'ın planları Avrupa ile Doğu arasında uzun bir ilişkiler serisinin doğmasına yol açmıştı. Bu yeni serinin içinde Oryantalistin uzmanlığı doğrudan doğruya sömürgeciliğin emrine verilmiş bulunuyordu. Napolyon'dan sonra bir Doğubilimci için kendi yasallığı ile Doğu'ya karşı beslediği sempati duyguları arasında bir tercih yapmak zorunda kaldığı sıkıntılı saatler gelip çatınca, daima üstün Batı'nın tarafına tutması gerekmiştir. Bonaparte'ın kendisi ise Doğu'yu, klasik yazarlardan derlediği metinler ve bu metinlerin üzerinde oryantalistlerin ileri sürdükleri fikirlerin dışında göremiyordu. Gerçek Doğu'nun ancak bu metinlerle anlaşılacağına inanıyordu.

Herkesin bildiği gibi Bonaparte Mısır seferi için bir düzine "bilgin'i" ayağa kaldırmıştı. Bu konu üzerinde burada ayrıntılara girmeyi lüzumsuz sayıyoruz. Seferlerin canlı bir arşivini meydana getirmeyi düşünüyor ve kendi kurduğu Mısır Enstitüsünün üyelerini her konuda çalıştırmaya çaba harcıyordu. Napolyon'un görüşlerinin bir Fransız gezgini olan Volney kontunun 1787'de "*Voyage en Egypte et en Syrie*: Mısır ve Suriyeye seyahet" adı ile iki cilt halinde yayınlanan eserine dayandığı pek bilinen bir konu değildir. Volney kontu, geziye çıkabilmek için para sahibi olduğu anda (Miras) kararını verdiğini açıkladığı kısa bir kişisel önsözden sonra 1783'te Doğu'ya doğru yola koyulduğunu belirtmekte ve bundan sonra gördüklerini sıralamaktadır. *Voyage* (Gezi) insanı sıkacak

derecede kişiliksiz bir eserdir. Volney kendisini gördüğü herşeyi "devlete" haber vermekle yükümlü bir ilim adamı saymaktadır. "Gezi"nin ağırlık noktası ikinci ciltte yer alıyor: Burada İslâm bir din olarak tanıtılmaktadır.[64] Volney'in İslâm hakkındaki görüşleri genellikle düşmancadır. İslâm dini gerek din ve gerekse siyasî kurumlar sistemi olarak Volney'in hoşuna gitmiyor... Napolyon'un bu eseri ve "*Considerations sur la guerre actuelle des Turcs*: Türklerle yapılmakta olan güncel savaş hakkında düşünceler" (1788) isimli eseri çok önemli bulduğu bilinmektedir. Netice itibariyle Volney inanmış bir Fransız olarak - Kendisinden çeyrek asır sonra gelen Chateaubriand ve Lamartine gibi- Fransa'nın sömürgecilik duygularının tatmin sahası olarak Orta - Doğu'yu görüyordu. Bonaparte'ın, Volney'in eserinde faydalı olarak gördüğü nokta O'nun Doğu'ya gönderilecek bir askerî gücün karşılaşacağı zorlukları ve engelleri sırası ile göstermesi olmuştur.

Napolyon Sainte-Héléne'de iken general Bertrand'a dikte ettirerek yazdığı, *Campagnes d'Egypte et de Syrie*(Mısır ve Suriye seferi) (1798-1799) adlı eserindeki düşüncelerini büyük ölçüde Volney'den aktarmıştır. Volney'in Doğu'da Fransız hegomonyasını üç şeyin engelleyebileceğini ileri sürdüğünü belirtiyor Napolyon... Dolayısı ile buraya gönderilecek bir askerî kuvvet üç savaşı birlikte yürütmek zorunda kalacaktır. Birinci savaş İngiltereye karşı, ikinci Osmanlı devletine karşı üçüncü savaş ise Müslümanlara karşı...[65]

Volney'in düşünceleri keskin olduğu kadar geri çevrilmesi zor düşüncelerdi, zira hem Bonaparte ve hem de Volney'in bütün okuyucuları için açık bir gerçek vardı ki o da Volney'in kitaplarında yer alan tüm düşünceler, Doğu'da zaferler kazanmayı hedef tutan her Avrupalı'nın ortak rüyası idi. Bir başka deyimle Volney'in eseri, Avrupa'nın Doğu ile ilk temasta geçirebileceği şoku hafifletmeye yarayan bir el kitabı sayılabilirdi. "Bu kitabı okuyun ve Doğu tarafından şaşırtılmaktansa ona hâkim olun..." Volney'in asıl söy-

lemek istediği böylece özetlenebilirdi.

Bonaparte Volney'e sadece bir mektup kadar değer vermiş fakatO'nu sonuna kadar dinlemiştir. Ordusu Mısır ufkunda göründüğü andan itibaren bütün gayretler İslâma doğru çevrilmiş ve Napolyon 2 Temmuz 1798 günü İskenderiye halkına karşı nutuk verirken "Biz gerçek müslümanlarız..." demişti.[66] Yanında bir oryantalistler ekibi taşıyan Napolyon ("Doğu" adında bir amiral gemisinin içinde...) Mısırlıların Memlûklara karşı besledikleri kini körüklüyor, herkes için eşitlik vaad eden devrimci duyguyu ortaya çıkarıyor ve asla İslâma karşı doğrudan doğruya hücuma geçmiyordu. Yürüttüğü savaş iyi yönlendirilmiş, yumuşak ve ustaca idi.

Seferin Arab tarihçisi olan Abdurrahman el-Cebartî'yi en çok duygulandıran olay, Napolyon'un yerlilerle anlaşabilmek için bilim adamlarına ihtiyaç duyması olmuştur. Entellektüel, modern ve Avrupalı bir "kuruluş" ilk defabir doğulu tarafından böylesine yakından izleniyor, hatta gözlemcinin şok geçirmesine neden oluyordu.[67] Bonaparte Mısır'da bütün çarelere baş vurarak İslâm için savaştığını anlatmaya çalışıyordu. Her söylediği edebî Arapça'ya çevriliyordu. Orduya her hitabında Bonaparte, İslâma karşı mutlaka aşırı hassasiyet gösterilmesini istiyordu. (Bu noktada Bonaparte'nin Mısır'daki taktiği ile 1517'de İspanyollar tarafından - İspanyolca - yüksek sesle Hintlilere karşı okunan belgeyi karşılaştırınız. İspanyollar Amerika yerlilerine şöyle hitap ediyorlardı: "Sizin karılarınızı, çocuklarınızı alacağım, sizi esir edeceğim, bütün mallarınıza el koyacağım ve size her türlü kötülüğü yapacağım. Efendilerine itaat etmeyen bütün kölelere yapıldığı gibi...")[68]

Bonaparte, Mısırlılarla doğrudan temas etmek için kendi gücünün yetersiz kaldığını anlayınca bir sıra imam, kadı, müftü ve yerli ulemayı bir araya toplayarak Kur'an'ı Büyük Ordunun görüşleri doğrultusunda yorumlamayı denemişti. Bu gaye uğruna el-Ezher'de hocalık eden altmış ulemâ genel kurmaya çağrılarak askeri törenle karşılandı. Fransız subaylar Mısır'lı âlimlere büyük saygı

gösterdiler. Bizzat Napolyon kendileri ile konuşarak Kur'an'a ve Muhammed'e karşı duyduğu derin bağlılık hislerini onlara anlattı. Girişim başarılı olmuştu, anlaşıldığına göre çok geçmeden bütün Kahire halkı işgalcilere karşı beslediği çekingenliği bir kenera bırakmada sakınca görmedi.[69] Bundan sonra Napolyon temsilcisi Kleber'e çok sıkı emirler vererek Mısır'ı Oryantalistler, ve kendi düşüncesine çekebildiği Müslüman dinî liderler aracılığı ile yönetmesini istedi. Bunun dışında uygulanacak bütün diğer politik şekiller yöneticiye çok pahalıya mâl olacak ve kanunsuz sayılacaktı.[70] Hugo *Lui* (Sen) isimli şiirinde Napolyon'un Doğu seferinde yer alan taktik dolu ışığı yakaladığını düşünmekteydi.

Nil'de onu yeniden görüyorum
Mısır, şafağının ateşi ile bir kere daha parlıyor...
İmparatorluk yıldızı Doğu'dan yükseliyor.
Zafer kazanmış, heyecan dolu, şereflerle yüklü,
Deha, Mucizelerin toprağını sarsan mucize...
İhtiyar şeyhler, genç ve temkinli Emir'in önünde eğiliyorlar...
Halk görülmemiş silahlarından dehşete kapılıyor.
Çok yüksek, gözler kamaştırarak kabilelerin önüne çıkıyor...
Batı'dan gelmiş Muhammed.[71]

Böyle bir tip zafer ancak "seferden önce" hazırlanabilirdi. Ve bu zafer ancak Doğu hakkında hiçbir şey bilmeyen, sadece bilginlerin ve kitapların kendisine fısıldadığı sözcüklerle yola çıkan bir insanın işi idi. Napolyon'un kendisi ile birlikte koskoca bir akademiyi de peşine takması Doğu hakkında bütün bildiklerinin sadece yazılı metinlere dayandığının en ilginç kanıtı idi. Bu davranış biçimi daha sonra özel devrimsel bildirilerle pekiştirilmiş (bilhassa 30 Mart 1793'te Arab, Türk ve İran dillerini öğretecek bir "halk okulunun" Millî Kütüphane bünyesinde kurulmasını öngören hükümet tebliği.) ve karanlıkların dağılarak en anlamsız görünen bilimlerin dahi kurumsallaşması hedef tutulmuştu.[72] Böylece Bona-

part'ın Oryantalist çevirmenlerinin çoğu haziran 1796'dan sonra Doğu Dilleri Halk Okulunun tek ve yegane profesörü olan Silvestre de Sacy'nin öğrencisi olmuşlardı. Sacy'nin yetiştirdikleri asrın üç çeyreği içinde Oryantalizmin hâkimi oldular. Bunların çoğu politika için vazgeçilmez insanlardı. Pek çoklarının Mısır'da Bonaparte için olduğu gibi... Ancak Bonaparte'ın Müslümanlarla münasebeti Mısır'a egemen olma projesinin sadece bir kısmı idi. Projenin diğer kısmı ise bu ülkeyi Avrupa'nın yapacağı yatırımlara tamamı ile açmak ve toprağı tam anlamı ile girilebilir şekle sokmaktı. O zamana kadar gezginlerin, bilginlerin ve eski fâtihlerin aracılığı ile ikinci elden tanınan Mısır, artık Doğu'nun karanlık bir ülkesi olmaktan çıkacak ve Fransız vatanının bir bölümü sayılacaktı. Bu noktada şematik davranışlar ve "Metinlere" bağlı düşünce sistemleri kendiliğinden ortaya çıkıyordu. Kimya ekipleri, tarihçileri, biyoloji uzmanları, arkeologları, operatör doktorları ve Antik çağ uzmanları ile Enstitü, Ordunun bilimsel bir seksiyonu idi. Görevi ondan daha az saldırgan değildi:

Mısır'ı modern Fransa'ya benzetmek... Rahip Mascrier'nin *Description de l'Egypte* (Mısır'ın tasviri) (1735) isimli eserinin yanında Bonaparte'a ondan çok daha evrensel bir anıt kazandırmak...

İşgalin daha ilk saatlerinden itibaren Bonaparte Enstitünün toplantılarına ve deneylerine derhal başlamasını istiyor ve bugün bizim ileri sürdüğümüz deyimle kullanacağı malzemeyi bir an önce toplamasını gözlüyordu. Söylenen, görülen ve incelenenden fazla herşeyin tesbit edilmesi, yazılması gerekli idi. Bir ülkenin diğer bir ülke hakkında ortaya koyabileceği en büyük eser işte böylece ortaya çıktı. *Description de l'Egypte* (Mısır'ın tasviri) 1803 ile 1828 arasında otuz üç cilt olarak yayınlandı.

Description (Tasvir) in en önemli yanı boyutları veya yazarlarının yeteneği değil, fakat ileri sürdüğü temaya karşı takındığı tavırdı. Bu tavır bugün dahi Oryantalistlerin geniş ölçüde dikkatini

çekmekte, modern oryantalist projeler için kaynak sayılmaktadır. Enstitü sekreteri Jean -Baptiste- Joseph Fourier'nin kaleminden çıkan *Preface Histrique* (Tarihî önsöz)ün daha ilk sayfalarına göz atanlar, bilgilerin "Mısır" kavramı etrafında, birbirine karıştırmadan değişik bir kültürel ifade, coğrafî ve tarihi anlayışlar taşıdıklarını fark edeceklerdir. Bu metinde Mısır, Afrika ve Asya, Avrupa ve Doğu, geçmiş ve yaşanan zaman arasında yer alan ilişkilerin odak noktası olmuştu:

> "Afrika ve Asya arasına yerleşen ve Avrupa ile kolayca irtibata geçebilen Mısır, eski dünyanın merkezinde yer alır. Bu toprak büyük bir geçmişin anıları ile doludur. Sinesinde taşıdığı sayısız eserleri ile bir sanat vatanıdır. Eski çağlarda kralların oturdukları saraylar ve tapınaklar bugün hâlâ insanoğlunun gözleri önündedir. Truva savaşından önce, Homere, Lycurgue, Solon, Pythagore ve Platon'un yaşadıkları çağların ötesinde inşa edilmiş bu tapınaklar en parlak çağlarda bilim, din ve kanunları incelemeye koşan insanlarla dolup taşıyordu. İskender bu ülkede gözler kamaştıran bir şehir kurmuştu. Uzun yıllar ticaret cenneti olarak yaşayan bu şehir Pompei'yi, Sezar'ı, Marc-Antoine'ı ve Auguste'ü görmüş onlarla birlikte Roma'nın ve geri kalan bütün dünyanın kader çizgisinde söz sahibi olmuştu. Bu ülkenin en üstün yanı ulusların geleceğini tayin eden muhteşem hükümdarları kendisine çekmesidir. Batı'da ve Asya'da hiçbir siyasal güç yoktur ki bakışlarını Mısır'a çevirmesin, ve onu tabii hali ile kendisine düşen bir pay saymasın.[73]

Mısır ağzına kadar sanat bilim ve siyaset dolu olduğu için dünya tarihinde çok önemli yer tutacak büyük siyasî gelişmelerin sahnesi sayılıyordu. Dolayısı ile Mısır'ı ele geçiren modern bir güç, önce kendi kuvvetini ispat edecek daha sonra tarihin ileri sürdüklerini doğrulayacaktı. Mısır'ın kaderi tek elden Avrupa'ya bağlanmaktı. Diğer taraftan Mısır'a giren bu modern güç, Homére, İskender, Sezar, Platon, Solon ve Pythagore boyundaki tarihsel kişilerle ilişki kuracak, vakti ile Doğu'ya şeref vermiş bu isimlerin tabii bir uzantısı sayılacaktı. Özetle Doğu, yaşadığı günlerin gerçeklerine

bağlı değerlerle değil, uzak geçmişinde Avrupa ile olan ilişkileri ile varlığını kabul ettirecekti. *Description* (Tasvir)de yer alan ve burada göstermeye çalıştığım şematik görüş bu noktadan kaynaklanmakta.

Fourier bu şekilde yüzden fazla sayfa doldurmuştur. (Ayrıca her sayfa bir metre kare yer işgal etmektedir, yazarlar böylece projenin genişliği ile sayfanın alanı arasında bir ilişki kurmayı düşünmüş olmalıdırlar.) Bununla birlikte sisli ve kötü tanıtılmış geçmişe ait satırlardan hemen sonra Fourier için önemli olan Bonaparte'ın seferinin acele ile haklı çıkarılmasıdır. Bu amaçla Fourier teatral üslûbunu asla terketmez. Avrupa'daki okuyucularını göz önünde bulundurduğu kadar Doğuluları da tanıyan bir insan edası ile şunları yazar:

> "Fransızların Doğu'ya vardığını açıklayan şaşırtıcı haberin bütün Avrupa'da ne tesir bıraktığını herkes biliyor... Sessizlik içinde gerçekleştirilen bu büyük proje öylesine hararetli ve gizlilikle hazırlanmıştır ki düşmanlarımızın ağzı bir karış açık kalmıştı. Onlar düşünce, girişim ve başarımıza ait haberleri hemen aynı anda aldılar..."

Bu tiyatro oyununun Doğulular için de faydası vardır, şöyle ki:

> "Bunca ulus için bilgi kaynağı olan bu ülke çağımızda barbarlığa gümülmüş yaşıyordu..."

Sadece bir kahraman bütün bu faktörleri bir araya getirebilirdi. Şimdi Fourier bu kahramanı şöyle tarif edecekti:

> "O; bu olayın Avrupa, Doğu ve iç Afrika ilişkilerinde yer alan değerini gördü, Akdeniz taşımacılığı ve Asya'nın kaderini düşündü. Bonaparte Doğu'ya bir Avrupalının ne işe yaradığını göstermek istiyordu. İnsanların daha mutlu bir hayat yaşamaya hakları olduğunu söylüyordu, ileri bir uygarlığın tüm olanaklarından yararlanmaları gerektiğini onlara anlatmak istiyordu.
>
> Bilim ve sanat faaliyetini aralıksız yürütmeden böyle bir amaca ulaşılamaz."[75]

Bir bölgeyi yaşadığı barbarlığın içinden çekip çıkarmak, ona eski klasik azametini iade etmek. Doğu'ya kendi iyiliği için modern Batı'nın metotlarını öğretmek. Doğu'da politik üstünlük sağlandığı sırada, ülkenin şerefli bir bilim hazinesinden daha fazla yararlanmasını mümkün kılmak amacı ile askerî gücü en alt düzeye indirmek veya gözlerden uzak tutmak. Doğuyu formüle etmek, ona şekil, kişilik ve anlam vermek; bu sırada hafızalarda yer almış görüntüsünü unutmamak, imparatorluk için taşıdığı stratejik önemini küçümsememek ve Avrupa'nın "tabii" bir parçası olduğunu akıllardan çıkarmamak. Sömürgenin ele geçirilişi sırasında bulunabilen tüm bilgileri bir araya getirerek buna "Modern bilimin araçları" adını vermek. Bu sırada yerlileri hiç düşünmemek, onları kendilerine yaramayacak bir metnin hazırlanışı için kaba malzeme saymak, Doğu'nun tarih, zaman ve coğrafyası üzerinde Avrupalı kafası ile istediği şekilde fikir yürütmek. Yeni bilimsel disiplinler uydurmak: bölmek, ayırmak, şematize etmek, tablolar çizmek, endeksler düzenlemek, görünen ve görünmeyen herşeyi bir araya toplamaya çalışmak, bütün bunlardan en ince ayrıntıları yakalayarak tam bir genellemeye gitmek ve bu genellemeden Doğu'da yaşayanların tabiatı, huyları, düşünüş biçimleri ve geleneklerine dair değişmez kanunlar çıkarmak. Ve bilhassa yazılı belgeler aracılığı ile yaşayan gerçekleri susturmak veya çarptırmak. Doğu'da size hiçbir şeyin karşı çıkmadığını ispatlamak amacı ile tüm gerçeklerin bunlar olduklarını ileri sürmek, *Description de l'Egypte* (Mısır'ın tasviri) isimli eserin oryantalist görüntüsünün ana hatları bunlardır. Bu görüntü, Batı'nın bilgi ve siyasal güç araçlarına dayanarak Napolyon'un Mısır'ı nasıl oryantalist boğuntuya getirdiğini gözler önüne seren en ileri siyasal belgelerdir. Önsözünün sonunda Fourier sözlerini şöyle bağlıyor:

> "Mısır'ın bu zaferi nasıl yaşadığını ve sıkıntılarını nasıl unuttuğunu tarih yazacaktır..."(76)

"Tasvir" böylece Mısır'ı, Doğu'yu tarih içinde işgal ettiği

uyumlu ve anlamlı yerinden çekip almakta ve ona Avrupa tarihi içinde olmasa dahi dünya tarihi içinde kendi istediği şekilde bir yer biçmektedir. "Sıkıntılarını unutmak" Oryantalist kafasında "Doğu'yu saldırganların istedikleri şekilde göstermelerine yarayan bir tiyatro sahnesine" çevirmekle eş değerdedir. Fourier'nin söylemek istediği tamamı ile budur. Hatta daha ileri olarak, modern Batı dilinde ele aldığı şekli ile Doğu'nun, terkedildiği sessiz ışığına kavuştuğunu ileri sürmektedir. Bu noktada Doğu,"Tasvir"de Geoffroy Saint–Hilaire'in biyolojik tezlerinde göründüğü gibi,Buffon'un bir araya getirdiği zoolojik kanunların kanıtı şeklinde ortaya çıkmaktadır.[77] Yahut yine aynı Doğu, "Avrupa halklarına ait geleneklerin tam bir kontrasıdır."[78] Doğuluların "garip zevkler" Batılıların ağırbaşlı ve düşünceli hallerinin değerini gözler önüne sermektedir. "Tasvir" ayrıca Doğu'ya ait bir geleneği söz konusu etmek istemiş ve Bonaparte'ın büyük seferi sırasında şeref meydanında hayatını yitirmiş bazı kahramanları eski çağlarda olduğu gibi mumyalayarak bir aile hatırası gibi saklanmak istendiğini açıklamıştır.[79]

Bununla birlikte Bonaparte tarafından Mısır'ın işgali bir askerî başarısızlıkla sona erdi ise de bu olay, Fransa'nın Mısır ve Doğu'nun diğer bölgeleri üzerindeki yaratıcı gücünü ortadan kaldırmamıştır. İşgalden modern bir oryantalist edebiyat doğmuş, Bonaparte'ın Mısır halkına yönelttiği hitabet örnekleri hafızalardan silinmemiş, "Enstitü" ve "Mısır'ın tasviri" ele geçen kazançlar arasında yerini almıştır. Charles-Roux'un belirttiği gibi Mısır'ın "Yeniden parlakbir uygarlığa kavuşması, akıllı ve aydınlık bir iktidarın elinde yeniden kalkınması" fikri tüm çevre ülkelere ulaşmış, buralarda etkiler bırakmıştır.[80] Ancak, ne var ki bu görevi sırasında başta İngiltere olmak üzere pek çok Avrupa ülkesi Fransa'nın karşısına dikilmiştir. Fakat her şeye rağmen, Avrupalıların kendi aralarındaki rekabet duyguları, hatta açıkça giriştikleri savaşların ötesinde Fransa'nın şahsında Avrupa, Doğu'da yeni projelerden,

yeni görüş açılarından ve yeni girişimlerden oluşan bir miras bıraktı. Bu miras Doğu'nun diğer yaşlı ülkelerini Avrupa'nın fetih ruhu ile bir araya getiriyordu.

Napolyon'dan sonra Oryantalizmin dili daha büyük ölçüde değişikliğe uğradı. Anlatım realizmin üzerine çıktı ve sadece bir takdim şekli olmakla kalmayıp aynı zamanda bir dil ve bir "yaratma" aracı oldu. Antoine Fabre d'Olivet'in deyimi ile modern Avrupa'da durgun kaynaklarda unutulmuş ana halk dillerinin yanında Doğu da yeniden inşa edildi, bir araya getirildi, yeniden yapıldı ve kısaca Oryantalistlerin gayretleri sonucu gün ışığına çıkarıldı. Bu arada "Tasvir", Doğu ve Avrupa'yı birbirine yaklaştırmak için kendisinden sonra yazılan tüm eserler için önder sayıldı ve bu eserde açıkça görülen Doğu'nun Avrupa tarafından tamamı ile eritilmesi, yok edilmesi veya en azından yabancılığının ortadan kaldırılarak İslâmın bir tehlike olmaktan çıkarılması amacı hiçbir zaman unutulmadı. Bundan sonra İslam ve Doğu, Avrupalılar gözünde sadece oryantalistlerin tarifleri ile yer alacak, ne insan gurubu olarak İslâm halkı ne de tarih olarak islâm tarihi dikkatleri çekmeyecekti.

Bonaparte'ın seferi bir seri küçük metinlerin doğmasına yol açmıştı. Chateaubriand'ın *Itinéraire* (Yol)u, Lemartine'in *Voyage en Orient* (Doğu'ya seyahat)ı, Flaubert'in *Salammbo* isimli eseri ve aynı gelenek içinde Lane'in *Manners and Customs of the Modern Egyptians* (Modern Mısırlıların gelenek ve görenekleri) adını taşıyan kitabı ve yine Richard Burton'un *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah* (Mekke ve Medine gezisine ait özel notlar) başlığı altında kaleme aldığı eserler bu devrenin üretimleridir. Bu yazarları bir araya getiren olay sadece ortak biçimde sahip oldukları hikaye ve deneylere dayanan Doğu bilgi hazinesi değil, fakat aynı zamanda Doğu'nun, içinden çıktıkları kültür için bir cins önder görevi yüklendiği bilinci idi. Sözkonusu yazarların ortaya koydukları eserler yaşadığı sanılan

Doğu'nun değerlerinden aşırma hatta açıkça taklit sayılsalar dahi bunların sanat gücü ve yaratıcı niteliklerinden hiçbir şey eksilmezdi. Sonunda daima Batı haklı çıkıyor, Doğu üzerindeki etkisi azalmıyordu. Eserlerde yer alan tipler daima Doğu'nun büyük Avrupalı tanıtıcısı Cagliostro veya ilk fâtihi olan Napolyon'a benzer kişilerdi.

Mısır seferi sadece sanat ve edebiyat ürünleri yaratmış değildir. Bunun yanında büyük bir ilmî değer taşıyan bir başka eser göze çarpmaktadır: *Systéme comparé et Histoire des langues sémitiques* (Sami dillerinin mukayeseli sistemi ve tarihi) adı ile Renan tarafından 1848'de tamamlanan eser Volney ödülünü kazanmıştı. Mısır seferinin diğer iki sonucu Ferdinand de Lesseps tarafından Süveyş kanalının gerçekleştirilmesi ile bir jeopolitik proje ve 1882'de İngilizlerin Mısır'ı işgalidir. Her iki tip proje arasındaki fark sadece görünen değer farkı değil, fakat aynı zamanda oryantalist görüş açısından taşıdıkları kalite farkıdır. Renan Doğu hakkında yazdığı eserde gerçeği olduğu gibi ortaya koyduğuna yürekten inanıyordu. Ferdinand de Lesseps'e gelince projesinin yaşlı Doğu'da yarattığı uyanıştan daima az çok kuşku duymuş ve bu duygu 1869'da Kanalın açılışının sıradan bir olay olmadığını bilen her akıllı insanın kafasından eksilmemiştir. 1 Temmuz 1869 tarihli "*Excursionist and Tourist Advertiser:* Gezgin ve Turistlere uyarı"da Thomas Cook, Ferdinand Lesseps'in duygularını şöyle başlıyordu:

> "17 kasımda yaşadığımız yüzyılın en büyük teknik başarısı muhteşem bir açılış merasimi ile kutlanacak ve Avrupa'nın hemen bütün muteber aileleri bu merasime temsilcilerini göndereceklerdir. Bu gerçekten değerli bir olaydır. Avrupa ve Doğu'yu su yolu ile bir araya getirmek yüzyılların rüyası idi. Bu rüya sırası ile Yunanlıları, Romalıları, Saksonları ve Galyalıları asırlarca meşgul etti. Fakat sadece son yıllarda modern medeniyet iki deniz arasında izleri bugün dahi görülebilen kanalı açan, eski firavunların çalışmaları

ile ciddi bir rekabete girişebildi. Çok büyük değer taşıyan bu çalışmalar hakkında bize en iyi bilgiyi küçük broşürü ile şövalye Saint Stoess vermektedir. M. Ferdinand de Lesseps'in deha derecesine varan büyük zekâsı bu metinde açıkça görünmektedir. Bu eski çağların rüyası ulaşılmaz bilgi, ağırbaşlı davranış ve uzağı görme yetenekleri ile nihayet gerçekleşiyor... Şimdi Doğu ve Batı birbirlerine biraz daha yaklaşarak çeşitli çağların uygarlıklarını yan yana getirecekler."[81]

Eski fikirlerin yeni metotlarla birleşimi, ondokuzuncu yüzyıla kadar ayrı yaşamış kültürlerin bir araya gelişi; modern teknolojinin o zamana kadar Doğu ve Batı olarak sağlamca yerleşmiş olan coğrafi kavramlar üzerindeki gerçek baskı gücünü ortaya çıkarıyordu. Gazetelerde, nutuklarda, prospektüs ve mektuplarda Cook ve Lesseps gururla bu görüş açısını ileri sürüyorlardı. Aile bakımından Ferdinand'ın çok mutlu bir başlangıcı var... Babası Mathieu de Lesseps, Bonaparte ile birlikte Mısır'a (Marlow'un[82] verdiği bilgiye göre) "Fransa'nın gayri resmi temsilcisi olarak gelmiş" ve Mısır'ın 1801'de Fransa kuvvetleri tarafından boşaltılmasından dört yıl sonra ülkeyi terk etmişti. Ferdinand yazılarının çoğunda kanal'ın kazılması ile Napolyon'un bizzat meşgul olduğunu fakat buna asla inanmadığını, böyle bir projenin gerçekleşmesine imkân bulunmadığını ileri süren uzmanların kurbanı olduğunu anlatmaktadır. Richelieu ve Saint-Simoncuların rüyaları ile de pekişmiş biçimde böyle bir kanal'ın vazgeçilmez hayalleri ile yaşayan Ferdinand'ın aynı gaye uğruna 1854'te Mısır'a geri döndüğünü görüyoruz. Ancak çalışmalara bu tarihten onbeş yıl sonra başlanabilmiştir. Ferdinand gerçek bir mühendis formasyonu ile yetişmiş bulunmuyordu. Sadece inşaat sanatına karşı duyduğu büyük ilgi ve bu yolda gelişen tanrısal yeteneklerine güveniyor, yapıcı, yaratıcı ve yaşatıcı olduğuna inanıyordu. Bu arada diplomat ve maliyeci olarak da yetenekleri vardı. Mısır'da ve Avrupa'da dayanak noktaları arıyor ve buluyordu. Anlaşıldığına göre işlerin sağlıklı yürüyebil-

mesi için yeteri kadar güç toplayabilmişti. Belki öğrendiklerinin içinde en değerli olanı kendisini destekleyenleri dünya sahnesine nasıl çıkaracağı konusundaki düşünceleri idi. Onlara kendi deyimi ile "düşüncesinin manevi gücünü" ve gerçek ifadesini mutlaka aktarabilmeli idi. 1860'da kendilerine şunları söyledi.

> "Uygarlığa ve genel zenginliğin artmasına büyük katkılarda bulunacak olan Doğu-Batı yakınlaşması gibi muazzam bir hizmete koşuyorsunuz. Dünya sizden büyük bir atılım bekliyor, bu bekleyişi cevapsız bırakmayacağınızı biliyorum."[83]

Bu fikirlere göre 1858'de Ferdinand de Lesseps tarafından kurulmuş olan finansman şirketi büyük bir anlam taşıyor ve bu büyük planın şerefine uygun biçimde "Evrensel Kumpanya" adını alıyordu. 1862'de Fransız Akademisi Kanal hakkında yazılacak epikbir şiir için ödül koydu. Bornier'in elde ettiği bu ödül Ferdinand de Lesseps'in eserini kimseye itiraz hakkı bırakmayacak cümlelerle tarihin malı haline getiren şiire veriliyordu.

"Fransa'nın gönderdiği işçiler... Haydi işbaşına
Bu yeni yolu evren için açın!
Babalarınız, o kahramanlar buraya kadar geldiler;
Başlarınızı öne eğin, hiçbir şeyden korkmayın,
Siz de onlar gibi Piramidlerin önünde savaşıyorsunuz,
Ve onların dört bin yılı size bakıyor...
Evet, evren için, Asya ve Avrupa için,
Gecenin sardığı o uzak iklimler için,
Sözünü tutmayan Çinliler yarı çıplak Hintliler için,
Mutlu, özgür, insanca, yüce halklar için,
Yaramazlar için...esir uluslar için.
İsa'yı henüz tanımayanlar için."[84]

Ferdinand de Lesseps Kanal için harcanan muazzam para ve insan gücü konusunda bilgi vermek zorunda kalınca her zaman olduğundan çok fazla ikna edici kurnazca davranabilmişti. İstatistik-

leri öne serince bütün kulakları rahatlatacak kelimeler buluyordu. (Bir anda hem Herodot'tan hem de istatistiklerden söz açacak kadar yetenekli bir hatip idi.) 1864 yılı günlüğünde Casimir Leconte bir gözlemini şöyle naklediyor: "Hareketli bir hayat insanda dikkat çekici bir orijinallik yaratır ve bu orijinallikten beklenmedik büyük işler doğar..."[85] Bu büyük işler o insanların varlığının yegane kanıtıdır. Tarihinde çok eskilere doğru uzanan başarısız girişimleri, akıllara durgunluk verecek derecede pahalıya mâl oluşu, Avrupa'nın Doğu üzerine kurduğu hayallerin ölçüsüz bir görüntüsü olmasına rağmen kanal, gerçekten bütün bunları unutturacak değerde bir eserdi. Bu öyle bir proje idi ki yapımcılarının tüm düşüncelerini aşıyor, düşünme yeteneklerini dahi gerilerde bırakıyordu, doğu'yu bütünü ile yüceltiyor, ne entrikacı Mısırlıların, ne sözünde durmayan Çinlilerin ne de yarı çıplak Hintlilerin asla başaramayacakları bir anıt görüntüsü taşıyordu.

Kasım 1869'da yapılan açılış Ferdinand de Lesseps'in gayretkeş tutumlarına rağmen fikirlerinin yerinde olduğunu gösterdi. Lesseps'in nutukları, mektupları, broşürleri yıllarca enerjik ve teatral kelimelerle dolup taşmıştı. Başarının peşinde koşarken daima "Biz" diyordu: "Biz yarattık. Biz savaştık. Biz sonuçlandırdık. Biz bitirdik. Biz harekete geçtik. Biz biliyorduk. Biz sonucu görüyorduk. Biz ilerledik.vs". Her fırsatta tekrarladığı cümleler de vardı: "Hiçbir şey bizi durduramaz, yapılamayacak hiçbir şey yoktur, neticede elimizden kurtulacak hiçbir şey yoktur..." gibi. Ve Ferdinand de Lesseps "Nihaî sonuç, büyük emel" adını taktığı bu işi gerçekten başarıyordu. Törenleri izlemeye gelen Papalık temsilcisi 16 kasımda din adamları konseyinin karşısında konuşurken Lesseps'in zekâ ve hayal gücüne dayanarak ortaya çıkarılan bu eserin önünde söyleyecek söz bulamıyordu:

> "Şunu belirtmek istiyorum ki içinde yaşadığımız saatler sadece asrımızın çok önemli dakikaları değil, aynı zamanda insanlığın şu topraklarda meydana getirdiği tarih içinde, en büyük ve kararlı za-

man parçalarından biridir. Afrika ve Asya'nın asla birbirine dokunmadan yan yana geldiği bu yerde bugün insanlığın büyük bir bayramı kutlanıyor. Muazzam ve geniş bir cemiyet kuruluyor. Dünyanın bütün ırkları buraya toplanıyor. Bütün bayraklar, bütün flamalar hür ve geniş ufuklarda neşe ile dalgalanıyorlar. Hilal'in tam karşısına geçmiş olaHaç, burada dimdik ve saygıdeğer biçimde yükseliyor. Harikalar, duygulu kontraslar, aslâ gerçeklere varamayacağı söylenen rüyalar gündelik hakikatlar arasına giriyor. Bu mucizelerin ortasında düşünürler için yüzlerce düşünce konusu var, erdem sahipleri için hem bu güne hem yarına yarayacak sonsuz sevinç olanakları var, zaferlere bağlanacak ümit var.

Dünyanın iki ucu birbirine yaklaşıyor; yaklaşırken birbirlerini tanıyorlar, birbirlerini tanırken tek bir Allah'ın kulu olan bütün erkekler, kadınlar ve çocuklar ezelî ve ebedî kardeşliklerinin mutlu bilincine varıyorlar. Ey Doğu, ey Batı yaklaşınız, bakışınız, tanışınız, birbirinizi selamlayınız ve kucaklaşınız!

Bütün bu maddî görüntülerin ötesinde düşünenlerin gözleri ufukların ötesini tarıyor, akıllarının da ilerisine kadar uzanan bu sınırsız ufuklarda insanlığın en yüksek kader ağı örülüyor, en muhteşem zaferler için hazırlıklara girişiliyor. İnsanoğlunun en ölümsüz dakikaları hayallere konu oluyor...

Ey en güçlü ve ebediyete kadar var olacak Tanrı! bu suların üzerinden nefesini eksiltme! Burada Batı'dan Doğu'ya, sonra yine Doğu'dan Batı'ya durmaksızın akıp geçsinler. Ey Tanrım bu yolu insanların birbirlerine yaklaşabilmeleri için yararlı kıl.'[86]

Allah'ın dahi takdis edeceği ve kullanacağı bu plana saygılar sunmak için, bütün dünyanın akın akın Mısır'a toplandığı anlaşılıyor. Eski ayırımlar, eski kavramlar yerlerini terkediyorlar, Haç tepeden Hilal'i seyrediyor, Batı bir daha hiç geri gitmemek üzere Doğu'ya göç ediyor... (Temmuz 1956'da Cemal Abdünnasır'ın, Ferdinand de Lesseps'in adını anarak Kanal'a el koyuşuna kadar...)

Süveyş Kanalı projesinde oryantalist düşüncenin mantıkî bir

sonucunu ve bundan da ileri olarak ilginç oryantalist gayreti görüyoruz. Batı için Asya bir zamanlar çok uzaklarda ve esrarlı idi, İslâm ise Avrupa Hıristiyanlığına karşı silahlı bir düşmandı. Bu devamlı tehlikenin üstesinden gelebilmek için Doğu önce tanındı, sonra işgal edildi, daha sonra bilginler, askerler ve yargıçların hücumuna uğradı. Bunlar tarihi, ırkları ve unutulmuş kültürleri yeniden yeryüzüne çıkardılar, yaşayan doğuluların dahi anlayamayacakları biçimde bunları ileriye götürdüler, klasik Doğu'yu yeniden yarattılar ve modern Doğu'nun hizmetine sundular. Aklı başında bir doğu ortaya çıktı. "Doğu" kelimesi dahi artık bilgelik ifade ediyordu. Modern Avrupa'nın daha orijinal bir Doğu yarattığını anlatıyordu... Ferdinand de Lesseps'in kanalı sonunda mesafeleri de yıktı... Doğu'nun esrarı çözüldü, egzotik rüyalar sona erdi. Bir su kanalının ortadan yardığı bir toprak artık insanlara engel olmaktan çıktı ve Doğu kabuk değiştirdi. Düşmanca bir direnişten akıllı bir beraberlik doğdu. Ferdinand de Lesseps'ten sonra artık hiç kimse Doğu'yu başka bir dünya sayamaz, kesin konuşamaz. Şimdi sadece "Bizim" dünyamız var... Bu "tek" ve "bir" dünya Süveyş Kanalı ile ortaya çıkmıştır. Dünyaların hâlâ ayrı olduğunu düşünenler varsa yanılıyorlar...

Bundan sonra "Doğulu" kavramı bir idarî kavram olarak kalacak ve demografik, ekonomik ve sosyolojik konuları ihtiva edecektir. Balfour gibi emperyalistler için yahut J.A. Hobson gibi anti-emperyalistler için Doğulu, Afrikalı gibi kulluğa yarar ırkların bir ferdi sayılacak, özellikle bir coğrafî bölgenin insanı olarak görülmeyecektir. Ferdinand de Lesseps Doğu'nun coğrafî tanımını yok etmiş. Doğu'yu (biraz da edebî biçimde..) Batı'nın içinde eritmiş ve sonuçta İslâm tehlikesini ortadan kaldırmıştır. Bundan yeni kavramlar ve yeni deneyler doğacak, oryantalizm ise ufak tefek zorluklara rağmen, zamanla bu havaya uyacaktır.

Kriz

"Metinlere" dayalı bir davranış biçiminden söz açmak belki insana garip görünebilir. *Candide* isimli eserinde Voltaire'in saldırı konusu yaptığı görüş açısı veya Cervantes'in "Don Kişot" metninde gerçekler karşısında çeşitli tutumlara dair çizdiği tablolar düşünülecek olursa bu konu daha iyi anlaşılacaktır. Gerek Voltaire ve gerekse Cervantes için hayatın gürültülü kargaşalığı, önceden bilinemez oluşu ve problemli yanları, kitaplara ve yazılı metinlere bağlı kalınarak anlaşılamaz. Böyle düşünenler yanılgıya düşerler. Bir kitapta öğrendiklerini hayatın gerçeklerine kabaca uydurmaya kalkışanlar sonunda deliliğe ve felâkete uğrarlar. Ne onaltıncı yüzyıl ne de bu günün İspanyasını öğrenmek için *Amadis des Gaules*'e başvurmayız. Aynı şekilde İngiltere'nin Avam Kamarasını incelemek için İncil hiç de yararlı bir kaynak değildir. Fakat ne çare ki kişiler safça davranışlarla metinlerden yararlanmayı düşünmüşler ve hâlâ düşünmektedirler. *Candide* ve *Don Kişot* bu yüzden

günümüzde unutulmamıştır. İnsan ilişkilerinde doğrudan temas yerine bir kitabın şematik otoritesini öne sürmek, anlaşıldığına göre yaygın bir yanılgı biçimidir. Ancak büyük yanlışlıklara yol açabilecek bu tutum varlığını sürdürüyor ve şu soruyu akıllara getiriyor: Metinlere bağlı kalmanın acaba faydalı olacağı durumlar var mıdır?

Bunu doğrulayan iki nokta göze çarpıyor: Birinci nokta bir insanın o zamana kadar bilmediği, belki tehdid edici fakat her zaman kendisinden uzak kalmış bir konu ile karşılaştığı sırada ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda kişinin kendi deneyleri yetersiz kalabilecektir. O zaman yeniliğin adını koyabilmek için kişinin, bu konuya yakın biçimde olan okuduklarına baş vurması gerekecektir. Gezi notları yahut rehberler, kompozisyon veya fayda açısından böyle bir ihtiyaca "tabiî" şekilde cevap verebilecek nitelikte araçlardır. Yabancı bir ülkede geziye çıkmış bir kişi, seyahatin bilinmeyecek yanlarını ancak böyle bir kitap aracılığı ile çözebilir ve rahata kavuşabilir. Gezginlerin çoğu yeni bir ülkede kişinin karşılaşacağı sorunları önceden yazılmış eserlerin bir dereceye kadar çözebileceğini belirtmişlerdir. Bundan şu anlam çıkıyor: İnsanlar, ülkeler, ve deneyler her zaman bir kitabın konusu olabilirler. Bu kitap gerçeklere yakınlaştığı ölçüde değer kazanır ve geçerli sayılır. Fabrice del Dongo'da komik olan şudur ki, yazar Waterloo savaşının iç yüzünü araştırırken hem istediğini bulamamış hem de aradığı şeyin kitaplarda yazılı olduğu gibi, yerinde durduğunu tahmin etmiştir.

Metinlere bağlanarak yola çıkmanın olumlu sonuçlanabildiği ikinci nokta ise elde edilen başarıdır. Gerçek bilgiler taşıyan bir kitabın değerini inkâr etmek mümkün değildir. Bu durumda böyle bir kitabın deney olarak değeri çok yükseklere ulaşır. Bilginler, kuruluşlar ve hükümet bu esere pratik başarısının da üzerinde bir itibar sağlayabilirler. Ancak tehlikeli olan şudur ki bu cins metinler sadece bilgi "üretmekle" kalmaz, tasvirini yaptıkları gerçeği iste-

dikleri şekle sokabilirler. Zamanla bu bilgi ve bu gerçek, gelenek karakterine bürünerek Michel Foucault'un deyimi ile "Discour: Nutuk" şekline girer. Bu geleneğin maddi varlığı ve ağırlığı, yazarının orijinalliğini aşarak onu unutturur ve neticenin bütün sorumluluğu metnin kendi omuzlarına yüklenir. Bu çeşit metinler önceden belirlenmiş bir bilgi hazinesini ileriye aktarmakla görevli kılınmışlardır. Flaubert onlara "Kabul edilmiş fikirler..." diyor.

Bütün bunların ışığında şimdi Bonaparte ve Lesseps'i ele alalım. Her ikisinin de Doğu hakkında bildikleri, oryantalizm geleneği ile yazılmış ve "Kabul edilmiş fikirler..." kütüphanesine yerleştirilmiş kitaplara dayanıyordu. Onlar için Doğu bir ölçüye kadar karşı karşıya gelinecek ve konuşulacak bir şeydi, zira metinler Doğu'yu böyle tarif ediyorlardı. Ancak bu Doğu' Batı'nın karşısında dilsizdi. Avrupa yerlilere hiç sormadan, onlara yarayıp yaramayacağını hiç düşünmeden projeler hazırlıyor, onların topraklarında inşaatlara girişiyordu. Bu Doğu, kendisi hakkında uydurulan varsayımlara, hayallere veya en basit tasvirlere dahi karşı duramayacak kadar çelimsiz ve yeteneksizdi. Batı'da yazılan metinler ve bunların sonuçlarının Doğu'nun büyük kültürel gücünü ortaya çıkardığını ve Doğu üzerindeki tartışılmaz üstünlüğünü simgelediğini belirtmiştim.

Ancak bu gücün bir başka karakteri vardı: Bu değişiklik Oryantalist geleneğin yapısı ve metinlerin Doğu karşısında takındıklan tavırdan kaynaklanmaktadır. Doğu üzerinde yapılmış projelerin iki uzmanı olarak Bonaparte ve Ferdinand de Lesseps pek az ele alınmıştır. Her iki tarihsel kişi Doğu'nun asla bozulmayan sessizliği içinde görevlerini sonuna kadar sürdürmüşlerdi. Gerek düzenledikleri Oryantalist nutukların kuvveti vegerekse Doğu'nun güçsüzlüğü, istedikleri gibi hareket edebilme olanağını kendilerine sağlıyordu. Böylece her işleri anlamlı, her düşünceleri mantıklı ve her davranışları gerçeklere uygun görüldü. Ayrıca Napolyon askerî bir kuvvetin başında idi. Bu kuvvet Doğu'da misli görülme-

miş bir askerî ünite idi. Bu ünitenin içinde *Description de l'Egypte* (Mısır'ın tasviri) gibi muazzam bir eser ortaya koyabilecek bilim gücü vardı. Lesseps'in kanalı bu gücün tabii bir sonucu idi. Bütün bunların Doğu'da yaşayan kişilerle ne alakası vardı? Gerek Napolyon'un gücü ve gerekse Lesseps'e Süveyş'i deldiren güç, doğulularla hiç ilgisi olmayan oryantalizmin gücüdür.

Oryantalizmi, Batı'nın Doğu üzerinde bir cins yankısı ve yönetme isteği olarak düşünmeye başladıktan sonra artık çok az sürprizle karşılaşacağız. Zira Michelet, Ranke, Tocqueville ve Bruckhardt gibi tarihçiler yazdıkları eserlerde Doğu'yu "entikalara varacak"[87] kadar özel bir konu şeklinde ele almaktadırlar. Doğu'nun tarihini, insanlarını ve kaderini yüzyıllar boyu istedikleri şekle sokan bütün diğer oryantalistler de başka türlü hareket etmemişlerdir. Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Oryantalistlerin değeri artmıştır zira o sırada hayalî veya gerçek coğrafya'nın sınırları daralıyor, Doğu ve Batı arasındaki ilişkiler batılıların önüne geçilmez pazar arayışları ile yeniden düzenleniyor, yeni kaynaklar, yeni koloniler aranıyor ve her şeyden önde Oryantalizm, bir âlim düzenlemesi olmaktan çıkarak itibarlı bir bilim kurumu olma yolundaki evrimini tamamlıyordu. Bu evrimin kanıtı benim Bonaparte, Ferdinand de Lesseps, Balfour ve Cromer hakkında ileri sürdüğüm düşüncelerdir. Bu kişilerin Doğu'daki girişimleri ancak başlangıç düzeyinde bulunduğu sıralarda dahî insanların davranışları veya Carlyle'in kahramanları stilinde görünebilir, aslında Bonaparte, Ferdinand de Lesseps, Cromer ve Balfour; Herbelot ve Dante'nin tiplerini düşündüğümüz sırada karşımıza çok daha "düzgün" ve çok daha az ayrıcaklıklı belirmektedirler. Üstelik bu kişilere ondokuzuncu yüzyılın tüm teknik olanakları tanınmıştır.

Burada göstermek istediğim şudur ki, sadece metinlere dayanan bir anlayış, bir şekillendirme veya bir tarif Doğu'da uygulama alanına çıkarılmış ve bu geçişte oryantalizm büyük bir rol oynamıştır. Bu rol oryantalizmin sarsılmaz bilim disiplinine bağlı kal-

mıştı. Oryantalizm ondokuzuncu yüzyılda yaşadığı en parlak çağında bu disiplini yeteri kadar ayakta tutabilecek uzmanlar yetiştirmiş ve Batı'da Doğu'nun hemen hemen bütün dillerini öğretecek kurumlar geliştirmişti. Bu çağda Batı'da yayınlanan, tercüme edilen ve yorumlanan Doğu'ya ait eserlerin listesi şaşkınlık yaratacak kadar geniştir. Batı'nın Doğu ülkelerine gönderdiği sempatik öğrencileri ise Sanskrit grameri,Finikenümizmatiği ve Arab şiiri gibi konularla gerçekten yakından ilgilenmişler ve ortaya eserler koymuşlardır. Bununla birlikte çok açık konuşmak gerekiyor ki Oryantalizm doğu'nun üzerine çıkmıştır. Doğu üzerine geliştirilmiş bir düşünce sistemi olarak Oryantalizm, her zaman özel bir insanî ayrıntının genel ve "insanötesi" bir ayrıntısına doğru yürümüştür. Örneğin onsekizinci yüzyılda yaşamış bir Arab şairi üzerinde toplanan düşüncelerden Mısır, Irak yahut Arabistan halklarının düşünce sistemleri araştırılmıştır. Aynı şekilde Kur'an'ın bir satırı müslüman hassasiyetinin sarsılmaz bir kanıtı olarak görülebilmiştir. Oryantalizm tamamı ile dilsiz bir Doğu'nun varlığına inanıyordu. Bu Doğu Batı'dan çok ayrıydı. Oryantalizm bu yüzden her devirde başka bir görüntü almıştır. Ve bu nedenle Oryantalizm onsekizinci yüzyıldan sonra aldığı şekli, hiçbir zaman farketmemiş ve kendisini düzeltme yoluna girmemiştir. Bütün bunlar Cromer ve Balfour'un Doğu'da bir gözlemci ve yönetici olarak değerini ortaya çıkarmaktadır.

Politika ve oryantalizm birbirine çok yakındır. Daha temkinli söylemek gerekirse Oryantalizm tarafında Doğu konusunda ortaya konmuş fikirlerin politikaya yaraması mümkündür: İşte çok ince olduğu kadar çok da ciddi bir gerçek... Ve bu gerçek meselâ siyahlar üzerinde yürütülen araştırmalarda onların, yahut kadın konusunda baskı guruplarının suçsuz yahut suçlu oldukları veya sadece ilgisiz ve suç ortağı olup olmadıklarına dair sorular. Hiç kuşkusuz kültürlerin genelleştirilmesi, ırklar ve tarih anlayışı, sözkonusu bilgilerin kullanılışı, bunların, objektif oluş dereceleri ve asıl

gayeleri konusunda sorulabilecek sorular ciddi tetkik aracı niteliği taşımaktadırlar. Bütün bunlardan ayrı olarak Batı Oryantalizminin içinde geliştiği politik ve kültürel şartlar, bir araştırma konusu olarak Doğu'nun ve doğulunun geriliği üzerine dikkatleri çekmektedir. Enver Abdül Mâlik'in mükemmel bir şekilde söylediği gibi "doğululaştırılmış Doğu", bir efendi ve köle ilişkisinin ötesinde yaratılabilir miydi?

(a) Oryantalistler Doğu'yu ve doğuluları "inceleme" konusu saymaktadırlar. Ancak bu "konu" aslî karakterinde değişiklikler yaratabilecek niteliktedir. Bu incelemenin "konusu" pasif ve hissizdi. Aynı zamanda, her şeyin üzerinde aktif, özgür, egemen olmayan ve kendine yararı bulunmayan bir "sübjektivite: öznelcilik" içinde yaşamaktadır. Dolayısı ile kabul edilebilecek gibi olan tek doğulu tipi son tahlilde kendi kendisine felsefî bir açıdan yaklaşmış olan tiptir. Başkaları tarafından düşünülen, tarif edilen ve harekete geçirilen insandır.

(b) "Tema" planında oryantalistler inceledikleri Doğu'nun halklarını, uluslarını ve ülkelerini bir bütün olarak ele almakta ve temelde etnik tiplere bağlı kalmaktadırlar. Bu tutum ise onları er veya geç ırkçılığa sürüklemektedir.

Geleneksel Oryantalistlere göre bazen metafizik deyimlerle çok daha güzel anlatılan bir temel vardır. Bütün yaratıklar bu temel'de bir araya gelirler. Bu temel "tarihî'dir". Zira tarihin derinliklerine iner. Fakat aynı zamanda bu temel "tarih dışıdır" zira bağımsız ve evrim dışı görüntüsü ile bir "etüt" konusu dahi olabilmektedir. Diğer güçler gibi devlet, ulus, halk ve kültür beraberliği içinde tarihî bir gelişim sürdürmekten uzaktır.

Böylece bir "tipoloji"ye ulaşılmış bulunuyor. Bu tipoloji bir realitenin üzerinde yükselmekte fakat tarihten ayrılmaktadır. Elimizde bir *Homo Sinicus* (Çin adamı)' bir *Homo Arabicus* (Arab adamı), (neden bir *Homo Egypticus* vs. değil?) bir *Homo Africanus* (Afrika adamı) var. Normal insan ise tarihin en eski devirlerinden bu yana, yani Yunan çağından beri Avrupa insanıdır. Onse-

> kizinci yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar varlıklı azınlıkların hegemonyasının Marx ve Engels tarafından nasıl açığa çıkarıldığı ve *Anthropocentrisme* (İnsanmerkezciliği kuramı)nın Freud tarafından nasıl parçalandığı görülüyor. Bu "insanmerkezciliği"nin *Européocentrisme* (Avrupa merkezciliği) ile beşeri ve sosyal bilimlerde ve bilhassa Avrupalı olmayan halklarla olan ilişkilerde nasıl beraberlik kurduğu asla inkâr edilemez."[88]

Abdül Malik, bir yirminci yüzyıl sonu "Doğulusunun" da görebileceği şekilde oryantalizmin yukarda tarif edildiği gibi tarihsel bir çıkmaza girdiğini ileri sürüyor. Tüm ondokuzuncu yüzyıl boyunca devam eden ve "varlıklı azınlıkların hegemonyası", "Avrupa merkezciliğe bağlı bir insanmerkezcilik" gibi ağır sonuçlar doğurmuş olan bu olayın ana hatlarını kısaca belirtelim. Onsekizinci yüzyılın son on yıllarını da içine alacak şekilde yaklaşık olarak bir buçuk asır İngiltere ve Fransa bir bilim disiplini sayılan Oryantalizme hâkim oldular. Franz Bopp, Jakob Grimm ve diğerleri tarafından mukayeseli gramer alanında elde edilen büyük filolojik buluşlar, Paris'e ve Londra'ya Doğu'dan getirilen el yazmaları sayesinde olanak kazandı. Tüm oryantalistler istisnasız biçimde kariyerlerine filolog olarak başladılar. Ve filolojik yaratılan devrim Bopp, Silvestre de Sacy, Burnouf ve onların öğrencilerini sahneye çıkardı. Bu kişiler dillerin İndo-Europeen ve Samî örnekleri başta olmak üzere çeşitli ailelere bağlı olduklarına dair bir hipotez'in üzerinde yükselen karşılaştırmalı bir ilim kurdular. Dolayısı ile oryantalizm daha başlangıçta iki noktayı ortaya çıkardı: (a) Avrupa için doğu dillerinin önemi üzerine yeni kurulan bir bilimsel araştırma kavramı. (b) Doğu hakkında yerleşmiş fikirleri asla değiştirmeden bunları bölmek, daha fazla bölmek, tekrar bölmek bu arada hedefi de şaşırmamak, değiştirmemek, şeklini bozmamak ve temel bilimsel kavramları korumak.

Sanskritçesini Paris'te öğrenmiş olan Friedrich Schlegel bu noktaların tamamına ışık tutmaktadır. *Essai sur la langue et la*

philosophie des Indiens(Hintlilerin dilleri ve felsefeleri üzerine deneme)(1808) isimli eserleri yayınladığı günlerde Oryantalizmden vaz geçmiş olmasına rağmen Schlegel bir taraftan Sanskrit ve Farsça diğer yandan Almanca ve Yunanca'nın Sami dilleri, Çince, Amerikanca ve Afrika dillerinden daha ince olduklarını söylemeye devam etmektedir. Ayrıca İndo-Europeen grupta Sami dillerinde olmayan estetik bir basitlik ve yeterlilik vardı. Bu tip yaklaşımlar Schlegel'i rahatsız etmişti halbuki o bir ömür boyu uluslara, ırklara, düşünce biçimlerine ve halklara, heyecanla ele alınacak her konuya hayranlık duymuştu. Bununla birlikte Schlegel eserinin hiçbir yerinde yaşayan Doğu'dan söz açmamaktadır. 1800'de "Romantizmin en yükseğini Doğu'da aramalıyız" derken "*Çakuntala*", "Zend-Avesta" ve "Upanisthad" Doğusunu kasdediyordu. Samilerin dilleri için "yapışkan", "estetikten yoksun", "mekanik" deyimlerini kullanıyor, onların "âlakasız", "aşağılık" ve "geri" olduklarını söylüyordu. Schlegel'in dil ve hayat, tarih ve edebiyat üzerine verdiği konferanslar bu şekilde asla sıkılmadan sarfedilmiş hakaretlerle doludur. İbranice diyor peygamber diline ve Tanrısallığa uygundur, ancak Müslümanlar "ölü ve boş bir Tanrı bilim, eşi görülmemiş ve negatif bir iman" sahibi olmuşlar imiş!...[89]

Schlegel'in kritiklerinin önemli bir kısmında yer alan, Samiler ve diğer aşağı tabaka Doğululara karşı takınılan ırkçı tutum ,o çağda Avrupa'da çok sık görülmektedir. Ancak hiçbir yerde, belki daha sonra ondokuzuncu yüzyılda Darwinci ve kafatasçılarda rastlandığı şekilde bu tutum mukayeseli dilbilim yahut filoloji için hammadde olduğu kadar bir başka bilime yaramamıştır. Diller ve ırklar birbirine ayrılmaz bağlarla bağlıdırlar. Ve "İyi Doğu" uzun zamandan beri unutulmuş bir Hindistan'ın herhangi bir yerinde ve klasik çağlarda yer almıştır. Halbuki "Kötü Doğu" ise bu günkü Asya'da yaşamakta, Kuzey Afrika'da ve İslâm olan her yerde göze çarpmaktadır. Leon Polaskov'un gösterdiği gibi "Aryenler" Avru-

pa ve eski Doğu'nun kıyısında yaşıyorlardı. (Samilerin sadece Yahudiler olmadığını, fakat Müslümanların da Sami olduklarını bilmiyor).[90] "Aryen" mitolojisi kendilerinden daha "geri" olan diğer pek çok toplumu tarihî ve kültürel antropoloji bakımından gerilerde bırakmıştı.

Oryantalizmin entellektüel ve resmî nesebi araştırılacak olursa Gobineau, Renan, Humboldt, Steinthal, Burnouf, Remusat, Palmer, Weil, Dozy, Muir gibi ünlü isimlerden bazıları ortaya çıkacaktır. Bunlara bilimsel dernekleri de ilave etmek gerekir: 1822'de kurulan *Societé Asiatique* (Asya Derneği), 1823'te kurulan *Royal Asiatic Society* (Kraliyet Asya Derneği), 1842'de kurulan *Amerikan Oriental Society* (Amerikan Doğu Derneği) gibi... Ancak böyle bir neseb araştırmasında önemli sayıda bilim kurgu ve gezi notları bir kenara bırakılmak zorunda kalırsa, Doğu'ya ait coğrafî aktüel ve ırkî konular arasında bağlantıyı sağlamış olan ve bilhassa İslâmî Doğu alanında Oryantalist düşünce sisteminin kurulmasına yardımcı olmuş pek çok zengin ve dikkate değer eser ihmal edilmiş sayılacaktır. Goethe, Hugo, Lamartine, Chateaubriand, Kinglake, Nerval, Flaubert, Lane, Burton, Walter Scott, Byron, Vigny, Disraeli, George Eliot, Gautier gibi yazarların ortaya koydukları eserler bu tür çalışmalardır. Bunlara daha sonra, ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında Doughty, Barrés, Loti, T.E. Lawrence, Forster gibi isimleri ilave etmek gerekir. Bu yazarlar Disraeli'nin "Büyük Asya bilinmez" ine yeni görüşler kazandırmışlardır. Bu girişimler sadece Mezopotamya'da, Mısır'da, Suriye ve Türkiye'de girişimler sadece Avrupalı arkeologlar tarafından ölü uygarlıkların bütün doğuda mezarlarını araştırmak değil aynı zamanda bütün Doğu'da coğrafî gerçekleri meydana çıkarmak anlamını taşıyordu.

1918'de yutulan Osmanlı İmparatorluğu hariç Ortadoğu'nun Avrupalılar tarafından tamamı ile ele geçirilişi, ondokuzuncu yüzyılın sonunda bu faaliyeti en son noktasına ulaştırmıştı. Rusya ve

Almanya'nın da belirli birkaç rol oynamasına karşılık bu sırada Büyük Britanya ve Fransa bir kere daha büyük sömürgeci güçler olarak dünyanın karşısına çıkıyordu.[91] Sömürgeleştirmek her şeyden önce tanımak ve sonra çıkarlar yaratmaktı. Bu çıkarlar, ticarî, haberleşmeye ait, dinî, askerî yahut kültürel olabiliyordu. Meselâ İslâm ve İslâm toprağı üzerinde, bir Hıristiyan gücü olan İngiltere, buradan dinî çıkarlar sağlamayı ve bunları uzun süre elinde tutmayı düşünüyordu. Bu çıkarları kollamaya yönelik karışık bir mekanızma kurulmuştu. Bu gaye uğruna yola çıkan: Society for Promoting Christian Knowledge (Hıristiyan bilimin geliştirilmesi Derneği)(1698), Society for the Propagation of the Gospel in Foreignng Parts (İnanmayanlar arasında İncil'i yayma Derneği"(1701) gibi dernekler daha sonra: "Baptist Missionary Society"(1792), "Church Missionary Society"(1799), "British and Foreing Bible Society"(1804) ve "London Society for Promoting Christianity Among the Jews: Yahudiler arasında Hırıstiyanlığı yayma Derneği"(1808) gibi derneklerle yer değiştirmişlerdi. Bütün bu misyonlar açıkça Avrupa'nın genişlemesini hedef tutuyorlardı.[92] Sözü geçen derneklere ticarî ve bilimsel şirketleri, coğrafî bilgileri genişletme vakıflarını, çeviri vakıflarını, Doğu'da kurulan okulları, misyoner teşkilatlarını, konsolosluk bürolarını, fabrikaları, hatta bazen güçlü "menfaat" duygularına dayanan Avrupalı azınlık guruplarını da eklemek gerekir. Neticede sözkonusu tüm çıkarlar büyük bir güç ve emek pahasına korunmaya çalışılıyordu. Buraya kadar kaba taslak bir eskiz çıkarmış bulunuyorum. Oryantalizmin bilimsel şema gelişmesine kişisel karakteristik deneyler ve şahsî duygular ne zaman karışmış ve bunların yardımı ile politik zaferler çağı acaba ne zaman açılmıştır? Burada bir aldatmaca var: Doğu sadece yazılı metinler değildir. Gerard de Nerval 1843 ağustosunun sonunda Théophile Gautier'e şunları yazıyor:

> "Ben zaten krallıktan krallığa, ülkeden ülkeye kâinatın en güzel yerlerini kaybettim, yakında rüyalarımı nereye saklayacağımı bi-

lemeyeceğim... Fakat en çok Mısır için üzülüyorum, keşke o ülkeyi hayallerimden çıkarıp atarak kederli anılarımın arasına gömmeseydim!"[93]

Voyage en Orient (Doğu'ya seyahat)ın yazarı bunları söylüyor. Nerval'in şikayeti Chateaubriand'dan Mark Twain'e kadar Doğu'ya seyahet eden romantiklerin cümlesinde ortak temadır. (Albert Beguin *l'Ame romantique et le Rêve:* (*Romantik ruh ve hayaller* isimli eserinde buna "ihanet etmiş rüya" adını veriyor.) Goethe'nin *Mahometsgesang* yahut Hugo'nun *Adieux de l'hôtesse arabe* adını taşıyan eserlerinde gerçek ve yeryüzünde yaşayan Doğu hakkında bütün nakledilenler aşağılayıcı bir yorumdan ibarettir. Modern Doğu'ya ait anılar yazarın hayalleri ile bir cins çatışmadır. Gerçekler zorlayınca hayal, Avrupa tarafından uydurulmuş Doğu'nun en uygun yerine derhal gönderilir. Nerval birgün Gautier'e "Doğu'yu hiç görmemiş bir insan için bir lotüs sadece bir lotüstür, benim için ise bir baş soğandır" demiştir. Modern. Doğu hakkında yazı yazmak ya metinlerden toplanan bilgileri altüst ederek açığa çıkarmak yahut da Hugo'nun *Orientales* (Doğulular)ının önsözünde belirttiği Doğu'ya yaklaşmaktır. O Doğu'yu Hugo şöyle anlatıyor: "Doğu ister hayal ister düşünce olsun şu sırada genel bir uğraşı oldu."[94]

Kişisel sıkıntılar ve genel kanıların ötesinde oryantalist duygusallıktan söz açılacaksa tabiatıyla bazı düşünce gelenekleri ve özel duygular sözkonusu olacaktır. Doğu hakkında genel bilgileri sıralamakla birlikte pek çok yazar kendi öz deneylerini konuşturmaktadır. Denebilir ki herkes konuya kendi açısında yaklaşıyor... Walter Scott'un "Richard en Palestine" (*The Talisman* 1825) isimli eserinde sir Kenneth bir Arab ile Suriye çölünde bir yerde teke tek döğüşmektedir. Kavga tarafların kuvvetlerinin denk olduğu kadar sürer. Haçlı ve Selahaddin'den başkası olmadığı anlaşılan düşmanı daha sonra söyleşiye oturduklarında Hrıstiyan herşeye rağmen düşmanının kötü bir insan olmadığını anlar fakat yine şun-

ları söyler:

> "Sizin kör ırkınızın karanlıkların içinden geldiğini biliyordum, eğer öyle olmasaydınız bu mutlu Filistin toprağında bu kadar uyanık asker karşısında bir an dahi tutunamazdınız. Yanlız sana söylemiyorum, senin halkına ve senin dinine sesleniyorum, garib olan şudur ki sadece şeytanî bir ruh taşımıyor ayrıca bunu zafer olarak ilan ediyorsunuz.[95]

Gerçekten Arab neseb çizgisinin İblis'e uzandığını iftiharla söylemektedir. İblis ise bir cins şeytan'dan başkası değildir. Fakat burada ilginç olan şudur ki Walter Scott "Ortaçağ" sahnesini yazarken hıristiyanı Müslümana ondokuzuncu yüzyıl Avrupalısının kabul edemiyeceği biçimde saldırtmaktan çekinmediği gibi aynı zamanda "yanlız sana söylemiyorum" cümlesi ile bir halkın "tamamını" mahkûm etmektedir. Walter Scott İslâm uzmanı değildir. (*Richard en Palestine* (Richard Filistin'de) isimli eserinde İslâm ve Selahaddin konularında H.A.R. Gibb'in etkisinde kalmasına rağmen...)[96] Bununla birlikte "İblis" motifini kullanarak büyük bir genişliğe kavuşmakta ve onu inananlar için bir kahraman haline sokmaktadır. Scott bilgilerini muhtemelen Byron ve Beckford'dan alıyordu. Burada şunu göstermekle yetiniyoruz ki: en doğal gerçeklerin açıkça gözler önünde serili oluşuna rağmen Doğu'nun konularını yorumlarken takınılan genel karakter, bugün de varlığını büyük bir güçle korumaktadır. Sanki bir yerde üzerinde "Doğu" yazılan bir kutu var ve Batılıların Doğu hakkında uyguladıkları tüm otoriter tavırlar, isimsiz ve alışılmış davranış biçimleri hiçbir şey düşünülmeden onun içine atılıyor, diğer yandan ise hikayecilerin geleneksel metinlerine bağlı kalınarak Doğu'da bilinmiş tecrübelerin konuşulduğu ve umumun faydası gözeten kutunun tamamı ile ötesinde bir başka âlem yaşamıştı... Scott'un düzenlediği metnin yapısı dahi birbirine sıkıca bağlı olan bu iki olguyu ortaya çıkarmaktadır. Zira üzerinde çalışılan alan, özel bir örnek için dahi olsa, konuyu çok önceden dar kalıplar içinde sınırlan-

dırmış bulunmaktadır. Eğer özel örnek çok uzaklara ulaşabilse, eğer bir Doğulu kişi çok geniş bir anlamda etrafım çeviren engelleri aşabilse, yine de "birinci" planda o bir Doğulu, "ikinci" planda bir insanoğlu ve "nihayet" yeni bir Doğulu'dur.

"Oryantal: Doğulu"nun daha geniş bir tanımı daha ilginç sonuçlar çıkarmaktadır: Disraeli'nin Doğu hevesi başlangıçta 1831'de yaptığı bir seyahatte ortaya çıkmıştı... Kahire'de şunları yazıyordu: "Bu arada gözlerim ve aklım bizim gerçek görünüşümüzle uyum sağlayamayan bir yücelik yüzünden ızdırap çekiyor..."[97] Büyüklük ve genel görüntüler Disraeli'ye olayların ötesinde bir duygu vermekte ve onu yaşanan gerçeklerin karşısında sıkıntıya sürüklemektedir. "*Tancred*" isimli romanı ırkî ve coğrafî uydurmalarla doludur. Sidonia "Doğu ve onun ırkları üzerine saygı eksilmedikçe her şey ırk meselesidir" diye beyanat verir. Burada, bizi ilgilendiren örnek içinde Dürziler, Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler kolayca birbirleri ile bağdaştırılmaktadırlar. Romanda birisi gülerek "Araplar ata binmiş yahudilerden başka bir şey değildir..." der. Her şey Doğuluların kalplerinin derinliklerinde yatarmış... Bu anlayışı göre ahenk kategoriler ve bunların muhtevasında değil genel kategorilerdedir. Bir Doğulu Doğu'da yaşar, Doğu tembelliği içinde ömür sürer, Doğu bağnazlığına batmış biçimde, Doğu despotizmi ve Doğu duygusallığına gömülüdür. Marx, Disraeli, Burton ve Nerval gibi biri ile hiç ilgisi olmayan yazarlar, bu genellemelerden hareketle, hiç soru sormadan, birbirlerinin dediğini de anlayarak aralarında uzun tartışmalara girişmişlerdir.

Bu gönülsüzlüklere ve bu genel fikirlere (Şizofreni demek istiyorum) bir nokta daha eklemek mümkündür. Yaratılan umumi atmosferi ile Doğu garipliklerin bir başka şekline hizmette bulunabilir. Eğer Doğu'lu kendi kişisel gayretleri ile genel kategorilerin dışına çıkamıyor yahut bunları sarsamıyorsa kendi tuhaflıklarına anlam veren durumundan istifade edebilir. İşte bir örnek: Flaubert

Doğu sahnesini şöyle tarif ediyor:

> "Mehmet Ali'nin soytarısı birgün kalabalığı eğlendirmek için Kahire'de pazar yerinde bir kadını yakaladı ve bir dükkanın kenarına sıkıştırarak onunla herkesin gözü önünde cinsel ilişkide bulundu. O sırada dükkancı sukûnetle piposunu içiyordu. Kahire'den Şubra'ya giden yol üzerinde bir zamanlar genç bir adam vardı herkesin gözü önünde "ırı yarı" bir maymunun altına yatar onunla cinsel ilişkide bulunur böylece halkı güldürürdü.
>
> Son günlerde bir dilenci öldü, aptalın biri idi. Buna rağmen halk onun kutsal olduğuna inanırdı, kendisini Tanrıya yakın sayarlardı. Bütün Müslüman kadınlar onun yanına gider ve onu idrarları ile kirletirlerdi, sonunda bitkin düştü ve öldü. Sabahtan akşama kadar hareket halinde cinsel organı ile gezer terbiyesizlik ederdi.
>
> Kahire'de tamamı ile çıplak dolaşan bir molla vardı, bir takke kafasında, bir takke cinsel organının üzerinde taşırdı, çiş edeceği zaman cinsel organının üzerindeki takkeyi çıkarırdı, bu sırada çocuğu olmayan kadınlar yanına yaklaşarak idrarının altına yatarlar ve ellerini yüzlerini yıkarlardı."(98)

Flaubert bunları anlatırken çok özel konular olduklarını ilave etmeyi unutmuyor. "Burada her şey dövülen köle, suratsız kadın satıcısı, hırsız tâcir çok genç, çok gerçek ve çok cana yakın..." diyor. Bilinen bu düşünceler Doğu'da bir başka anlam kazanmaktadır. Ancak bütün bunlar sadece kendi yerinde sevimli ve "taşınamaz" cinsten değerlerdir. Doğu'ya uzaktan bakan onun bir miktar saldırgan tarafını görmekle birlikte (hiçbir zaman tam saldırgan değil...) büyük orijinalliğinin de bu niteliğinden doğduğunu bilmek zorundadır. Doğu'yu turist duyguları içinde ziyaret eden bir Avrupalı her zaman bir gözlemci, fakat asla Doğu'lu değildir. Daima olayların dışında, kopuk ve "Mısır'ın Tasviri"nde olduğu gibi, herzaman "Garip zevkler"le karşılaşmaya hazırdır. Doğu onun gözünde "Garipliğin" canlı bir tablosu olur.

Ve bu tablo, tamamı ile anlaşılır biçimde metinler için özel bir tema şekline girer. Böylece devre tamamlanmıştır. Başlangıçta

metinler aracılığı ile tanınmak istenmeyen Doğu, üzerinde disiplinli bir edebiyat oluşturulan bir varlık olup çıkar. Artık tuhaflıkları açıklanabilecektir, anlaşılmayan konular anlaşılır hale getirilecektir, tehlikesi ortadan kaldırılacaktır. Bu arada hakkında yapılan genellemeler, ziyaretten sonra duyulan soğukluk, bir sonuca ulaştırılamayan anlamsızlıkları ustaca gizlenecek, daha önce söylenmişlerin arasına saklanacaktır. Bu açıdan örneğin Ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başlangıcı Oryantalistleri için İslâm, tamamı ile Doğuludur.

Carl Becker'e göre İslâm Hellenik geleneği temsil ettiği halde (genellemenin dehşetine dikkat ediniz...) Yunan Hümanizmasını ne anlayabilmiş ne de ondan yararlanabilmiştir. Üstelik İslâmı anlayabilmek için onu bilhassa "orijinal" bir din olarak değil fakat aynı zamanda Yunan felsefesinin Doğu'da başarısız bir denemesi olarak görmek gerekir, zira bu deneme Rönesans Avrupasında olduğu gibi Hellenistik geleneğin yaratıcı yönüne gereken değeri vermemişti.[99]

Modern Fransız Oryantalistlerinin belki en çok tanınmış ve en fazla etki uyandırmış olanı Louis Massignon'a göre ise İslâm, Hıristiyan yeniden doğuşunun sitematik bir itirazıdır. Bu dinin kahramanı ise ne Hz. Muhammed ne de İbni Rüşt olmayıp bizzat İslâmın yeniden doğuşunu kendi vücudu ile kanıtlamaya uğraşırken bağnaz müslümanlar tarafından idam edilen İslâm evliyası el–Hallac'tır[100]. Becker ve Massignon araştırmaları sırasında Doğu'nun gerçek yüzünü bir kenara bırakmışlar hatta onu Batı kafasına uydurabilmek için "negatif" davranışlarda bulunmuşlardır. Hz. Muhammed itilmiş onun yerine Hallac sahneye çıkarılmıştır. Zira Hallac Hz. İsa'ya daha çok benzemektedir.

Doğu'yu yargılayabilmek için Modern Oryantalistin kendisinin dışında bir yardımcısı yoktur, inandığı ve ileri sürdüğü gibi objektif de değildir. İnsanlar hakkında düşündükleri, profesyonel faaliyetinin tümünü örten sempati yoksunu duyguların ışığında ge-

lişmiştir. Burada tanımını yapmaya çalıştığımız Oryantalizm'in ağır baskısı altındadır. Bilgi ve iktidar arasında uzanan kesintisiz bir doğrultu, Avrupa devlet adamı veya Batılı yetkiliyi yine Batılı oryantalistlerle bir arada tutar. Her iki insan Doğu sahnesini birlikte oluştururlar.

Birinci dünya savaşının sonunda Afrika ve Doğu, Batı için entellektüel bir görüntü taşımaktan çok, özellikleri olan bir kara parçası idi. Oryantalizm alanı İmparatorlukların alanları ile tam bir bütünlük içinde bulunuyordu. Ve bu kesin bütünlük, düşünce tarihi ve Doğu'yu ilgilendiren Batı davranışları içinde ilk ve en büyük krizi yarattı. Sözkonusu kriz halen devam etmektedir.

1920 yılından itibaren üçüncü dünyanın bir ucundan diğerine imparatorluklara ve emperyalizme karşı gelişen direniş, tartışmalı bir bilimsel güç kazandı. 1955'te toplanan Bandung Konferansı ise Doğu'nun bir bütün halinde Batı İmparatorluklarına karşı özgürlüğünü elde ettiği, tarihin en önemli politik girişimidir. Ancak Doğu bu konferanstan sonra Birleşik Amerika ve Sovyetler Birliğinin teşkil ettiği yeni bir emperyalist güç dengesi ile karşılaşıyordu. Yeni gelişen Üçüncü Dünya değerleri içinde kendi eski "Doğu"sunu bulamayan Oryantalizm ise tahrikçi ve politik bilince varmış değişik bir Doğu ile yüz yüze gelmişti. Oryantalizm bir seçeneğin önünde idi: Ya hiçbir şey olmamış gibi yoluna devam edecek yahut da eski tavırları yeni koşullara uyduracaktı. Doğu'nun hiç değişmediğini zanneden Oryantalist ise yeni'yi basit bir "ihanet" sayacaktı. Diğer bir revizyonist görüş ise Oryantalizmden tamamı ile vaz geçmekti, ancak bu davranış biçimi pek az kimse tarafından benimsenmişti.

Abdül Mâlik'e göre bu kriz'in işareti, sadece eski Doğu sömürgelerinde "kulluğa yarar" ırkların uyuşuk ve kaderci tablolarını çizen Oryantalist fikirleri baştan sona altüst eden ulusal özgürlük savaşları değildir. Fakat bu işaret aynı zamanda uzmanların ve büyük halk kitlelerinin Oryantalizm bilimi ile bu bilimin konu

edindiği olaylar arasındaki uyuşmazlığı fark etmeleridir. Bu sırada Oryantalizmin bütün düşünceleri, kavramları, metot ve araçları gün ışığına çıkmıştır.[101] Renan'dan Goldziher'e, Macdonald'dan von Grunebaum'a, Gibb'den Bernard Lewis'a kadar bütün Oryantalistler İslâm'ı bir "Kültürel Sentez" (P.M. Holt'un deyimi) olarak görüyor ve İslâm halklarını ekonomi, sosyoloji ve politika'nın dışında bir etüt konusu olarak düşünüyorlardı. Oryantalizm için İslâm Renan'ın ilk eserinde göze çarpan şekli ile beliriyordu. Renan: İslâmı iyi anlayabilmek için onu "çadır ve aşiret çağına geri götürmek gerekir..." diyordu. Sömürgeciliğin etkileri, tarihî gelişmenin sonuçları gibi konular Oryantalistler için uykudan uyanmış çocuğun yakalayarak öldürdüğü yahut salıverdiği sinek kadar değerli idi. Bunlar asıl İslâmı tanıyabilmek için asla ciddi bir araştırma konusu olmamıştı.

H.A.R. Gibb'in uğraştığı konular Oryantalizmin modern doğu'da baş vurduğu iki yaklaşım biçiminin canlı örneğidir. Gibb 1945'te Şikago üniversitesinde mukayeseli dinler hakkında *Haskell Lecture*'sini okumuştu. Anlattığı dünyanın, birinci dünya savaşından önce Balfour ve Cromer'in yaşadığı dünya ile ilgisi yoktu. Birkaç ihtilal, iki cihan savaşı, sayısız politik ve sosyal değişme 1945'in gerçeklerini, üzerinde tartışılmaz yenilikler, hatta felaketlerle bezenmiş olarak gözler önüne seriyordu. Bununla birlikte Gibb konferanslarını *Modern Trends in İslâm* (İslâm'da Modern Eğilimler) adı altında şöylece açıyordu:

> "Arab uygarlığını inceleyen bir kişi, Arab edebiyatının bazı dallarının taşıdığı hayal gücü ile bu ürünlerin anlatım yeteneği, temel mantık verileri ve bilgeliği arasındaki çarpıcı kontrası derhal farkeder. Şurası bir gerçektir ki Müslüman halkların arasında büyük filozoflar yetişmiştir; bunların bazıları Araptır, fakat sayıları azdır. Arab zekâsı ister dış dünya ile ilişkili olsun, ister düşünce dünyasına kapanmış olsun somut ve kişisel olayların etkisi dışında de-

rin duygular üretemez. Öyle zannediyorum ki profesör Macdonald'ın, Doğu'nun karakteristik özelliği olarak ileri sürdüğü "Kanun kavramı yoksunluğu"nun arkasında yatan temel faktör budur.

Bu nokta aynı zamanda Batılı bir öğrencinin büyük zorlukla yakalayabildiği (Oryantalizmin ona öğretebildiği kadar...) bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır: "Aydın gerçekçilik olayında" Müslüman'ın yeri. Gerçekçi düşünce şekli ve faydacı ahlak gibi kökleri birbirinden ayrılmayan konuların itilmesi, Müslüman dincilerinin sadece "karanlıkçılığı"nı değil aynı zamanda Arab hayal gücündeki kopukluğu gösterir."[102]

İşte tamamı ile Oryantalizm... Kitabının geri kalan kısmını karakterize eden, İslâmın kurumsal yönü ile ilgili ulaşılmaz bilgi hazinesi göz önüne alınsa dahi, Gibb'in başlangıçta verdiği örnekler modern islâmı tanımak isteyen bir kişi için aşılmaz engellerdir. "İle" kelimesi tamamı ile ortadan kalkarsa "Fark" ne anlam ifade edecektir? Bize bir kere daha Müslüman Doğuluya gözlerimizi çevirerek, onun dünyasındaki "farkların" yedinci yüzyıldan öteye geçmediğini hatırlamamız önerilmiyor mu? İslâm kendi büneysinde büyük bir bilgi hazinesi ve ulaşılmaz kültürel zenginlikler taşıyorsa Gibb'in bu düşmanlığı nereden geliyor? İslâm ardı arkası kesilmeyen zayıflıkları yüzünden daha başlangıçta insanlığa ihanet etmişse Oryantalist bütün gücünü kullanarak İslamın yenileştirilmesini önleyecektir; zira ona göre reform bir ihanettir. Gibb'in tezi tam anlamı ile budur. Oryantalist, modern dünyada kendisini bağlayan zincirlerin ötesine nasıl kayacaktır? Durum "Kral Lear"de "Deli"nin sözlerini andırıyor."Doğruyu söylersem beni kırbaçlamak istiyorlar,yalan söylersem sen beni kırbaçlatmak istiyorsun, bazen de ağzımı açmadığım için kırbaçlanıyorum."

Bu olaydan onsekiz yıl sonra Gibb İngiliz yurttaşlarına sesleniyordu. Ancak bu defa Harvard'da Ortadoğu Araştırmaları Merkezi direktörü olarak söz alıyor ve teması "*Area Studies Reconsidered:* Kültürel alanları yeniden düzenleme" adını taşıyordu. Diğer

fikirlerinin yanında en ilginç olanı "Oryantalizm Oryantalistlere bırakılmayacak kadar önemlidir..." şeklinde idi. Bu beyan tarzı Oryantalistlere açılan yeni yaklaşım (Alternatif'in ikinci kolu) biçimini sergiliyor "*Modern Trends*'de olduğu gibi önceki yaklaşımın yolunda geleneksel görüntüden ayrılmıyordu. "Kültürel alanları yeniden düzenleme" fikrinde Gibb'in formülü değişmemişti. Öğrencileri "genel hayatın ve iş hayatının" gereklerine hazırlamakla yükümlü uzmanları hedef tutuyordu. Gibb "şimdi bize lâzım olan, geleneksel bir Oryantalist ve ona eklenen ve onunla birlikte çalışacak olan insanî bilimler uzmanıdır..." diyordu. Bu iki uzman araştırmalarını bilimsel. "disiplinlerini" birleştirerek sürdüreceklerdi. Bu arada geleneksel Oryantalist Doğu hakkında modası geçmiş bir bilgi getirmeyecekti, onun görevi bu konuya henüz eğilmiş çalışma arkadaşlarına "kültürel alanları" işaret etmek ve "Batı politik kuruluşlarında yer alan psikoloji ve mekanizma deneyini Asya'da ortaya çıkan yeni durumlara uydurmaktı, bu gerçek bir Valt Disney olayı idi."[103] Pratikte Doğulular eğer sömürgecilerin işgaline karşı direniyorlarsa, (bir "Disneyci" tehlikeye düşmemek için...) "Onlar self-government- Kendini yönetme" "prensibini hiçbir zaman bizim gibi anlayamadılar" diyebilirdiniz. Bazı Doğulular da diğerleri uyguladıkları halde kendileri ırk ayırımına karşı çıktıklarında "Aslında hepsi aynı Doğulu..." şeklinde konuşabilirdiniz. Ve sınıfların çıkarları, politik durumlar, ekonomik faktörler gibi konuların cümlesi devre dışı kalırdı. Yahut da Bernard Lewis'le birlikte, Filistinli Arablar topraklarının İsrailliler tarafından işgali ve ele geçirilmesi karşısında direnişe geçtiklerinde bu hareketin "İslâma geri dönüş" olduğunu ileri sürebilirdiniz. Veya bu davranışın, çağdaş bir Oryantalistin kaleminden döküldüğü şekli ile İslamiyetin, İslâm olmayan kavimlere karşı duruşu olduğuna inanabilir,[104] yedinci yüzyıldan kalma bir İslâm prensibinin hâlâ yaşadığını görebilirdiniz. Tarih, Politika ve Ekonomi'nin hiç değeri yoktur. İslâm İslâm'dır. Doğu Doğudur. Şimdi sol ve sağ, dev-

rim ve değişkenlik üzerine ne düşünmüşseniz hepsini Disneyland'a taşıyınız. Buna benzer faydasız tartışmalar, yersiz açıklamalar, neticesiz konuşmalar tarihçiler, sosyologlar, iktisatçılar ve beşerî ilimler dallarında çalışan bütün diğer bilim adamları için bir kenara bırakılmışsa da Oryantalizm'in tutumu bu değildir. Bu sonuç oldukça doğaldır zira iddia ettiği konuların yanında Oryantalizm hiçbir fikre hiçbir davranışa kendi derin soğukkanlılığını çarpıtma olanağı tanımamıştır. Ancak bugünün Oryantalistleri-yahut yeni adı ile "Kültürel alan uzmanları" linguistik-dil alanında hareketsizce hapsedilmiş kişiler değillerdir. Tam tersine Gibb'in önerilerinden faydalanmışlardır. Çoğu Harold Lasswell'in deyimi ile "Siyasal ilimler" bölümünde yer alan "uzmanlar" ve "danışmanlarla" sıkı işbirliği içine girmişlerdir.[105] Böylece askeri gücün nizam sağlamada ortaya koyduğu imkânlar içinde örneğin bir "ulusal karakter analizleri" uzmanı ile bir "islâmi kuruluşlar" uzmanının gerçekleştirdikleri işbirliği olanaklarının ulusal güvenlik açısından üstün değeri anlaşılmıştır. Bütün bunların ötesinde Batı, İkinci Dünya savaşından bu yana Doğu'nun (Afrikalı, Asyalı ve geri kalmış) tam saf ve çaresiz ırklarının bir araya gelişinden doğmuş dehşetli bir düşman cephe ile karşı karşıya kalmıştır. Böylece Batı Doğuluların mantık dışı düşünce yapıları ile oyun oynamaktan başka savunma yolu bulamamış ve bu noktada bir Oryantalist çok büyük değer kazanmıştır. Bundan daha iyisi düşünülemezdi! OTASE gibi büyük ittifaklara yol açan teknik gelişmeler bu sırada meydana gelmiş ve o zamana kadar edinilen tecrübelerden geniş ölçüde yararlanılmıştır. İslâm Doğu'nun büyük evrimi böylece başlamaktadır. Sosyologlar bize Arabların kendilerini kulaktan yayılan bilgilere bağladıklarını haber verirken[106] iktisatçılar da ne kapitalizmin ne de sosyalizmin modern İslam'a yarayacak etiketler olmadığını beyan etmektedirler.[107] Anlaşıldığına göre anti-sömürgecilik Doğu dünyasını silip süpürmekte ve aynı zamanda bir araya getirmektedir. Oryantalizm bütün bunları sadece zararlı de-

ğil aynı zamanda Batı Demokrasileri için "hakaret" edici olarak yorumlamaktadır. Böylece dünya ciddi problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Oldukça geniş ve tehlikesi açıkça belli olan bu problemlerin arasında nükleer felâket, enerji kaynaklarının tükenişi, eşitlik için şimdiye kadar görülmedik şekilde verilen mücadele, göze çarpanlar arasındadır. Karikatürlere konu olan Doğu halklarına adalet ve ekonomik özgürlük istekleri bu güne kadar sadece yarı-bilgili teknokratlara dayanan politikacılar tarafından istismar edilirken, bugün aynı politikacılar süper bilgilerle donatılmış Oryantalistlerden meded ummaktadırlar. Hükümet kademesinde adı efsanelere karışmış ünlü Arab uzmanları Arabların dünyayı paylaşma planlarına karşı çıkmaktadırlar. Sözünde durmayan Çinliler, yarı çıprak Hintliler ve miskin Müslümanlar Batılıların artıkları ile geçinen Akbabalar olarak ileri sürülmekte ve kontroldan çıktıkları anda "komünist"likle yahut "Doğu bağnazlığı" ile itham edilmektedirler. Bunların arasındaki fark fazla derin değildir.

Günümüzün Oryantalistlerinin bu tutumu gazeteleri ve halkın kafasını ağzına kadar dolduruyor... Meselâ Arabları deveye binmiş teröristler olarak görüyorlar. Onlar için Arablar kıvrık burunlarını ve zehirli dillerini her şeye uzatan ve ulaştıkları haksız zenginlik yüzünden gerçek uygarlık yoluna set çeken luzumsuz yaratıklardır. Gizli yahut açık biçimde Batı, tüketicilerinin çok az bir kalabalık teşkil etseler dahi dünyanın zenginliklerinin büyük bir kısmına sahip olmaya ve bunları kullanmaya hakları olduğunu ileri sürmektedirler. Neden? Zira Doğuluların aksine kendileri gerçek insanoğludur... Bu durumu Enver Abdülmâlik'in "Varlıklı azınlıkların hegemonyası" ve "Avrupa merkezciliğe bağlı insan merkezciliği" sözcüklerinden daha iyi ifade edecek hiçbir cümle yoktur. Burjuva sınıfına bağlı bir Batılı, beyaz dünyayı sadece yönetmeye değil ayrıca ona sahip olmaya da hakkı olduğunu zannetmektedir. Zira bu kişi diğerleri için "pek bizim kadar insan değiller..." diyor. Yeryüzünden bundan daha "gayri-insanî" bir düşünce

şekli olamaz. Oryantalizmin sınırları, daha önce de belirttiğim gibi bir bakıma bir başka kültür, bir başka halk ve bir başka coğrafya kavramları ortaya çıktığında gözler önüne seriliyor... Ancak Oryantalizm bir adım daha atmıştır: Doğu, varlığı sadece Batı'ya yarayacak bir şey değil fakat diğer yandan zaman ve zeminle sınırlı bir olaydır. Doğu'nun yazılı belgelerde ortaya çıkan büyük uygarlık çağları kültürel, politik ve sosyal tarih açısından Batı'nın bir tepkisidir. Batı ilaç,Doğu hastadır. Batı, Doğu sahnesinde görülen her şeyin seyircisi, yargıcı ve jurisidir. Bununla birlikte eğer tarih, yirminci yüzyıl içinde Doğu'da, şaşmaz bir değişikliğin varlığını haber verdi ise Oryantalistin ağzı bir karış açık kalabilecektir.

Doğu'da yeni şefler, yeni aydın sınıflar ve yeni siyasî sorumlular, kendilerinden önce gelenlerin yaptıkları işlerden ders almaları gerektiğini anlamışlardır. Ayrıca bu kişiler geçen zamanlar içinde meydana gelen yapısal ve kurumsal değişikliklerin farkına varmışlardır. Böylece bu insanlar ülkelerinin geleceğini şimdi daha hür fikirlerle düşünme yeteneğine sahip bulunmaktadırlar. Beri yanda aynı insanlar birbirlerine eskiye oranla daha fazla güvenmektedirler. Ve daha az saldırgandırlar. Artık Batı'nın görünmeyen juri'sinden uygun bir karar çıkarma ümidi ile hareket etmemektedirler. Batı ile konuşmuyorlar, kendi yurttaşları ile konuşuyorlar.[108]

Hazırladığı metinlerin böyle bir sonuca ulaşmaya yarar olmadığını pek iyi bilen Oryantalist durumu yorumlayabilmek için çeşitli çarelere baş vurmaktadır. Ona göre Doğu'ya ya dışardan gelen bir tahrik var yahut da işler kötü yönetiliyor... *The Cambridge History of İslâm* dahil, İslâmı ele alan sayısız Oryantalist metinlerin hiç biri, 1948'den bu yana Mısır'da, Filistin'de, Irak'ta, Suriye'de ve Lübnan'da yahut Yemen'de meydana gelen olayları okuyucularına anlatabilme yeteneğine sahip olamamıştır. İslam üzerine yaratılmış doğmalar hiçbir işe yaramayıp Oryantalizmin en büyük ustaları dahi çaresiz kalınca, iyi satış yapan bir takım yeni bil-

gilere baş vurulmuş ve cümlesi Doğu kokusu taşıyan "siyasî denge", "Modernleşme", "kurumsal gelişme" gibi sözcükler ön sıraları işgal etmiştir. Ancak bütün bunlar genişlemekte olan uçurumun kapanmasına yol açmamış tam tersine Doğu ile Batı'yı ayıran tehlikeli fark büyümeye devam etmiştir. İçinde yaşadığımız kriz, dramatik bir biçimde, metinlerle gerçekler arasındaki ayrıcalığı gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte, Oryantalizmin bu etüdü sırasında sadece bu konuya yol açan temel kavramları ortaya çıkarmak değil aynı zamanda konunun değeri üzerinde düşünceler yaratmak istiyoruz. Zira bugün yaşayan aydın çevreler çok yakından ilgili oldukları bu dünyanın bir kısmı hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları takdirde gerçeklerden kaçmış olacaklarını haklı olarak ileriye sürmektedirler. İnsanî bilgiler üzerinde çalışan uzmanlar çoğu zaman dikkatlerini ayrıntılı araştırma konularına yöneltmişlerdir. Bu yüzden sözü geçen uzmanlar, bir dünyanın sınırlaması kolay küçük parçaları yerine bütünü ile uğraşan Oryantalizm disiplini gibi bir konuyu ne görmüşler ne de öğrenmişlerdir. Bununla birlikte Oryantalizm "Tarih", "Edebiyat", "İnsanî bilgiler" gibi ilim dallarının çeşitli bölümlerinden de yararlanmış, tarihsel ve genel konular içinde gerçeği aramaya devam etmiştir. Bu günün aydın insanı Oryantalizmden faydalanmak istediği sırada, bir ilmin konuları luzumunda nasıl sınırlandırdığını yahut nasıl genişlettiğini tüm açıklığı ile öğrenecek, insanı nasıl görmesi gerektiğine karar verecektir. Bütün bu faaliyeti için metinlerin, çeşitli görüş farklarının, metot ve disiplinlerin nasıl doğduğu, büyüdüğü, geliştiği ve nasıl dejenere olduğunu fark edilebilir. (Yeats buna "kalp sıkışıklığı" adını veriyor.) Oryantalizmi incelemek aynı zamanda tarihin Doğu konusunda ortaya koyduğu metodoloji problemlerini ele alma yolunda entellektüel çareler aramaktır. Fakat biz herşeyden önce Oryantalizmin sınırları, deneyleri ve temel yapısının özellikleri ile hangi insanî değerleri ortadan kaldırdığını göstermek zorundayız.

II

Düzenlenen ve tekrar düzenlenen oryantalizm

Bundan kırk yıl önce Nakib ül Eşraf Seyid Ömer kızlarından birini evlendirdiği sırada düğün alayının önünde genç bir adam yürüyordu. Bu insan karnını yararak barsaklarını çıkarmış ve bunları gümüş bir tepsinin içine koymuştu. Düğün alayı sona erdi ve adam bağırsaklarını topladı. Günlerce yataktan çıkmadı. Bu delice ve sevimsiz gösterinin yaralarının kapanmasını bekledi.

EDWARD WİLLİAM LANE
Preface Historique (1809) á la Description de l'Egypte. "An account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians" (Modern Mısırlının gelenek ve görenekleri hakkında)

"İstanbul'da bir ihtilâl yahut arka arkaya gele-

cek parçalanmalar yüzünden bu imparatorluk dağıldığı takdirde, Avrupa devletlerinden her biri, kongrenin uygun gördüğü biçimde İmparatorluğun bir parçasını himayeleri altına alacaklar. Himaye altına alınmış bu toprağın tarifi, sınırları, alanı, komşuları ile ilişkileri, güvenliği, dinî bütünlüğü, gelenekleri ve çıkarları egemen devletin arzuları doğrultusunda yorumlanacak. Bu egemenlik kavramı Avrupa hukukunun bir parçası olarak toprağın yahut kıyının bir bölümünü ele geçirerek buraya açık bir şehir yahut bir Avrupa kolonisi yahut da bir ticaret limanı veya iskelesi haline getirme hakkı anlamını taşıyacak. Her devletin kendi himayesi altında yaşayan ülkeye uygulayacağı politika silahlı ve uygarlık aşılayıcı bir baskı aracı olmaktan öteye geçmeyecek. O ülkenin varlığı ve ulusal bütünlüğü böylece kendisinden daha üstün bir ulusun bayrağı altında garantiye alınacak."

ALPHONSE de LAMARTİNE,
Voyage en Orient (Doğu'ya seyahat)

Sınırları yeniden çizme, problemleri yeniden tarif etme, dini laikleştirme

Gustave Flaubert 1880'de öldü. Bilgi'nin çöküşü ve insanî gayretlerin anlamsızlığı üzerine roman tarzında düşündüğü "*Bouvard et Pécuchet*" isimli "ansiklopedi komik"ini bitirememişti. Bununla birlikte projenin ana hatları bellidir. Romanın bol teferruatlı başlangıcı durumu ortaya koyar. Hikayenin iki kahramanı burjuva sınıfının temsilcileridir. İçlerinden biri beklenmedik şekilde cüsseli bir mirasa konmuştur. Kırda bir mâlikhaneye çekilir ve "Canımız ne istiyorsa onu yapacağız..." der. Olayın bundan sonraki kısmında Flaubert, herşeyi yapmak isteyen Bouvard ve Pécuchet'nin ziraat, tarih, kimya, eğitim, arkeoloji ve edebiyat alanlarında pratik ve teorik bir gezintiye çıktıklarını ve girdikleri her işte büyük başarı kazandıklarını anlatıyor. Bilgi tarlalarında zaman ve mekân içinde seyahat eden efsaneleşmiş kahramanları andırmaktadırlar. Bununla birlikte her türlü ümitsizlik, uyumsuzluk, felâket ve hayâl kırıklığı gibi her amatör deha'nın başına gele-

bilecek duyguları da tatmışlardır. Aslında içinde dolaştıkları, bütünü ile ondokuzuncu yüzyılın yıkılmış hayalleridir. Charles Morazé'nin deyimi ile "İşgalci burjuvalar" bu hayallerin içinde kendi öz beceriksizliklerinin henüz iniltileri kesilmemiş kurbanlarını aramaktadırlar. Tüm heyecanları sıkıntılı bir klişe, bütün bildikleri ümitle yetenek arasında bir kargaşalık, tüm uğraşıları yıkıntı ve üzüntüdür.

Bu ümitsizlik tablosunu tamamlamak için Flaubert'in yazdıkları arasında iki tema bizim için özel bir değer taşımaktadır. Romanda iki insan insanlığın geleceğini tartışırlar. Pécuchet bu geleceği "Karanlık" görmektedir. Bouvard ise "Mutlu" olduğunu ileri sürmektedir.

> "Modern insan ilerleyiş yolundadır. Avrupa Asya tarafından kurtarılacaktır. Tarihin kanunu gereği uygarlık Doğu'dan Batı'ya yürümektedir. İki insanlık sonunda birbirinin içinde eriyecektir."[1]

Bu sözler iki insanın içinden geçeceği yeni bir heyecan ve ümitsizlik dalgasının başlangıcını ortaya sermektedir. Flaubert daha sonra bütün diğer projeler gibi Bouvard'ın bu düşüncesinin de sonuca ulaşmadığını anlatıyor... Hayaller bir hamlede gerçeklerin karşısında erimiş ve jandarmalar sahneye çıkarak Bouvard'ı suçlamışlardır.

Birkaç satır ilerde bizi ilgilendiren ikinci tema ortaya çıkıyor: Romanın iki kahramanı karşılıklı gizli arzularını dile getirmektedirler: "Eskisi gibi kopya etmek." İki taraflı bir yazı masası edinir ve defterler, kalemler, kâğıtlar ve çeşitli araçlar satın alırlar. Flaubert neticeyi bağlarken kahramanlarının böylece işe koyulduklarını açıklar. Bouvard ve Pécuchet bilgiyi yaşamayı ve az çok doğrudan doğruya uygulamayı tercih etmişlerdir. Neticede hiçbir yorum yapmadan bir metni bir başka metne aktarmakla vakitlerini doldururlar.

Bouvard'ın düşlediği gibi Avrupa'nın Asya tarafından kurtarılışı tamamı ile gerçekleşemediği halde bu konuyu (Kopyacıların

masaları üzerinde görülebildiği gibi) birkaç yönü ile yorumlamak mümkündür. İki insanın diğer pek çok gözlemleri gibi bu da "Toplayıcı" ve "yaratıcı" bir görüş açısıdır. Ondokuzuncu yüzyıl fikir dünyası içinde Flaubert'in neler hissettiğini ortaya koyar: Uzmanlaşmış bir bilimsel tekniğin yardımı ile hayallere konu olmuş bir proje sonucu dünyayı yeniden kurmak. Flaubert yarattığı hayaller dünyasında yalnız değildir. Bu âlemin içinde Saint–Simon ve Fourier'nin ütopyaları, Auguste Compte'ın görüşü ile insanlığın bilimsel uyanışı ve Destutt de Tracy, Cabanis, Michelet, Victor Cousin, Proudhon, Cournot, Cabet, Janet ve Lamennais[2] gibi pek çok ideolog, ruhçu gelenekçi ve idealist yazarın ortaya attığı çok çeşitli dinler, teknikler ve düşünce biçimleri yer alır. Bütün roman boyunca Bouvard ve Pécuchet bu insanların fikirlerini tartışmaktadırlar. Sonra onları yıkar ve yeni görüşler aramaya çıkarlar. Ancak hiçbir zaman olumlu bir sonuca ulaşamazlar.

Bu tip revizyonist duyguların kökeni oldukça göze çarpıcı biçimde romantizm'de yer almaktadır. Bu noktada onsekizinci yüzyıl sonunda ortaya çıkan ruhsal ve entellektüel projelerin çoğunun ne ölçüde yeniden düzenlenmiş dinsel görüşler olduklarını hatırlamak gerekiyor. M.H. Abrams'ın deyimi ile doğal bir "doğaüstü" karakter taşıyan bu eserlerde ondokuzuncu yüzyılın tipik davranışları göze çarpıyor. Flaubert bütün bunları "Bouvard ve Fécuchet"de özetlemekte ve "Yeniden doğuş" kavramına son noktayı koymaktadır:

> "Aydınlanma Çağı'ndan sonra romantik bir eğilim akılcılığın yerini aldı. Yaşanmış dramlar, tarihin henüz çözülememiş sırları, hristiyan döktrinleri ve sert çatışmalar, hristiyanlığın iç dünyasına geri dönüş istekleri çeşitli aşırı davranışlara yol açtı: Yıkıp yeniden yapma, cennet ve cehennem, sürgün ve buluşma, ölüm ve yeniden dirilme konuları insanların akıllarını doldurdu. Ancak Aydınlanma Çağı'ndan sonra yaşayan romantik yazarlar kaçınılmaz biçimde bu eski temaları bilmek zorunda kaldılar. Ancak bu defa oyna-

dıkları rol tarihin genel panoromasını korumak, insanlığın kader çizgisinden ayrılmamak, temel varlık kavramlarına ve din mirasına sahip çıkmak ve bütün bunları yeniden düzenleyerek çağdaş insanın yararına sunmaktı."[3]

Bouvard'ın kafasında yer alan "Avrupa'nın Asya tarafından kurtarılması" fikri romantiklerde çok yayılmış bir düşünce idi. Örneğin Friedrich Schlegel ve Novalis yurttaşlarını ve bütün Avrupalıları tahrik ediyor ve onların Hindistan'ı derinlemesine incelemelerini istiyorlardı. Batı kültürünün maddeci mekanikçi (ve cumhuriyetçi) eğilimleri ile sadece Hint kültür ve dinlerinin mücadele edebileceğini ileri sürüyorlardı. Bu yenilgiden yeni ve canlanmış bir Avrupa doğacaktı; bu yeniliğin içinde İncilde anlatılan ölüm kavramı, yeniden doğuş ve özgürlük doğal yerini alacaktı. Dahası var... Romantiklerin Oryantalist projeleri sadece genel bir eğilim ilginç örnekleri değildi ayrıca bu eğilime güçlü bir şekil kazandırma iddiası taşıyordu. Nitekim Raymond Schwab "*Doğu Rönesansı*" fikrini ortaya atarak pek çok taraftar toplamıştı. Ancak önemli olan Asya'nın modern Avrupa için sağlayacağı fayda değildi, aynı zamanda Schlegel ve Franz Bopp gibi Doğu dillerini iyi bilen kişiler birer maneviyat kahramanı ve Avrupa'ya kaybettiği ruhu geri getirmeye kabiliyetli, cengâver şövalyeler gibi işlem görüyorlardı. Flaubert ondokuzuncu yüzyılın yeni din akımında bütün bu kavramları görüyordu. Schlegel, Wordsworth, Chateaubriand, Auguste Comte'tan aşağı kalmıyor, genellikle dinsel çizgiden ayrılmayan fakat çağdaş bir düşünceyi bütün gücü ile savunma gayreti taşıyordu.

Bouvard ve Pécuchet'yi her defasında revisyonist fikirlerden hareket ettirerek gülünç bir sonuca ulaştıran Flaubert, bütün projelerde yer alan insanlığın ortak hatasına işaret etmek istiyordu. "Avrupa'nın Asya tarafından kurtarılması" fikrinde gizli bir tuzağın varlığını yazar herkesten daha iyi görüyordu. Büyük coğrafi alanları kullanılabilir ve yönetilebilir hale getirecek teknik görüşler ge-

lişmeden ne Asya'nın ne de Avrupa'nın bir "hiç" olmaktan öteye geçemeyeceğini hissediyordu. Temelde Avrupa ve Asya "Bizim" Avrupamız ve "bizim" Asya'mızdı. "İsteklerimizi" ve "Görüntülerimizi" yansıtıyorlardı. Bu gerçeği Schopenhauer ortaya koymuştu. Tarihin kanunları genellikle "tarihçilerin" kanunları idi. "İki insanlıkta" olduğu gibi dikkatleri gerçeklerden çok Avrupalıların davranışlarına çekiyorlardı. Avrupalılar ise en üstün insan olarak muamele görüyordu.

Cümlenin ikinci kısmı olan "iki insanlık sonunda birbirinin içinde eriyecektir" sözcükleri ile Flaubert'in alaylı gülümsemesi ile karşılaşıyor ve yazar burada bilim ile gerçekler arasında farka dikkati çekiyordu. Bilim insanı ele alırken hâtâlı davranışlara düşüyordu. Ancak Flaubert'in alay ettiği ilim herhangi bir ilim değildi, yönsüz heyecan ve hatta tanrısallık taşıyan Avrupa ilmi idi. Bu ilmin tarihinde zafer olarak ileri sürülenler, başarısız ihtilâller, savaşlar, baskı dönemleri ve Donkişotvari kitabî fikirleri derhal tatbik sahasına çıkarmaya yönelik önüne geçilmez hayallerden başka bir şey değildi. Bu bilimin hiçbir zaman göz önünde bulundurmadığı gerçek kendi kahredici saflığı ve hakikatlerin kendisine karşı direnişi idi. Bouvard bilim adamı rolünü oynamaya kalkıştığı zaman bilimsel gerçeklerin sadece bilim adamının ağzından çıktığı gibi olduğunu ileri sürüyor ve bu insanın deli yahut akıllı olduğunu hiç düşünmüyordu. Kendisi gibi düşünenlerin çoğu gibi o da Doğu'nun Batı'yı kurtarmaktan çekinebileceği fikrini aklına getirmiyordu. Yahut Avrupa'nın sarı yahut esmer Asyalılarla demokratik bir bütünlük sağlamaya hazır olup olmadığını bilmiyordu. Kısaca böylesine bir bilim adamı, ilminin içinde, yatırımlarını besleyen ve isteklerine yön veren egoist davranışlarının güçlü varlığını fark edemiyordu.

Flaubert tabiatı ile bu zavallı delilerin karşılaştıkları güçlükleri gözden uzak tutmamaktadır. Bouvard ve Pécuchet fikirler ve gerçekler arasında aynı anda dolaşmamak gerektiğini anlamışlardır.

Roman, iki kahramanın fikirlerini kağıt üzerinde görmekten büyük memnunluk duyduklarını hikaye etmekle sonuca varır. Bilgi gerçeklere uydurulmak ihtiyacı taşımamaktadır. Bilgi bir metinden diğerine sessizce ve yorumsuz aktarılan birşeydir. Fikirler isimsizce yayılmalı ve genişlemelidir. Gerçek fikir tek bir kişiye mâl edilmeden tekrarlanmalıdır. "Kabul edilmiş fikir" haline gelmelidir. Önemli olan fikrin varlığıdır. Bulunduğu yerdir, tekrarlanması, etki uyandırması, etkinin devamı ve bu etkinin tartışılmamasıdır.

Flaubert'in "Bouvard ve Pécuchet" için hazırladığı notlardan çıkarılmış bu çok kısa ve sıkışık hikaye, Oryantalizmin ileri ölçülerde modern yeni yapısını ortaya koymaktadır. Ondokuzuncu yüzyıl Avrupa düşüncesi içinde Oryantalizm herşeye rağmen çağdaş inançlar seviyesinde önemli bir ilim disiplini olarak beliriyor... İslâm ile Doğu'nun genellikle birbirinden ayrı düşünülmediği Ortaçağ ve Rönesans döneminde Doğu hakkında ileri sürülen görüşlerin genel bir tablosunu daha önce ortaya koymuştuk. Onsekizinci yüzyıl boyunca bütün bunlara yenileri eklenmiş ve Flaubert'in daha sonra ana hatlarını çizeceği dinsel görüşlerin ilk işaretleri belirmişti.

İlk gözlemlere göre Doğu, İslâm ülkelerinin dışında ortaya çıkıyordu. Bu temel değişim, genellikle çok geniş bir anlamda, Avrupalıların durmaksızın ilerleyen dünyanın yeni yerlerini keşfetme arzularına uygun bir gelişme idi, gezi notlarının hergün artan etkileri, kurulan hayaller, bilimsel seyahatler ve bunların ürünleri dikkatleri günden güne Doğu'ya çekiyor, ilgi derinleşiyor, genişliyordu. Bütün bu ilerleyişte Oryantalizmin rolü varsa insanlık bu rolü Anquetil ve Jones'in keşiflerine borçlu idi. Asrın son yarısında ortaya çıkan bu gelişmeler daha sonra Cook ve Bougainville, Tournefort ve Adanson tarafından ileriye götürülmüştü. Bu arada "*Histoire de navigations aux terres australes:* Avustralya toprakları arasında gemicilik tarihi" gibi eserlere, Pasifikte dolaşan Fransız

ticaret gemileri, Çin'de ve Amerikada gezinen cizvit misyonerleri, William Dampier'in keşifleri ve gezi notları, Devler, Patagonyalılar, vahşîler, yerliler, Doğu'da, Batı'da, Avrupa'nın kuzeyinde ve güneyinde yaşadığı ileri sürülen canavarlara ait hikayeler bütün bu tablonun tamamlanmasına yarıyordu. Gittikçe genişleyen ufukların ortasında kalan Avrupa ise durumunu sağlamlaştırmakla meşguldü. Dünyayı bulunduğu yerden seyrediyor. (Goldsmith'in *Citoyen du monde* (dünya vatandaşı) isimli eserinde ortaya koyduğu gibi). Avrupa dışa doğru açıldıkça kendi kültürel gücünün değerine daha çok inanıyordu. Avrupa'nın kendi ırkî üstünlüğüne karşı beslediği güven duygusu sadece kolonilerde meydana getirilmiş çeşitli ticarî şirketlerin erişilmez başarıları ile değil aynı zamanda sözkonusu gezi notlarının muazzam etkileri ile en güçlü noktasına erişmiştir.[4]

Batı'nın Doğu hakkındaki görüşlerine onsekizinci yüzyılda eklenen ikinci gözlem ise tarafların birbirlerine karşı daha fazla bilgilerle donatılmış olmaları idi. Bu durum sadece gezginler ve kâşifler yolu ile değil aynı zamanda tarihçiler tarafından yaratılmıştı. Zira bu kişiler için Avrupa'nın çağdaş deneyi çeşitli ve eski uygarlıklarla karşılaştırılabilir ve bundan Avrupa için yararlı sonuçlar alınabilirdi. Bilginler tarafından tanrıların çatışması şeklinde nitelendirilen onsekizinci yüzyılın bu güçlü tarihsel antropoloji akımlarından şöyle bir netice doğmuştu: Gibbon İslâmın ilerleyişinde Roma'nın çöküşünün nedenlerini seziyor, aynı şekilde Vico, ilk öncülerin şairane ve barbar ihtişamı içinde modern uygarlığın gereklerini kavrıyordu. Halbuki Rönesans tarihçileri hiç geri kalmadan İslam'ın bir düşman olduğunu tekrarlayıp durmuşlardı. Onsekizinci yüzyıl ise bütün bu konulara dikkatle yaklaşıyor, doğrudan doğruya Doğu'dan elde edilmiş malzeme üzerinde çalışıyordu. Zira bu teknik Avrupalıların dahi kendilerini daha iyi tanımalarına yol açıyordu. Bu değişim George Sale'nin Kur'an tercümesi ve ona ilave olarak düzenlenen denemeleri ile en üst noktası-

na ulaşmıştı. Sale kendisinden önce gelenlerin aksine Arab tarihini Arab kaynaklarının ışığı altında değerlendiriyor ve bundan daha ileri olarak kutsal metinlerin yorumcularını serbest bırakıyor, onların kendi başlarına konuşmalarını sağlıyordu.[5] Sale, tüm onsekizinci yüzyıl boyunca görüldüğü gibi filoloji, anatomi, hukuk, din alanlarında ilk kavramlar üzerinde idi. Bu açıdan Ondokuzuncu yüzyıl oldukça ileri değerlere ulaşmıştı.

Ancak bazı düşünürlerde mukayeseli etütlerin sınırlarını aşmak ve "Çin'den Peru'ya" kadar insanlığın tablosunu bir cins sempatik kavramların arkasından görme eğilimi vardı. Modern Oryantalizmin aracılığı ile hazırlanan bu durum, onsekizinci yüzyılda meydana gelen yeni elemanların arasında üçüncü gözlem halkasını teşkil etmekteydi. Buna günümüzde "tarihçilik" adını veriyor ve onu onsekizinci yüzyılın görüşleri arasında sayıyoruz. Vico, Herder, Hamann ve diğerleri hep birlikte kültürlerin organik bir iç ahengi bulunduğuna inanıyorlardı. Çeşitli elemanların aracılığı ile bir bütün halinde tutulan bu ahenk "Klima" adını verdikleri dahi bir zekanın etkisinde idi. Buna ulusal fikir de denebileceğini ileri sürüyorlar, dışardan bakan bir insanın durumu asla kavrayamayacağını, işin içine ancak tarihî bir sempati duygusu ile girilebileceğini iddia ediyorlardı. Böylece Herder'in kitabı "*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*" (1784–1791) çeşitli kültürlerin bir panaroması haline gelmişti. Burada tanıtılan bütün kültürler düşman bir yaratıcı zekanın eseri idi. Bunları sadece kendi önyargılarını terkedebilen bir gözlemci anlayabilirdi. Herder ve diğerleri tarafından önerildiği biçimde[6] çoğulcu halk tarihi üzerinde sezgiler sahibi bir kişi ve onsekizinci yüzyılda yetişmiş bir zeka ancak Doğu ile Batı arasına dikilmiş olan duvarı delebilir ve kendisi ile Doğu arasında mevcut olan gizli akrabalıkları ortaya çıkarabilirdi. Napolyon böyle bir idealin en çarpıcı örneği idi. İkinci sempati görüntüsü Mozart tarafından verilmişti: "Sihirli flüt" ve "Saraydan kız kaçırma" operaları, ileri insanlık örnekleri bu eser-

ler o sırada görülen Türk müziği modasının da üzerinde Mozart'ın gözlerini Doğu'ya çeviren konuların arasında idi.

Bununla birlikte Mozart'ı romantik dönemde, önce ve sonra Doğu'ya çeken içgüdü ile, bir egzotik sahne olarak Doğu'yu birbirinden ayırmak çok güçtür. Onsekizinci yüzyılın sonu ile ondokuzuncu yüzyılın başı arasında halka inmiş oryantalizm önemli başarılar elde etmişti. Ancak bu dalgayı William Beckford, Byron, Thomas Moore ve Goethe'de görülen got hikayeleri zevki, ortaçağ masalları, harikalara karşı ilgi ve barbarlık örnekleri gibi konulardan ayırmak kolay değildir. Böylece bazı durumlarda Doğu birinde Piranése zindanları ile bir arada gösterilmekte, değerinde Tiepolo tablolarının lüks görüntüleri arkasına saklanmakta veya bir başkasında onsekizinci yüzyılın yüksek egzotik duygularla dolu ressamlarının eserlerinde boy göstermektedir.[7] Daha sonra, ondokuzuncu yüzyılda Delacroix ve pek çok diğerleni Fransız yahut İngiliz ressamlarının eserlerinde Doğu'nun genel tablosu sözkonusu takdime yeni bir görüş açısı ve gerçek bir hayat sağlamış bulunuyordu. (Bu kitap maalesef bu konuları içine almayacaktır.) Zevk düşkünlüğü, söze sadakat, dehşet duygusu, âsâlet, şairane hisler, yoğun enerji, romantik ve teknik öncesi Avrupa oryantalistinin kafasında Doğu'nun genel tablosu olmaya devam ediyor ve "bukalemun" misali her türlü değişikliğe karşı da hazır bekliyor.[8] Ancak sınırları belirsiz bu Doğu, üniversiter Oryantalizmin zorlaması ile pek yakın bir zamanda ciddî şekilde daralacaktı.

Modern Oryantalistleri hazırlayan öğelerin içinde dördüncü gözlem doğayı ve insanı çeşitli tiplerin içinde sınıflama gayretleri olmuştur. Bu konuda en büyük isimler tabiatı ile Linné ve Buffon'dur. Buna rağmen insan vücudu (ve daha sonra ahlakı, entellektüel ve manevi dünyası) üzerinde düşünülen değişiklikler çok yaygın bir etki alanı bulmuştu. Linné "Doğal bir tipin üzerinde yürütülecek tüm gözlemler onun sayısına, şekline, miktarına ve durumuna göre düzenlenmelidir" diyordu. Aslına bakılırsa gerek Kant,

gerek Diderot ve Johnson'da genel çizgileri ortaya çıkarma, çok sayıda eşyayı küçük "tiplere" ayırarak bunları ayrı ayrı inceleyip yazıya dökme eğilimi ortak bir karakter taşıyordu. Tabiat tarihi, antropoloji, genel kültür konuları içinde her "tip" bir başka görüntü veriyordu. Gözlemci çeşitli tariflerle karşılaşıyor, durum Foucault'un deyimi ile "uygun sapma" sözcüklerine yakışıyordu. Bütün bu tipler ve bu karakterler genel bir ağın parçaları idi .Şöyle ki:

> "Bütün tarifler, mümkün olan bütün diğer tariflerle ilişki kurularak yapılmalıdır. Bir yaratığa ait bilgiler edinmek, onu sınıflandırmak yahut diğerleri ile belirli bir sıraya koyabilme olanağına bağlıdır."(9)

Filozofların, tarihçilerin, ansiklopedist ve denemecilerin tüm yazılarında tariflerin psikolojik moral bir sınıflama karakteri kazandığı görülüyordu. Meselâ üç tip insan vardı: Vahşiler, Avrupalılar ve Asyalılar... vs. Bu fikirler doğal olarak önce Linné ve daha sonra Mantesquieu, Johnson, Blumenbach, Soemmerring ve Kant'ta görülüyordu. Psikolojik karakterler az çok eşit bölümlere ayrılmıştı:

Amerikalı "kırmızı, öfkeli ve dürst", Asyalı "sarı, melankolik ve katı", Afrikalı ise "kara, soğuk ve ilgisiz" idi.(10) Ancak bu karakterler ondokuzuncu yüzyıla varılmadan daha da güçlenecek ve ortaya bir de "irsiyet" meselesi çıkacaktı. Örneğin Vico ve Rousseau'ya göre yaşayanların üzerinde ilkel insanların, devlerin, kahramanların izleri vardı. Bu izler felsefeye hatta dillere tesir ediyordu. Böylece bir "Doğulu"dan söz açıldığında bu sözcüğün iç yapısında "ilkellik", karakter eksikliği ve özel manevî gerilik bulunduğu anlaşılmalıydı.

Tarifini yaptığım dört gözlem içinde Avrupa'nın genişlemesi, tarihi buluşma , sempati, sınıflandırma gibi konuların cümlesi onsekizinci yüzyıl fikirleridir. Bunların varlığı oryantalizmin entellektüel ve kuramsal temel yapısını oluşturmaktadır. Bunlar olmadan şimdi göreceğimiz gibi oryantalizm de olmazdı. Ayrıca bu ele-

manlar genel olarak Doğu'yu, özel olarak İslâm'ı ve sonunda Hıristiyan Avrupa tarafından çok dar ölçülerle incelenen bir din olayını ortaya koymaktadır. Diğer bir başka deyimle modern oryantalizm onsekizinci yüzyıl Avrupa kültürünün temel öğelerini sergilemektedir.

(1) Bu çağda oryantalizm, mekân içinde coğrafyanın ulaşabildiği en ileri noktaya kadar varmış, zaman içinde ise bilinen en yüksek devirlere kadar ulaşmıştı. Elde edilen başarılar tüm kalıpsal düşünceleri zorlamış ve Kitab-ı mukaddes dogmalarını etkisiz kılmıştı. Artık başvurulacak kaynaklar sadece Hristiyanlık veya Yahudilik değildi, bunların geri takvimleri ve haritaları faydasızdı, onların yerlerini Hint, Çin, Japon, Sümer yapıtları,Budizm, Sanskrit, Zerdüşt ve Mani kültürleri alacaktı.

(2) Avrupalı yahut Yudo–Hristiyan olmayan kültürlerin (kilise politikası yerine) tarih bilimi ile incelenmesi, hatta tarih ilmini daha ileriye götürmüştü. Avrupa'yı iyi tanımak aynı zamanda bu kara parçası ile dünyanın diğer yöreleri arasındaki ilişkileri iyi tanımaktı. Bu ilişkileri zaman ve zemin içinde yeniden değerlendirerek araştırmaları o zamana kadar bilinmeyen ufuklara kadar genişletmekti. Böylece bir anlamda Jean de Ségovie'nin Doğu ile Avrupa arasında düşündüğü "*Contraferentia*" gerçekleşmekteydi. Ancak çok çağdaş biçimde... Artık Gibbon Hz. Muhammed'den söz açarken onun Avrupa üzerinde etkiler uyandırmış tarihsel bir kişi olduğunu söyleyecek, büyücülükle, yalancı peygamberlik arasında dolaşan şeytan zekâlı bir varlık olduğunu ileri sürmeyecekti.

(3) Vakti ile savaş nizamında dizilmiş mü'minlerle, bunların karşısında yer alan barbar sürüleri arasındaki ebedî ve ezelî ayırım kavramı yerine, çeşitli yabancı bölgelerin ve kültürlerin yeni tarifleri yapılmakta, neticede insanın öz benliği ve kişiliği yeni bir renk kazanmaktaydı. Avrupa'nın sınırları artık sadece birer gümrük duvarı değildi. İnsanların biraraya gelmeleri ve yeteneklerini birleş-

tirmeleri fikri günden güne genişlemekte ve yasallık kazanmaktaydı.

(4) İnsanlığın sınıflandırılması sistematik şekilde gelişmekte, yeni tarifler ve yeni sapmalar Vico tarafından adlandırıldığı şekli ile "asil ve kutsal" kategorilerin dışına taşmaktaydı. Hristiyanlar ile bütün diğer ırklar arasıdaki renk, orijin, davranış ve karakter farkları daha belirgin ölçülerle açığa çıkmaktaydı.

Fakat kendi aralarında ilişkili olan bütün bu elemanlar eğer zamanın şartlarına karşı uyum gösteriyorlarsa, bu demek değildir ki eskiye ait din modelleri tamamı ile fikirlerden çıkarılmış ve unutulmuştu. Hatta böyle bir imkânın da ötesinde bu elemanlar yeniden düzenlenmiş, yeniden açıklanmış ve yeniden bizim de sıraya koyduğumuz gibi çağdaş faydaya sunulmuştu. Doğuyu incelemek isteyen kişi çağdaş bir sözlük sahibi olacak ve bütün bu kadrolarla anlaşacaktı. Oryantalizm gerekli kelime hazinesini sağlamaktaydı. Kavramlar repertuvarı, Oryantalizmin ondokuzuncu yüzyılın sonundan beri ne "yaptığı" ve nereye "geldiği" konusunu açıklayan teknik, henüz inceliğini korumaya devam eden hitabet gücü araştırmacının olanakları arasındadır. Burada göstermek istediğim şudur ki Oryantalizmin bu kudreti oryantalistin kendi yarattığı Doğu ve onun disiplini aracılığı ile, ortaya çıkmaktaydı.

Kendi gözünde modern oryantalist Doğu'yu karanlıklardan kurtaran bir kahramandır. Onu çağdışılıktan çekip çıkarmakta, yabancılaşmasına fırsat vermemektedir. Araştırmaları Doğu'nun unutulmuş dillerini ya yeniden hayata kavuşturmakta, gelenekler hatta düşünce şekillerini dahi yeniden düzen sahibi kılmaktadır. Champollion Mısır Hiyerogliflerini bir taş parçasının aracılığı ile yeniden bir araya getirmiş ve okumuştur. Sözlük ilmi, dilbilgisi, çeviri kültürlerin yeniden tanımı gibi oryantalizmin özel teknikleri, eski ve klasik Doğu'ya ait filoloji, tarih, retorik, doktrin tartışması gibi konulara ışık tutmuş. Onlara yeniden yaşatmış ve yeniden faydalı kılmıştır. Ancak bu olay sırasında Doğu ve oryanta-

lizm disiplinleri diyalektik olarak değişmektedir, zira yaşayan hiçbir şey ilk şeklini muhafaza edemez. Oryantalistin geleneksel biçimde inceleği Doğu, "Klasik" formu ile dahi modernize edilmiş ve yaşanan devre getirilmiştir. Geleneksel disiplinler de çağdaş kültüre aktarılmıştır. Ancak bütün bunlar bir "iktidar" meselesidir. Doğu'yu yeniden kalkındırmak, hatta yeniden yaratmak dahi yeni bilimsel tekniklere yükletilmiş bir görevdir. Bunların arasında filoloji ve genişletilmiş antropoloji baş köşeyi işgal ediyor.

Kısaca Doğu'yu modern dünyaya taşıyan bir oryantalist metodunu ve durumunu çağdaş bir yaratıcıya benzetebilir. Hiç kuşkusuz Tann eğer eski dünyayı yarattı ise o da yeni dünyayı yaratır gibidir. Bir bilim adamının yaşam süresi dışında bu metotları ve bu durumları kullanacak kişi için bir devamlılık, kan beraberliği yerine anlayış birliği üzerine kurulmuş disiplinli metotçuların laik düzeni bir hareket, bir kütüphane, kabul edilmiş fikirler toplamı, kısaca Oryantalizmin saflarına giren herkes için ortak bir inanç sistemi gereklidir. Flaubert Modern Oryantalistin zamanla Bouvard ve Pécuchet gibi birer kopyacı olup çıkacaklarını tahmin etmekle oldukça uzağı görmüş idi, ancak ne Silvestre de Sacy ne de Ernest Renan kariyerlerinin başlangıcında böyle bir tehlikeden haberdar olmuş değillerdi.

Tezim şudur ki modern oryantalistlerin teori ve çalışmalarında hâkim olan esasları anlamak için Doğu konusunda ortaya konmuş bilgilere baş yarmak değil, hıristiyan tabiatüstücülüğü ile karışmış filoloji gibi çağdaşlaşmış, yeniden düzenlenmiş, reforme edilmiş geçmişin mirası eski bilgileri göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Yeni bir fikir ve metinler aracılığı ileDoğu bu yapıya uydurulmuştur. Hiç kuşkusuz Jones ve Anguetil gibi dilciler ve kâşifler modern Oryantalizme yeni bir ışık getirmişlerdir. Ancak bu kişilerin çalıştıkları alanları, fikir gruplarını ve denemelerini en iyi değerlendirecek ortam kendilerinden sonra gelen nesiller tarafından yaratılmıştır.

Eğer Bonaparte'ın deneyini (1798–1801) modern Oryantalizmin başlangıcı olarak kabul edeceksek Silvestre de Sacy, Renan ve Lane gibi İslâmı etütle çağını açan kahramanları yaratıcı, bir geleneğin düzenleyicisi, Oryantalistlerin kardeşliğini sağlayan kişiler olarak selamlamamız gerekecektir. Silvestre de Sacy, Renan ve Lane'nin yaptıkları, Oryantalizmi bilimsel ve akılcı bir temele oturtmak olmuştur. Bu hizmet sadece kendi örnek emellerinin gerçekleşmesine değil aynı zamanda Oryantalist olmak isteyen herkesin faydasına açık bir sözcükler dünyasının ortaya çıkmasına yaramıştır. Onların Oryantalizme verdikleri değer büyük bir keşifti. Bu değer bilimsel bir terimler sisteminin doğmasına yol açmış, Doğu'nun karanlıklarını dağıtmış, ona özel bir aydınlanma metodu getirmiş ve Oryantalisti "Doğu" için çok önemli bir insan şekline sokmuştu. Ve yine bu değer Oryantalistin çalışmalarını yasallaştırmış, ona bilimsel ahenk sağlamıştı. Artık ortaya konacak tüm metinler kültür dünyası içinde sadece Doğu için konuşacak bir kaynaklar halkası sayılabilecekti. Bu yolu açanlar, öyle bir çalışma alanı ve öylesine güçlü bir fikir ailesi ortaya koymuşlardı ki bu konuda faaliyet gösterecek kişiler bir azınlık meydana getirecekler ve hem kendi aralarında hem de dış dünyada büyük bir saygınlığa erişeceklerdir. Ondokuzuncu yüzyılda Avrupa Doğu'ya ne ölçüde eğilse, Oryantalist kamu oyunda o derecede güven kazanıyordu. Ancak Oryantalistin bu kazancı kaynaklardan ayrılması ile sonuçlanacaksa bu durum bizi şaşırtmamalıdır. Zira onun görevi o sırada "yeniden kurmak" ve tekrarlamak olmuştu.

Son bir gözlem: Onsekiz ve ondokuzuncu yüzyılın şimdi meşgul olacağım fikirleri, kurumları ve kişileri tarihte hiçbir zaman erişilmediği kadar geniş bir toprak parçasının en önemli unsurları ve yaşamının vazgeçilmez parçalarıdır. Daha önce de belirttiğim gibi İkinci Dünya Savaşının arifesinde Avrupa, dünya yüzeyinin % 85'ini sömürge alanı şekline sokmuş bulunuyordu. Modern Oryantalizmin aynı zamanda kapitalizm ve kolonyalizmin bir parçası

olduğunu söylemek pek de yanlış sayılmaz. Ancak bu kadarı yetmez... Onu analitik ve tarihî bir incelemeye tabi tutmak gerekmektedir. Beni en çok ilgilendiren olay Modern Oryantalizmin Dante ve Herbelot'nun görüşleri gibi sömürgecilik öncesi fikirlerinin aleyhine bir sistematik birikim disiplinine ne şekilde sahip çıktığıdır. Bu birikim entellektüel ve kuramsal bir çizgi olmaktan çıkarak oryantalizmi kaçınılmaz biçimde insan ve toprak unsurunu birbiri üzerine yığmaya doğru itmiştir. Ölmüş yahut kaybolmuş bir Doğu dilini yeniden yaşatmaya çalışmak, genelde ölmüş yahut ihmal edilmiş birDoğu'ya yeniden hayat vermeye çalışmakla birdir. Bu davranış aynı zamanda akıl, bilim ve düşlerle yola çıkarak Doğu toprağı üzerinde ordulara, yönetimlere ve bürokratla yarar bir alan meydana getirmekle eş değerdedir. Tek kelime ile Oryantalizmin haklılığı sadece entellektüel yahut artistik başarılarında değil aynı zamanda tesirinde, faydasında ve sonradan kazandığı otoritesindedir. Bütün bunlar onunla yakından ilgilenmeyi gerektiriyor.

Silvestre de Sacy, Ernest Renan, Karl Marx:

Akılcı antropoloji, filoloji laboratuvarı ve etkileri

Silvestre de Sacy'nin hayatında iki büyük tema vardır: Büyük bir çalışma azmi ve terbiyecilik... 1757'de genellikle noterlikle uğraşan jansenci bir aileden doğan Antoine Isaac Silvestre de Sacy Lenedik kilisesinde özel dersler alarak eğitimine başlamıştı. Önce Arabça sonra Süryani ve Kalde dillerini ve nihayet İbranice öğrendi. Özellikle Arabça, Sacy'ye Doğu dünyasının kapılarını açıyordu. Zira Joseph Reinaud'un çok yerinde olarak işaret ettiği gibi gerek kutsal ve gerekse din dışı, en eski ve en öğretici Doğu eserleri Arab dilinde meydana getirilmişti.[11] Sacy bir kralcı olduğu halde 1796'da yeni kurulan Yaşayan Doğu Dilleri Okuluna ilk Arabça öğretmeni seçildi. 1824'de ise bu okulun direktörü oldu. 1805'ten sonra Dışişleri Bakanlığında Oryantalist olarak görev yaparken 1806 yılında "College de France" a hoca oldu. 1811'den sonra ortaya çıkmaya başlayan çalışmaları önce Büyük Ordunun bültenlerini çevirmek ve 1806'da Napolyon tarafından istenen Ortodosk

Rusa'ya karşı Müslümanların dinî duygularını tahrik etmeye yönelik bir "manifesto" hazırlamak şeklinde idi. Ancak Silvestre de Sacy yıllarca Doğu'da diplomatik çevrelerde görev alacak tercümanları ve bilim adamlarını yetiştirmekle uğraşmıştır. Fransızlar 1830'da Cezayire çıktıkları sırada Cezayir halkına okunan resmî bildiriyi Arapça'ya tercüme eden Sacy idi. Doğu'ya ait bütün diplomatik meselelerde Savaş Bakanlığı tarafından devamlı olarak kaynak sayılıyordu. Yetmiş beş yaşında Yazı Akademisi'nde Dacier'nin yerine geçti ve aynı zamanda Kraliyet Kütüphanesinde Doğu yazmaları bölümüne koruyucu uzman oldu. Bütün kariyeri boyunca Sacy'mn adı özellikle (ve bilhassa Doğu bilimleri konusunda) eğitim reformu ve yenileştirme konuları ile bir arada anılıyordu. İhtilâl sonrası Fransa'sında bu alanda en önemli isim onundu[12] 1832'de Fransa'da kendi dallarında Cuvier ve Sacy'den başka kimse yoktu.

Silvestre de Sacy adının Modern Oryantalizmle bir tutulmasının tek nedeni, onun 1822'de kurulan *Société Asiatiye*: Asya Derneği'nin ilk başkanı oluşu değildi. Fakat Sacy aynı zamanda bu ilmin faydasına, bütün bir metinler dünyasını sistematik biçimde sunmuş, bir pedagoji pratiği meydana getirmiş, bir bilim geleneğine yol açmış ve nihayet Sacy, Doğu ilmi ile genel fayda arasında akılcı bir yol bulmuştu. Viyana Konsilinden beri Avrupa ilk defa Silvestre de Sacy'nin eserinde bir metodoloji prensibi ile bir bilimsel disiplinin başbaşa faaliyet gösterdiğine şahit oluyordu. Bütün bunların ötesinde Silvestra de Sacy, her zaman önemli bir bilimsel yenileme projesinde daima ilk akla gelen insandı. O bir başlangıç adamıydı, varlığından haberdardı, bizim genel tezimize en çok uyan yönü şu idi ki yazılarında takındığı tavırla Doğu'yu ve öğrencilerini hem öğrenen ve hem de öğrendiklerini yaşayan kişiler olarak, bir çağdaş kilise adamı gibi düşünüyordu. Hayranlarından biri olan çağdaşı Broglie dükü onun hakkında "bir kutsal tarih hocası ile bir bilim adamı davranışlarını en iyi bağdaştıran kişi" demişti.

Gerçekten Sacy kendi devrinde yaşayanlar arasında "Leibniz'in, ümitlerini, Bossuet'nin gayretleri ile en iyibir araya getirebilecek" tek insandı.[13] Dolayısı ile Sacy bütün yazdıklarında doğruca öğrencilerine hitap ediyordu. (1799'da yayınlanan *Principes de grammaire générale* (Genel dilbilgisinin prensipleri) isimli eserinde öğrencisi kendi oğlu idi...) Sacy konuyu yeni bir şey olarak değil, daha önce yapılmış, söylenmiş veya yazılmış eski şeylerin en iyilerinin özeti şeklinde sunuyordu.

Öğrencilerine karşı takındığı eğitici tavır ve bir konuyu tekrar etme, özetleme ve kolayca anlaşılır hale getirme eğilimi Sacy'nın karakterinin iki can noktası idi. Böylece Sacy'nın yazıları hiçbir zaman "Konuşma dili tonunu" kaybetmemiştir. Eserleri birinci şahıs zamirleri ile yüklü idi. Bu arada yazdıklarında derin bir belâgat göze çarpıyordu. En teknik konularda dahi (Örneğin üçüncü yüzyıl Sasanî sikkeleri hakkında bir yazıda) yazan kalemin arkasında, haber veren bir sesin varlığı hissediliyordu.

Principes de grammaire générale (Genel dilbilgisinin prensipleri) isimli eserinin önsözünde oğluna ithaf ettiği ilk satırlarda eserinin tonu ortaya çıkmaktadır: "Bu senin için sevgili oğlum! Bu küçük kitap senin için yazıldı... Demek istiyorum ki sana yazıyorum, (yahut sana hitap ediyorum,) zira sen bunları öğrenmek ihtiyacı içindesin. Bu bilgiler başka bir yerde kolaylıkla bulunamayacağı için kendim çalışmaya giriştim." Doğrudan doğruya hitap, faydacılık, gayret, kolaylıkla edinilen ve işe yarayan akıl Silvestre de Sacy'nin ana hatlarıydı. Zira Sacy iş ne kadar zor, konu ne kadar karanlık olursa olsun herşeyin açık ve akılcı biçimde ortaya konabileceğine inanıyordu. İşte Bossuet'nin ciddiyeti, Leibniz'in ileri hümanizması ve Rousseau'nun tonu, bütün bunlar Sacy'nin kişiliğinde bir araya gelmişti.

Silvestre de Sacy'nin tonu kendisini ve insanlarını dünyanın geri kalan kısmından ayıran bir etki yaratıyordu. Öyle ki öğretmen ve öğrenciler sanki bir sınıfa kapanmışlar ve üzerlerine kapıları ki-

litlemişlerdi. Doğu etütleri konusu onlar için fizik, felsefe yahut klasik edebiyat gibi konulara benzemiyordu. Gizli ve içe dönük bir konuydu. Doğu ile daha önce ilgilenmiş fakat bilgilerini daha düzenli bir şekilde arttırmak isteyen kişiler için değer taşıyordu. Bu örnek içinde pedagojik disiplin, çekici olmaktan çok etkili olmayı ön plana almak zorunda idi. Talebelere anlatılan konular öğretici biçimde "Açıklığa kavuşturulacak" ve öğrenciler kendilerine dikkatle seçilerek sunulan bu konuları kabul edeceklerdi. Doğu eski ve uzaklarda olduğu için onu yeniden imar etmek gerekiyordu. Bilgi alanında orada nelerin kaybolup gittiğini bilmek gerekiyordu. Ve Doğu'nun zaman ve mekân içinde ortaya çıkabilecek muazzam zenginliği o sırada bütünü ile gözler önüne serilemiyorsa, elde edilebilen küçük örnek parçaları en iyi biçimde değerlendirmek luzumu vardı. Bu yüzden Silvestre de Sacy antoloji, klasiklerden seçmeler, genel prensipleri sergileyen tablolarla uğraşmayı hedef tutmuştu. Bu konular içinde yer alan güçlü Doğu öğrencilerin gerçekten ilgisini çekiyordu. Seçilen bu örnekler iki açıdan değerli idi:

(a) Uzaklığı ve bilinmezliği yüzünden o güne kadar gizli kalmış Doğu'ya ait meseleleri bir Batı'lı olarak Silvestre de Sacy, büyük bir otorite ile ele alıyordu.

(b) Bu örnekler gerçekten Doğu'yu temsil gücü taşıyorlardı.

Silvestre de Sacy'nin bütün çalışmaları temelde derin bir "seçme ve birleştirme" yeteneğine dayanıyordu. Böylece ciddi biçimde öğretici, çalışkan şekilde "yeniden gözden geçirici" idi. *Principes de grammaire: générale* (Genel dilbilgisinin esasları) isimli eserinin dışında *Chrestomatie Arabe* (Arab külliyatı) adı ile üç ciltlik bir eser (1806 ve1827) , bir *Arab grameri metinler antolojisi*(1825), *Ecole Spéciale* öğrencileri için bir *Arab Grameri*(1810) yazmıştı. Ayrıca Arab dili, Dürzîlerin dinleri, Nümizmatik, isimler bilgisi, güzel yazı, coğrafya, tarih, Doğu'da ölçü ve tartılar üzerine sayısız küçük kitabı vardı. Çok sayıda tercüme ve *Ke-*

lile ve Dimne ile el–Hariri'nin *Makamat* kitapları hakkında iki şerh çalışması, eserleri arasında dikkati çekiyordu. Silvestre de Sacy modern bir tarihçi ve araştırmacı olmaktan çok bir yayıncı olarak büyük enerji sarfetmişti. Kendisine yakın olan fakat hakkında bilgi sahibi olmadığı pek az bilimsel disiplin onunla yarış edebilecek karakterde idi. Yazıları çok basit ve Oryantalizmi ilgilendirmeyen sahalarda oldukça dar ve tek yönlü idi.

Bununla birlikte Napolyon, 1802'de Fransız Enstitüsünü, "Sanat ve bilimin 1789'dan beri elde ettiği gelişmelerin" genel bir tablosunu çıkarmakla görevlendirdiği sırada Sacy, yazı kuruluna seçilmişti. En güçlü uzmanlar arasında idi. Genel sorunları ele alanların içinde en ileri ölçülerde tarih bilgisine sahip kişilerin yanında yer alıyordu. Resmî adı ile Dacier raporu, Silvestre de Sacy'nin görüşlerinin önemli bir kısmını taşıyor, Doğu biliminin genel tablosunu çizerken onun fikirlerini öne sürüyordu. Bu raporun ismi olan "Fransız biliminin genel tablosu" dinsel bilimin karşısında yeni Fransız tarih anlayışının ilginç bir göstergesi idi. Bu anlayışın teatral bir yanı vardı: Sanki bilim bir tiyatro sahnesi üzerine çıkarılmış ve kolayca göz gezdirilerek, bütünü hakkında yeterli fikir sahibi olmayı mümkün kılacak biçimde ele alınmıştı. Dacier'nin İmparatora hitaben kaleme aldığı önsöz bu temayı ortaya koyuyordu. Böylece İmparator başka hiçbir krala nasib olmayacak şekilde bir bakışta "İnsan biliminin ana hatları" hakkında yeterli bilgi sahibi olacaktı. Bu tabloyu meydana getirebilmek için cahillik yüzünden unutulmuş ve kaybolmuş pek çok eser meydana çıkarılmış ve zaman içinde büyük bir araştırma gayreti sarf edilmiştir. Dacier ayrıca Mısır seferinin çalışmaları kolaylaştırdığı ve böylece birkaç gezi sonucu "coğrafi bilgilerin hızla geliştiğini" ilave ediyordu.[14]

"Fransız biliminin genel tablosu" Oryantalizmin yeni açılan çağını anlamak bakımından değer taşımaktadır. Zira bu eser Oryantalist ile konuları arasındaki ilişkileri açığa çıkardığı gibi Doğu bilimlerinin formunu ve karakteristik çizgilerini de ortaya koy-

maktadır. Silvestre de Sacy Oryantalizm üzerine kendi yazdığı kısımlarda (bütün yazılarında olduğu gibi) temel çalışmasından söz açarken, pek çok karanlık malzemeyi "bulduğunu, gün ışığına çıkardığını, kurtardığını" belirtmektedir. Hangi nedenle...? Onları öğrencilerine "Sunmak" için... Zira Silvestre de Sacy, devrinde yaşayan bütün diğer kültürlü insanlar gibi, bir bilimsel çalışmanın, alimlerin birlikte inşa ettikleri bir binaya ilave yapmak anlamını taşıdığına inanıyordu. Bilmek genellikle bir malzemeyi "görünür" hale getirmekti. Her bilgi tablo'nun içinde bir parça idi. Bilimsel disiplin iktidar sahibinin özel bir tekniğiydi. Onu kullananlara (öğrencilerine) bilgileri için araç sağlar, (tarihçi iseler) o zamana kadar kayıp sayılan bir olanağı yeniden bulup ellerine verirdi.[15] Hiç kuşkusuz söz hazinesi ile bilimsel bulgu, Oryantalizmin öncüsü olan Silvestre de Sacy'nin kişiliğinde mükemmel bir kaynaşma alanı buluyordu. Bilim adamı olarak Sacy'nin kahramanlığı üstesinden gelinemeyecek zorlukları kolaylıkla yenmesi idi. Öğrencilerine açtığı bilimsel alanın içinde kendisi dahi yer almazdı. Broglie dükü ondan söz açarken "kitap yazdı, kavram yarattı ve misal gösterdi" diyordu. Neticede Sacy Doğu'dan gerçek bilimsel malzemeyi getirmiş, bunları incelemenin metodunu yaratmış, Doğu'nun dahi bilmediği "Örnekleri" tanıtmıştı.

Bir eski Yunancı yahut Latin dünyası uzmanının çalışma düzeni yanında Silvestre de Sacy'nin uğraşı şekli acıklı idi. Onların gerekli bütün metinleri, araçları ve okulları vardı. Sacy'nin ise hiçbir şeyi yoktu. Dolayısı ile herşeyi arayacak, bulacak, kullanılır hale sokacaktı. Sarfettiği gayret, elde etti sonuç Sacy'nin hırsının eseri idi. Görevi gerçekten çok ağırdı. Diğer alanlarda çalışan bütün diğer arkadaşları gibi bilmenin, genel bir görüş sahibi olmakla eş değer taşıdığını seziyordu. Ama onlar gibi sadece bilgiyi tanımlamak değil, aynı zamanda bu bilgiyi yoktan var etmekle uğraşıyordu. Herşeyi baştan çözecek, yorumlayacak ve en zor olanı, bunları anlaşılır hale getirecekti. Silvestre de Sacy bütün bir alanı yaratmayı

başarmıştır. Avrupalı olarak tüm Doğu arşivini altüst etmiş fakat bu işi hiç Avrupa'dan çıkmadan bitirmiştir. Eline aldığı metinleri önce "onarmış" daha sonra notlamış, sıralamış, düzenlemiş ve açıklamıştır. Bu çalışma öylesine ileri boyutlara varmıştır ki zamanla Doğu, oryantalistin gerisinde kalmış ve daha az değerli sayılmıştır. Böylece Silvestre de Sacy tarafında öğretici bir bilimsel tablonun içine çekilen Doğu zamanla kendi gerçeklerine kavuşmuştu.

Sacy görüşlerini ve pratik çalışmalarını belli bir teorik desteğin dışında bırakmamayı düşünecek kadar anlayış sahibiydi. Herşeyden önce Doğu'nun kendisinin, neden bir Avrupalı zevki, zekâsı ve sabrı gösteremediğini açıklamak istiyordu. Silvestre de Sacy Arab şiiri gibi konuların faydasını ve yararlı noktalarını gösterirken aynı zamanda bu eserlerin değerlendirilmeden önce oryantalist tarafından tamamı ile anlaşılır şekle sokulması gerektiğini belirtiyordu. Söylenenin anlaşılması bilimi ile geniş ölçüde ilişkili bulunan bu alanda aynı zamanda Oryantalist çalışmaların luzumu da tüm açıklığı ile ortaya çıkıyordu. Arab şiiri Avrupalılara tamamı ile yabancı iklim şartları altında, değişik sosyal ve tarihî koşullarda ve Avrupalıların hiç bilmedikleri bir ortamda yabancı bir halk tarafından yaratılmıştı. Ayrıca bu şiir Avrupalıların ancak uzun ve yorucu incelemeler sonucu kavrayabilecekleri fikirler, önyargılar ve katı inançlarla doluydu. Bir uzmanlığın zor şartları altında yetişmiş olsa dahi bir Avrupalı bu şiirin içinde yer alan sembollerin önemli bir kısmını yine anlayamayacak ve "çok yüksek bir uygarlık düzeyine ulaşmış olan" Avrupalılar için bu konu yine karanlıkta kalacaktı. Bununla birlikte önemli değerler elde debileceklerdi. Dolayısı ile vatandaşlarını alışılmamış tecrübelere hazırlayan Oryantalistin rolü bu noktada değer kazanıyor ve asıl önemli olanı Avrupalı, "gerçekten tanrısal" bir şiir dünyası olan İbranî eserlerini tanımak için uygun düzeye kavuşuyordu.[17]

Oryantalist gerçekten önemli insandı, zira uzak ufukların arka-

sında yer alan Doğu ülkelerinde işe yarayacak ne varsa arayıp buluyor, taşıyıp getiriyordu. Onun düşünce ve görüşlerinden yararlanmadan Doğu bilinemezdi. Onun yardımı olmadan Doğu hikayeleri okunamazdı. Silvestre de Sacy'nın "parçalar" teorisinin başında yer alan samimi ve romantik görüş böylece özetlenebilirdi. Doğu'nun adebî eserleri Avrupalılar için sadece anlaşılamaz değil, fakat aynı zamanda bu eserler özet olarak yayınlanmanın ötesinde değerlendirilmeye lâyik değildi; zira fazla bir "zevk" taşımıyorlardı.[18] Dolayısı ile oryantalist'ten istenen Doğu'yu parçalar halinde tanıtmak ve yine parçalarla açıklamaktı. Bu takdim şekli için özel bir türe ihtiyaç vardı: Sacy "Külliyat" türünü böylece icat etti ve oryantalizmden faydalanmanın en kolay, en etkili yolunu ortaya koydu. Sacy'nin en önemli eseri üç cilt halinde yazılan "*Chrestomathie Arabe*" (Arab külliyatı) dır. Silvestre de Sacy'nin antolojileri Avrupa'da birkaç kuşak öğrenci tarafından uzun yıllar çok geniş biçimde kullanılmıştır. Eserler karakteristik olma iddiası taşımakla birlikte oryantalistler tarafından uygulanan sansür baskısı altında bulunuyordu. Üstelik konularının iç düzeni, bölümlerinin sıralanışı, parçaların seçilişi, asla genel sırlarını açığa vurmuyordu. Seçilen parçalar eğer değerleri yüzünden veya kronolojik sıralama açısından yahut da estetik kaliteleri ile (ki Silvestre de Sacy'nın seçmelerinde böyle bir görüş yoktu...) öne alınmış değilse, en azından bir Doğu karakteri veya bir takdim gerekçesi taşımalı idi. Fakat bu konuda herhangi bir açıklama hiçbir zaman yapılmamıştır. Sacy'nin tek söylediği şudur: "Bu seçmeleri bir araya getirirken başlıca hedefim Özel Kraliyet Okulu öğrencilerine Arab edebiyatının çeşitli ürünlerini tanıtmaktı, zira onlar bu eserleri tanıyabilmek için kolay bulunmayan yahut pek yüksek ücretler ödenerek satın alınan kitaplara baş vurmak zorunda kalacaklardı." Okuyucu zamanla Oryantalist tarafından sarfedilen gayretleri unutmakta ve Doğu ile ilgilenirken basit bir seçmeler kitabını hareket noktası saymaktadır. Böylece Doğu'nun gerçek tarifi ile aynı

Doğu'nun Oryantalist tarafından tarifi birbirinden ayrılmaz ve değişmez bir bütün oluşturmaktadır. Sonuçta Doğu Oryantalistin kafasına göre şekillenmekte. Onun prensipleri ile tanınmaya razı olmaktadır. Uzaktadır fakat ulaşılamaz değildir... Faydası tartışılabilir, fakat eğitime yaradığı kuşkusuzdur. Kaybolmuştu, bulunmuştur; parçalara ayrılmış olsa dahi... Silvestre de Sacy'nin antolojileri sadece Doğu'ya bir ilave değildir; aynı zamanda Doğu'nun Batı'daki varlığıdır.[19] Sacy'nin eseri Doğu'yu yasallaştırmaktadır. Bir nesil öğrenciden diğerine geçen pek çok yasa malzemesi taşımaktadır.

Sacy'nin müritlerinin bıraktıkları canlı miras şaşırtıcıdır. Ondokuzuncu yüzyıl Avrupa Arab uzmanlarının başlıcaları entellektüel otoritelerini Sacy'a kadar götürmekteydiler. Fransız üniversitesi ve akademisi, İspanya, Norveç, İsveç, Danimarka ve özellikle Alman okulları onun dizi dibinde yetişmiş ve onun antolojilerinin aracılığı ile dünyaya gözlerini açmış öğrencileri ile doluydu.[20] Sacy'nin temel özelliği Doğu'yu sadece Batı için değil aynı zamanda kendi öz yararı için de düzenlenmesi gereken bir dünya olarak görmesi idi. Silvestre de Sacy Arabları Doğu'ya yerleştiriyor, fakat kendisi de modern ilmin sınırları içinde Doğu'da yer alıyordu. Dolayısı ile oryantalizm Avrupa bilim âleminin bir parçasıydı; ancak bu ilmin, Latin ve Grek ilimleri çatısı altına girebilmesi için malzemesinin yeniden yaratılması gerekiyordu. Her Oryantalist Silvestre de Sacy tarafından ortaya konmuş malzemenin yardımı ile kendi Doğu'sunu kendisi yaratacaktı. Böylece Sacy modern Oryantalizmin yaratıcısı olduğu kadar aynı zamanda onun ilk kurbanı oluyordu, zira kendisinden sonra gelen oryantalistler kendi metin tercümeleri, kendi seçtikleri parçalar ve yeniden düzenledikleri özetlemelerle Silvestre de Sacy'nin eserini baştan sona değiştirmişler ve kendi anlayışları içinde yer alan Doğu'ya gidecek yolları kendileri açmışlardı. Artık kurulan yeni düzen özellikle filolojinin sistematik ve kurumsal bir güç kazanacağı noktaya kadar

ulaşmış ve Silvestre de Sacy'nin o çağda kullanmasına imkan bulunmayan bir araç şekline girmişti. Bu şeref Renan'ın olmuştur. Doğu'yu, mukayeseli bilimsel disiplinlerin en yenisi olan filoloji ile bir araya getirmek onun düşüncesi idi. Silvestre de Sacy ile Renan arasındaki fark "kurucu ile yürütücü" arasındaki farktı. Silvestre de Sacy bir alanın ortaya çıkmasına yol açan eseri yaratan kişi ve kökleri ihtilâlci romantizmde yatan, ondokuzuncu yüzyıl bilimsel disiplin yolunu açan insandı. Renan ise oryantalizmin ikinci kuşağının yetiştirmesiydi. Görevi Oryantalizmin resmî görüşlerini sağlamlaştırmak, sezgilerini sisteme bağlamak, entellektüel ve idarî kurumlarını düzenlemekti. Silvestre de Sacy'nin ününü sağlayan, çalıştığı alanı yaşatan ve temel bilimsel yapısını ayakta tutan, kişisel gayretleri idi. Renan ise Oryantalizmi filolojiye uydurmuştu. Her iki bilim adamı da kendi çağları içinde Oryantalizmi entellektüel plana çıkarmış, görünür hale getirmişlerdi.

Renan kendi açısından ne tam orijinal ne de tam bağımlı idi. Dolayısı ile ya bir kültür gücü yahut da önemli bir oryantalist sayılıyordu. Onu ne gerçek kişiliğine geri götürmek ne de inandığı fikirlerin genel şeması içinde tanımak imkânı yoktu. Renan, Silvestre de Sacy'nin öncülük ettiği yolun içinde düşünüldüğü sırada daha kolay anlaşılabilir. O kendisinden referans alınabilecek geçerli bir metin karakteri taşıyordu. Kısacası Renan kültürel ve entellektüel yönü ile ele alınacak bir tip ve Michel Foucault'un[21] "Zamanının arşivi" dediği Oryantalist görünüşlü bir insandı.

Önemli olan sadece Renan'ın söylediği şeyler değildir. Fakat bu söylenenlerin söyleniş biçimleridir. Meramını anlatmak için seçtiği örneklerdir. Bunların ifade şekli ve başka örneklerle karşılaştırma yöntemleridir. Renan'ın Doğu'da seçtiği konularla, yaşadığı çağ ile, hedef aldığı okuyucuları ile, hatta bizzat kendi öz çalışması ile arasındaki ilişkileri ele alabiliriz. Bu konuda gizli bir denge arayan formüllere ihtiyacımız yoktur (Örneğin *Zeitgeist*: Yazar ve zamanı). Renanı okumak için, onun zaman ve belirli bir

kültür dairesi içinde, belirli bir yeri anlatmaya çalışan bir yazar olduğunu düşünmek gerekiyor (Arşiv malzemesinden hareketle...). Onun yaşadığı çağ içinde ve Oryantalizm dünyasında nasıl bir yeri olduğu ancak bu şekilde ortaya çıkabilecektir.

Renan Oryantalizme filolojiden gelmişti. Aynı zamanda bu çok zengin ve kültürel zaferlerle yüklü disiplini Oryantalizme getiriyor, onun başlıca karakteristik özellikleri arasına katıyordu. Artık "Filoloji"yi anlamsız ve düzensiz kelimelerin incelenmesi olarak düşünen herkes Nietzsche'nin, ondukuzuncu yüzyılın büyük akılcı dünyası içinde filolog olarak ilan edildiğine şaşırarak tanık olacak, ancak Balzac'ın *"Louis Lambert"*ini hatırladığı zaman aynı şaşkınlığı geçirmeyecektir:

> "Bir kelimenin yaşam ve macerasını anlatırken çok güzel bir kitap düzenlemenin olanağı yok mu? Hiç kuşkusuz o, hizmetinde bulunduğu olayların içinde çeşitli etkilerin altında kalmıştı. Yerine göre değişik fikirler yarattı, ancak asıl büyük görevi şu üç elemanın birleşmesinde yatmıyor mu: Ruh, Vücut ve hareket"[22]

Wagner, Schopenhauer, Leopardi gibi yazarları filolojinin içinde düşünen kişi Nietzsche hakkında ne karar verecekti? Anlaşıldığına göre bu deyim dillere karşı özel bir yetenek ve sevgi gücü taşıyan kimselere uygun görülüyor, ayrıca bu kişiler estetik ve tarih gücü taşıyan eserler yaratabilmek için yeterli hareket gücü taşımak zorundadırlar.Hernekadar Filoloji mesleğinin 1777'de F.A. Wolf'un kendisi için "Stud. philol.: Filoloji incelemeleri" kelimesini icat ettiği gün başladığı göz önüne alınsa dahi, Nietzsche klasik Grek ve Latin metinlerini inceleyenlerin sıkıntılara düştüklerini söylüyor: Hiçbir zaman "Özne'nin köklerine" inememişlerdir. Filolojiyi hiçbir zaman bir problem olarak ele almazlar. "Zira onlar için olay basittir, eski dünyanın bilimleri arasında saydıkları filoloji'nin sonsuza kadar sürmeyeceğini, malzemesinin gittikçe tükendiğini ileri sürerler..."[23] diyor. Nietzsche'ye göre filologların anlayamayacağı konular işte bunlardır. Ancak Nietzsche'ye göre bu

olayın içinde değer vermeye layik bazı noktalar da vardır. —Burada ikiliğe düşme ve yüzeyde kalma tehlikesi yok sayılamaz— Nietzsche filologların meslekleri gereği modern yaşamla derinden ilgili olduklarını ileri sürüyor...

Filoloji herşeyi problemli hale getirmektedir: Bunu bizzat filologlar farketmişlerdir. Bu ilim Modern ve Avrupalı adamı özel bir kişilik içinde ele alıyor. Zira "Modern" ve "Avrupalı" kelimeleri bir başka kültür ve bir başka çağ ile ilişkili olmadıkları zaman hiçbir anlam ifade etmezler. Nietzsche aynı zamanda Vico gibi filolojiyi "Doğmuş", "Yaratılmış" olarak görmektedir. İnsanların bir üretimi olan filoloji, insanların keşfi olarak ortaya çıkmış; kendi kendilerini bulmak gibi... kendi özünü tanımak gibi bir şey olmuştur. Filoloji bağlardan kurtulmanın bir başka şeklidir. Büyük sanat karların zamanlarından ve yakın geçmişlerinden kurtuldukları gibi... Çelişkiler doğsa dahi bu kopuş, bu uzaklaşış aynı zamanda modern yaşamın içinde olmaktır.

1777'nin Friedrich August Wolf'u ile 1875'in Friedrich Nietzsche'si arasında Ernest Renan vardır. Bir Oryantalist filolog olan Renan aynı zamanda filoloji ve modern kültürün birbirine yakın, hatta birbirinin üzerinde olduğunu en ileri ölçülerde hisseden kişidir. 1848'de yazdığı fakat sadece 1890'da yayınlanan *Avenir de la science* (Bilimin geleceği) isimli eserinde altını çizerek "Modern düşünüşü icat edenler filologlardır..." demektedir. Daha önceki cümlede ise modern düşüncenin "filoloji ile aynı gün doğmuş akılcılık, eleştiricilik ve hür düşünce" olduğunu belirtiyor. Mukayeseli bilimsel disiplin olarak da filoloji, "yenilerin eskilerde bulunmadığını haklı olarak ileri sürebilecekleri" bir üstünlüktür. Doğrudan doğruya yahut dolaylı yollardan insanlara en önemli düşünceleri getirenler edebiyatçı yahut filolog olarak anılan kişilerdir. Renan'ın filolojik kültür adını verdiği "modern kültürün" içinde filolog'un rolü "fizik ilimlerle uyum sağlamak", "ilkel rüyalarla bilim çağlarının parlak görüşleri arasındaki farkı ortaya çıkar-

mak"ve "her türlü tabiatüstücülüğe karşı ölçülü davranmak"tır.

> "Fakat bu genel ve eleştirici bakıştır, evreni kuşkulu gözlerle arayıştır... Hissediyorum ki kendi vücudumda on insanın hayatını birlikte yaşasa idim, herşeyi keşfetmeye uğraşırdım. İnceler, yargılar, karşılaştırır, bir araya getirir, düzeltir, toplar ve herşeyin sistemini anlamayı başarırdım... Felsefe yapmak, eşyayı bilmektir; Cuvier'nin çok güzel dediği gibi "Dünyayı teorilerin ışığında eğitmektir". Kant gibi ben de inanıyorum ki, bir matematik gösteri kadar güçlü hiçbir şey olamaz... kişi yaşayan gerçekler hakkında ondan hiçbir şey öğrenemez. Felsefe akla dayanan şeylerin "en doğru ilmidir". Vücudun felsefî ilimleri olan fizik ve kimya gibi o da insan ilimlerinden biridir."(24)

Daha ilerde Cuvier'nin açıklamalarına ve Renan tarafından tabiî ilimler dalında verilen devamlı bilgilere geri döneceğim. Şimdilik şunu göstermek istiyorum ki *l'Avenir de la science* (bilimin geleceği) isimli eserin büyük bir kısmı filoloji ilminin hayranlıkla yapılmış tariflerine ayrılmıştır. Renan bu ilim hakkında: "bütün ilimlerin arasında gayesi ve bütünlüğü en zor anlaşılan bilim dalı..." diyor ve onun bütün diğer disiplinler arasında en "açık" yol olduğunu ileri sürüyor. Renan filolojiyi insanlığın gerçek bir bilim kolu haline getirmek için sarfettiği gayretler arasında Vico, Herder, Wolf ve Montesquieu ile işbirliği yapmış, Wilhelm von Humboldt, Bopp ve kitabını ithaf ettiği büyük oryantalist Eugéne Burnouf gibi çağdaş filologlar ile bir arada bulunmuştur. Renan filolojiyi bilimi ilerletecek tüm kaynakların başına koyuyor ve kitabın kendisini dahi insanigelişmenin bir göstergesi sayıyordu. 1848 yılının diğer kitapları olan *Bouvard et Pécuchet* ve *le Dix–huit Brumaire de Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte'nin 18. Brumaire'i) gibi eserlerin yanında kitaba koyduğu ikinci başlık "1848'in düşünceleri" bir cins alaycı davranış sayılabilirdi. Renan bu manifestoyu filoloji üzerindeki fikirlerini açıklamak üzere kaleme almış olabilir (kendisine Volney ödülünü kazandıran Samî dilleri

büyük filoloji araştırmasını daha önce yayınlamış bulunuyordu). Renan böylece 1848'le gelen büyük sosyal problemler karşısında entellektüel bir tavır takınmış oluyordu. Renan söz konusu problemlerle olan tüm ilişkilerini rayına oturtabilmek için filolojiye başvurmaktan başka çare görememişti. Filoloji bütün diğer disiplinler arasında en temkinli ve geniş halk kitlelerini en az ilgilendiren en muhafazakâr ilimdi. Renan bu disiplin içinde kendisini hür hissediyordu. Zira diğer insanlara karşı konuşurken onlardan biri gibi değildi; daha çok düşüncenin ve uzmanlığın sesini duyuruyordu. 1890'da ırkların eşitsizliği ve yığınların üzerinde daha güçlü bir varlığın üstünlüğü gibi kavramların "kalıplaşmış görüşler" olduklarını söylüyor, bunları Doğu'da ve toplum içinde antidemokratik kanunlar olarak yorumluyordu.[25]

Fakat Renan kendisini ve söylediklerini birbirinden ayıran duruma nasıl ulaşmıştır? Aslında bir tarafta filoloji, karşı tarafta filolog neydi? Eğer filoloji bütün insanları ilgilendiren bir ilim dalı; konularının başına insanı koyan ve bütün insanî değerleri en ince ayrıntılarına kadar inceleyen bir yol ise, filolog bunun karşısında nasıl bir tavır takınacaktı? Renan bu kuralı tersine çevirmişti zira kendisine bunca şöhret temin eden Samî dilleri üzerindeki bilimsel çalışmaları sırasında aynı ırkın bugün yaşayan temsilcilerine karşı ırkçı önyargılarla dolu olduğunu ortaya koyuyordu. İnsanları üstün ve geri olarak çeşitli ırklara ayırmak için aşırı gayretler sarfeden hür fikirli bir bilim adamı nasıl oluyor da insanlar arasındaki en ileri değerleri, en orijinal bağları bulup çıkarabileceğini iddia ediyor? Bu sorunun cevabı kısmen Renan'ın Victor Cousin, Michelet ve Alexandre von Humboldt'a yazdığı ilk filolojik mektuplarda yer almaktadır.[27] Renan bu kaynakta profesyonel ilim adamı olarak çok güçlü bir tarafgirlik taşımakta ve böylece kendisi ile kitleler arasına büyük mesafe koymaktadır. Fakat bana göre önemli olan Renan'ın bir oryantalist filolog olarak genel gelişim tarihi içinde oynadığı rol ve kendi görüşü ile filolojinin hedefleridir. Bir

başka deyimle Renan'ın filolojiden beklediği sonuç ve bu ilmin tarihi ve keşifleri karşısında takındığı tavırla, kendisinin bu ilmin içindeki yeri konusunda çelişkiler vardır. Dolayısı ile Renan'ı "filoloji"den konuşan bir insan değil, fakat "filolojik" olarak konuşan bir insan saymak gerekiyor... Gerçekten Renan bu sırada yeni ve değerli ilmin bütün gücünden yararlanmakta ve izahlarında yepyeni bir dilin bütün imkânlarına kavuşmuş bulunmaktaydı.

Renan'ın anladığı, kabul ettiği ve kendisine öğretildiği gibi filoloji bir seri inançla birlikte varlığını sürdürmekteydi. Filolog olmak insanın bütün faaliyeti sırasında, herşeden önce bir seri yeni buluşla uğraşması ve herşeyi yeniden gözden geçirmesi demekti. Bu sırada Filolojiye malzeme veren "kelime bilgisi" gibi diğer ilim dalları da yararlanılacak araçlar arasında bulunmalıdır. Burada Renan'ın incelemelerine başladığı 1780 yılından 1830 yılı ortalarına kadar geçen zamanı ele alıyorum. Renan anılarında, imanını kaybetmesi ile sonuçlanan dinî krizin 1845'te onu nasıl bilimsel çalışmalara süreklediğini hikaye etmektedir. Filolojiye girişi, yeni bir dünya görüşüne kavuşması, krizleri ve yazarlık stili böyle bir olayla başlamaktadır. Sonuçta Renan kendi hayatının "bir filolog" hayatı olduğuna tamamı ile inanmıştı. Ancak günlük yaşamı içinde eskisinden daha fazla hıristiyan olmaya karar vermişti. Fakat sıra bilime geldiğinde hıristiyanlığı bir kenara bırakacak ve "Laik bilim" adını verdiği şeyle meşgul olacaktı.[28]

Bundan birkaç yıl sonra Renan 1878'de Sorbonne'da "Filolojinin tarih bilimlerine hizmeti" konusunda verdiği bir konferansla laik bir ilim dalının neler yapabileceği ve neler yapamayacağı konusunda en ileri izahları gerçekleştirmiştir. Renan burada din ve filoloji arasında dolaşmakta, her iki izah şeklinin insanlığın temeli, uygarlık ve dil konularında getirdiği anlatımlar, izahlar arasında açıklık farkı bulunduğunu belirtmekteydi. Bu noktada taraf tutan Renan filolojinin dinî öğreti yanında çok daha az karışık, çok daha uyumlu ve pozitif olduğunu ileri sürmekteydi.[29] Bununla birlikte

Renan'ın görüş açısı değişmez biçimde tarihî ve kendisinin deyimi ile morfolojik olduğuna göre, bu genç adamın dinden çıkarak yeni filolojik ve laik bir ilim yoluna girerken tarihî bilgilerini koruması için tek çıkar yol yine dinîn öğrettikleri idi. "Hayatımı doldurmaya layik en büyük uğraşı Hırıstiyanlık üzerine sürdürdüğüm incelemeler sırasında (Renan'ın bu konuda kurduğu en büyük bilimsel hayal...) laik bilimlerin bana tanıdığı geniş imkânlardan istifade etmem olmuştur..." diyor.[30] Renan filolojiye hırıstiyanlık sonrası duyguları ile girmişti...

Hırıstiyanlığın öğrettiği tarih ile filolojinin açıkladığı tarih arasındaki farkı Renan çok iyi biliyordu. Hiç kuşkusuz filoloji yeni bir ilim dalı olarak modern karakterini bu noktada kazanmıştı. Aslında onsekizinci yüzyıl sonu ve ondokuzuncu yüzyıl itibarı ile "filoloji"den her söz açıldığında başlıca başarıları mukayeseli dilbilgisi dalında ortaya çıkmış, dil ailelerinin sınıflandırılmasında yeni görüşler getirmiş ve dillerin ilahi kökenleri konusunda yerleşmiş fikirleri kaldırıp atmış yepyeni bir ilim dalı akla gelmelidir. Bu sonucu elde etmek için dil konusunun tamamı ile insana bağlı bir olay olduğunu ileri süren fikirlerden yararlanıldığını belirtmek aşırı bir çaba sayılamaz. Neticede başta İbranice olmak üzere bütün kutsal bilinen dillerin aslında ne antik ne de tanrısal bir kökene dayanmadığı o çağda yaygın bir fikir modası şekline girmişti. Foucault diller konusunda gerçekleştirilen yeni keşiflerin asrın olayı olduğunu belirtiyor ve bu keşiflerin aracılığı ile, dillerin insanoğluna cenette Tanrı tarafından verildiği inancının ortadan kardırıldığını açıklıyordu.[31] Gerçekten bu gelişme dillerin eski etimolojik ve aile bağları kavramlarını değiştirmiş, bunların yerine yeni temel kavramlar getirmişti. Bütün bu tartışmalar Herder'in, dillerin kökeni üzerindeki çalışmasının 1772'de Berlin Akademisi madalyasını kazanması ile en üst noktaya ulaşıyor ve bu konu yeni yüzyılın ilk on yılı içinde Avrupa'da yerine oturmuş bir tartışma olarak artık bilim çevrelerinin ilgisini çekmiyordu.

William Jones'in *Anniversary Discours* (Yıllık konuşmalar)ında (1785–1792) yahut Franz Bopp'un *Vergleichende Grammatik* (Karşılaştırmalı dilbilgisi) isimli eserinde (1832 de yayınlanıp 1866'da fransızcaya çevrilen) olduğu gibi dillerin Tanrısal kökenleri artık her tarafta kesinlikle terkedilen ve bir daha hiç konuşulmayan bir konu oluyordu. Kısaca yeni bir tarih görüşüne ihtiyaç vardı, zira Hristiyanlık, başlıca metinlerinin tanrısallığı konusunda yaratılan şüphelerden kendisini kurtaramıyordu. Chateaubriand "Sanskrit dilinin İbraniceden eski olduğuna inansalar dahi bazıları sarsılmaz bir iman taşımaya devam ediyorlardı..." diyor. Ve şunları ilave ediyor: "Ne yazık ki Hint dilleri konusunda getirilen derin bilgiler bütün bu yüzyılları İncil'in dar kadrosu içine soktu, bu felâketi yüreğimde hissetmeden önce yeniden hristiyan olmalıyım..."[32] Başta öncü Bopp olmak üzere diğer filologlar arasında pek çokları dil konusunda yürütülen çalışmalarında o dilin tarihini, felsefesini ve genel bilgi hazinesini de birlikte getirdiğini görüyorlardı. Böylece üretilen her bilgi, ilmin insanlara cennette Tanrı tarafından verildiği konusunda yerleşmiş düşünceleri biraz daha yok ediyor, gittikçe ortadan kaldırıyordu. Sanskrit incelemelerinin, uygarlığın başlangıcı kavramlarını, İncil'de anlatılan ülkelerin çok uzağına taşıdığından şüphe yoktur. Aynı şekilde dil konusu da insanüstü bir gücün insanla münasebeti olmaktan çıkmış ve onu kullananlar tarafından yaratılan ve gerçekleştirilen bir "iç anlaşma aracı" şekline girmişti. Artık ilkel dil yoktu. —Sadece şimdi açıklamasını yapacağım değişik bir metot vardır.— Basit dil olmadığı gibi...

Bu ilk filolog kuşağının kuşağının bıraktığı miras Renan için çok değerliydi. Hatta ona Silvestre de Sacy'nin mirasından daha çok değer veriyordu. Uzun bilimsel kariyerinin başlangıcında, ortasında yahut sonunda, ne zaman dil veya filoloji konularından söz açsa temel direği teknik bir dilcilik ilmi ile, dilleri Tanrısallığın ötesine çıkarmak olan yeni filolojiden derstler veriyordu. Renan'a

göre dilci, dili sadece Tanrıdan gelmiş bir araç olarak ortaya koyamazdı. O Coleridge'in yazdığı gibi "Dil insan zekâsının kışlasıdır, geçmişinin ganimetini yüklendiği gibi gelecek zaferlerinin de silahlarını saklar..."[33] diyordu. Cennetten çıkmış diller varsayımı yerini kesinlikle terketmişti. "Indo-Européen ve Samî" dilleri arasındaki ilişkiler inkâr edilemeyecek biçimde ortaya konmuştu. Çok önceki devirlerde varlığı ispat edilmiş olan diller icad edilmiş sayılamazdı; zira bu gerçek filolojik bir çalışma ile ortaya atılmış bulunuyordu. Eğer bir dil diğer diller için mihenk taşı vazifesini görecekse bunun Indo-Européen aile içinde en eski şekil olan Sanskrit'ten başkası olamayacağı şüphesizdi. Terimler de yerlerini değiştirmişlerdi. Türlerin "sınıflandırılması", yahut "anatomik sınıflandırma" gibi dillerin de şimdi "aileleri" vardı. Hiçbir "gerçek" dile benzemeye ihtiyacı olmayan "mükemmel" şekiller vardı. Diller tabii varlıkları ile değil, filolojik mantık düzeni içinde gün ışığına kavuşuyorlardı.

Bazı yazarlar Sankskrit ve Hindistan'a ait bazı şeylerin genelde basit şekilde İbranîce ve Yahudi Cenneti hayallerinin yerine geçtiğini ileri sürüyorlardı. 1804'ten sonra Benjamin Constant *"Journal intime"*de şunları yazıyordu: "Kitabımda (din hakkında) Hint mitolojisi üzerinde ayrıntılara girmediğimi haklı görüyorum... Hindistan'a sahip çıkan İngilizler herşeyin oradan geldiğini söylüyorlar. Hayatının dört yılını Hindistan'da geçirmiş olan Schlegel aynı şeyi söylüyor. Mısır'dan dönen Fransızlar ise herşeyin başlangıcının Mısır'da olduğunu iddia ediyorlar."[34] Bu "son sözü söyleme merakları" 1808'den sonra özellikle Friedrich Schlegel'in "*Über die Sprache und Weisheit der Indier:* Hintlilerin dil ve felsefeleri" isimli eserinden kuvvet alıyordu. Anlaşıldığına göre Schlegel bu kitapta 1800'de söylediği gibi "Doğu, romantizmin en yüksek şeklidir" fikrini doğrulamaktaydı.

1835 ile 1848 arasında bütün gücünü gösteren Renan neslinin Doğu hakkında en büyük düşüncesi, dil, kültür ve din ile meşgul

olan Batılı bir bilim adamının mutlaka Doğu'yu konu edinmesi gerektiği yolunda idi. Bu alanda anahtar metin Edgar Quinet'nin 1832'de yayınlanan *le Génie des Religions* (Dinlerin Türeyişi) isimli eseri idi. Bu kitap Doğu rönesansını haber veriyor ve Doğu ve Batı'yı işlerlik kazanacak biçimde karşı karşıya getiriyordu. Bu ilişkinin dikkat çekici noktalarını Raymond Schwab'ın *Renaissance Orientale* (Doğu Rönesansı) kitabında enine boyuna incelediği gibi ben de daha önce ortaya koymuştum. Aynı konuya tekrar dönmeyecek ve sadeci filoloji ve oryantalizmin Renan üzerindeki baskısına ait bazı noktalara değineceğim. Quinet ve Michelet'nin ortaklığı, Herder ve Vico'ya karşı alâkaları tarihçi bilim adamı olarak kendilerinde bazı meraklar yaratmıştı. Teatral bir olayı seyreden insanlar gibi, yahut Tanrısal bir mucize karşısında kalan müminler misali herşeye hayretle bakıyorlardı. Qinet: "Doğu teklif, ediyor Batı kabulleniyor..." şeklinde bir formül icat etmişti. Ayrıca kelimelerle oynuyor: "Asya'nın peygamberleri, Avrupa'nın doktorları var..." diyordu. Bu beraberlikten yeni din, yahut yeni bir tanrı doğmuştu. Ancak Quinet'nin asıl söylemek istediği "Doğu ve Batı'nın kendi kaderlerini yaşadıkları ve kişiliklerini de bu beraberlikle ispat ettikleri..." idi. Batılı bilim adamının görevi, Doğu'nun seçtiği özel bir yerinde, onun pasif, ilkel, kadınsı hatta sağır ve dilsiz yönlerini ayıklamak ve kendi bilim gücü ile ona yeni bir hayat ve yeni bir ifade gücü kazandırmaktı. Böylece gizli ve gizemli diller filolojinin yardımı ile açığa çıkacak, karanlıklar dağılacaktı. Renan'm en çok üzerinde durduğu nokta bu idi. 1840'larda filoloji öğrenciliği sırasında ilgisini çeken "teatral görüntü" yerini "bilimsel görüntü'ye bırakmıştı.

Quinet ve Michelet için tarih bir tiyatro oyunu idi. Quinet dünyayı bir mabed gibi görüyor, insanlığın tarihini ise bir cins dinsel âyin şeklinde yorumluyordu. Gerek Michelet ve gerekse Quinet anlattıkları evrenin içinde "yaşıyorlardı". İnsanlığın tarihsel kökeni, Vico ve Rousseau'nun yeryüzünde ilkel hayatı çizerken kullan-

dıkları, harika, meraklı, dramatik gibi aynı kelimelerle anlatılabilir zannediyorlardı. Gerek Michelet ve gerekse Quinet Avrupa romantikler ailesine bağlı kişiler olarak, zamanlarında meydana gelen olayları belirli bir görüş açısından izleyen kişilerdir. Onlar için Hırıstiyanlık tarihi yahut cennet üzerine anlatılan hikâyelerin diğerlerinden hiç farkı yoktur.[35] Öyle zannediyorum ki Quinet için "yeni bir Tanrının doğuşu" sadece "eski Tanrı'mn yerini almak içindir". Eski Tanrı kavramının kayboluşundan doğan boşluğu doldurmak içindir. Fakat Renan'a göre filolog olmak, ister yeni ister eski hiçbir Tanrı ile ilişki kurmadan, sadece yeni bir ilim olan filolojiye yönelmek, ona güvenmektir. Renan bütün bilimsel kariyerini bu gelişmeye vücut vermek için kullanmıştır.

Dillerin kökenleri üzerine kaleme aldığı mütevazı denemesinin sonunda bunu pek açık ortaya koyuyor: "İnsan bir mucit değildir ve icatlar çağı kesinlikle kapanmıştır..."[36] diyen Renan için insanlık başlangıçta kelimelerin sessizliği içinde "yaşıyordu". Daha sonra diller ortaya çıktı. Gerçek bir bilim adamı için dillerin nasıl doğduğunu dağil "ne olduğunu" bilmek önemlidir. Bununla birlikte Renan (Herder, Vico, Rousseau hatta Quinet ve Michelet'nin de ilgisini çektiği gibi...) eğer dillerin kökeni araştırılacaksa bunun için uygun bir bilim disiplinine de rıza göstermektedir. Renan 21 Şubat 1862'de Fransız Kollejinde yeni ders yılını açarken kurslarının herkese açık olduğunu ilan etmeş ve "bu filoloji ilminin laboratuvarından" herkesin aracısız olarak faydalanması gerektiğini ileri sürmüştü.[37] Bütün dinleyicileri Renan'ın bu davranışındaki ince alaycılığı farkediyor ve onun kişileri şaşırtmaktan ziyade sessizce hayran bırakmayı tasarladığını hissediyordu. Zira Renan o sırada İbranice kürsüsüne çıkıyor ve Samî ırklarının genel uygarlık tarihi içindeki yerlerini konu ediniyordu. Durum "kutsal tarih" için nazik bir şekil alıyor, açıkçası bu tarih bir "filoloji laboratuvarında analiz konusu" oluyordu. Kısacası "Doğu'ya ait bir konu" Avrupa'nın yeni bilim anlayışı içinde bir "malzeme" olmuştu.[38] Silvestre de

Sacy tarafından pek de canlı sayılamayacak biçimde sıralanmış olan şeyler şimdi yeni birşeylerle değiştiriliyordu.

Renan'ın derslerinin sonunda ulaştığı netice Samî ve Doğu filolojisi ile geleceği ve bilimi birleştirmek olmuştu. İbranî kürsüsünde Renan'dan hemen sonra yer alan Étienne Quatremére bilim adamının halk karikatürlerinde yer alan şekli idi. Renan Ekim 1857 tarihinde "*Journal des débats*" da ondan söz ederken, büyük bir çalışma gücüne sahip olduğunu, fakat işin parçaları ile uğraşırken bütününü unuttuğunu yazıyordu. Renan'a göre Quatremére: "bilimin gerçek amacının insan bilgisini taş taş inşa etmek olduğunu bilmiyordu". Gerçekten Renan orta yerinde yaşarken Quatremére çağın içinde değildi. Üstelik o zamana kadar Doğu sadece Çin ve Hint olarak görülmüşken Renan kendisine Doğu'dan ayrı bir parça seçmiş ve onun içine yerleşmişti. Ayırdığı yer Samî Doğu idi. Hiç kuşkusuz Arabça ile Sanskritçe arasındaki devamlı ayrıcalığı farketmiş ve Bopp'un Indo–Européen diller için düşündüklerini Samî dilleri konusunda düşünmeye başlamıştı. 1855'te Samî dilleri için karşılaştırmalı kitabının başına bunları yazmıştı.[40] Renan'ın planları Samî dillerini Bopp'un yaptığı gibi kuvvetli bir bilim ışığının altında bütün parlaklığı ile gözler önüne sermekti. Ayrıca unutulmuş ve geriliğe terkedilmiş bu dilleri bilimin konusu haline getirmeyi istiyor ve Louis Lambert gibi onlardan yararlanmayı tasarlıyordu.

Renan pek çok defa Samilerin ve Samîleşmişlerin Doğu filoloji etütlerinin bir "yaratması" olduğunu belirtmişti.[41] Bu ilmin adamı olduğuna göre bu yeni suni yaratma olayı içinde kendisinin baş köşeyi işgal etmesi şaşılacak bir olay değil. Ancak Renan bu şartlar altında "Yaratma" kelimesinden ne anlıyordu? Ve bu yaratma gerek tabiî yaratma ve gerekse Renan yahut diğerleri tarafından laboratuvarlarda gerçekleştirilen yaratmalarla nasıl bağdaşıyordu? Genellikle filozofik anatomi adını taşıyan bu sınıflandırma ilmi ile "yaratma" nasıl bir araya geliyordu? Burada bir nebze durmamız

gerekiyor... Tüm kariyeri boyunca, anlaşıldığına göre Renan ilmin insan yaşamı içinde "insana kesinlikle eşyanın "logos"unu (kelimesini) söylemesi gerektiğine inanmıştı.[42] Bilim, sözü eşyaya bırakıyordu, hatta bundan daha ileri biçimde bilim eşyanın içinden bir hitabet mantığı çıkarıyor, böyle bir güç arıyordu. Dil ilminin görevi tabiatın kendisine sunduğu malzemeyi bir araya getirmek değil, fakat bu malzemenin özünü teşkil eden kelimeleri birer tabii özne sayarak bunların kapalı dillerini çözmek, sırlarını açığa çıkarmaktı. Unutmamak gerekir ki Hiyeroglif dilinin en büyük sırrı, Champollion'un, bu sembollerde "fonetik" sentez olduğu kadar "analitik sentez" de bulunduğunu anladığı zaman ortaya çıkmıştır.[43] Eşyaları konuşturmak, kelimeleri konuşturmak gibidir; onlara şartların içinde değer vermek, belirli bir kanun tarafından yönetilen bir ortamda onlara belirli bir yer tanımaktır. Renan'ın kullandığı şekilde "Yaratma" kelimesi ilk ağızda "Samileşmiş" bir görüş açısının, eşyada bir cins yaratılmışlık eseri tanıması ile ilgilidir. İkinci olarak bu kelime "dekor" anlamını taşımaktadır. Samî görüş açısında bu dekor tarih, kültür, ırk ve Doğu anlayışıdır. Sözkonusu dekor ancak bir bilim adamının dikkatli bakışları ile tüm çizgilerini açığa vuracak, sırlarını verecektir. Nihayet "yaratma", üzerinde durulan bir eşyanın diğer eşyalarla olan farklarını bulup çıkarmak, onu belirli bir sınıflamaya tabi tutmaktır. Renan "karşılaştırma" kelimesi ile Samî dilleri ve Indo–Européen dil grubu arasında yer alan bir seri karmaşık ilişkiler ortaya koymayı düşünmüştü.

Eğer burada, bütün diğer konuların arasında Renan tarafından yazılmış fakat az çok unutulmuş Samî dilleri hakkındaki ilginç araştırmadan daha çok söz etmiş isem, bunun birkaç nedeni vardır. Samî konusu Renan'ın Hristiyan inancını kaybettikten sonra derhal başını çevirdiği bir bilim dalıdır. Yukarda verdiğim açıklamalarda Renan'ın kaybettiği inancı yerine Samî etütlerine nasıl sarıldığını ve bu çalışmadan neler beklediğini izah etmiştim. Samî in-

celemesi Renan tarafından yapılmaş ilk büyük Doğu araştırmasıdır. (1847'de tamamlanmış, ilk defa 1855'te yayınlanmıştır.) Bu araştırma, daha sonra giriştiği Hıristiyanlık tarihi ve Yahudilerin tarihleri ile ilgili bilimsel çalışmaların ilk basamağıdır. Gerek amacı ve gerekse Samîler konusunda gerçekleştirebildiği çalışmaları ile Renan —Enteresan bir konu, sadece bazı klasik veya çağdaş eserler, oryantalizm yahut diller tarihinden söz açarken Renan'dan kısa alıntılar yapmaktadırlar—[44] daha sonra, din ırk yahut milliyetçilik konularında itibarlı bir bilim adamı sayılmıştır.[45] Renan Yahudiler yahut Müslümanlar hakkında ne zaman söz söylemek istese Samîler hakkında vakti ile söylediklerinin dışına çıkamamıştır. (İçinde bulunduğu bilimin gereği olarak sert kritikler). Ayrıca Renan'ın Samiciliği aynı zamanda hem Indo–Européen (Hint-Avrupa) dil çalışmalarına ışık tutmuş, hem de Oryantalist görüşlerin içindeki farklılıkların ortaya çıkmasına yaramıştır. Indo–Européen'ciler için Samî dilleri geriliğin sembolü, moral ve biyolojik eksikliktir. Oryantalistler için ise Samî dili yahut samileşmiş diller kültürel geriliğin yerleşmiş görüntüsüdür. Nihayet Samicilik Renan'ın ilk icadıdır. Filoloji laboratuvarında kendi yerini ve umumi mesajını sağlama almak üzere ortaya koyduğu bir eseridir. Bir an gözden uzak tutmamamız gerekir ki Samî araştırmaları Renan için Avrupa'nın, (dolayısı ile kendisinin) Doğu üzerinde ve kendi çağı içinde üstünlüğünün bir sembolü idi.

Böylece Doğu'nun bir dalı olarak Samicilik, ne tam doğal bir konu —yeni bir maymun cinsi gibi— ne de eskiden farzedildiği gibi Tanrılara ait bir mesele idi. Ancak o bir çeşit aracı rolü oynuyordu. Dağınık hali ile yasalara bağlanmıştı. (Düzgünlük ise Indo–Européen ailenin malı sayılıyordu). Normal dillerin aksine Samî dili dışa dönük ve kısmen görünür biçimde idi, zira kütüphaneler, laboratuvarlar ve müzeler onu kullanabilir, teşhir ve analiz edebilirdi. Renan çalışmasında Cuvier ve Geoffroy Saint–Hilaire'in yaptıkları gibi büyük ölçüde kitabî bilgiye ve tabiat gözlem-

lerine dayanan bir ses tonu ve bir anlatım biçimi kullanıyordu. Renan böylece dili anlamada "Tanrısallık" kavramı yerine "Kütüphaneyi" kullanıyor, laboratuvarında elde ettiği sonuçları ise sergilemek ve öğrencilere aktarabilmek için "müze"yi tercih ediyordu.[46] Renan dil, tarih, kültür, zekâ, hayal gücü gibi insanlığın normal değerlerini her noktada bir başka şekil almış gibi düşünüyor, onları Samî ve Doğulu oldukları için bir laboratuvar malzemesi olarak görüyordu. Böylece azgın tektanrıcı Samîler ne mitoloji, ne sanat, ne ticaret, ne de uygarlık yaratmamışlardı. Çok dar ve sert kafaları vardı. Bütünü ile "insan neslinin geri bir toplumunu temsil ediyorlardı"[47]. Bu arada Renan bir "Prototip" ten söz açtığını, gerçekten yaşayan bir "Samî" tipini çizmediğini anlatmak istiyordu. Yazıların çoğunda bu isteğini gizlemesine karşılık genelde böyle bir arzusu vardı. Günümüzde yaşayan Yahudiler yahut Müslümanlardan bahs etmek luzumunu duyduğu sırada bilimin dışına çıkmayı uygun görüyordu.[48] Böylece biz bir yandan insanın bir örnek şekline dönüştüğüne tanık oluyor, diğer yandan bu örneğin bir yargılama sonucu yine örnek olarak kaldığını, fakat aynı zamanda bir filoloji ve bilim konusu olduğunu anlıyorduk.

Histoire générale et Système comparé des langues sémitiques (Genel tarih ve Samî dillerinin mukayeseli sistemi) isimli eserin her tarafında Renan dilcilik ile anatomi arasında ilişkiler kuruyor ve bu ilişkilerin "Tarih bilimi" haline girmesi için izlenecek yolu göstermeye çalışıyordu. Ancak önemli olan bu ilişkilerin doğal gelişen şekillerini bulmaktı. Öyle zannediyorum ki Renan'ın oryantalist "Genel tarihinin" tek bir sayfası dahi düzenleme ve yapı açısından Cuvier veya Geoffroy Saint-Hilaire tarzı felsefi anatomi görüşlerinden yoksun olsun... Bunu ileri sürmek ne yanlışlığa düşmek ne de konuyu fazla abartmak sayılamaz. Gerek dilciler ve gerekse anatomiciler her iki yönde, doğa içinde doğrudan doğruya görülmesi mümkün olmayan konuları incelediklerini iddia etmektedirler. Bir iskelet, bir adalenin ince liflerini gösteren bir

resim ve dilciler tarafından Samî veya Indo–Européen öncesi diller konusunda varsayımlara dayanılarak üretilmiş bir görüş arasında hiçbir fark yoktur. Her iki konu da, birbirine yakın olarak, laboratuvarlarda yahut kütüphanelerde imal edilmiş bilim araçlarıdır. Dilbilim yahut anatomi üzerine düzenlenmiş bir metin ile, bir müzenin vitrininde yer alan bir memeli hayvana ait bir organ doğa içinde aynı bilimsel değeri taşımaktadır. Kitapların sayfalarında yer alanlarla, bir müzenin vitrininde görünenler,Silvestre de Sacy'nin Doğu metinleri arasında seçtiği parçalar gibi küçültülmüş örneklerdir. Bunların amaçları bilim ile (yahut bilim adamı ile) eşya arasında mevcut ilişkiyi açığa çıkarmaktır; eşya ile doğa arasındaki ilişkiyi bulmak değildir. Renan'ın Arabça, İbranice, Aramîce yahut Samî öncesi diller hakkında yazdıklarından rasgele bir sayfa okuyunuz: Gözlerinizin önüne serilen manzara bir oryantalis filolog'un büyük ilim gücü ile kütüphanelerden bulup çıkardığı; bir ırkın barbarlığına, düştüğü yanlışlıklara, dil ve uygarlık bozukluklarına dair örneklerdir. Bu serginin seçilerek takdimindeki esas gaye bilim adamının uğraştığı konular etrafında çevresinde öğretici bir fikir uyandırmasıdır. Burada Renan'ın böyle bir sergiden neler beklediği açıkça görülmektedir. Ayrıca anatomi ile filoloji arasında bir fark belirmiştir. Anatomi yerleşik ve görülmesi kolay işaretlerden hareket ederek eşyayı sınıflara ayırmakta, dilbilim ise böyle bir yol izlemeye uygun bulunmamaktadır.[49] Dolayısı ile filolog şu veya bu usülle kendisini tarihin bir devrinde tanıdığı bir filoloji olayına bağlamak zorundadır. Sınıflandırma imkânı ancak bu şekilde ortaya çıkabilecektir. Bununla birlikte Renan'ın sık sık belirttiği gibi Dilbilim zamanları ve tarihi uçurumlarla doludur. Ele alınan devirlerde büyük boşluklar vardır. Dilbilim olayları belirli bir çizginin üzerinde oluşmaktan çok, dilbilimcinin çok özel bir dikkatle anlayacağı şekilde devamlılık kuralları çerçevesinde meydana gelmektedir. Renan Doğu dillerinin Samî bölümünde bu mukayeseleri yaparken oldukça güçlük çekmiştir. Yaşayan şekil

olarak "Indo–Européen" ele alındığında bu grubun "Organik" olduğu, buna karşılık Samî Doğu dilleri incelendiğinde bu grubun ise "İnorganik" olduğu görülmektedir.[50] Zaman "organik" dillerle "İnorganik" diller arasında farklar doğurmuştur. Bu çok önemli noktayı Renan açıkça ifade etmekte ve laboratuvarının en önemli bulgusu olarak sergilemektedir. Bu konuda fikirleri şöyledir: "İnsanlığın ortaya koyduğu diğer eserlerin yanında gelişme için çok önemli olduğunu bildiğimiz halde Samî dillerinin yeniden derlenip toparlanabileceğine ihtimal vermiyoruz."[51]

Ancak bu sert direnişin yanında Renan'ın kafasında bir başka engel daha vardı. "Tiplerin gerileyişi"[52] konusunda Geoffroyy Saint–Hilaire'in görüşlerine baş vurduğu sırada kitabında bunu açıkça ortaya koyuyordu. Renan Geoffroy Saint–Hilaire'lerin hangisinden yararlandığını bildirmemekle birlikte ilişki açıktır. Zira Etienne ve oğlu Isidore özellikle ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, Fransız edebiyatçıları arasında biyoloji uzmanı olarak ortaya koydukları düşüncelerle ün kazanmışlardı. Hatırlatalım ki Etienne Mısır seferinin bir üyesi idi, ayrıca Balzac *Comedie Humaine* (İnsanlık Komedyası) adlı eserinin önsözünün önemli bir kısmını ona ayırmıştı. Flaubert'in de baba ve oğulu okuduğu ve eserinde onların fikirlerinden yararlandığı sayısız örneklerle biliniyordu.[53] Etienne veIsidore sadece Goethe ve Guvier'in de içinde bulunduğu türlerin "benzerliği" halkasının mirasçıları değil, aynı zamanda felsefe uzmanları ve en korkunç fizyolojik değişmeleri dahi bir yaratma türünün içinde meydana gelen çöküntülerin sonucu sayan anatomicilerin başında geliyorlardı.[54] Burada daha karışık ayrıntılara girmiyorum. Sadece şuna değinmek istiyorum ki, Etienne ve Isidore Geoffroy Saint–Hilaire, her iki bilim adamı, dil ilminin kuramsal gücünü kullanarak bir biyolojik sistemin içinde meydana gelebilecek sapmaları izah etmeye çalışıyordu. Böylece Etienne bir tabiat dışı canavarın, dil konusunda olduğu gibi anormal bir gelişme sayılabileceğini düşünüyordu. Nitekim bir dilin

içinde birbiri ile analojik bağları bulunan kelimeler olduğu gibi ilişkilerinde anormal kelimeler de yer alabiliyordu. Dilbilim içinde bu fikir Varron'un "*Lingua Latina:* Latin Dili" isimli eserine kadar çıkıyordu; ancak, hiçbir doğa dışı olay basit bir sonuç sayılamazdı. Tüm doğa dışı olaylar sağlam bir yapı taşıyor ve bir sınıfın çeşitli üyeleri arasında düzenli bağlar meydana getiriyorlardı. Anatomi için bu çok cüretkâr bir fikirdi. Etienne Geoffroy Saint–Hilaire *Philosophie anatomique* (Anatomik felsefe) isimli eserinin ilk satırlarında bir ara şöyle diyordu:

> "Ve aslında yaşadığımız çağın karakteri şudur ki bugün basit bir monografinin dar kadroları içine sıkışıp kalmak mümkün değildir. Soyut bir eşyayı inceleyiniz, ona kendisinden başka bir anlam veremeyeceksiniz... Dolayısı ile onun hakkında yeterli fikir sahibi olamayacaksınız. Fakat onu birkaç açıdan kendisine doğru yaklaşan başka şeylerle birlikte görünüz ve ondan uzaklaşan şeyleri göz önüne alınız, o zaman onun varlığını çevreleyen çok geniş bir alanın ortasında çok karmaşık ilişkilerle bir arada yaşadığını göreceksiniz. Önce onu kendi özelliği içinde daha iyi tanıyacak fakat asıl kendi merkez hareket çemberi içinde onun dış dünyaya karşı nasıl davrandığını anlayacak ve dış dünyadan neleri süzerek içine aldığını göreceksiniz.[55]

Geoffroy Saint–Hilaire sadece yaşadığı çağın (1822'de yazıyordu...) olayları mukayeseli olarak inceleme çağı olduğunu söylemiyor aynı zamanda bilim adamlarına seslenerek onların olayları incelerken başka olaylardan mutlaka referans almalarını istiyordu. Bu noktada Geoffroy Saint–Hilaire'in "merkez hareket çemberi" benzetmesi ile ne anlatmak istediğine dikkat çekmek istiyorum. Sözkonusu benzetme daha sonra Renan tarafından *l'Avenir de la Science* (Bilimin Geleceği) isimli kitabında, filoloji dahil tabiattaki bütün eşyanın onu inceleyen bilim adamı tarafından yerleştirildiği yerdeki durumu tarif edilirken kullanılmıştır. Bunun sonucunda eşya ile bilim adamı arasında bir sempati ilişkisi doğ-

maktadır. Tabiatı ile bütün bunlar tecrübeler sırasında, başka yerde değil laboratuvarlarda meydana gelmektedir. Gösterilmek istenen şudur ki, bir bilim adamı hiç alışılmamış bir olayı tabii şekli ile tanımak ve onu bilimsel açıdan incelemek şansına sahiptir. Böyle bir durumda tabiatüstü varlıklar değil, bizzat o bilim adamı tarafından yaratılmış olan bilimsel çevre değer kazanmaktadır. Neticede tabiatın kendisi yeniden devamlı ve ahenkli bir beraberlik ve derin bir hikmet olarak görülüyor..

Böylece Renan için, Samî dünyası, Indo–Européen dil ve kültürü, hatta diğer Doğu dilleri ile karşılaştırıldığı zaman ilerlemesi durmuş bir dünyadır.[56] Bununla birlikte Renan bir çelişkinin üzerindedir: Dillerin "tabiatın yaşayan varlıkları" ile münasebet kurmak için bir araç olduklarına bizi inandırmaya uğraştığı sırada Renan, diğer taraftan Doğu dillerini her fırsatta Samî dilleri gibi inorganik, durgun, tamamen geri kalmış, yeniden düzelmesi mümkün olmayan diller olarak tanımlamaktadır. Bir başka deyimle Renan Sami dilinin yaşayan bir dil olmadığını söylemekte, neticede Sami'ler de yaşayan varlık olmaktan çıkmaktadırlar. Buna karşılık Indo–Européen dil ve kültür yaşamaktadır. Ancak kendi varlığı ile değil laboratuvar çalışmaları "nedeni" ile ayaktadır.

Renan'ın eserinde bu çelişki fazla dikkat çekmiyor... Bana kalırsa bu konu eserin can alıcı noktasıdır. Devrinin kültürünü ve arşivlerinin gücünü yansıtmaktadır. Öyle bir kültür ki Matthew Arnold, Oscar Wilde, James Frazer ve Marcel Proust gibi çok çeşitli insanları dahi bir araya getirmekte, bunların eserleri ile ayakta durmaktadır. Bu kültürün içinde yetişmiş kimseler Indo–Européen (Hint-Avrupa) kültürü gibi, yaşayan kültürlerle ve Sami kültürü gibi ölmüş inorganik, kültürlerle aynı anda ilişki kurabilmekte ve her iki konuda yararlı çalışmalar yapabilmektedir. Avrupalı bilim adamının laboratuvardan çıkardığı budur. "Yaratmakta" ve bu yaratma olayı dahi karanlık hadiseler üzerinde şahane bir kudret anlamını taşımaktadır. Bazı kültürlerin üstünlüğü tartışma dışı bıra-

kılmakta, böyle bir sonuç "tabiatın" gereği sayılmaktadır. Gerçeği söylemek gerekirse Renan'ın filoloji laboratuvarı kendisinin Avrupa ırkmerkezciliğinin mükemmel bir yuvasıdır. Ancak burada altını çizmek gereken nokta şudur ki bu ünlü filoloji laboratuvarı Renan'ın durmaksızın ürettiği hitabet, yazı ve araştırma örneklerinin dışında bir çalışma değildi. Böylece Avrupa'nın organik ve yaşayan kültürü adım verdiği şey dahi laboratuvarlarda ve filoloji ilminin kadroları içinde "yaratılma yolunda olan" bir ilimdi.

Renan'm kariyeri, kendisini meşhur eden birkaç çalışması ile birlikte tamamı ile Avrupalı ve kültürel bir görüntü içinde sona ermiştir. Eğer izlediği stil bir otorite kazanmışsa, kanımca bu, inorganik olanı tanımlamada ve ona hayat vermede kullandığı teknik dolayısıyledir (Yahut bu tekniğin yokluğu...). Ününü sağlayan hiç kuşkusuz *Vie de Jésus* (İsa'nın Hayatı)dır. Bu kitap Hıristiyanlık ve Yahudi halkı üzerine ortaya koyduğu dev eserin ilk basamağıdır. Fakat "İsa'nın Hayatı", "Genel Tarih" adlı eseri ile tamamı ile aynı karakterdedir: Ölü bir Doğu eserini diriltmeyi başarabilen bir tarihçinin kaleminden çıkmıştır. (Renan için ölü eser deyiminin iki anlamı vardı: ölmüş bir inancın eseri, yahut kaybolmuş devirlerin eseri...). Bu noktada çelişki derhal kendisini gösteriyor.. Renan'ın bütün dedikleri başlangıçta filoloji laboratuvarından geçmiş bulunuyordu. Basılan metinde bir yaşamın yaratıcı gücü, çağdaş kültüre parmağını basmış bir insanın imzası, tüm bilim, kendilerini yaşanan zamanın içinden çıkaran bir zekânın bütün görüntüsü yer almaktadır. Bu tip kültür için tarihi gerçekler, hanedan devirleri, gelenekler, din, etnik topluluklar gibi tüm elemanlar, dünyayı eğitmeye yarayan bir kuralın ham maddesidir. Bu görüş açısını Cuvier'den aktaran Renan bilimsel gösteriyi gizlice deneyin üzerine çıkarıyor. Zamanın şartları günlük denemelerin ötesine geçmiş, bilimsel fayda bir kenara bırakılmıştır. Görüşler yaşanan olaylara uydurulmuş, kültürel mukayese gücü belirli bir amaca yöneltilmiştir. (Bütün bunlar giderek etnik merkezcilikle birleşmiş, ırkla-

rın üstünlüğü kuralı ve ekonomik baskı aracı olarak kullanılmaya kadar ulaşmıştır.)

Renan'ın stili, oryantalist ve edebiyat adamı olarak değeri, aktarmak istediği düşünceler, genel kültürle ve Avrupa'nın bilim dünyası ile olan ilişkileri, (ki bunlar çok özel bir anlamda liberal, tekelci, mağrur, insanlık dışıdır) benim gözümde "bağımsız" ve bilimseldir. Onun için yaratıcılık geleceğe bırakılmıştır. Kendisinin yarattığı bilim dünyasının gereğidir. Kültür tarihçisi olarak Turgot, Condorcet, Victor Cousin, Joueffroy ve Ballanche nesline bağlı olması ve bilim adamı olarak da Silvestre de Sacy, Caussin de Perceval, Ozanam, Fauriel ve Burnouf kuşağına ait oluşuna rağmen ,Renan'ın dünyası; tarih ve bilimle tamamı ile yıkılmış, erkekçe, kaba, aslında ana, baba, çocuk tanımayan, onların yerine İsa'sı ile, Marc Auréle'i ile, Caliban'ı ve (*Dialogues philosophique*: Filozofça Konuşmalar'da "Rüyaları" anlatırken söylediği gibi) güneş tanrısı ile bir fanteziler dünyasıdır.[57] En büyük tutkusu bilimin kudreti ve oryantalist görüşleridir. En ince noktalara kadar ulaşan görüşlerine ve tekniğine aşırı bağlıdır. Ele aldığı konulara büyük bir güçle sarılır. Aynı güçle çağını etkilemiştir. Bütün bunlara rağmen kendisi için düşündüğü ideal rol seyirciliktir.

Renan'a göre bir filolog "mutluluğu" "eğlenceye" tercih etmelidir. Kısır olsa dahi "mutluluk", hatta cinsel zevklerinin üzerine çıkmalıdır. İdeal şekilde konuşabilmeye yarayar etütler gibi kelimeler de "Mutluluğun" araçlarıdır. Bildiğim kadarı ile Renan, halk için bütün yazdıklarında kadınlara faydalı ve hareketli bir rol tanıdığı kısımlar azdır. Bunlardan biri Norman işgalcilerinin çocuklarını yabancı kadınların emzirip büyüttüklerini ve bu yüzden Normanların dillerinin zenginleştiğini anlattığı sırada ortaya çıkıyor. Dikkat edelim ki Renan'a göre bu olay doğumları arttırmamış, fakat iç değişmeyi hızlandırarak ırkın varlığını sağlamlaştırmıştır. Renan bir konferansının sonunda şöyle demişti: "İnsan nekonuştuğu dile ne de kendi ırkına ait değildir, herşeyden önce kendi kendi-

sine aittir. Zira o herşeyden önce hür bir varlık ve manevî bir yaratıktır..."[58] İnsan hür ve manevî bir varlıktır, fakat ırk, tarih ve Renan'ın tanıdığı ilimle zincirlenmiştir. Bilim adamının kölesidir.

Doğu dillerinin etüdü Renan'ı bütün bu düşüncelerin ortasına sürüklemiş ve filoloji ona bilimin şairane ve geçici bir yapısı olduğunu telkin etmiştir (Ernst Cassirer'i doğrular biçimde....)[59]. Ancak bilim adamı kaba gerçeklerden uzaklaştığı ölçüde geçicilikten kurtulacak ve gerçek bilime ulaşacaktı (Silvestre de Sacy'nin Arab örneklemelerinden uzaklaştığı gibi). Bilim adamı inançlarının kalesini ancak o zaman yükseltebilecekti. Ancak vakti ile Vico, Herder, Rousseau, Michelet ve Quinet'nin yaptığı gibi kelime incelemeleri giderek "filoloji" şekline girecekse o zaman kelimeler esnekliklerini kaybedecek ve Schelling'in dediği gibi dramatik görünüşlerini yitireceklerdi. Filoloji bilgiyi sınırlama kuramının bir dalı haline gelecek ve "Sprachgefühl: konuşma adabı" ihtiyaca yetmeyecek, zira kelimelerin bizzat kendileri anlatmak istedikleri olaylara daha az katkıda bulunacaklar (Vico'ya yaptıkları gibi). Kör, hayalden yoksun, soyut bir dünya doğacak, bu dünyanın içinde ırk, zekâ, kültür, ulus gibi sorunlar askıda kalacaktı. Sözkonusu dünya Doğu'dur. Bu alanın içinde birbirine benzer ve aynı kültürel değeri taşıan pek çok varsayımlar bulup çıkarmak mümkündür. Renan'ın bütün çalışması böyle bir amaca yönelikti. Bütün gücünü kullanarak Doğu kültürlerinin yaratıcı niteliğini ortadan kaldırmaya çalışıyor, onlara sadece yapay olarak filoloji laboratuvarında var olma hakkı tanıyordu. Filoloji, kültürün insan kafasına ait bir konu olduğunu kanıtlamaya yarar bir ilim olmuştu. Bir "esneklik" hatta bir yaratma idi. Ancak az veya çok organik bir yapının ötesinde değildi.

Renan örneğinde beni yakından ilgilendiren konu, kendisinin dahi çağının bir yaratığı ve ırkmerkezci kültürünün bir ürünü olduğunu ne derecede bildiğidir. Ferdinand de Lesseps'in 1885'te Fransız Akademisine kabul edildiği sırada söylediği nutuk'a cevap ve-

ren Renan şunları sıralıyordu: "Kendi ülkesinden daha bilge olmak ne kadar acı... İnsan kendi vatanı ile karşı karşıya gelmemeli. Sert gerçekleri dile getirenlerle birlikte fazla haklı olmaktansa aldatılmak daha uygundur."[60] Bu açıklamanın ortaya koyduğu gerçekler belki doğrunun da ötesindedir. Aslında ihtiyar Renan en doğru ilişkinin insanın kendi kültürü ile, kendi manevî dünyası ve kendi örfü ile sürdürdüğü ilişki olduğunu söylemek istemiyor mu? Ve bu tip ilişkinin insanı zamana bağlayan ilişkilerle münasebeti bulunmadığını açıklamak istiyordu. Burada tekrar laboratuvara dönüyoruz. Zira Renan'ın düşüncesinde en son sözler burada söylenmekte, sorumluluklar burada sonuca bağlanmakta ve bilimsel ve oryantalist görüşler yeniden buradan doğmaktadır. Renan için laboratuvar, oryantalist olarak insanlığa seslendiği yüksek kürsüdür. Bu makam beyanlarını yumuşatmakta, onları güvenilir ve yığınlar tarafından anlaşılır hale getirmekte, hatta bu beyanların devamını sağlamaktadır. Nihayet Renan'ın anladığı gibi filoloji laboratuvarı sadece zamanının kültürünü yeniden tarif ederek onu yeni metotlarla tanımlamak ve ona yeni bir şekil vermekle yetinmemekte, aynı zamanda kullandığı Doğu malzemesine bilimsel bir ahenk kazandırmakta, hatta bundan da ileri giderek Renan'ı (Daha sonra onun yolunu izleyen diğer oryantalistlerle birlikte) bulunduğu şekli ile Batı "kültürünün" bir adamı haline getirmektedir. Oryantalizmin eleştirili tarihi ile uğraşan bizler kendimize şu soruyu sorabiliriz: Kültürün içindeki bu yeni bağımsızlık acaba Renan'm zannettiği gibi kendi oryantalist ve filolog ilmi ile getirilmiş bir özgürlükmü yoksa, Oryantalizm ile kullandığı insan malzemesi arasındaki karışık ilişki mi? Zira bu ilişki son tahlilde salt objektif görüşlere değil, bilim adamının kudretine bağlı kalmaktadır.

Doğu Samîleri hakkında Renan'ın görüşleri tabiatı ile halkın önyargıları ve geçerli antisemitik inançlardan daha az etkilenmiş, daha çok bilimsel oryantalist filoloji'den kaynaklanmıştır. Renan ve Silvestre de Sacy'yi okurken kültürel genellemelerin nasıl bi-

limsel zırh kazandığını ve, doğrulara yönelmiş bir inceleme atmosferine nasıl büründüğünü görebiliriz. Başlangıçta tüm üniversite çalışmalarında olduğu gibi modern Oryantalizm de konularını kıskançlıkla elinde tutmaya çalışmaktadır. Böylece bilimsel bir sözcük hazinesi doğmuş ve Renan'ın kullandığı şekli ile "mukayeseli filoloji" gün ışığına kavuşmuştur. Bu çeşit "mukayese" kavramı tariflere fazla dayalı değildir. Daha çok olayları meydana çıkarır ve sergiler. Bu konuyu Renan şöyle açıklıyor:

> "Her şeye rağmen Sami ırkı bize tamamlanmamış ve basit bir ırk olarak görünmektedir. Denebilir ki o, Hint-Avrupa ilesi için yağlı boya resmin yanında siyah beyaz, yahut modern müziğin karşısında kilise müziği gibidir. Çeşitlilikten yoksundur, genişliği tanımaz. İnceliğin ve doğruluğun kuralı olan canlılık onun için sözkonusu değildir. Hastalıklı bir çocuğun pek zor büyümüş şeklini andırır. Sami ırklar sadece ilk çağlarında açılmışlar, gelişme dönemlerinde ise hiçbir rol oynamamışlardır".[61]

Bu noktada Indo–Européen'ler mihenk taşı oluyor... Nitekim Renan, Doğu samilerinin anlayışları hiçbir zaman Hint-Alman ırklarının ulaştıkları noktaya çıkamamıştı, demiştir.

Bu mukayese tavrının bir bilimsel gereğe mi bağlandığı, yahut etnikmerkezci bir önyargıya mı dayandığı kesin olarak anlaşılamıyor... Şu kadarını söyleyebiliriz ki gerek biri, gerekse diğeri, birbirlerine dayanarak var olmuşlardır. Renan ve Silvestre de Sacy'nin yapmak istedikleri Doğu insanının karakterini iki boyuta indirmek ve çok karışık problemler yaratan insan tarafını saf dışı bırakarak onunla ilgili incelemeleri basitleştirmekti. Renan için bu yoldaki gayretleri filoloji aracılığı ile yasallık kazanıyordu. İnandığı bilim kuralları onu araştırdığı dillerin köklerine doğru sürüklüyor, neticede bu kaynakta edindiği bilgilerle dillerin köklerini, ırk, zekâ, karakter ve davranış şekillerine bağlıyordu .Renan, örneğin Gobineau ile olan paralel çalışmasında birlikte edinmiş oldukları filolojik ve oryantalist görüş açısının büyük değer taşıdığını bi-

liyordu.[62] *Histoire Générale* (Genel Tarih)in daha sonra gerçekleştirilen baskıları sırasında Renan, Gobineau'nun çalışmasının bir kısmını kendi eserine dahil etmişti. Doğu ve Doğulu etütleri içinde "mukayese" kavramı, böylece Doğu ve Batı arasındaki yapısal eşitsizliğin ifadesi anlamını kazanıyordu.

Bu eşitsizliğin ana çizgilerini kısaca gözden geçirmede fayda vardır. Meselâ Schlegel'in Hindistan'a karşı duyduğu tutku ve daha sonraki nefreti herkes tarafından bilinir. İlk Doğu heveslilerinin pek çoğu Doğu'yu kendi Avrupalı düşünce ve akıl sistemlerinin dışında görerek bir cins "rahatsızlık" geçirmişlerdir. Doğu'yu Tanrılar vatanı olarak gözlerinde büyütmüşler, onun manevi dünyasını, ağır dengesini, geçmiş yüzyıllarını ve ilkelliğini pek sevmişlerdir. Örneğin Schelling, Doğu çok tanrıcılığının Judéo-Hıristiyan tek tanrıcılığa giden yolu açtığına inanmıştır. İbrahim, Brahma'nın yeniden yeryüzüne gelmiş şeklidir. Ancak böyle bir varsayım derhal reaksiyon görmüş, Doğu yeniden ve birden bire insanlık dışı, acınacak kadar antidemokratik, geri kalmış ve barbar sayılmaya devam etmiştir. Bir sarkacın tek yönde hareketi, aynı zamanda eşit ve karşı yönde hareketini Doğurur. Doğu az gelişmiştir. Bir meslek olarak bu varsayımın üzerinde yükselen Oryantalizm sözkonusu eşitsizlikleri kendi açısından dengelemeye yönelmiştir. Bu görev bütünü ile düşünüldüğünde sebep ve sonucu aynı fikirler yaratmaktadır. Doğrusunu söylemek gerekirse Oryantalizmin yeniden düzeltme ve düzenleme gayretleri doğruca bu eşitsizliklerden yola çıkmakta, Doğu'nun fakirliği yahut zenginliği bilimsel olarak tesbit edilmek istenmektedir. Filoloji, biyoloji, tarih, antropoloji,felsefe yahut iktisat gibi cümle ilimler bu gayeye hizmet etmektedir.

Oryantalist mesleğin esas gayesi eşitsizlikleri ortadan kaldırmak ve onların çevresini saran özel çelişkileri açığa çıkarmaktır. Çoğu zaman bu mesleğe giren kişiler Doğu'nun üzerlerindeki hakkını göz önünde bulundurmaktadırlar. Ve çoğu zaman oryantalist

gelişmeleri bu kişilerin gözlerini açmaktadır. Neticede ellerde kalan eskiden zannedildiğinden çok daha dar boyutlara sıkıştırılmış bir Doğudur. Örneğin William Muir (1819–1905) yahut Reinhart Dozy (1820-1883) gibi kişilerin erişilmez eserlerinde rastlanan Doğu, İslâm ve Arab antipatisini başka türlü nasıl izah etmeli...? İlginç konu: Renan, Dozy'nin taraftarlarından biri idi. Dozy'nin *"Histoire des Musulmans d'Espagne, jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides:* Endülüs'ün el–Murabıt'lar tarafında fethine kadar *İspanya araplarının tarihi* (1861) "isimli dört cilt eserinin pek çok yeri, Renan'ın 1864'te kaleme aldığı bir kitapta ileri sürdüğü antisemitik görüşlere kaynak vezifesi görmüştü. Renan bu eserde Yahudilerin ilk tanrısının Yahova olmadığını, Baal olduğunu, bunun da ispatının Mekke'de bulunduğunu açıklamaktadır. Muir'in: *Life of Mahomet* (Muhammed'in Hayatı" (1858–1861) ve *The Caliphate, Its Rise, Decline and Fall* (Hilafet, Gelişmesi, gerilemesi ve çöküşü) (1891) isimli kitapları ciddi bilimsel anıtlar sayılmaktadır. Ancak Muir bu yazılarında "Muhammed'in kılıcı ve Kur'an; Uygarlık, Özgürlük ve Gerçeğin şimdiye kadar görülmemiş en büyük düşmanlarıdır..."[63] dediği zaman konusuna karşı takındığı tavrı bütün açıklığı ile ortaya komaktaydı. Cromer tarafından sempati ile karşılanan Alfred Lyall'in eserleri Dozy ve Muir'in yaptığı gibi sözkonusu eşitsizlik prensiplerin etkisinden kurtulamamaktadır. Sanki uzmanın görevi Doğu'ya ve Doğulu'ya ait bir portreyi daima onarıp düzelttikten sonra sunmaktır. Bu açıdan bakıldığında Silvestre de Sacy'nin getirdiği malzemenin sadece ham bulgular olduğu ve Oryantalizmin bunları yeniden düzenleyerek ortaya çıkardığı, devamlılık ve yaşama yeteneğine kavuşturduğu anlaşılmaktadır. Caussin de Perceval'in *l'Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme, pendant l' époque de Mahomet* (İslamiyetten önce, Muhammed çağında Arabların tarihi üzerine deneme) (üç cilt 1847–1848) isimli eseri, Avrupa Oryantalist kütüphanelerde yer alan, oryantalist

etütlerin ürünü olan (tabiatı ile başta Silvestre de Sacy) eserlerin ortaya koyduğu belgelere yahut Perceval'in pek itimat ettiği İbni Haldun'un metinlerine dayanan çok önemli bir araştırma kitabıdır. Caussin'in tezine göre Hz. Muhammed Arabları bir millet haline getirmiştir. İslâm ise Arablar için sanıldığı gibi manevî bir konu değil, politik bir konudur. Caussin bu fikrini açığa çıkarmak için muazzam bir belge yığını sergilemektedir. Böylece kitabın sonunda, İslâm araştırmasının ortaya koyduğu netice Muhammed'in bir fotoğrafıdır (Ölümünden sonra yapılan tasviri). Burada Muhammed ne şeytan ne de Cagliostro'nun bir tipi olmayıp, İslâm tarihinin bir varlığıdır. Politik hareketlerin içindedir. Onu çok yükseklere ulaştıran; bir anlamda metnin dışına çıkaran sözlerinin kristalleştirdiği bir roman kahramanıdır. Caussin'in eğilimi Muhammed konusunda hiçbir şeyin gizli kalmamasıdır. Bu gaye uğruna Hz. Peygamber soğuk bir ışığın altında incelenmiştir. Bazen muazzam dinî gücünün dışına çıkarılmış, Avrupalıları korkutan tüm yeteneklerinden uzak tutulmuştur. Burada önemli olan şudur ki, Hz. Muhammed'in yaşadığı çağ, ülke ve içindeki kişiliği ortadan silinmekte ve geriye çok ufaltılmış bir hayal kalmaktadır.

Uzmanları terkedelim: Caussin'in Muhammed'ine benzer bir Muhammed Carlyle tarafından çizilmiştir. Bu portrede Muhammed, çağında tarihî ve kültürel şartları tamamı ile saf dışı bırakan, yaşadığı ülkeye değer vermeyen bir teze destek olmak zorunda bırakılmıştır. Carlyle, Silvestre de Sacy'den söz açmakla birlikte açıktır ki kitabında peygamber olmaya yarayan, samimiyet, kahramanlık gibi genel görüşleri söz konusu yapmaktadır. Takındığı tavır açıktır: "Hz. Muhammed bir efsane insanı değildir, hassas ve utangaçtı. Güvercin yetiştirecek kadar iyi huyludur. Bundan da ileri olarak kendi yarattığı görüntülere inanmış aşırı bir gözlemcidir. *Kur'an* isimli bir kitabın yazarıdır. Bu kitap: karmakarışık, anlaşılmaz, hazmedilmez, şekilsiz, başı sonu belirsiz, uzun, nefes kesen, can sıkıcı, çok katı, düzensiz, çekilmez, aptalca vs."dir.[65]

Carlyle bir açıklık ve akıcılık gereği duymadan bütün bunları aktarırken Muhammed'i yargılamaya çalışmakta, aslında kendisi yargılanmaktadır. Ancak Hz. Muhammed bir kahramandır; sözkonusu barbar Doğu'dan çıkmış, Avrupa'ya yerleşmiştir. Bu görüş Lord Macaulay'in ünlü *Minute* (Dakika)(1835) adlı eserinde yer almaktadır. Lord Macaulay ayrıca şunları belirtiyor: "Bizim yerli uyruklarımız, bizim onlardan öğreneceklerimizden fazlasını bizden öğrenmelidirler."[66]

Bir başka deyimle gerek Caussin ve gerekse Carlyle, bize Doğu'dan korkmamamız gerektiğini anlatmaktadır. Zira Doğu'nun hareketi Avrupa'nın hareketine oranla henüz çok uzaklardadır. Bu noktada Oryantalistlerle Oryantalist olmayanların görüşleri bir araya geliyor... Aslında ondokuzuncu yüzyılın filolojik devriminden sonra "mukayese" açısından halkın görüşleri ile Carlyle ve Macaulay gibi filozofların görüşleri arasında kalan Doğu, entellektüel açıdan Batı'nın altına düşmüştür. Bu arada Doğu düşünce ve inceleme materyali olarak çok zayıf bir değer taşıyordu. Çeşitli teorilerin kaprislerine konu oluyor, hayal malzemesi sayılıyordu. Oryantalizmle uzaktan yakından ilgisi olmayan Kardinal Newman 1853'te İngilizlerin Kırım'a müdahale etmelerini haklı çıkarmak üzere düzenlediği konferanslarda İslâm Doğu'yu basamak noktası sayıyor[67]. Cuvier "*le Régne animal*: Hayvan saltanatı" (1816) isimli eserine lâyık buluyordu. O çağda Paris'in çeşitli salonlarında Doğu, sohbet konusu olarak seçilmişti.[68] Doğu'yu ilgilendiren konuların listesi gittikçe kabarıyordu... Ancak gerek ilk oryantalistlerin ortaya koydukları eserlerde ve gerekse oryantalist olmadıkları halde bunları yararlı kılan Batılıların gözünde Doğu'nun küçültülmüş bir modeli yer alıyordu. Bu model geçerli ve üstün Batı kültürüne uydurulmuştu. Bu kültürün teorik ihtiyaçlarını karşılıyordu. (Pratik ihtiyaçları ise bundan hemen sonra gelecekti.)

Şimdi Doğu ile Batı arasındaki bu eşit olmayan beraberliğin, ilginç ve karışık görüntüleri ile karşılaşacağız. Karl Marks 1853'te

yazdığı bir incelemede "Asya Ekonomik sistemi" (Aysa Tipi ÜretimTarzı) kavramlarını izah ediyor ve Hindistan'da İngiliz varlığını ele alarak İngilizler tarafından bu ülkede girişilen cinayetleri anlatıyordu. Marrs'a göre İngilizler bu topraklarda insan neslini kurutmakla meşguldüler. Marks, makale üzerine makale yazarak İngilizlerin Asya'yı mahvederken bile, gerçek bir sosyal patlamaya hizmet ettiklerini açıklamaya çalışıyordu. Ona göre Doğulu kardeşlerimizin hakları vardı, değişim toplumlara devamlı ızdırap kaynağı oluyor, tarihsel değişimler baskı ve terör rejimlerini de birlikte getiriyordu:

> "İnsanî duygular açısından babaerkil toplumun savunmasız ve çalışkan sosyal kurumlarının böylesine dağılıp yok olması karşısında duygusuz kalmak mümkün değildir. Onların üyeleri eski uygarlık şekillerini geleneksel varlıkları ile birlikte kaybediyorlardı. Unutmamak gerekir ki bu küçük şairane köy birimleri, sessiz görünüşlerine rağmen uzun zaman Doğu despotizminin sağlam kaleleri olmuştur. İnsan düşüncesini çokdan kalıpların içine sıkıştırmışlar ve onu yobazlığın sadık bir aracı şekline sokarak kabul edilmiş kuralların kölesi haline getirmişlerdir. Böylece insan düşüncesi tüm yüceliğini kaybetmiş, tarihi gücünü unutmuştur...
>
> Doğrudur ki İngiltere Hindistan'da bir sosyal devrimi körüklerken en ileri çıkar hesapları tarafından yönetiliyor ve emellerine ulaşabilmek için en aptalca yollara baş vuruyordu. Ancak sorun bu değil. Acaba insanlak Asya'nın o gün yaşadığı sosyal şartların altında köklü bir ihtilale baş vurmadan kaderine egemen olabilecek miydi? Aksi halde İngiltere hangi cinayeti işlerse işlesin ihtilali destekleyen her kes tarihin zorunlu bir aracı halini alacaktı. Böyle bir durumda eski dünyanın çöküşü karşısında üzüntülere kapılan bizler Goethe gibi şöyle konuşacaktık:
>
> Bu acı, neşemizi arttırdığı için, kafamızı karıştırıyor... Timur'un boyunduruğu söndürmedi mi sayısız insan yaşamını?"[69]

Neş'e veren kargaşalık konusunda Marks'ın dayandığı delil *Divan occidental–oriental* (Doğu–Batı divanı)nda yer almakta

ve Marks'ın Doğu fikirlerini hangi kaynaktan çıkardığını açıklamaktadır. Bu görüşler romantik, hatta peygambercedir burada: Doğu, romantik bir projenin yanında insan materyali açısından daha az önemlidir. İnsanlığa karşı beslediği duygular, halkların ezilmişliği konularında açıkça taraf tutmasına rağmen Marks'ın ekenomik analizleri, oryantalist görüşlerle tam bir beraberlik taşımaktadır. Ancak neticede önemli olan oryantalist ve romantik görüştür. Zira Marks'ın teorik sosyo–ekonomik düşünceleri bu klasik şeklin dışına çıkamamıştır:

> "İngiltere'nin Hindistan'da yerine getirilecek iki görevi vardır. Biri yıkıcı diğeri yapıcı... Yaşlı Asya toplumunu ortadan kaldırmak ve onun yerine Avrupa toplumunun temel kurallarını getirmek.."[70]

Hayat gücünden tamamı ile yoksun bir Asya meydana koymak hayali tabiatı ile saf romantik oryantalizm'dir. Ancak bu fikrin insanların ızdırapları ile meşgul bir yazardan gelmesi oldukça şaşırtıcıdır. Durum bizi iki soru sormaya yöneltiyor: Birinci soru Asya'nın kayıpları. Marks'ın mahkûm ettiği ingiliz işgali, Doğu–Batı arasında şimdiye kadar izah etmeye çalıştığımız farkı ona göre ne dereceye kadar arttırmıştır...? İkinci soru, insan sevgisi nereye gitmiştir? Hangi düşünce dünyasının karanlıkları arasında kaybolmuştur ki oryantalizm onun yerini almıştır...?

Derhal anlıyoruz ki gerek oryantalistler ve gerekse ondokuzuncu yüzyıl başında yetişmiş pek çok düşünce adamı için insanlık ya geniş bir yığındır, yahut da soyut genellemelerin bir araya gelişinden doğmuş anlamsız bir bütündür. Oryantalistler bireylerle meşgul olmazlar. Onlarla konuşmaya yetenekli değillerdir; onların yerine kendi yapay tipleri ile diyalok kurarlar. Böylece kültürel kökenleri belki de Herder'e kadar uzanmaktadır. Doğulular vardır... Asyalılar, Samîler, Müslümanlar, Arablar, Yahudiler vardır... Irklar, düşünceler ve bunlara benzer daha başka şeyler vardır. Çoğu Renan'ın çalışmalarında görüldüğü gibi bilimsel operasyon-

larla üretilmiştir. Aynı şekilde "Avrupa" ve "Asya" ile "Batı" ve "Doğu" sözcükleri arasında eskiden beri yer tutan farklılıklar insanlığın her türlü değişkenliğini ve ayrıcalığını ifade edebilecek etiketlerin arkasına saklanmışlardır. Sözkonusu farklar sonunda bir veya iki kelime ile anlatılır olmuşlardır. Marks bu kuralın dışına çıkmış değildir. Yaşayan insan topluluklarına dair yasalar düzenlediği sırada "Doğu"yu tek bir kelime ile anlatmak ona çok kolay görünmüştür. Zira Doğu ile Batı arasında rahatlıkla farkedilecek en doğal gerçek, isimsiz insan yığınlarıdır. İkinci derecede rol oynasa dahi hiçbir insanî münasebet bu ilişkiden daha faydalı değildir.

Kaldı ki Marks, zavallı ve düşkün Asya'nın ızdıraplarını anlayacak tek yetenekli kişidir. Anlaşıldığına göre Marks, Doğu bilgeliğine dair fikirler sahibi olmak üzere Goethe'ye başını çevirmeden önce bazı şeyler olmuştur. Sanki bireysel bir kafa (Marks'ın kafası) Asya'da topluluklar arasında bir cins bireysellik aramaktadır. Ancak gayretleri yeterli sözcük bulunmayan bir alana ulaştığında bu hevesinden vaz geçecektir. Böylece düşünceleri doğal sansüre uğrayan bilim adamı önce duracak, sonra da acele bir yargı ile işin tadını kaçıracaktır. Marks'ın bu yargısı şudur: "Bu kişiler acı çekmiyorlar... Onlar Doğulu'dur. O halde onları başka yollardan anlamaya çalışmalıyız. Şimdiye kadar kullandığımız araçların yerine başka araçlar bulmalıyız..." Oryantalist bilimin yarattığı değişmez izahlara baş vurduğunda Marks'ın bütün duyguları dağılmakta; bütün bilgisi (örneğin "Divan"da olduğu gibi) belirli bir amaca yönelmektedir. Bu noktadan sonra artık oryantalist bilim, hatta oryantalist sanat Marks için sözcüklerin arasında bir polis operasyonu şekline girmekte, kelimelerin sihirli gücü ortadan silinmektedir. Bütün diyalog sözcüklerin dar kalıpları içindedir. Bunu Marks'ın Hindistan üzerindeki deneme yazılarında görebiliriz. Neticede Marhs hızlı adımlarla Goethe'nin yanına geri dönmekte ve Doğululaştırılmış Doğu ile yetinmektedir.

Bununla birlikte Marks kendi sosyo–ekonomik teorilerini kısmen korumaya çalışmaktadır. Fakat diğer yanda metinlerin yığınla verdikleri bilgilerden kendisini kurtaramamakta,Oryantalist görüşlerin sağlamlaştırdığı konularda dar kalıplardan çıkamamaktadır. Bu kitabın birinci bölümünde bu elkoyma olayının en eski çağlardan bu yana Avrupa'da genel bir kültür tarihi yarattığım açıklamaya çalışmıştım. Bu bölümde ise ondokuzuncu yüzyılda Oryantalist olanlar veya olmayanlar tarafından verilen konuşmalarla ayakta tutulmaya gayret sarfedilen özel bir sözcükler hazinesinin nasıl yaratıldığını ve modern uzmanlar tarafından nasıl kullanıldığını anlatmaya çalışıyorum. Silvestre de Sacy ve Renan bize yapay Doğu'nun ne şekilde imal edildiğine dair iki ilginç örnek sunmuşlardır. Bunlardan birincisi metinleri düzenlemiş, ikincisi ise köklerini felsefeden çıkardığı bir bilimsel metodun aracılığı ile Doğu'nun Batıya eşit olmadığını kanıtlamıştır. Marks örneği ise oryantalist olmayan bir kişinin oryantalizme has sözcükler ve kurumların yardımı ile nasıl kurallar yarattığını gözler önüne sermektedir. Doğu'dan söz açıldığında ve her fırsatta kendi kendisine var olmuş eksiksiz bir ifade mekanizması yaratarak bütün gerçeklerin sadece kendi koyduğu inançlardan oluştuduğunu iddia eden bu davranış biçimi nedir? Bu ifade mekanizmasının kişisel deneyler üzerinde ne surette etkili olduğunu göstermeyi hedef tuttuğumuza göre, aynı zamanda onun aldığı şekilleri de araştırmamız gerekmektedir. Çok zor ve karışık bir işlemdir bu... Zira bu olay bir bilimsel disiplinin genişleyerek rakiplerini sahneden kovalaması, onların yerine geçmesi, gelenekleri, metotları, bilimsel kurumları; izahlarında genel yasallaşmaya yönelmesi, taraftarları, kadrosu ve organları ile birlikte otorite sahibi olmasıdır. Bununla birlikte Oryantalizmin kendi özel amaçlarına ulaşmak ve elde ettiği sonuçları uzman olmayan bir dünyanın faydasına sunmak için sarfettiği gayretler sırasında edindiği özel tecrübeleri araştırma konusu haline getirerek, zorlukları yavaşça azaltmaya başlayabiliriz. Aslında bu

denemeler Silvestre de Sacy ve Renan konularında verdiğim açıklamalarda olduğu gibi her yönde devam etmektedir. Diğer yandan bu iki bilim adamının temsil ettiği, bütünü ile kitaplara dayanan oryantalizmin yanında, ne birinin ne de diğerinin iddia etmediği gibi, Dğu'nun gerçekten yaşayan yönünü araştıranlar da vardır. Doğu ülkelerinde bizzat yaşayarak direkt ilişkiler sürdüren kişilerin geleneği kitaba bağlı geleneğin yanında daha güçlü görünmektedir.

Hiç kuşkusuz Anquetil, Jones ve (Napolyon'un) Mısır seferine katılanlar bu geleneğin en eski örnekleridir. Ayrıca bu örnekler kendilerinden sonra Doğu'ya yerleşmiş tüm oryantalistler için sarsılmaz kurallar bırakmışlardı. Doğu'da yaşayanların gücü Avrupa ülkelerinin gücüdür. Doğu'da yerleşmek özel bir hayat sürmek demektir. Orada Avrupalı gittiği ülkenin bir vatandaşı değil, Fransız yahut İngiliz imparatorluklarından birinin temsilcisidir. Silahları, ekonomik gücü ve kültürel üstünlüğü ile ayrı ve çok ileri bir insandır. Renan ve Silvestre de Sacy gibi Avrupa'da oturan bilim adamlarının çalışmaları Doğu'da oturan kişilerce beslenir ve onların meyvalarından yararlanır. Sonuç olarak her iki deney gerçek bir kütüphane meydana getirecek ve bu gerçeklere karşı, Marks dahil kimse karşı duramayacak ve kimse onları ortadan kaldıramayacaktır.

Gezginler ve İngiliz–Fransız gezginciliği

Doğu'da oturmak bir dereceye kadar kişisel bir deney ve şahsî gözlem sahibi olmaktır. Oryantalizmin kütüphaneleri ve kavramları deneylerin ve gözlemlerin kişisel belgeler olmaktan çıkarak oryantalist ilmin kurucu kadroları arasına girmeleri ile zenginleşmekte ve güçlenmektedir. Bir başka deyimle, her metin içinde kişisel bir gözlemi, resmî bir bilgi haline dönüştürebilecek bir güç bulunmalıdır. Doğu'da oturan bir Avrupalının yazdığı bir metin, otobiyografi ve hoşgörü taşıyan yönlerinden kolayca temizlenebilmeli yahut bu görüntüler en düşük düzeye indirilebilmeli ve geriye kalan malzeme başlangıçta genel Oryantalizm, daha sonra özel Oryantalizm için işe yarar bilimsel materyal şekline sokulabilmelidir. Böylece beklediğimiz şeylerden biri de bu değişmedir. Örneğin Marks'ın Doğu konusunda ileri sürdüğü kişisel duygular, resmî oryantalizmin işine yarayabilmelidir.

Bu noktada çok zengin ve çok karışık bir yeni dünya ile karşıla-

şıyoruz. Bütün ondokuzuncu yüzyıl boyunca Doğu ve özellikle yakın Doğu Avrupalılar için bir gezi alanı ve önde gelen edebiyat konusu idi. Bundan daha ileri olarak Doğu'da edinilmiş tecrübelere çok içten bağlı Doğu stilinde bir Avrupa edebiyatının doğduğu görülüyordu. Flaubert bu edebiyatın büyük modellerinden biri olarak derhal aklımıza geliyor... Disraeli, Mark Twain ve Kinglake diğer üç büyük örnektir. Fakat bizi asıl ilgilendiren konu profesyonel Oryantalizmin metinleri haline gelen yazılar ve değişik ülkelerde edinilmiş tecrübelere ve kişisel gözlemlere dayandığı halde bilimsel şekle dönüşmeden "edebiyat" olarak kalmış ikinci sınıf metinler arasındaki farktır. Burada açıklamaya çalışacağım konu bu farklara dayanıyor...

Doğu'da Batılı olmak "herzaman" çevreden ayrı yaşamak ve bu çevre ile bir cins eşit olmayan şartlar içinde bulunmaktır. Ancak asıl üzerinde durulması gereken konu bu kavramların nelere dayandığıdır: Neden Doğu'da olmak? Neden oraya gitmek? Walter Scott, Hugo ve Goethe örneklerinde olduğu gibi Avrupa'yı hiç terketmeden Doğu işleri ile sağlamca uğraşmak dururken nedenbir gezinin tüm zahmetlerine katlanmak? Burada şematik biçimde küçük bir eğilim kategorisi ortaya çıkıyor:

(1) Yazar uzmanlaşmış Oryantalizme malzeme sağlamak üzere Doğu'da bilimsel bir gezi yapmaya karar vermiş olabilir. Bu durumda aynı yazar Doğu'da geçirdiği günlerini tamamı ile bilimsel bir çalışmanın gereği sayabilir.

(2) Aynı gayeleri taşıyan bir yazar kendi görüşlerini genel oryantalist görüşlerden daha üstün tutarak bunları doğrulamayı aklına koymuş olabilir. Bu yazar kitaplarında kendisini daha açık biçimde ortaya koyacak ve bu arada yazış stilinde kişisel kaprislerden de kolaylıkla kurtulamayacaktır.

(3) Bu kategoriye giren bir yazar için Doğu'ya gerçek yahut hayalî bir seyahat kendisini derinden duygulandıran ve esir eden bir projenin tabiî sonucudur. Ortaya koyduğu metin proje tarafın-

dan beslenen ve eğitilen kişisel bir estetik üzerine kurulmuştur. İkinci ve üçüncü kategorilerde birinciye oranla kişiselliğe yahut en azından oryantalist olmayan bir tutuma daha fazla yer vardır. Birinci kategorinin ilginç örneği olarak Edwar William Lane'in *Manners and Customs of the Modern Egyptians* (Modern Mısırlıların gelenek ve görenekleri) isimli eseri gösterilebilir. İkinci kategori de ise Burton'un *Pilgrimage to al–Madinah and Meccah* (Medine ve Mekke'ye Seyahat) isimli eserleri vardır. Nerval'in *Voyage en Orient* (Doğu'ya Seyahat) başlığını taşıyan eseri ise üçüncü kategorinin temsilcisi sayılabilir. Bu eserlerde yazara ne kadar yer ayrılmış olduğunu göreceğiz.

Aralarında mevcut farklara rağmen bu üç kategori birbirinden kolaylıkla ayrılmaz. Ayrıca her kategoride onu temsil edecek "katı sız" eserlerin sayısı fazla değildir. Örneğin her üç kategoriye de girebilecek eserlerin tamamı Avrupa düşüncesinin en katı egoist görüntülerini birlikte taşırlar. Her üç kategoride de Doğu bir Avrupalı gözlemci içindir. Lane'in "Modern Mısırlılar"ının girdiği kategoride oryantalistin "benliği" çok daha göz alıcıdır. Yazarın stili kendi varlığını gizlese dahi egoizmi gözlerden uzak tutulamaz. Bütün bunların yanında bazı motifler her üç kategorinin eserlerinde aynı anda görülür. Bu motiflerden biri Doğu'nun bir gezi alanı olduğu ve Doğu'ya ait görüntülerin "Yaşayan bir tablo"nun yahut "seyirlik bir manzaranın" elemanları olduğudur. Doğu üzerine yazılmış bu kitapların herbiri doğal olarak bölgeyi tasvir etmeye yöneliktir, ancak önemli olan şudur ki bölümlerinin pek geniş bir kısmı Doğu hakkında genel "yorumlarla" doludur(Yahut bir yorum denemesi). Doğu'nun romantik yapısının, yeniden ortaya çıkarılışının ileri bir şekli olan bu yorumlar insanı şaşırtmamalıdır. Bu metinlerde Doğu yeniden gözden geçirilmekte ve yaşanan çağa uygun yönleri ile diriltilmektedir. Dolayısı ile Doğu hakkında yapılmış tüm yorumlar, tüm yeniden yaşatma faaliyetleri, bu ülkeleri yeniden yorumlama ve yeniden inşa etme işlemleridir.

Kategoriler arasındaki farklara geri dönelim. Lane'in Mısırlılar hakkındaki kitabı oldukça etki uyandırmıştır. Her zaman okunmuş, kaynak sayılmış (Flaubert ve diğerleri tarafından), yazarına büyük bir oryantalist olarak şöhret sağlamışır. Bir başka deyimle Lane'in otoritesi sadece söyledikleri ile değil, ayrıca Oryantalizme uyar biçimde söyleniş şekli ile de en yüksek noktaya erişmiştir. Bu eser uzun yüzyıllar Mısır ve Arabistan için tek kaynak olarak kalmıştır. Halbuki Burton ve Flaubert ise Burton ve Flaubert oldukları için okunmakta, bize Doğu'dan fazla birşey getirmemektedirler. Lane'in "Modern Mısır"ında "yazarın fonksiyonu" diğer kategorilerde olduğundan çok daha azdır, zira eser yazarın kendisi tarafından güçlendirilmiş bir meslekî faaliyet çerçevesine yazılmış,dağıtılmış aynı zamanda yine kendisi tarafından kurumlaştırılmıştır. Böyle bir eserin içinde yahut profesyonel disiplin çizgisi üzerinde, yazarın kişiliği, alanın gerekleri ve konunun önemi yanında düşük düzeyde kalır. Ancak bütün bu görüşler mes'eleleri çözmeye yetmemektedir.

Lane'in klasik eseri olan *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians* (Modern Mısırlıların gelenek ve görenekleri hakkında)(1836) isimli eseri bir seri çalışma ve yazarın 1825 ve 1828 ile 1833 ve 1835 yılları arasında Mısır'a yaptığı iki bilimsel gezinin bilinçli sonucudur. Burada "bilinçli" sözcüğünü kullanıyoruz zira Lane eserinin süslemeden uzak, yalın biçimde gerçeklerin tasviri ve doğruca anlatılması olduğunu hissettirmek istiyordu. Fakat aslında eser gerçek bir redaksiyon çalışması sonucu ortaya çıkmıştı. (Yazdığı eser sonunda yayınladığı eser değildir). Bu çalışma sırasında çok ciddi gayretler sarfedildiği ortadadır. Kitabın ne doğuşu ne de şekli Lane'in Doğu'ya bağlanmış olduğunu ifade etmez, ancak metot uygulaması , klasik ve matematik incelemelerde gösterdiği kolaylık kitabının iç düzenini açığa çıkarmaktadır. Yazar eserinin önsözünde kitabı ne şekilde düzenlediğine dair sayısız enteresan işaretler vermektedir. Önce Arabça

öğrenmek üzere Mısır'a gitmiştir. Daha Modern Mısırlılar hakkında birkaç not yazdıktan az bir zaman sonra *Society for the Diffusion of Useful Knowledge* (Faydalı bilgileri yayma derneği) isimli bir dernek onu, ülke ve içinde yaşayanlar hakkında sistematik bir eser yazmaya zorlamıştır. Böylece tesadüflerin yardımı ile alınmış dağınık notlar, gerçekten faydalı bilgiler şekline girerek yabancı bir toplum hakkında temel kavramlar edinmek isteyen herkesin yararlanmasına sunulmuştur. Önsöz, kitapta yer alan mevcut bilgilerin o günlerde herkes tarafından bilinen şeylerden fazla olduğunu açıkça belirtmekte ve bu bilgilerin çok etki uyandıracağını ileri sürmektedir. Lane burada yumuşak bir tartışmacıdır. Başlangıçta kendisinden önce gelen başkalarının yapamadığı yahut yapmadığı fakat kendisinin yaptığı şeyleri sıralamakta, daha sonra hem otantik hem de tamamı ile doğru bilgiler vermektedir. Böylece Lane'in özel otoritesi gün ışığına kavuşmaktadır.

Lane kitabının önsözünde her ne kadar Dr. Russel isimli birisinin *Halep Halkının Tasviri* adını taşıyan eserinden söz açmışsa da tabiatı ile asıl rakibi *Description de l Egypte* (Mısır'ın anlatımı) başlığını taşıyan büyük eserdir. Ancak Lane tarafından satır altlarında sık sık adı anılan bu eser biraz da küçümsenir bir eda ile Lane'in ağzında, Mısır hakkında "Fransızların büyük çalışması"dır. Lane bu çalışma için "çok felsefî ve çok ince eleyip sık dokuyan..." diyor. Buna karşılık Jacob Bruckhardt'ın Mısır atasözlerini içeren saf ve basit eserini öne sürüyor.

Fransızların ve Bruckhardt'ın aksine Lane yerlilerin arasına girmiş, onlarla birlikte yaşamış ve onların geleneklerine alışmıştır. Yerliler ondan asla şüphelenmemişler; onu, aralarına karışması gerekmeyen bir insan olarak görmemişlerdir. Bu durumun kendisini objektif olmaktan uzak tutacağını bir tehlike olarak farkeden Lane, Kur'ân'ın sadece kelimeleri ile uğraştığını ve kendisinin yerlilere oranla çok değişik bir kültürün insanı olduğunu hiç bir zaman aklından çıkarmadığını belirtmek zorunda kalmıştır.[71] Böy-

lece Lane'in bilimsel kişiliğinin bir kısmı, hiç kuşku yaratmayacak şekilde Müslüman denizinin üzerinde kolaylıkla gezinmekte, diğer kısmı ise Avrupalı olmanın gizli gücünü tamamen koruyarak çevrede yer alan her şeyi yorumlamak, sahip çıkmak ve kullanmak için doğruca onun içine dalmaktadır.

Oryantalist aslına uygun olup olmadığını düşünmeden Doğu'yu taklid edebilir. Doğu hakkında tüm söyledikleri tek yönlü bir anlatım olarak değerlendirilmelidir. Doğulular konuşmakta ve hareket etmekte, Oryantalist gözleyerek not tutmaktadır. Tüm gücü yerlilerin ortasında durarak konuşmak ve yazmaktan ibarettir. Belki ona gizli bir yazar gözü ile bakılabilir. Ve bütün yazdıkları yerliler için değil, Avrupa'nın çeşitli yayın kurumları içindir. Lane'in metni bizim bunu hiçbir zaman unutmayacağımız biçimde ortaya koymuştur: Mısır'da "ben" demesini bilen kuvvetli bir kişilikle dolaşan Lane bu ülkenin gelenekleri, görenekleri, bayramları, çocukları, büyükleri, cenazeleri arasında gezinirken bir Doğulu kişiliğine bürünmüş ve başka türlü elde edilmesi mümkün olmayan yollarla bilgileri yakalayıp yayınlayarak yeni bir Oryantalist araştırma metodu keşfetmiştir. Araştırmacı olarak Lane hem görünen hem gösterendir. Bir taşla iki kuş vurmakta, iki tarafı da memnun etmektedir: Bir yandan arkadaşlıklar edinerek (yahut öyle görünerek) Doğu heveslerini tatmin etmekte, diğer yandan şöhretlerini sağlayan Doğu bilgilerine sahip olmaktadır.

Bütün bu anlatılanları, kitabın önsözünün son bölümü kadar hiçbir şey kanıtlayamaz. Lane başlıca haber kaynağı ve dostu olan Şeyh Ahmed'i burada bir arkadaş ve meraklı bir insan olarak tanıtmaktadır. Yerliler Lane'i Müslüman zannetmektedirler, Şeyh Ahmed ancak Lane'in maymunluklarının verdiği korkuyu yendikten sonra onun yanında camide namaz kılabilmiştir. Bundan önce meydana gelen sahnelerde Lane için Şeyh Ahmed, garip bir cam kemirici ve çok kadınla evlenmiş acaip bir Doğuludur. Şeyh Ahmed hikayesinin üç bölümü içinde Müslüman ile Lane arasındaki

mesafe bazen açılmakta, hareket doğduğu sırada ise kapanmaktadır. Denebilir ki Müslüman davranışlarının aracısı ve yorumcusu olarak Lane gülünç biçimde Müslüman şemasının içine girmekte fakat bu sırada sadece gizli bir İngiliz metni hazırlamayı amaçlamaktadır. Yalancı dindar kişiliği ve üstün Avrupalı görünüşü kötü niyetinin açık belirtisidir. Zira ikinci konu birinci konuyu ortadan siliyor... Lane garip "bir" Müslümanın bireysel davranışlarından tüm Müslümanlara ait hükümler çıkarmaktadır. Onun için gerek Şeyh Ahmed'e ve gerekse haber kaynağı edindiği tüm diğer dostlarına ihanet etmenin hiç bir sakıncası yoktur. Önemli olan metnin doğruluğu ve genel yargıların sağlamlığıdır. Bu arada İngiliz okuyucusu Lane'in hiçbir zaman ihanet ve kâfirliğin etkisi altında kalmadığına inanması gerekmektedir. Nihayet Lane ortaya koyduğu metnin bilimsel niteliğini insan unsurunun üzerinde tutmuş ve bilim için insanı harcamıştır.

Lane'in kitabının ana hatları bunlardır. Bu eser sadece Mısır'a yapılmış bir seyahatin sonucu değil aynı zamanda başarı ile yürütülmüş bilimsel bir çalışmanın ve gayretli bir araştırmanın ürünüdür. Kanımca Lane'in özelliği buradadır. *"Modern Mısırlılar"*ın plan ve form'undan ayrılmayan bir başka onsekizinci yüzyıl eseri de Fielding'in yazdığı bir romandır. Lane'in eseri ülke ve manzaralarını tarifi ile başlamakta, daha sonra "kişisel karakterler" ve "Küçük çocukluk ve ilk eğitim çalışmaları" bölümleri ile devam etmektedir. Bayramlar, yasalar, karakterler, endüstri, büyü ve güncel hayat konularını içine alan yirmibeş bölüm kitabın ilk kısmını meydana getirmektedir. "Ölüm ve cenaze gelenekleri" Lane'in ilk ele aldığı konular arasındadır. Daha sonra hayatın gelişme ritmi kitabın devamını sağlar. İnsan yaşamının büyük bölümlerini bizzat yaşayarak görmüş bir gözlemci tavrı ile konuşmaktadır Lane... Seçtiği modeli, *"Tom Jones"*'de olduğu gibi kahramanların doğuşu, maceraları, evlenişi ve ölümü ile ilgili araştırıcı bir şemadır. Sadece Lane'in metninde araştırmanın yapıldığı çağ belli de-

ğildir. Bununla birlikte konusu olan Modern Mısırlı, bireysel yaşamın çemberinden geçer. Netice olarak ortaya konan bilgiler tek bir kişiden hareketle bütün bir toplumun görüntüsüdür. Böylece bir geziden arda kalanlar Oryantalistlerin kullanabilecekleri malzeme olarak ortaya serilmiş olur.

Lane malzemesini sadece çift varlığı, (kötü Müslüman, köklü Avrupalı), metodu ve konuları ile değil aynı zamanda ayrıntıları kullanma şekli ile de meydana koymaktadır. Her bölümde, büyük kısımların her biri sürpriz yaratmayacak şekilde genel gözlemlere dayanarak değişmez kurallarla ele alınmıştır. Örneğin: "Genel olarak anlaşılıyor ki bir ulusun karakterinin yaygın şeklini ve geleneklerini o ulusun yaşadığı toprağın fizikî şartlarına bağlayabiliriz..." demektedir.[72] Sonuç basittir: Nil, Mısır'ın aşırı tuzlu iklimi ve köylülerin "açık" halleri bu gözlemin ileri kanıtıdır. Ancak araştırmanın sıralanışı gereği yazılı metne, buna bağlı ikinci olayla devam etmek luzumu varken Lane, bu noktda ayrıntılara girmekte ve dolayısı ile bir araştırmacıdan bekleneni, sırf şekilci nedenler yüzünden yerine getirmemektedir. Bir başka deyimle Lane'in metninin ana çizgileriaraştırma metoduna uygunsa da, metne ilave edilen ayrıntılar bazen gereksiz sayılabilir. Genel bir gözlemden, Mısırlı karakterinin herhangi bir özelliğine geçerken Lane küçükken büyüyen, büyükken ihtiyarlıyan Mısırlının hep yanındadır. İleri sürdüğü ayrıntılarla bu geçişlerin yumuşakça geçişler olmalarını "önler". Mısır'ın ikliminin aşırı tuzlu olduğunu anlatırken örneğin yazar, Mısırlıların arasında çok yaşayanların bulunmadığını, çoğunun bulaşıcı hastalıklar ve doktor yokluğu nedeni ile ölüp gittiklerini hikaye etmektedir. Daha sonra Lane bize ülkede sıcak havanın Mısırlıların seksüel gücünü arttırdığım anlatır (Kanıtsız bir genelleme). Az sonra daha da ileri giden Lane, mimarî eserleri, dekorasyonu ve şehrin çeşmelerini de işin içine katarak tablosunu tamamlar. Seçilen araştırma metodu açısından bütün bu anlatımlar şekilçi kalıplar olarak kalmaktadır.

Lane'in metni araştırmanın en ileri noktasında dahi saf, basit ve önüne geçilmez tasvirler yüzünden kesintilere uğramaktadır. Bununla beraber Lane'in esas gayesi Mısır ve Mısırlıları tamamı ile görünür hale getirmek ve okuyucudan hiçbir şey gizlemeyerek ona Mısırlıları tüm hatları ve bol ayrıntıları ile sunmaktır. Hikayelere tarihe baş vurduğunda sado–mazoşist büyük olaylara karşı aşırı bir merak duyar. Kendi vücuduna eziyet eden dervişler, zalim yargıçlar, müslümaların arasında din ile özgürlüğün karışımı, aşırı ihtiraslar ve zevkler başlıca konularıdır. Bununla birlikte olaylar ne derecede yabancı ve karmaşık olursa olsun, bizi ne dereceye kadar kargaşalığa, anlamsızlığa ve ayrıntıların girdabına sürüklerse sürüklesin en büyük kurtarıcımız yine Lane'dir. Lane her yerde hazırdır, görevi parçaları toplamak, kırılıp dökülenleri bir araya getirmek ve ne olursa olsun bizi ileriye götürmektir. Lane, Müslümanların açıkça hedef oldukları hırs ve tahrik konusunda bir Avrupalı olarak hiçbir girişimde bulunmamakta ve bu noktada hareketsiz kalmaktadır. Bununla birlikte Lane'in topladığı muazzam malzemeyi bilimsel disiplinin çizgisi üzerinde tutabilmek için harcadığı güç, büyük ölçüde hayata ve Mısırlılara karşı takındığı mesafeli soğukluktan gelmektedir.

Eserin ana sembolik bölümü altıncı kısmın başı ve devamıdır. Bu bölümde yazar "Güncel yaşamı" dile getirmektedir. Lane artık Mısır ve Mısırlının hayatında istediği gibi gezinmektedir. Bir Mısırlının evinde odaları dolaştıktan sonra topluma geri dönmekte, bu defa evin gizliliği içinde gördüklerini umuma açıklamaktadır. Bir "Evlilik ve evlenme merasimi" konuları arasındadır. Bölüm yine alışıldığı gibi genel bir tarifle başlamaktadır: "Olgunluk çağına gelmiş bir erkek, belirli bir kusura sahip değilse evlenmediği takdirde Mısırlılar için geçerli insan değildir. Hatta bu durum utanç vericidir" şekilde gözlemlerle devam eden kitapta Lane bu kuralı bizzat kedisine tatbik etmekte, evlenmediği için kendi kendisinin suçlandığını ileri sürmektedir. Uzun bir bölüm boyunca evlenmesi

için kendisine yapılan baskıları anlatan yazar ayak direyerek bunu reddettiğini anlatmaktadır. Nihayet yakın bir yerli dostunun kendisine çok uygun bir evlilik olanağı yarattığını, ancak onu da diğerleri gibi reddettiğini anlatan Lane evlilikle ilgili bütün bu bölümlere birden son vermekte, konuyu ansızın noktalamaktadır.[73] Lane daha sonra genel görüşlerini ve gözemlerini dile getirmektedir.

Burada gördüğümüz sadece Lane'in ana konuyu, hiç ilgisi bulunmayan ayrıntılarla kesiş tekniği değil aynı zamanda Doğu toplumunun üretim geleneklerine karşı takındığı kapalı ve mesafeli tutumdur. Tasvirini yaptığı topluma girmemek için gösterdiği direnişin küçük hikayesi dramatik şekilde sona ermektedir. Gündelik hayatın içine karışmadığı sürece hikayesinin devam edemeyeceğini anlayan Lane'in damatlık adaylığı da böylece zamanla unutulup gitmiştir. Erkeklerin meydana getirdiği bir toplumda evlenmeyi reddeden Lane bu toplum içinde kendi varlığını da sona erdirmiştir. Böylece otoritesini korumakta, yazdığı metni gülünç olaylarla süsleyerek, onun objektif niteliğini de kuvvetlendirmektedir. Lane'in bir Müslüman olmadığını bildiğimiz halde şimdi onun bir Doğulu olmak yerine bir Oryantalist kalmak için güncel hayatın ilginç yönlerini de terkettiğini görüyoruz. Ayrıca insan hayatının dar çemberini kabul ederek kendisini harcaması da sözkonusu değildir. Ancak bu negatif tutumu ile zamanının dışına çıkabilen bir gözlemci sıfatını koruyabilecektir.

Lane, "Olanaksız ve konforsuz" bir hayat sürdürmek ile Modern Mısırlılar üzerindeki çalışmalarına devam etmek arasında seçenek aramak zorunda kalmış ve birinci yolu tercih etmiştir. Böylece onlardan biri haline gelen Lane Mısırlıları istediği gibi incelemiş ve ortaya koyduğu gözlemler sözcüklerin dar kalıplarının çok ötesine aşmıştır. Lane'in bilimsel çalışması iki yönden çok değerlidir. Birinci yön Lane insan yaşamını genel akışı içine girmiş, bu yüzden büyük ve çok değerli noktalar yakalayabilmiş, bir yabancının gidebileceğinden çok uzaklara ulaşmış ve yığınla malzeme ge-

tirmiştir. Mısırlılara karınlarını yarıp göstermiş sonra onu yeniden dikmiştir. İkinci yön: Lane Mısır'ın güncel hayatına girmeyi reddetmekle hayvanî arzularına gem vurmuş, bilim uğruna kendisini harcamıştır. Mısır'da Mısır için yaşamının bu, ülkede sadece Avrupa bilimine hizmet etmeyi düşünmüştür. Oryantalizmin yıllıklarında Lane'in büyük şöhreti, bir yandan büyük bir bilimsel metot uygulaması, diğer yandan incelediği bölgede yerleşik olmasından doğmaktadır. Böylesine faydalı bilgiler toplamak başka yollarla imkan kazanamazdı.

Lane'in *"Modern Mısırlılar"*ını bir Doğu kaynağı olarak değil de, akademik Oryantalizmin organlarını genişletmek üzere kaleme alınmış bir eser şeklinde okumak oldukça aydınlatıcıdır. Lane'de maddî kişiliğin bilimsel varlığın üzerine çıkışı çeşitli Doğu derneklerinin uzmanlaşma ve kurumsallaşma dönemine rastlamaktadır. Kraliyet Asya Derneği, Lane'in kitabının yayınlanışından on yıl kadar önce kurulmuş, san'at, bilim ve edebiyat araştırmalarına yönelmiş ve genel olarak Lane'in kitabının konularında faaliyet göstermeye çaba harcamıştı.[74] Ancak Lane'in eseri gibi bir kitabın yayınlandığı tarihte sadece çeşitli derneklerin gerileyişi değil, oryantalist programları destekleyen Doğu ticaretinin azalmış oluşu da eserin ortaya çıkması için engel sayılıyordu. Bütün bu derneklerin çalışma alanları Lane'in kitabının sınırları ile eş değerdedir. Örneğin *Societe Asiatique* (Asya Derneği)nin programında şu noktalar yer alıyordu:

> "Genel kürsülerde okutulan dillerin etüdü için luzumlu olan dilbilgisi, sözlük yahut diğer kitapları hazırlamak, Fransa'da yahut ecnebî ülkelerde bu türde yazılmış eserleri aramak bulmak, Asya el yazmalarını satın almak yahut bunları kısmen veya bütünü ile kopya ettirmek, Avrupa'da umumî kuruluşlarda varlığı bilinen eserlerin tercümelerini yaptırmak veya bunlardan özetler yayınlamak, matbaalarda gravür yahut litografi tekniği ile bunları çoğaltmak, coğrafya, tarih, bilim veya san'ata veya Doğu ülkelerine ait

> eser yazanların ellerinden bu eserleri satın almak ve halkın faydasına sunmak, Asya edebiyatına dair periyodik bir yayın için çağrıda bulunmak, halkın dikkatini Doğu'nun bilimsel, edebî ve şiirsel üretimi üzerine çekmek, bu konuda Doğu halklarını hedef tutarak Avrupa'da yazılan aynı tür eserleri tanıtmak. Bütün bunlar Asya Derne
> ğinin uğraştığı konulardır."

Oryantalizm sistematik olarak örgütleniyor, elindeki Doğu malzemesini günden güne çoğaltıyor ve bunu uzmanlaşmış bir bilgi hazinesi olarak düzenli şekilde yayıyordu. Lane bu sistem içinde eserini ortaya koymuş ve kendi benliğini feda etmişti. Bu eserin Oryantalizmin arşivleri içinde yer alış biçimi önceden tahmin edilmişti. Silvestre de Sacy bu konuda şunları ileri sürüyordu:

> "...Bu derneğin en önemli ihtiyaçlarından biri "Asya Müzesidir". Bu müzede her türde çok çeşitli eşya bulunacak, resimler, orijinal kitaplar, haritalar, gezi notları Asya incelemeleri ile uğraşan her insanın faydasına sunulacaktır. Bu materyal öylesine bol olacaktır ki bunları elden geçiren sanki kendisini bir Moğol kabilesinin ortasında hissedecek, yahut araştırmalarına konu olan herhangi bir Çinli ırkının parçasını sayacaktır. Asya dillerinin temel kitaplarının yayınlanmasından sonra denebilir ki hiçbir şey böyle bir müzenin temelini atmak kadar önemli değildir. Bu konuya sözcüklerin canlı yorumu ve vazgeçilmez tercümanı olarak bakıyorum."[75]

"Çevirmen", "Aracı" yahut "Sözcü" anlamlarını taşıyan sevimli "tercüman" kelimesi Arapça'dan aktarılmıştı. Oryantalizm bir yandan Doğu'yu mümkün olduğu kadar genişçe ele almak istiyor, diğer yandan elde ettiği bilgiyi Batı'da muntazam şekilde sınıflandırmak, dergilere aktarmak, sözcüklere sıralamak, gramer, açıklama, yayın ve yayın geleneği süzgeçlerinden geçirerek onu Avrupa'ya yarar hale getirmek istiyordu. Kısaca Doğu'nun kaderi artık kişisel gözlemlerin eline düşmüştü. Doğu'yu ya yalancı gezginler anlatacak yahut da orada oturan ve bilim hazinelerine istedi

gibi sahip çıkan kişiler hikaye edecekti. Doğu kişisel deneylerin konusu ve duvarları bulunmayan bir müze idi.Doğu kültürünün geniş alanı Avrupa'nın gözünde sadece bir "Doğulu" olarak kalacaktı. Kâşifler, gezginler, komisyonlar, ordular, tacirler tarafından Avrupa'ya parça parça aktarılan bu Doğu, burada yeniden bir araya getiriliyor; Oryantalizmin sözcükleri, kütüphaneleri ve arşivleri böylece ortaya çıkıyordu. Disraeli'nin deyimi ile Doğu, ondokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru bir taş ocağı şekline girmişti. Bu malzeme sadece Doğu'yu değil Batı'yı da yeniden imar etmeye yarıyordu.

Doğu'ya giden her gezgin, yahut Doğu'da oturan her Avrupalı onun başdöndürücü etkilerinden kendisini kurtarma olanağına sahipti. Örneğin Lane kitabını yazmaya karar verdiği zaman Doğu'da oturmakta bir sakınca görmemişti. Doğu yaşamının garip yönleri, acayip takvimleri, gökyüzü hayalleri, ümitsizlik doğuran yabancılaşmış dilleri, ters görüntüler veren ahlakı, Avrupa stilinde bir yazıya konu olduğunda çok dar kalıpların içine sıkışıp kalıyordu. Denebilir ki Lane Doğu'yu yönlendirirken, onu sadece tarif etmekle kalmamış fakat aynı zamanda "anlaşılır" şekle sokmuştur. Kendi görüşlerinin aracılığı ile Avrupalılara hoş gelmeyecek şeyleri ayıklamıştı. Çoğu zaman Doğu aşırı seksüel duyguları yüzünden sıkıntı çekiyordu. Lane'in Mısır'ında bu alanda her türlü sağlık kuralı çiğnenmişti. Lane bu konuya da değiniyor ve durumu "ilişkilerin özgürlüğü" sözcükleri ile tanımlıyordu.

Ancak ülkede, seksüel hayatın da ötesinde tehlikeler vardı. Avrupalıların kafalarında yer alan "devamlılık", "Zamanın gerçekleri" gibi kavramlar burada görülmüyordu. Mekan ve kişisel ilişkiler değişikti. Doğu'da insan hiç ummadığı bir anda bir antikalıkla, insanüstü bir güzellikle veya yaşanmadan yazılamayacak şeylerle karşılaşabilirdi. Byron'un "*Gigour*"unda, Goethe'nin "*Divan Occidental–Oriental*: Batı–Doğu Divanı"nda, Hugo'nun "*Orientales*: Doğulular"ında Doğu bir cins özgürlük, ori-

jinal görüntüler diyarı idi. Goethe bu konuya "*Hegire:* Hicret"te en iyi parmak basan kişi olmuştu:

> Kuzey, Batı ve Doğu parlak ışıklarla uçuşuyor...
> Tahtlar yıkılıyor, imparatorluklar sarsılıyor,
> Kurtar kendini, gerçek Doğu'ya ulaş,
> Büyüklerin havasını ciğerlerine doldur.

Daima Doğu'ya dönülüyordu. İnsan tüm rüyalarının kaynağını orada bulabilirdi:

> Elveda Doğu!
> Elveda Batı!
> Kuzeyin ve Güneyin toprakları
> Barış içinde yaşayın.[76]

Doğu, şiiri, atmosferi ve imkânları ile, Goethe'nin "Sonsuz" dediği Hafız gibi, Avrupalılardan daha eski ve daha genç şairlerin eserlerinde tanınmıştı. Hugo için ise *Le cri de guerre du Mufti* (Müftünün savaş çığlığı) yahut *La douleur du pacha* (Paşanın ızdırabı)[77] eserlerinde olduğu gibi Doğuluların hoyratlığı ve dağınık melankolisi değer taşıyordu. Volney ve George Sale'in bilimsel eserleri ise barbarların muhteşem görünüşünü şair'in yüksek yeteneğine sunulacak faydalı bir bilgi haline getiriyordu.

Lane, Silvestre de Sacy, Renan, Volney ve diğer öncüler gibi oryantalistler edebiyatçıların kullandığı malzemeyi anlaşılır şekle sokuyorlardı. Doğuyu ele alan ve Doğu'da oturan kişilerce ortaya konmuş üç tip eser konusunda daha önce söylediklerimize geri dönelim. Bilimin vazgeçilmez ihtiyaçları oryantalistler tarafından verilmiş bilgileri süzmüştü. Lane'in kendi kendisini sansür edişi yahut ilk eserlerde görünen atmosfer bu olayın canlı deliliydi. İki ve üçüncü tipler için yazarın kişiliği tabiatı ile yerinde durmakta, sesi ancak bilimin sesinden daha yüksek duyulmaktaydı. Üçüncü tip eserde ise böyle bir görüntü söz konusu değildi. Bununla birlikte Bonaparte'den sonra Doğu bir uçtan diğer uca gezi alanı olmuştu. Otantik Oryantalizme bağlı olan tüm önemli eserler, akademik

olmadıkları takdirde, form ve stil açısından Doğu'ya yapılmış bir gezinin ürünleri idi. Daha önce sözünü ettiğimiz pek çok oryantalist yazının temel fikri romantik bir yeniden düzenleme çerçevesini aşmıyordu.

Her gezgin olayları kendi tarzında görüyordu, ancak gezinin yararlılığı, alacağı şekil ve getirdiği bilgiler açısından bazı sınırlar vardı. Tüm Doğu gezileri İncilde anlatılan ülkelerden geçiyor yahut bu ülkelerden geçmeyi hedef sayıyordu. Pek çoğu ya oraları yeniden görmek isteyen kişiler, yahut da Judo–Hıristiyan veya Greko–Romen kültürü alanında hudutsuz zenginlikler taşıyan bu topraklarda yeni şeyler öğrenmek isteyen insanlardı. Bu gezginler için oryantalist bilim adamlarının getirdiği Doğu kavramları elden çıkarılması gereken bir eldiven gibiydi. Aynen İncil konusunda olduğu gibi Haçlılar, İslâm, Napolyon ve İskender gibi konuları da yeni baştan ele almak gerekiyordu. Doğu sadece gezginlere kişisel rüyalar gördürüp onları harikalar diyarına götürmüyor, aynı zamanda verdiği görüntülerle yazar arasında bir nevi perde vazifesi görüyordu. Ancak Nerval ve Flaubert, Lane'den yararlanarak bu perdeyi aralamışlardı. Oryantalist çalışma kütüphanelerde sadece estetik bir proje olamazdı.

Bir başka nokta: Oryantalist yazı, Oryantalist bilimle çok fazla sınırlıydı. Chateaubriand gibi bir gezgin gezisini sadece kendi yararına yapıyor ve şunları söylüyordu: "Manzaralar görmeye gitmiştim, hepsi bu kadar..."[78] Flaubert, Vigny, Nerval, Kinglake, Disraeli ve Burton hepsi birlikte gezilerini sadece mevcut oryantalist arşivin tozlarını silkelemek üzere uygulamışlardı. Yazıları Doğu bilimleri için yepyeni malzeme getirmişti. Bununla birlikte ileride göreceğimiz gibi bu gezi projeleri alışılmışın dışına çıkmıyor ve Oryantalist sınırlardan ayrılmıyordu. Nedenler çeşitliydi, daha çok gezginin tabiatına bağlıydı; yazış tekniği, eserine verdiği şekil değer taşıyordu.

Ondokuzuncu yüzyıl gezgini için Doğu neydi? Başlangıçta İn-

gilizce yazan gezginlerle Fransızca yazan gezginler arasındaki farkı ele alalım. İngilizler için Doğu tabiatı ile gerçek bir Britanya toprağı olan Hindistan idi. Dolayısı ile Orta–Doğu'dan geçmek İmparatorluğun başlıca kolonilerinden birine giden yolu aşmaktı. Hayal oyunları için ayrılan yer böylece idarî açıdan sınırlandırılmış oluyordu. Walter Scott, Kinglake, Disraeli, Warburton, Burton ve hatta George Eliot ("*Daniel Deronda*"sında Doğu için planlar kurar) Lane ve ondan önce Jones gibi Doğu'yu maddi açıdan gören ve maddeye bağlı hayaller kuran yazarlardı. İngiltere Napolyon'u yendi ve Fransa'nın önüne geçti. Bu tarihten sonra bir İngiliz'in kafasının uzandığı alan geniş bir imparatorluk sahası ve 1880'li yıllarda Akdeniz'den Hindistan'a kadar kesintisiz ilerleyen çizgi üzerinde Brintanya tarafından yönetilen ülkelerdi. Mısır, Suriye veya Türkiye hakkında yazı yazmak, seyahati göze almak, o ülkelerin idarî veya siyasî hayatı hakında bilgi edinmekle mümkündü. Disraeli gibi oldukça hür bir yazar için dahi gezilecek alan çok sınırlıydı. Dolayısı ile "*Tancred*" sadece bir Doğu fantezisi değil, aynı zamanda gerçek topraklar üzerinde geçen gerçek bir politik oyundu.

Buna karşılık Fransız gezgini bir bozgunun kahredici duyguları ile doluydu. Gittiği yerlerde Fransa, İngiltere gibi egemen değildi. Akdeniz, Fransız yenilgileri ve Napolyon'un başarısız haçlı seferinin yankıları ile çınlıyordu. Fransa'nın "Uygarlık taşıyıcı" rolü ondokuzuncu yüzyılda İngiltere'den sonra ikinci sırada bir politik olay sayılmak üzereydi. Neticede Volney'den başlamak üzere bütün Fransız gezginleri "kendi kafalarında" yer alan bölgelere ait plan ve projeler yapıyorlar, hayalî ülkeler icad ediyorlar ve ilerde yönetecekleri yerler için önceden antraman yapıyorlardı. Onların Doğu'su anıların, yıkıntıların, unutulmuş sırların, saklanmış mektupların ve özel bir yaşam biçiminin Doğu'su idi. Bu Doğu'nun en yüksek edebî görüntüsüne Nerval yahut Flaubert'de rastlanabilirdi. Her iki ünlü yazarın eserleri hiçbir zaman gerçekleşemeyecek

hayeller dünyasına sağlamca demir atmış yapıtlardı.

Fransız gezgin bilim adamları arasında pek çoğu İncil tarihi ile ilgileniyor, Henri (Bordeaux'nun "*Voyageurs d'Orient:* Doğu Yolcuları"[79] isimli eserinde ortaya koyduğu gibi Haçlı seferleri ile meşgul oluyordu. Bunlara ilave olarak (Hasan el Nuti'nin tavsiyesine uyarak) Sami dillerinde uzmanlaşmış Quatremére; Ölü denizi keşfeden Saulcy, Finike arkeoloğu olarak Renan, Finike dillerine tetkik etmiş olan Judas; Ensarîleri, İsmailîleri ve Selçukluları incelemiş olan Catafago ve Défremery Juda'yı bulan Clermont–Ganneau kontu ve başlıca çalışması Palmyre yazıtları üzerinde olan Vogüé markisini sayabiliriz. Bütün bunlardan başka Champollion ve Mariette ekolünde yetişmiş pekçok Ejiptolog bilim adamı vardır ki bunlara daha sonra Maspero ve Legrain'i de eklemek gerekmektedir. İngiliz gerçekleri ile Fransız fantazileri arasındaki farkı iyice anlayabilmek için 1884'te (İngiliz işgalinden iki yıl sonra) ressam Ludovic Lepic'in söylediği şu acıklı cümleyi hatırlama zahmetine katlanmalı: "Doğu, Kahire'de ölmüştür..." Bu sırada sadece Renan, ırkçı gerçekçiliği ile İngiliz müdahalesine özür arıyor ve milliyetçi Arabî paşanın isyanı için, bunun uygarlığa karşı utanç verici bir olay olduğunu ileri sürüyordu.[80]

Volney ve Bonaparte ilmî bir gerçeği aramanın , Ondokuzuncu yüzyıl Fransız gezginleri ise egzotik fakat gerçekten göz alacak gerçeklerin peşinde idiler. Chateaubriand'dan başlayarak ortaya çıkan bir seri edebiyat adamı için ve gezi adamı için Doğu bir sempati sahnesi; hikayeleri, aşırılıkları ve kişisel tabloları ile bir harikalardünyası idi. Burada bütün yazarlar gibi Fransızların da Doğu'yu kendi fikirlerini doğrulamak için nasıl kullandıklarına dikkat etmek lûzumu vardır. Örneğin Lamartin kendi adına yazarken Fransa adına yazıyor ve o Fransa'nın Doğu'da bir güç olduğunu unutmuyordu. Bu ikinci nokta sessizlik içinde geçiştirilmekte ve sonuçta yazarın ruhu, belleği ve hayal gücü hep birlikte böyle bir gayenin tahakkukuna çalışmaktaydı.İster İngiliz, ister Fransız ol-

sun hiçbir gezgin Lane kadar kendisini eserinin içinde saklama yeteneği gösterememişti. Burtonve T. E. Lawrence (birincisi müslümanlar gibi hac yapmış, diğeri ters hacılık adını verdiği bir surette Mekke'den hareket etmişti) dahi tarihî, politik ve sosyal oryantalist malzemeyi yığınla getiren kişiler oldukları halde hiçbiri Lane kadar kendi öz kişiliklerinin dışına çıkamamışlardı. Burton, Lawrence ve Charles Dought'nin Lane ile Chateaubriand arasında geçiş rolü oynamalarının sebebi buradadır.

Chateaubriand'ın *l'Itinéraire de Paris á Jerusalem* (Paris'ten Kudüs'e yolculuk) (1810–1811) isimli eseri, Kuzey Amerika'ya yapığı bir seyahatten sonra 1805 ile 1806 arasında Doğu'da çıktığı bir gezinin sonucudur. Bu kitap birkaç yüz sayfa boyunca yazarının görüşlerini yansıtır: "Sonsuza kadar kendimden söz edeceğim" diyen yazar, bu noktada "Egoizmden daha iğrenç hiçbir şey bulamadım" diyen Stendhal'in saldırısına uğramıştır. Stendhal Chateaubriand'ın güvenilir bir yazar olmadığına inanmıştı. Gerçekten Chateaubriand Doğu'ya ağır bir kültürel yük ve kişisel görüşler getirmiş ve bunları oraya buraya ekerek zengin hayal dünyasından hiçbir şeyin kurtulamayacağını göstermek istercesine neticeyi beklemişti. Doğu'ya "eğitilmiş" bir insan olarak ayak basan Chateaubriand kendi kişiliğini örtbas etmek istiyordu. Onun için Bonaparte Haçlıların sonuncusuydu. Kendisi ise belki de "ülkesinden çıkarak eski hacıların ideal ideal, gaye ve duyguları ile kutsal topraklara seyahat eden son Fransız vatandaşı olacağını" söylüyordu. Ancak gezisinin başka sebepleri vardı. O simetrileri görmek istiyordu: "Amerika çöllerinde Doğa'nın anıtlarını hayranlıkla seyrettim, insan anıtları arasında ise henüz iki cins anıt tanıyorum:Kelt anıtları ve Roma anıtları... geriye Atina, Menfis ve Kartaca'yı dolaşmak kalıyor..." diyordu. Hayal stokunu doldurmak zorunda idi. Din konusunu yeniden doğrulamak istiyordu. "Din bütün insanların anlayabileceği evrensel bir dil'dir" şeklinde düşünüyordu. Din'in hiçbir yerde olmadığı kadar Doğu'da titizlikle

korunduğunu, İslâm dini gibi geri(!) bir dinin dahi en doğal şekli ile bu yörede bulunduğunu haber veriyordu. Bütün bunlara ekli olarak Chateaubriad'ın eşyayı olduğu gibi değil, fakat olmasını istediği gibi görmeye ihtiyacı vardı. O'na göre Kur'ân "Muhammed'in kitabıydı", "Ne uygarlık prensipleri getiriyor ne de yüksek değerler taşıyordu". "Bu kitap" ne kin, ne tiranlık, ne aşk, ne de özgürlükten yana hiçbir şey sağlamaz... " diyordu.[81]

Chateaubriand gibi kıymetli bir kişi için Doğu tamir edilmeyi bekleyen bir tablo idi. Doğu Arabı "Vahşiliğe düşmüş uygar insandı". Bu yüzden Arabların Fransızca konuştuğunu gören Chateaubriand hiç şaşkınlığa uğramamış ve kendisini papağmının ilk defa konuştuğuna tanık olan Robinson Crusoé gibi hissetmişti. Dünyada Bethléem gibi (Chateaubriand bu kelimenin etimolojisi üzerinde tamamı ile yanılmaktadır) gerçek uygarlık sahnelerine şahit olmuş yerler vardır. (Yani Avrupa uygarlığı...) Ancak bunlar ender ve biri diğerinden uzaktı. Her tarafta uygarlıkları, dinleri ve davranışları öylesine alçak, barbar ve ilgisiz Doğululara ve Arablara rastlanıyordu ki buraları yeniden fethetmek gerekirdi. Bölge vakti ile Haçlılar tarafından ele geçirilmiş fakat Ömer yeniden gelerek Avrupa toprağına girmişti. Aslında Haçlılar gerek klasik ve gerekse modern şekilde olsun eğer bir işgal gücü iseler ortaya koydukları problemler insanları ilgilendiriyordu:

> "Haçlıları Filistin'in mezarlarına koşan silahlı hacılar olarak görmek tarihe şaşı bakmaktır. Önemli olan kutsal mezar aramak değil, bu mezarı yeryüzüne kimin çıkaracağını bilmektir. Bu işi kim yapacak? Uygarlığa düşman, cahilliğe uygun, despotizme ve köleliğe açık bir din mi? Yoksa modern çağlarda geçmişin inançlarını yaşatabilmiş ve bunları yararlı kılabilmiş bir din mi?"[82]

Bu cümleler Avrupa eserlerinde kısa yoldan ve yaklaşık olarak dayanılmaz bir otorite kazanan bir fikrin ilk işaretleriydi. Avrupa Doğululara, hiç bilmediklerine inanarak, özgürlüğü öğretmeye kalkışıyordu. Chateaubriand ve ondan sonra gelenler Doğuluların

ve özellikle Arabların bu konuyu hiç bilmediklerine inanmışlardı.

> "Özgürlük bilmiyorlar, servetin zerresi yok, kuvvet Allahları. Göklerin yüksek adaletini uygulayacak fatihlerin gelişi uzadığı zaman Arablar kumandansız kalmış asker, kanunsuz kalmış vatandaş ve babasız kalmış ailedir."[83]

Daha 1810'dan itibaren Cromer'in 1910'da konuştuğu gibi konuşmaya başlayan bir Avrupalının varlığına tanık oluyoruz... Bu ses Doğuluların fethedilmeye ihtiyaçları olduğunu haykırmaktadır. Bu sese göre Batı'nın Doğu'yu fethetmesi ,bir fetih değil, özgürlük alametidir. Chateaubriand bu fikri ölmüş bir dünyayı diriltmekle görevli bir hıristiyan misyonunun romantik tavrı ile dile getirmektedir. Bu ölünün gerçek gücünü sadece Avrupa sağlayabilecektir. Zira ortada ne hayat kalmıştır ne de yaşayacak insan... Bu demektir ki gezgin, Ahd-i Atik ve İncil'i Filistin'de rehber gibi elinde taşıyacaktır.[84] Ancak bu yolla gezgin, Doğu'nun bu gün içinde yaşadığı bataklıktan kendisini kurtarabilir... Bu arada Chateaubriand seyahatinin modern Doğulu ve onun kaderi hakkında kendisinde hiçbirini bırakmayacağından tuhaf şekilde emindi. Önemli olan Chateaubriand'ın hayatında Doğu'nun yarattığı değişikliklerdi. Doğu'nun ona verdiği ümitler, idealler ve açık bilimsel değerlerdir. İlgilendiği tek özgürlük onu Doğu'nun bu düşman çöllerinden kurtaracak olan özgürlüktü.

Bu özgürlük sayesinde Chateaubriand doğruca hayallerinde yarattığı dünyaya vasıl olacak ve hayalî yorumlarına kavuşacaktı. Doğu'nun tasviri Chateaubriand'ın kaleminde, saklamaya lûzum görmediği muhteşem bir yazar benliği içinde, resimler ve şemalarla yürütülmekteydi. Bu benlik yazarın gizli gücüydü. Lane'de yazarın kişiliğinin kaybolarak onun yerine tüm gerçekçi ayrıntıları ile Doğu'nun geçtiğini nasıl görüyorsak, Chateaubriand'da ise "Ben"in zaman zaman manzaralarının harikuladeliği arasında kaybolduğunu fakat başka bir yerden yeniden tüm gücü ile doğduğunu görüyoruz. Üstelik bu yeni "ben" kuvvetine daha çok güven-

mekte, yorumlarında daha atılgan davranmaktadır.

> "Filistin'de gezinirken başka büyük bir sıkıntı sarar kalbinizi... Ama yalnızlıktan yanlızlığa geçerken alan sınırsızca önünüzde açılır, sıkıntı yavaş yavaş kaybolur. Gizli bir terör havası kaynar içten içe... Ruhunuz bütün bunlara baş eğeceğine daha da atılgan olur, benliğinizde yer alan gizli deha ortaya çıkar. Her taraftan yükselen fevkalade haller mucizelerle yoğrulmuş bir toprağı karşınıza getirir. Yakıcı güneş, delip geçen bakışları ile kartal, kısır incir ağacı tüm şiirsel görünüşü ile oradadır. Kutsal Yazıt tablolarının tamamı oradadır. Her isim bir sır taşır içinde. Her kaya kovuğu geleceğin görüntüsünü saklar. Her tepenin doruğu bir peygamberin sesini. Allah dahi bu yamaçlarda seslenmiştir insanlara... Kurumuş sel yatakları, erimiş kayalar, açılmış mezarlar mucizelerin açık görüntüleridir. Çöl henüz terörden kurtulmuş değildir; sakin ve suskundur. Denebilir ki sonsuzun sesini duyduğu günden bu yana artık sessizliği hiç bozmamak için and içmiştir."[85]

Bu bölümde düşüncenin gelişmesi uyandırıcıdır. Bir Pascal terörü deneyi sadece kişinin kendisine olan güvenini arttırmakla kalmıyor aynı zamanda onu mucizevî bir şekilde harekete geçiriyor. Çıplak manzara imtihana sunulan bir metin gibi önünüze dikilmektedir. Chateaubriand yaşayan Doğu'nun kaba ve korkunç gerçeğini öylesine dile getirmektedir ki sanki yaratıcı güç yeniden kendisini gösterecektir. Pasajın sonuna doğru Chateaubriand artık modern bir insan değildir; fakat Allah'ın az çok çağdaş, görüşü kuvvetli bir peygamberidir. Eğer Filistin çölü Tanrı konuştuktan sonra hiç ağzını açmamışsa şimdi tek Chateaubriand bu sessizliği bozacak, onun derin mânâsını anlayacak, sırrını keşfedecek ve okuyucuları ile birlikte çölü yeniden konuşturacaktır.

Chateaubriand'a Kuzey Amerika'nın esrarını açarak "*René ve Atala*"da sergilemesini sağlayan taşıdığı büyük sempatik sezgi gücü bu defa onaHıristiyanlığın bilinmezlerini sunmakta ve bunu "Génie du Christianisme"de cümleye ilan etmesine imkân vermektedir. Üstelik "*Itinéraire:* yolculuk"ta bu güç en yüksek nok-

taya varmıştır. Yazar bu eserde ilkel tabiatı, yahut romantik duyguları değil ebedî yaratıcılığı ve tanrısal orijinalliği dile getirmektedir. Zira bütün bunlar sadece İncil'in anlattığı Doğu'da ilk defa ortaya çıkmış ve bugüne kadar dokunulmadık biçimde kalmıştır. Elbette kolaylıkla kavranamayacaktır. Sırlarını açığa vurmak için Chateaubriad'ın onu özlemesi ve üzerine eğilmesi gerekmektedir. İşte *Itinéraire* (Yolculuk) böyle bir gaye uğruna kaleme alınmıştır. Metnin içinde Chateaubriand'ın kişiliği dahi yeniden yapılacak ve işin bitirilmesine fayda sağlayacaktır. Lane'in aksine Chateaubriand Doğu'yu "tüketmek" istemektedir. Sadece ona sahip çıkmakla kalmamakta fakat onun namına konuşmakta ve onu takdim etmektedir. Tarihin içinde değil, bu sınırların çok ötesindedir. İnsanların ve ülkelerin, Allah'ın ve insanoğlunun kaynaşarak tek bir varlığa dönüştüğü çok eski çağlarda yaşamaktadır.

Kudüs'te, gözlemlerinin orta yerinde, gezisinin taşıdığı gayesinin en yüksek noktasında Chateaubriand, Doğu'ya bir cins genel barışma şansı tanımaktadır. Yahudi, Hristiyan, Müslüman, Yunanlı, İranlı, Romalı ve neticede Fransız olan her Doğu'lu birbirine saralacak ve barış içinde yaşayacaktır. Yahudi imanı ile Chateaubriand'ın gözleri kamaşmış fakat neticede onun da genel gözlemlerini kuvvetlendirmekten başka işe yaramadığına karar vermiştir. Ayrıca yazar Hristiyanca intikam duygularını saklamaya lûzum görmemektedir. Tanrı, diyor, yeni bir halk seçmiştir ve bu halk Yahudi halkı değildir.[86]

Bu arada Chateaubriand yeryüzü gerçeğine ait bazı noktalara parmak basmaktadır. Eğer Kudüs, gezi programında ulaşacağı son dünya ötesi durağı teşkil ediyorsa Mısır'da kendisine politik bir gezinin tüm olanaklarını sağlayacaktır. Mısır konusundaki fikirleri hac gezisinin gözlemlerine mükemmel bir ilavedir. Muhteşem Nil deltası yüreğine dokunmakta ve onu şöyle konuşturmaktadır:

> "Ülkemin kazandığı zaferlerin anıları olmasa idi bu muhteşem tabiat böylesine güzel olmazdı: Nil kıyılarında Fransız dehasının

getirdiği yeni bir uygarlığın izlerini görüyorum."[87]

Ne var ki bu cümleler memleket hasreti ile yazılmış gibi bir hava taşımaktadır. Zira Chateaubriand Mısır'da Fransa'nın yokluğunu, mutlu bir halkın başında hür bir hükümetin yokluğu ile aynı kaba koyabileceğini zannetmektedir. Nitekim gözünde Kudüs'ten sonra Mısır büyük bir manevî çöküntü alanı olarak yer tutmuştur. Mısır'ın içinde bulunduğu acıklı durumu anlattıktan sonra Chateaubriand tarihsel gelişmelerin son noktasını koyan, alışılmış "Farklar" mes'elesini ortaya çıkarmaktadır. Nasıl oluyor da bu aptal ve dejenere Müslüman kalabalığı Herodot ve Diodore'u etkilemiş olan ülkenin eski sahiplerinin yaşadığı topraklarda ömür sürüyor...?

Bu düşünceler Chateaubriand'ın Mısır'a veda hutbesidir. Daha sonra Nil sahillerini terkederek Tunus'a gitmiş ve Kartaca'nın yıkıntılarını gördükten sonra eve dönmüştür. Bununla birlikte Mısır'da son bir defa ilginç bir iş yapmıştır. Piramitlere sadece uzaktan bakabildiği için birisini göndererek adını bir taşa kazıtmış ve "kutsal bir gezinin tüm görevlerini yerine getirmek gerekir" cümlesini de buna ilâve ettirmiştir. Turistik âdiliğin bu sevimli çizgisine sadece eğlenmek için değindik. *Itinéraire* (Yolculuk)un son sayfalarını hazırlarken Chateaubriand daha da ilginçtir:

> "Yirmi yıl var ki, kendimi her türlü tesadüfün ve acıların ortasında çalışmaya verdim. Kitaplarımın pek çok sayfası çadır altında, çölde yahut dalgaların ortasında yazıldı. Kalemi her elime alışımda hayatımı birkaç dakika daha nasıl uzatabileceğimi düşünüyordum. Zafer madalyaları yerine hoşgörü kurallarına sarıldım. *Martyrs* (Şehitler)de Museslere veda ettim ve onları başka bir eserin açıklaması yahut devamı olan *Memoires* (Anılar)da yeniden ele aldım. Eğer Tanrım bana hiç tatmadığım bir rahatlama imkânı verirse, sessizlik içinde ülkem için bir anıt dikeceğim. Eğer Mutlak Kudret benden bu rahatlığı esirgeyecek olursa hayatımın son günlerini, baştakileri zehir eden acılardan uzak tutacağım. Artık

> genç değilim. Gürültüyü eskisi kadar sevmiyorum. Biliyorum ki, gizli kalan şeyler daha yumuşak olur. Şimdi beni dışarıya sadece fırtına çıkarabilir. Ne olursa olsun şimdiye kadar çok yazı yazdım, eğer ismim yaşayacaksa yaşasın, ölürse yazık olacak."[88]

Bu sonuç satırları, Chateaubriand'ın ismini piramidin üzerine neden kazıttığını bize anlatıyor. Görüyoruz ki, bu egoist Doğu Anıları devamlı ortada dolaşan ve herşeyin içinde olmaya özenen bir "benlik" deneyinin ilginç örnekleridir. Chateaubriand için yazmak hayatî bir meseledir. Yaşadığı sürece hiçbir şey, hatta uzaktaki bir taş dahi onun yazısından yoksun kalmamalıdır. Eğer Lane'in ortaya koyduğu metin bilimsel otoritenin esareti altına girecek, gereksiz ayrıntılara boğulacaksa Chateaubriand'ın eseri de çok egoist ve benlikçi bir yazış tekniğini yansıtacaktır. Lane kendi benliğini Oryantalist kanunlara feda ederken Chateaubriand Doğu hakkında tüm söylediklerini kendi benliğinden yaratmaktadır. Bu arada iki yazardan hiçbiri kendisinden sonra faydalı olmaya devam edip edemeyeceğini düşünememiştir. Lane bir teknik disiplinin kişilikötesi havasına girmiş, eserinden yararlanılmış fakat insanî açıları ihmal edilmiş; Chateaubriand ise bir primadin üzerinde sembolik olarak duran kendi adının hayatını uzatmaya yetmediğini görmüştür.

Chateaubriand ve Lane'den sonra bütün Doğu yolcuları bu iki yazarın eserlerini ele almışlar, —hatta bazıları kelime kelime kopya etmeye kadar ulaşmış— böylece onların bıraktıkları miras zaman zaman Oryantalizmin yeniden doğuşu olmuştur. Bu miras Lane'de bilimsel görüş, Chateaubriand'da ise kişisel deneydir. Birinci yazarın kabahati, bir Batılı gözü ile genel olayların anlatımının mümkün olduğuna inanması ve bu amaç uğruna Doğu'yu kaynak edineceği yerde kendi kişisel görüşlerini kaynak sayarak yapay gerçekler üretmesi idi.Üstelik Lane'in kişisel görüşleri Doğu'yu fantaziler dünyası sayacak kadar hayalî idi. Bu fantazi estetik açıdan değer taşısa dahi aslında çok fazla idi. Her iki örnek içinde dahi

oryantalizm, Doğu'yu anlatma ve karakterize etme işlemine geniş ölçüde etki ediyordu. Ancak bu etki günümüzde doğu hakkında kişisel duygular ve yersiz genellemeleri engelleyecek güçtedir. Oryantalizmin içinde, insan gerçeğinin canlı örneğini veya bir Doğulunun sosyal yaşantısını aramak boşunadır. O insan çağdaş dünyanın insanıdır.

Bu varsayımlar geniş ölçüde tasvirini yaptığım biri İngiliz, diğeri Fransız olan Lane ve Chateaubriand'ın eserlerine dayanıyor. Bilginin ve özellikle uzmanlaşmış bilginin genişlemesi çok yavaş yürüyen bir olaydır. Sözkonusu olayda bilgi sadece birbiri üzerine ilâve olunarak yığılmaz; aynı zamanda bu olay bir birikim, yer değiştirme, yıkma, yeniden düzenleme ve araştırma olayıdır. Oryantalizm gibi bir bilginin yasallığı ondokuzuncu yüzyılda sadece Lumiéres'lerden önce olduğu gibi dinî otoriteler tarafından korunmamış; fakat aynı zamanda bizim yapıcı gözlemler adını vereceğimiz önceki devirlerin eserleri ile ayakta tutulmuştur. Silvestre de Sacy'den başlayarak Oryantalist bilim adamının tutumu, bir seri parçalı bilginin peşinde koşarak eski resimleri onarır gibi bunları düzenleyip sıraya koymak ve temsil ettiği bilimsel geleneğe uygun bir tablo meydana getirmektir. Neticede Oryantalistler kendi oryantalist meslektaşlarının eserlerini ele alarak faydalı sonuçlar çıkarmaktadırlar. Örneğin Burton, Lane'in eseri aracılığı ile dolaylı yoldan "Binbirgece Masalları" ve "Mısır"la meşgul olmuştur. Bu sırada Burton sık sık Lane'in sözünü etmiş, büyük otoritesini kabul etmekle birlikte bazen ondan kendisini korumak lüzumunu duymuştur. Doğuda Nerval, Lamartine'in izlerini takip etmişti, Lamartine ise Chateaubriand'ın yolunu izlemiştir.

Kısacası, gelişme yolunda ilerleyen bir bilim dalı olarak Oryantalizm beslenebilmek için önceden gelip geçmiş bilim adamlarının sözlerinden yararlanmak durumundadır. Oryantalist yeni bir malzemeye rastlasa dahi bunu eskilerden aktardığı görüş açısı, ideoloji ve yaratıcı tezlerin yardımı ile (bilim adamlarının her zaman

yaptıkları gibi) yeniden yargılamak zorundadır. Dolayısı ile Silvestre de Sacy ve Lane'i izleyen oryantalistler kabaca onları yeniden yazmışlardır. Chateaubriand'dan sonra gelenler de onun yazılarını aktarmışlardır. Bütün bu karışık kopyalamalar arasında modern Doğu'ya ait gerçeklerin ortaya çıkarıldığını sanmak zordur. Bu gerçekler sistematik olarak devre dışı kalmışlardır. Özellikle Nerval ve Flaubert gibi yetenekli gezginler Lane'in anlatımlarına başvurduklarında gözleri ve zekâları bu çizgilerin haricine çıkamamıştır.

Doğu'ya ait bilgiler sistemi içinde bu alan herşeyden önce coğrafî bir bölge olmaktan çok, bir referans alanı, köklerine bir kitabın küçük bir köşesinde, yahut Doğu'ya ait eser yazan bir kişinin verdiği bilgiler arasında, yahut çok eski bir hayal parçasında veya bütün bunların bütününde rastlanan bir karakteristik bilgi yığınıdır. Doğruca yapılan bir gözlem yahut zamana bağlı bir görüş açısı Doğu üzerine yazılmış yazıların hammaddesidir. Ancak bu malzeme sistematik biçimde elde edilmiş diğer materyalin yanında ikinci derecede kalır. Lamartine, Nerval ve Flaubert'te Doğu, okuyucuda ilgi uyandırabilecek bir estetik arzu ile karışık düzenli bir materyalin vitrinidir. Bununla birlikte her üç yazarda Oryantalizm daha önce söylediğim gibi bir araştırma konusudur. Göreceğimiz şudur ki, bütün dışa dönük bireyselliğine rağmen bu araştırma duygusu eninde sonunda Bouvard ve Pécuchet'de olduğu gibi geziyi basit bir kopya şekline sokmaya yaramaktadır.

Lamartine 1833'te Doğu yolculuğuna çıkarken bunu uzun zamandan beri hayal ettiğini ileri sürmekte ve şunları söylemekte idi: "Doğuya bir seyahat benim iç hayatıma ait bir sahne gibidir..." Bu sırada Lamartin ön yargılarla örülmüş bir sepet gibi idi. Romalılar ve Kartacalılardan nefret ediyor; Yahudileri, Mısırlıları ve Hintlileri seviyordu. Dante olmaya özenmişti, "Elveda" isimli bir şiir yazarak Doğu'da yapacağı bütün işleri sayıp döktü ve Fransa'ya veda edip gemiye bindi. Başlangıçta rastladığı herşey ya şâirane duygu-

larını doğruluyor, yahut da benzetme eğilimini kamçılıyordu. Lady Hester Stanhope çölün *Circé*'si; Doğu, Lamartine'in "Hayal dünyasının bir parçası"; Araplar "İlkel" bir halktı. İncil'de yer alan şiirlerin bütün sayfaları "Lübnan'ın çizgili yüzüne büyük harflerle yazılmıştı". Doğu, Yunanistan'ın küçüklüğünün yanında Asya'nın göz alıcı ihtişamını haykırıyordu. Bununla birlikte Lamartine Filistine gelişinden pek az sonra, hayalî bir Doğu'nun zaptedilmez yaratıcısı olmuştu. Kenan ili yaylalarının Poussin ve Claude Lorrain'in eserlerinde yer almasını istiyordu. O zamana kadar kendisinin deyimi ile "Çeviri"ye dönmüş olan seyahatı o noktadan sonra belleğini zorlayan, gözlerinden çok ruhuna ve kalbine seslenen, düşüncesini ve manevi dünyasını saran bir ibadet şekline girmişti.[89]

Lamartine'in iman gücü bütün bu açıklamalar ile coşkun bir noktaya çıkıyordu. Onun için hıristiyanlık hayal ve anılar dini idi. Bu dini kullanabilmek için kendisinde hak görüyor; zira imanlı bir mü'min tipi olduğuna inanıyordu. Çeşitli eğilimleri yansıtan "gözlemlerinin" kataloğu bitmek bilmiyordu: Bir kadın ona Byron'un "Don Juan"ında yer alan Haidée'yi hatırlatmıştı. İsa ile Filistin arasındaki ilişki, Rousseau ile Cenevre arasındaki ilişkinin aynı idi. Gerçek Ürdün ruhunuzda "sırlar" yaratan Ürdün'den daha az önemliydi.

Ona göre Doğulular, özellikle Müslümanlar tembel insanlardı, politikaları kaprisli, hırslı ve gelecek duygusundan yoksundu. Bir başka kadın Lamartine'e "*Atala*'nın bir pasajını hatırlatmıştı: *Ni Le Tasse ni Chateaubriand* (Lamartine'den önce buralara gelip de Lamartine'in egoizmini kamçılayanlar) Kutsal topraklardan hiçbir şey anlamamışlardı. vs. Lamartine'in Arab düşüncesi üzerine doldurduğu sayfalar, yüksek bir kendine güven duygusu ile yazılmış olmakla birlikte hiçbir deha izi göstermemektedir. Zira Arabça bilmezdi. Onun için tek önemli olan, Doğu seyahatinin kendisine bu ülkelerin "Dinlerin ve mucizelerin" toprağı olduğunu

öğretmesiydi. Ayrıca Lamartine burada Batılı bir şair olduğunu da unutmuyordu. Ciddiyetini asla bozmadan şunları söylüyordu:

> "Bu Arab toprağı mucizeler toprağıdır. Burada herşey yetişir. Saf veya fanatik her insan bu ülkede sırası gelince peygamber olabilir."(90)

Böylece Lamartine sadece Doğu'da oturduğu için peygamber olmuştu.

Yazılarının sonuna doğru Lamartine gayesine ulaşmakta ve Saint Sépulcre'ü ziyaret ederek hacılığını tamamlamaktadır. Zamanın hareket noktası ve mekanla buluştuğu bu yer, gezisinin son noktasıdır. Gerçeklerin içine yeterinden fazla girmişti, şimdi geri çekilecek, saf gözlemlerine geri dönecek, yanlızlık, felsefe ve şiirle olan yaşantısını yeniden sürdürecekti.(91)

Saf coğrafî Doğu'nun üzerine çıkan Lamartine eski çağların Chateaubriand'ı olmuştur. Doğu'ya özel mülkiyetine dahilmiş gibi bakmaktadır. Sanki Doğu, Avrupa'nın güçlü devletlerinin emrindedir. Zaman ve gerçek mekân içinde bir gezgin ve bir hacı olan Lamartine, şimdi bütünü ile bir Avrupalı olarak gücünü ve vicdanını kendi benliğinin faydasına sunmuştur. Önünde uzanan manzarada gördüğü, gelecekte önlenemez biçimde parçalanacak olan Doğu'dur. Bu alan mutlaka Avrupa egemenliği tarafından fethile işgal edilecek ve kullanılacaktır. Böylece Lamartine'in görüşleri en yüksek noktada Avrupa'nın yönetme arzularına uygun biçimde ikinci defa doğan Doğu'yu sergilemektedir.

> "Bu şekilde tarif edilen egemenlik, Avrupa hukukunun bir parçası olarak genellikle toprağın veya kıyıların bir kısmını ele geçirerek buralarda hür şehirler, ya Avrupa kolonileri yahud da ticaret limanları ve iskeleler kurma hukukudur."

Lamartine bu noktada durmuyor. Daha yükseklere tırmanıyor. Ziyaret ettiği Doğu'nun "topraksız, vatansız, haksız hukuksuz, güvencesiz ve sığınaksız" bir tablosunu çiziyor. Burada sözkonusu

olan Avrupalıların sağladıkları sığınaktır.[92]

Oryantalizm tarafından imal edilmiş olan Doğu görüntülerinin hiç biri bunun kadar toplayıcı değildir. Lamartine için Doğu'ya yapılmış bir seyahat sadece bu ülkelere yüksek bir anlayışın girişi değil aynı zamanda bu topraklarda üstün bir kontrol sağlanışıdır. Bu sırada Doğu'nun gerçek kişiliği küçük parçalara ayrılmakta daha sonra Lamartine'in kafasında bütün bu parçalar bir araya gelerek bir Napolyon rüyası biçiminde dünya egemenliğine giden yolu açmaktadır. Lane'in insanî yanı Mısır'ın sınıflandırılması ile uğraştığı sırada bilimin duvarları arkasında kayboluyorsa, Lamartine'in bilinci ise normal sınırlarının çok ötesine taşmaktadır. Lamartine bu noktada Chateaubriand'ı taklid ediyor ve Shelley ve Napolyon gibi dünyayı ve içinde yaşayan insanları oyun masasının taşları gibi görüyor. Lamartine'in eserinde Doğu'dan geriye kalan fazla birşey değildir. Jeopolitik gerçekler kendisi için yapılmış planlarla örtülmekte, ziyaret ettiği şehirler, rastladığı kişiler ve edindiği tecrübeler ihtişamlı genellemesinin içinde çok az yankı uyandırmaktadır. Son özellik çizgileri ise *Voyage en Orient* (Doğuya Yolculuk)un sonuç bölümünde "Siyasal özet" aracılığı ile ortadan kaldırılmıştır.

Lamartine'in aşırı ve az çok milli egoizminin karşısına kontras olarak Nerval ve Flaubert'i koyabiliriz. Bu yazarların eserlerininin bütünü içinde Doğu önemli bir yer tutmaktadır. Lamartin'in büyük emperyalist "Gezi"sine oranla daha insaflı hareket etmektedirler. Bununla birlikte gerek biri ve gerekse diğeri klasik, modern edebiyat, bilimsel oryantalizm konularında hacimli kitaplar okuduktan sonra Doğu'ya gelmişlerdi. Flaubert bu alanda Nerval'i geçmiştir. Zira Nerval *Filles du Feu* (Ateş Kızları)nda Doğu hakkında bütün bildiklerinin yarısı unutulmuş mektep bilgisi olduğunu yazmıştı.[93] Her iki yazar için önemli olan Doğu gezisi sırasında kişisel görüşlerini ve estetik anlayışlarını sonuna kadar konuşturmaları olmuştur. (Nerval 1842-1843'de; Flaubert 1849–1850'de). Bu açı-

dan hiçbir ondokuzuncu yüzyıl gezgini kendileri kadar başarılı değildir. Belirtmek zorundayız ki her iki yazar değiştirilmiş dahi olsa sempatik bir Doğu görüntüsünü öne süren bir Avrupa kültürel çevresine bağlı deha sahibi insanlardı. Nerval ve Flaubert'in içinde bulundukları düşünce ve duygu topluluğu Mario Praz tarafından *The Romantic Agony*(Romantik can çekişme) isimli eserinde anlatılmıştır. Bu topluluk için egzotik yerlerle ilgili kurulan hayaller, Sado–Mazoşist zevkler, (Praz bunları "algolania" diye isimlendiriyor) ölüme hayranlık, canî bir kadın hayali, gizlilik ve karanlık işler olağan hadiselerdi. Bütün bunlar bir araya geliyor ve Gautier (Doğu'ya hayran), Swinburne, Baudelaire ve Huysmans gibi yazarlara malzeme oluyordu.[94] Nerval ve Flaubert için Kleopatra, Salomé, Isis gibi kadınsı figürlerin özel bir yeri vardı. Ve Doğu'dan söz açan eserlerinde ve Doğu'da geçirdikleri günlerde bu tür efsanevî, hayalî bol ve çevresi kalabalık kadın tipleri ortaya çıkarmaları sebepsiz değildi.

Nerval ve Flaubert genel kültürel tutumlarının ötesinde Doğu'ya kişisel bir mitoloji getiriyorlardı. Bu mitolojinin çıkarları ve yapısal özelliği Doğu'ya ihtiyaç duyuyordu. İki yazar Guinet ve diğerleri tarafından tarif edildiği şekli ile Doğu rönesansı karşısında hayranlığa kapılmışlardı. Eski ve egzotik olan ne varsa yaşatmaya çalışıyorlardı. Bununla birlikte her iki yazar için de Doğu seyahati tamamı ile kişisel bir takım arayışların peşinde koşmak anlamını taşıyordu. Flaubert, Jean Bruneau'nun[95] deyimi ile dinlerin merkezinde, hayaller ve klasik antik devirler içinde bir "vatan" arıyordu.Nerval ise duygularının ve rüyalarının izlerini takip ediyor ve kendisinden önce Sterne'in *Voyage Sentimental* (Duygu gezisi) isimli eserindeki Yorick'in yolundan gidiyordu. Dolayısı ile her iki yazar için Doğu "Daha önce görülmüş" bir ülke idi. Ve yine her iki yazar için bu topraklar seyahat sona erdikten sonra dahi büyük estetik hayallerle yeniden geri dönülecek ülkelerdi. Ne biri ne diğeri için Doğu tükenecek bir hazine değildi. Doğu hakkında yaz-

dıkları çoğu zaman ümitsizlikler, uyumsuzluklar, karanlıklarla dolu olsa dahi cesaretleri kırılmıyordu.

Nerval ve Flaubert'in, bizim yürüttüğümüz türden bir "ondokuzuncu yüzyıl oryantalist düşünce araştırması" içindeki yerleri ortaya koydukları oryantalist yönleri güçlü eserler dolayısı ile oldukça ileridir. Nerval *Voyage en Orient*: (Doğuya seyahat) isimli eserini gezi notları, eskizler, tarihî hikayeler ve fragmanlar biçiminde bir toplama olarak düşünmüştür. Nerval'in Doğu ilgisini aynı şekilde *Chimères* adlı eserinde, mektuplarında, bazı bilim kurgu yazılarında ve çeşitli makalelerinde görebiliriz. Flaubert'in yazıları Doğu seyahatinden önce veya sonra geniş ölçüde Doğu hikayeleri ile Doğu *Carnets de voyage* (Gezi defteri) ve *Tentation de Saint Antoine* (Saint–Antoine'ınNiyeti) isimli eserin ilk şeklinde (ve sonraki iki şeklinde) ayrıca *Hérodias* ve *Salammbô*'da çok çeşitli notlarında, senaryo ve tarih hikayelerinde, bizim anlayabildiğimiz ve Bruneau tarafından pek güzel incelenen[96] tüm eserlerinde Flaubert Doğu'ya çok geniş yer ayırmıştı. Flaubert'in diğer büyük romanlarında dahi Doğu'nun yankıları vardı. Kısacası Nerval veFlaubert malzemeyi devamlı kullanmışlar ve onu çeşitli şekillerde kendi özel estetik projelerinin özel yapısı içine sokmuşlardır. Bununla beraber bu demek değildir ki Doğu onların eserlerinde rastgelenin ötesinde bir yer tutmuştur. Lane, Chateaubriand, Lamartine, Renan, Silvestre de Sacy gibi yazarların aksine Nerval ve Flaubert'in Doğu'su tamamı ile anlaşılmış, değerlendirilmiş, içinde yaşayanları farkedilmiş bir Doğu değildir. Estetik görüş açısından ele alınmış ve zengin kültürel imkânlar sağlayan bir alan olarak düşünülmüştür. Onlar için önemli olan eserlerinin temel yapısı idi. Bu eserin içinde Doğu yazarın özgür tekniği ve kişisel estetik duygularının üzerine çıkamazdı. "Ben"likleri hiçbir zaman Doğu'yu ne eritmiş, ne de onu belgesel bilgi hazinesi ile (kısaca resmî oryantalizme) tarif etmişti.

Dolayısı ile bu iki yazarın Doğu'yu ilgilendiren eserleri bir an-

lamda saf oryantalizmin getirdiği sınırları aşmıştır. Ayrıca konuları Doğu veya Doğulular değildi. Sınırlarla tamamı ile bilinçli olarak oynuyorlardı. Ancak Doğu'nun gücünü ve bilimsel değerini biliyorlardı. Örneğin Nerval gördüğünü yaşatmaya çalışıyordu:

> "Gökyüzü ve deniz her zaman orada; Doğu'nun göğü ve İyonya denizi her sabah kutsal öpücükler dağıtıyor. Ancak toprak ölü... İnsanın elleri altında ölmüş. Ve Tanrılar uçup gitmişler!"

Tanrıların uçup gitmesinden sonra Doğu şimdi gerçekten yaşamak istiyorsa aşırı gayret göstermek zorundaydı. *Voyage en Orient* (Doğuya seyahat) isimli eserde yazarın bilinci, Nerval'in bize bildirdiğine göre Doğu bilgeliğinin labirentlerinde dolaşan, iki Arapça kelime ile donatılmış enerji dolu bir sesti. Bu iki kelimeden biri kabulü bildiren "Tayyib" diğeri ise red ifade eden "Mafiş" tir. Bu iki kelime yazara Doğu dünyası ile doğrudan doğruya ilişki kurma imkânı sağlamaktadır. Gizliliğin prensipleri ancak böylece ortaya çıkabilecektir. Herşeyden önce bilmek gerekir ki Doğu "Rüyalar ve hayaller ülkesidir". Nerval Kahire'nin kalabalığında her yerde karşısına çıkan çarşafın, temelde derin bir kadın seksüalitesini sakladığını farketmişti. Nerval, Lane'in tecrübesini tekrar etmekteydi. Bir İslâm toplumu içinde evliliğin gereğine inanmış, ancak Lane'in aksine bir kadına bağlanmıştı Zeyneb ile münasebeti bir sosyal zorunluluğun ötesindeydi:

> "Hepimizin ilk vatanı olan bu kutsal topraklarda el değmemiş bir kızla bir araya gelmeliyim. Böylece insanlığın yaşayan kaynaklarına ineceğim, orada babalarımızın şiir ve inançlarının doğduğu gizli dünyaları göreceğim. Hayatımı bir roman gibi sürdürmekten hoşlanıyorum... Ve kendimi istekli olarak her ne pahasına olursa olsun çevrelerinde dram, düğüm, çıkar ve tek kelime ile hareket arayan hızlı ve inanmış kahramanların yerine koyuyorum."[97]

Nerval kendisini Doğu'ya adamıştı. Bir roman metni hazırlamak yerine kalıcı bir eser meydana getirebilmek için (bunu hiçbir zaman tam başaramamıştır) düşüncelerini fiziğine bağlı davranış-

ları ile birleştirmek istemekteydi. Yazarlık ve hacılıkla ilgisi olmayan bu tutum, Doğu yazarlarının bazen baş vurdukları bir rahatlama çaresidir.

Doğuya karşı duyduğu fizik ve sempatik ilişki dolayısı ile Nerval bu ülkenin zenginliği ve kültürel (bazen kadınsı) atmosferi içinde rahatlıkla dolaşmaktaydı. Onun için Mısır "Hem esrarlı hem de bize hikmetler taşıyan ilk zamanların tüm dehalarına açık" bir ülkeydi.[98] Nerval'in izlenimleri, rüyaları ve anıları küçük parçalar halinde yazılarını süslemekte, stil açısından Doğu geleneklerini korumaktadır. Mısır, Lübnan ve Türkiye'ye yaptığı yorucu gezinin izleri başka gezilerin anıları ile karışmaktadır. Sanki Nerval çok daha az uygun ve olumlu bir yeraltı yolu izleyerek Chateaubriand'm "gezisini" tekrar ediyor gibidir. Michel Butor bu konuyu şöylece açığa çıkarıyor:

> "Nevral için Chateaubriand'ın seyahati pek dış yüzeyde kalır. Nerval Kahire, Beyrut ve İstanbul'un sokaklarında dolaşırken, Roma, Atina ve Kudüs'un (Chateaubriand'ın gezdiği yerler) altında bir mağarada geziniyor gibidir. Chateaubriand'ın üç şehri birbiri ile birleşmiştir. Roma imparatorları ve papaları ile Atina ve Kudüs'ün mirasını taşır. Nerval'in mağaraları da birbirleri ile birleşmektedirler."[99]

Histoire du calife Hakem (Halife Hakem'in hikayesi) ve "Seba kraliçesi ve dahiler prensi Süleyman'ın hikayesi" isimlerini taşıyan iki uzun hikayede kalıcı ve sağlam bir araştırıcı mantık peşinde koşan Nerval, neticede ayaklarını yeryüzünden kesmişe benzemektedir. Gittikçe daha çok iç dünyasına gömülmekte, rüyalar ve çelişkiler içine dalmaktadır. Her iki hikaye anlattığı çeşitli olayların arasında okuyucuyu Nerval'in karışık dünyasına çekmekte ve bu alanda anlamsız rüyalar, tarif edilmez duygular sürüp gitmektedir. Nerval seyahatini sona erdirerek dönüş yolunda Malta'ya uğradığı sırada şimdi "soğuk ve fırtınalar ülkesine geri döndüğüne" inanmaktaydı. Artık Doğu, onun için zorlu geçecek bir

günün sıkıntıları başlamadan önce duyulan sabah yorgunluğuydu.[100] "Doğu seyahati" kitabında Lane'in "Modern Mısırlılar"ından kopya ettiği pek çok sayfaya yer vermiş ancak kendi Doğu'sunu yaratırken Lane'e fazla güvenmemişti.

Nerval'in gezi defterleri bildiğim kadarı ile bize, yarattığı Doğu'nun genel Oryantalist fikirlerden nasıl ayrıldığını gösteren iki metin sunmaktadır. Bununla birlikte Nerval'in eseri bir ölçüde Oryantalizme bağlıdır. Başlangıçta Nerval'in özlemleri ayırım yapmadan her türlü deney ve anıyı bir araya getirme eğilimi taşıyordu. "Bütün tabiatı içime doldurma gereği duyuyorum. (Yabancı kadınları kastediyor). Yaşanmış zamanların anılarıdır onlar..." diyordu. İkinci istek ise az çok birinciyi aşıyordu: "Rüyalar ve delilikler... Doğu arzuları... Avrupa öğretiyor. Rüya gerçekleşiyor... O kadın, benden kaçtı, kaybettim onu... Doğu gemisi."[101] Doğu, Nerval'in aradığı rüya, orta yerde duran kadın ise hem arzu hem kayıptı. "Doğu Gemisi" bilmecesi de ya kadın, yahut Nerval'i Doğu'ya getiren gemi veya eseri idi. Her şekilde Doğu aslında ortalarda görünmüyordu. Nasıl izah etmeli ki "Gezi" gibi çok orijinal ve çok kişisel bir zihin gücü ile yazılmış bir eserde yazar tek kelime ilave etmeden ve Doğu hakkında "kendi öz" tasvirleri gibi Lane'in eşantiyonlarını geniş ölçüde ve tembelce kullanmaktadır...? Herşey sanki önceden bulunmuş sağlam bir Doğu gerçeğinin çevresinde dolaşmakta ve bu gerçeğin belirli ve sistematik bir şekilde kendisini göstermesine dayanmaktadır. Nerval haklıdır zira Doğu konusunda yasa şekline bürünmüş, otoritesi tartışılmayan bir kaynağa baş vurmuştur. Nerval geri döndükten sonra toprak herhalde yine ölü kalmış ve "Gezi"de bir nebze canlanan ülke sonradan yine eski harap görüntüsüne dönüş yapmıştır. Dolayısı ile Doğu negatif bir krallığın geri dönük parçaları gibidir. Orada tamamlanmamış yazılar, dağınık tutanaklar, parçalanmış bilgiler vardır. Sadece bilimsel eserlerin aracılığı böyle bir perişanlığı bir araya toplayabilir. Üstelik Nerval söylemek istediğini oryantalizme söyletmeye

çalıştığı halde, bütün kalbi ile Fransa'nın Doğu üzerindeki hayallerine dayanarak kendi projelerini kurtarmayı denememiş midir?

Nerval boşalmış bir Doğu üzerinde negatif bir fikre sahipti. Flaubert'in görüşü ise tam tersine yaşamın gerçeklerine uygundu. Onun gezi notları ve mektupları olaylardan, kişilerden ve görüntülerden "garip" zevkler çıkarmaya çalışan ve aslında hiçbir şeyi değiştirmeyi amaçlamayan bir insanın kişiliğini yansıtmaktadır. Yazdıklarında gözün gördüğü ve aklın anladığı noktalara parmak basmaktadır. Örneğin: "Yazılar ve kuş pislikleri... İşte eski Mısır'ın yıkıntıları üzerinde yaşayan yegane iki şey..." diyor.[102] Zevkleri Flaubert bazen entellektüel fakat ince bir aşarılıkla tersliğe sürüklemekte, çoğu zaman hayvanî duygulara hatta kabaca utanmazlığa götürmektedir. Bununla birlikte bu tersliğin özel şekli, kolayca görülecek birşey değildir. İncelenmek ve Flaubert'in eseri içinde önemli bir eleman olarak tanımlanmak zorundadır. Flaubert'in yazılarını dolduran ailevî düzensizlikler ve Harry Levin'in deyimi ile değer farkları - et ve ruh - Saint Jean'ın karşısında Salomé, Salammbô ve Saint Antoine[103] kuvvetle belirtilmiştir; zira Flaubert bütün bunları Doğu'da görmüş ve yaşamıştır. Bilimle kaba etsel yaşantı arasındaki fark Flaubert'in bilgi kaynağıdır. Yukarı Mısır'da eski Mısır sanatının inceliği ve ihtişamı karşısında hayran olmuştur. "Demek ki domuz gravür çok eskiden kalmış" diye konuşmuştur. Doğu, düşündüğü pek çok sorunun cevabını vermektedir. Annesine yazdığı bir mektupta bir konuda şu satırlar yer almaktadır:

> "Bana Doğu'nun hayal ettiğim boyutlarda olup olmadığını soruyorsun. Evet aynı boyutlardadır ve üstelik benim vakti ile zannettiğimin de üzerindedir. Benim için sisli olan herşeyi net çizgilerle karşımda gördüm. Öylesine mutluyum ki unutulmuş rüyaları yeniden hatırlıyor gibiyim."[104]

Flaubert'in eseri öylesine karışık ve öylesine geniştir ki Doğuya ait yazdıkları ele alınsa hiçbir zaman onların tam bir dökümü ya-

pılamaz. Bununla birlikte Doğu'yu ele alan diğer yazarların yarattıkları kavramlar açısından bakıldığında Flaubert'in oryantalizminin bazı ana çizgileri ortaya çıkarılabilir. Mektup, gezi notu, kısa günlük notu gibi açıkça kişisel olan yazılarla roman veya hikaye gibi bir estetik form taşıyan yazılar karşılaştırıldığında derhal farkedebiliriz ki Flaubert'in Doğu'ya bakış açısının temelleri Fransız topraklarının şahane renkleri ve gri kontraslarından edinilmiş izlenimlere kadar uzanmaktadır. Yazar monoton bir devamlılık yerine ilginç bir olaya dikkat etmekte, çok yakın bir görüntünün yerine ezelî ve ededî bir sırrın peşinde koşmaktadır.[105]

Ancak Doğu gezisini bitirdiğinde bu ülkenin kendisinde tam bir çöküntü ve çürüme duygusu uyandırdığını görmüştür. Flaubert'in oryantalizmi, diğer bütün oryantalizmler gibi dolayısı ile bir "yeniden doğuş" kavramı içine girmiştir. Doğu'yu hayata yeniden geri döndürecektir. Onu kendi kendisi için, hatta okuyucuları için yeniden imar edecektir. Ve kitaplarda yahut bizzat yaşayarak edindiği Doğu tecrübesi ve bunları anlatmak için kullandığı dil hep birlikte görevlerini yerine getireceklerdir. Flaubert bilim ve tarihi yeni baştan düzenler gibi olayları Doğu'da geçen romanlar yazmaktadır. "*Salammbô*"da Kartaca, Saint Antoine'ın ateşli hayalleri Flaubert'in Batı kaynaklarından okuduğu Doğu'nun din, harp sanatı, dinsel törenleri ve toplumuna ait geniş kitapların otantik meyvalarıdır.

Flaubert'in estetik form taşıyan eserlerinin içinde en çok yeri kaplayan konu Doğu gezisinin anılarıdır. Yazar *Dictionnaire des idées reçues* (kabul edilmiş fikirler sözlüğü) isimli eserinde bir oryantalistin "Çok seyahate çıkan bir insan"[106] olduğunu belirtmektedir. Ancak Flaubert pek çok diğer gezginlerin aksine gezisinden sonuna kadar faydalanmasını bilmiş bir insandır. Deneylerinden çoğu teatral bir şekil içinde sunulmuştur. Onu ilgilendiren şey sadece gördüğünün içeriği değil fakat aynen Renan gibi "nasıl" gördüğüdür. Bu görüş bazen korkunç ancak çoğu zaman ilgi çekicidir.

Anlaşıldığına göre bu sırada Doğu kendi kendisini ortaya koymaktadır:

> "Kaserlayne hastanesi. –Bakımlı. –Clot–bey'in eseri, izleri henüz görülüyor. –Sevimli çiçek vakaları. Abbas'ın Memluklar salonunda, çoğu orada... Doktorun bir hareketi ile hepsi yataklarında ayağa kalkıyorlar, pantolonlarının kemerini çözüyorlar (bir askerî manevra gibi) ve parmakları ile kıçlarını açarak basurlarını gösteriyorlar; - Kocaman huniler; biri dışarıya dil gibi uzanmış; –Bir ihtiyarınki tamamen derinin dışında; çıkan kokudan tiksinerek bir adım geri çekildim.- Raşitik: eller dönmüş, parmaklar tırnak gibi uzun; göğsü iskeletten farksız, vücudunun geri kalan kısmı ise korkunç zayıf... Baş beyazımsı bir cüzzam halkası ile sarılı....
> Kadavradan:
> Masanın üstünde karnı kesilerek açılmış bir Arap; güzelim siyah saçları...."

Bu sahnenin kirli ayrıntıları Flaubert'in romanlarında anlattığı hikayelerle ilişkilidir. Bu yazılarda hastalık bize tam bir tiyatro oyunu gibi gösterilir. Flaubert eşyanın iç yüzüne ve güzelliklere hayrandır. Örneğin *Salammbô*'nun final sahnesinde Mâtho muhteşem bir şekilde ölür. Bu sahnede direnç duygusu ile sempati duygusu tamamı ile birbirine karışmıştır. Önemli olan doğru ayrıntıların mükemmel biçimde ortaya çıkarılmasıdır.

Flaubert'in "Doğu'ya Seyahat"inin en tanınmış bölümleri yazarın "Küçük Hanım"la çevirdiği işlerdir. Flaubert bu ünlü yosmaya Vadı–Halfa'da rastlamıştır. Lane'de "Alime" ve "Haval"lerin kim olduklarını daha önce görmüştür. Bunlar kız ve erkek dansçılardır ama Lane'den daha ileri biçimde çalışan hayal gücü Flaubert'in "Alime" mesleği ile bu kelimenin ifade ettiği anlam arasındaki farkı zevkli biçimde derhal yakalamıştır. (Joseph Conrad "Bir Zafer"de Flaubert'in gözlemini tekrar edecek ve romanının müzisyen kahramanı "Alime"yi Axel Heyst için çok tehlikeli hale getirecektir.) "Alime" Arapçada okumuş kadın demektir. Bu isim onse-

kizinci yüzyıl Mısır tutucu toplumunda şiir okuyan kadınlara verilmektedir. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru ise kelime yer değiştirmiş ve dansöz olduğu halde aynı zamanda fahişelikle hayatını kazanan kadınlara yakıştırılır bir meslek ismi olmuştur. Küçük Hanım bu kadınlardan biridir. Flaubert onunla yatmadan önce kadın "Arı" dansını oynamıştır. Gerçekten bu insan bilinçli duyarlılığı, inceliği ve (Flaubert'e göre) bazen akılsız kabalığı ile yazarın pek çok romanında çizdiği prototip kadın hayalidir. Flaubert Fransa'ya geri döndükten sonra Louise Colet'ye yazdığı bir mektupta şöyle der: "Küçük Hanımın bitlerinden nefret ettiğini söylüyorsun, halbuki ben onlara bayılıyorum.Yakıcı kokuları, Küçük Hanım'm nemli vücudundan yayılan koku ile birleşince pek nefis bir şey oluyor..." Ve Flaubert Louis Colet'i inandırabilmek için şunları ilave eder: "Doğulu kadın bir makinadır; başka hiçbir şey değildir. Bir erkekle bir başka erkek arasında hiçbir ayırım yapmaz..." Küçük Hanımın dilsiz ve doymaz cinselliği Flaubert'in hayranlık ve erkeklik duyguları arasında dolaşmasına el vermektedir. Bu sahne bize *Education sentimentale*(Duygulu eğitim)in sonunda Deslaurieirs ve Fréde´ric Moreau'yu hatırlatıyor:

> "Beni sorarsanız gözümü çok az kapadım! Geceyi bitmez tükenmez karışık rüyalarla geçirdim. Kafası kolumun üzerine düşmüş bu güzel yaratığın horultusunu dinledim durdum. Paris'te geçirdiğim çılgın geceleri düşündüm. Hepsi eski hatıralar... Ya bu; dans edişi, sesi, tek kelimesini anlamadan dinlediğim şarkıları..."[108]

Flaubert için Doğu kadını bir konu ve bir rüya malzemesidir. Onun kendi kendisine yetmesine hayrandır. Parası olmadığını bilir. Ama yanında yattığında hep kendisini düşündürür. Bir kadınlık hayalinden çok daha az kadın olan bu yaratık, açıklamasa dahi Flaubert'in Salammbo ve Salome'sinin tam karşılığıdır. Saint Antoine'in tüm ihtiraslarının kaynağıdır. Seba melikesi gibi konuşabilse idi(O da "Arı" dansını biliyor) herhalde "Ben bir kadın değilim, ben bir dünyayım."[109]derdi. Bir başka açıdan bakıldığında küçük,

yakıcı ve sonsuz gibi görünen cinselliği içinde özellikle doğulu üretici kadının baş döndürücü sembolüdür. Nil kıyısında bir evde oturmaktadır. Bu yörede vakti ile "Salammbo"da "kendi kendine çocuk üreten" olarak tanıtılan tanrıça "Tanit"in giysileri saklıdır.[110] arada Tanit, Salome ve Salammbo gibi küçük hanım'da kısır kalmaya mahkûm edilmiştir. Flaubert'in kendi kısırlık dünyası onun kısırlığı ile daha da güçlenmiştir. Şu pasaj bunları anlatır:

> "Kalabalık bir orkestramız, zengin bir paletimiz veya çeşitli kaynaklarımız var. Kurnazlık ve ustalıkla o kadar çok şey biliyoruz ki belki şimdiye kadar hiç kimse bunları bilmedi. Hayır! bir şeyimiz eksik; değişmeyen prensibi bilmiyoruz... Eşyanın ruhunu tanımıyoruz. Konu hakkında dahi fikrimiz yok. Notlar alıyoruz, geziler tertipliyoruz, yazık... yazık... Bilgin oluyoruz, arkeolog oluyoruz, tarihçi, doktor, işçi veya zevk insanı oluyoruz. Neden yapıyoruz bütün bunları? Fakat kalp nerede? İlham nerede? Ağacın suyu nerede? Ne yapmalı ve nereye gitmeli? İyi kıvırıyoruz, iyi sallıyoruz, ama yavaş çalışıyoruz; ya işi bitirmek, çocuk yapmak için boşalmak...!"[111]

Flaubert'in tüm Doğu deneyleri örgüsünün orta yerinde, ister duygulu ister ümitsiz daimâ Doğu seksle birleştirilmiştir. Ancak Flaubert bu tutumunda yanlız değildir. Ayrıca Batılıların Doğulular hakkında daima düşüne geldikleri bu konuyu abartmış da değildir. Sadece onun için seks konusu klasik değişmezliğini muhafaza etmektedir. Flaubert'in dehası onu bütün diğer konulardan daha çok sanat vadilerine çekse bile... Neden Doğu daima doğurganlıkla karşılarına dikiliyor? Neden bu yazarlar Doğu'nun bu çeşit vaatlerde bulunduğuna inanıyorlar? Bu yorulmaz duygusallık, bu sınırsız arzu, bu derin iç gıcıklayıcı enerji nereden geliyor? Bu nokta üzerinde çok şey söylenebilir ama bizim burada konumuz değil... Yazık, çoğu zaman düşündüğüm bu konu için yerimiz çok az... Bununla birlikte bilmek gerekir ki Oryantalistlere oldukça karışık düşünceler ilham eden bu konuda bazı gizli sırlar vardır. Bu yüz-

den bazen Oryantalistler soruya cevap ararken kendi kişilikleri ile karşılaşmakta ve şaşkına dönmektedirler. Flaubert bu görüşün ilginç bir örneğidir.

Doğu kendi özel insan kaynakları ve tekniği üzerine eğilmeye insanı mecbur ediyor. Konuştuğu zaman Küçük Hanımdan fazla şey söyleyecek değildir. Hayatın akıp giden treni içinde ne Flaubert ne de Lane herşeyden önce güçsüzlüklerini farketmemişlerdir. Gördüklerinin içine girerek olaylara karışmak belki de kendilerini kurtaramayacakları bir gidişti. Flaubert'in Doğu'ya gidişinden önce ve dönüşünden sonra başındaki ezelî ve ebedî problem budur. Flaubert güçlüğü biliyor, aradığı kuvveti çalışma azminde buluyordu. (Özellikle "*Saint Antoine'ın niyetleri*" gibi bir Doğu eserinde). İnsan olarak hayata karşı sorumlu olduğu girişimlerini bir kenara bırakıyor, bütün gücünü malzemesinin ansiklopedik takdiminin "şekline" harcıyordu. Aslında Antoine basit bir kişi idi. Onun için gerçekler, gözlerinin önünde ilgisiz akıp giden bir seri kitap, gösteri ve tarihsel düzenleme ile ortaya çıkabilecek kadar tek düzeyde olaylardı.

Flaubert'in muazzam bilgisi, Michel Foucault'un pekgüzel belirttiği gibi muhteşem bir kütüphane veya bir tiyatro parçası şeklinde güçlü bir yapıya kavuşturulmuştur.[112] Flaubert en çok Kasr el Ayn'da gördüğü askerî geçit resmini ve Küçük Hanımı hatırlamaktadır. Bu arada dikkati çeken şudur ki Saint Antoine kendini dine vermiş bir kişi olmakla birlikte aşırı seks duyguları taşıyan bir insandır . Her türlü tehlikeli alakayı anlattıktan sonra hayatın biyolojik gerçeklerine bir göz atmaya karar verir. Bu karar ona doğmakta olan hayatı yakından tanımasına fırsat vermiştir. Flaubert Doğu'da yaşadığı sıralarda bu sahneyi görmeye kendisi dahi tahammül edememiştir.

Zekâsının gücüne ve muazzam entellektüel sindirme yeteneğine rağmen Flaubert Doğu'yu şöyle buluyor:

"Ayrıntılar sizi yakalar, avucunun içine alır, sıkar. Sizinle uğraş-

> tıkça siz de ondan sıkılırsınız. Sonra bu iş yavaş yavaş ahenk kazanır ve ayrıntılar görüş açısının oluşmasında vazgeçilmez öğe olur..."[113]

En kötü ihtimalde dahi durum bir "gösteri" şekli yaratmakta, ancak bu gösteri Batılılar için sonuna kadar kapalı kalmaktadır. Bu konu bir açıdan Flaubert'in kişisel sorunudur. Çözüm için çareler aramıştır. (Bunlardan bazılarını göstermiştik). Daha geniş planda zorluk, bilimsel ifade gücünde çekilen sıkıntıdır. Bu ise tabiatı ile Oryantalizm tarafından çözülecek bir problemdir. Flaubert Doğu'da dolaştığı bir sırada bilimsel ifade gücünden doğan zorlukların getireceği sonuçları düşünmüştü. Ruh ve stil'in yanında zekâ "Arkeoloji'nin içinde kaybolabilirdi." Bir cins Arkeolojik çalışma hayal ediyordu. Bu çalışma içinde egzotik ve yabancı elemanlar sözcüklerle bir araya toplanacaktı. Sözkonusu bilgi kodlanacak, ve sonuç olarak *Dictionnaire des idées reçues* (kabul edilmiş fikirler sözlüğü)nde karikatürize ettiği gibi klişeleştirilecekti. Buna benzer bir tutum içinde toplum "az veya çok bir zaman sürecinde idarî bir heyet gibi olacak, piyonlar kanunları yapacaklar ve her şey tek bir üniforma giyecekti."[114]

Buna benzer bir disiplin ile karşılaştırıldığında hiç kuşkusuz Flaubert egzotik ve özellikle Doğu malzemesinin çok daha ileri biçimde değerlendirileceğini düşünüyordu. Zira kişisel gayretleri ve uzun yıllar sürmüş olan araştırmaları ona böyle bir metot ilham etmişti. Bu metodun içinde hemen uygulamaya konabilecek duygular ve çiçek gibi açılacak hayaller vardı. Arkeoloji'nin içinde "bilimsel" olmayan ne varsa ortadan silinmeliydi. Flaubert diğer romancıların çoğundan daha fazla düzenli bilginin neler yaratabileceğini ve hangi sonuçlara ulaşacağını biliyordu. Bunları Bouvard ve Pécuchet'de yeteri kadar ortaya sermişti. Üstelik Oryantalizm gibi tüm davranışları metinlere dayanan ve bu metinlerin de "Kabul edilmiş fikirler" dünyasından kaynaklandığı bir bilim dalında başka tür düşünmek gülünç olurdu. Yapılacak olan şey, ya dünyayı

yeni bir görüş ve stil çerçevesinde yeniden düzenlemek yahut da kişisel akademik kuralların ışığında eskileri kopya etmekti. Her iki yolda da Oryantalizm sözkonusu olduğu zaman açıklıkla görülmektedir ki Doğu dünyası Batı'ya ait bağlantıların, duyguların ve sıradan değer hükümlerinin tamamı ile dışında ayrı bir dünyadır.

Flaubert tüm romanlarında Doğu ile seksüel serserilik çizgisi üzerinde birleşmiştir. Emma Bovary ve Fréderic Moreau çoğu zaman acı çekmektedirler, zira kendi burjuva yaşantıları içinde yeri olmayan pek çok dayanılmaz istek başlarını döndürerek rüyalarına girmekte ve bunların çoğu Doğu klişeleri biçiminde karşılarına dikilmektedir. Haremler, prensesler, prensler, köleler, dansörler ve dansözler, esrarlı içecekler, yiyecekler vs. Bu repertuar bizim için yabancı değildir. Sadece Flaubert'in seksi Doğu kuruntuları değil, bu örnek içinde Doğu ve Batı'nın bir kere daha seks çizgisi üzerinde birleşmesi ilginçtir. Ayrıca rahatlıkla görebiliriz ki Ondokuzuncu yüzyıl Avrupası "burjuvalaşma" eğilimleri içinde cinsiyet konusunu çok ileri ölçülerde kurumlaştırmıştır. Bir tarafta "serbest" cinsiyete benzer hiçbir şey ortalarda yoktur; diğer tarafta toplum içinde cinsiyet konusu can sıkıcı bir seri yasal zorunluluk, ahlakî, siyasî ve ekonomik kısıntılar getirir. Aynı şekilde bazı koloni ülkelerinin değeri -Avrupa kıtasına sağladığı ekonomik faydanın yanında- oraya anavatanın yaramaz çocuklarını göndermek, nufus fazlasını aktarmak, fakirleri ve istenmeyenleri uzaklara aşırmak şeklinde belirir. Doğu, Avrupa'da yasak olan seksüel deneylerin serbestçe aranabileceği bir yerdir. 1800'den beri Doğu'yu ele almış yahut Doğu'ya seyahat etmiş hiçbir Avrupalı yazar bu kuralın dışında kalmamıştır. Flaubert, Nerval, "Dirty Dick" Burton ve Lane bunların en ünlüleridir. Yirminci yüzyıl için de Gide, Conrad, Maugham ve bir düzine daha düşünülebilir. Doğrusunu söylemek gerekirse, tahminime göre bu kişilerin çoğu zaman aradıkları, belki daha özgür fakat daha az günaha bulanmış bir çeşit özel cinsiyetti. Bu yol ne kadar çok kişi tarafından izlenecekse o kadar kısa

zaman içinde yasallaşacak ve o ölçüde kabul edilecekti... (Ve böyle olmuştur.) "Doğu Seksüalitesi" zamanla diğer bütün kültür birikimleri ile birlikte normale indirilmiş, bir alış veriş malzemesi haline getirilmiştir. Böylece yazarlar ve okuyanları, Doğu'ya gitmeye dahi gerek duymadan ondan faydalanabilir, istedikleri hayalleri kurabileceklerdi.

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru Fransa, İngiltere ve Avrupa'nın geri kalan kısmında az olmamak üzere göz alıcı bir bilgi endüstrisine kavuşmuş bulunuyordu. Ünlü metinlerin büyük bir kısmı gün ışığına çıkarılmıştı. Bundan daha mühim olarak Avrupa'nın her tarafında bilgi yaymak üzere kurulmuş dernekler ve enstitüler faaliyet gösteriyorlardı. Bilim tarihçileri, bilim dernekleri, bilimsel kuruluşlar ondokuzuncu yüzyılda başlayan hayatlarına çok daha büyük ve yaygın bir güçle devam ediyorlardı. Araştırma düzenli bir etkinlik şekline girmişti. Bilgi değişimi, sorunlar üzerinde fikir alışverişi, ortak neden arama, birlikte sonuca varma gibi bilimsel gelenekler artık yerlerine yerleşiyorlardı.[115] Tablonun en göz alıcı rengi Doğu araştırmalarında ortaya çıkıyordu. Flaubert'in uzun zamandan beri hayal ettiği buydu. Fikrini "her şey tek düzeyde olacak" şeklinde ifade ediyordu. Bir oryantalist artık sadece heyecanlı duygularla dolu bir insan değil aynı zamanda ciddiye alınması gereken bir bilgindi. Oryantalist olmak demek önce Doğu etütleri konusunda bir üniversite eğitimi geçirmek demekti. (1850'den itibaren bütün büyük Avrupa üniversiteleri Doğu bilimleri üzerinde güçlü kürsüler kurmuşlardı). Üniversite eğitimi geçirmek bir gezi bursu kazanmak demekti. (Asya Derneklerinden herhangi biri, yahut coğrafî keşifler fonları veya hükümet kuruluşları sözkonusu bursları sağlıyorlardı). Geziye gitmek ise edinilen bilgileri izin verildiği şekilde (ya bir derneğin yahud da Doğu metinlerinin tercüme edilmelerini öngören bir vakfın aracılığı ile) yayınlamak demekti. "İzin" konusu oryantalist bilginlerin içinde yaşadıkları çevre ile genel halk topluluğu arasındaki ilişkinin can

damarı idi. Oryantalist bilimsel çalışma bu noktada değerlendiriliyor ve bu değerlendirme sırasında gerçek bilim olan kişisel gözlem ve sübjektif etkilenme yerine genel yargılar önem taşıyordu.

Doğu konusunda kazanılmış bilgilerin yığınına "Büyük Devletlerin" (Avrupa imparatorlukları o çağda bu şekilde anılıyordu) Doğu ülkelerine karşı günden güne artan ilgileri ekleniyordu. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında 1806'da imzalanan Şanak andlaşmasından sonra "Question d'Orient: Doğu Sorunu" günden güne artan bir ağırlıkla Akdeniz ufuklarını sarmaya başlamıştı. İngiltere'nin Doğu'daki çıkarları Fransa'ya oranla daha ileri ölçülerde idi (ama ne Rusları ne Almanları ne de Avusturya–Macaristanı, unutmamak gerekiyordu.) Ruslar 1868'de Semerkant ve Buhara'ya girmişler. Hazar ötesi demiryolunu uzatmışlardı. Fransa'nın Kuzey Afrika'da girişimleri İslam politikasının tek hareketi değildi. 1860'da Lübnan'da (Lamartin ve Nerval'in daha önce haber verdikleri gibi) Marunîler ve Dürzîler arasındaki sürtüşme başlayınca Fransa Hrıstiyan Marunîleri, İngiltere ise Şii Müslüman Durzîleri tutmuştu. Zira Doğu'da hemen her zaman azınlıklar, Avrupa politikasının orta yerinde boy gösteriyorlardı. Büyük devletlerin her biri kendine göre bu azınlıklardan birini seçiyor ve onları koruduğunu iddia ederek, "çıkarlarını" temsil ettiğini ileri sürüyordu. Yahudiler, Rus ve Yunanlı ortodokslar, Durzîler, Kafkasyalılar, Ermeniler, Kürtler ve hristiyan dini güden daha pek çok küçük azınlıklar hakkında Avrupa'da büyük devletler planlar, projeler hazırlıyorlar; Doğu politikaları düzenliyorlardı.

Bütün bunları, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gelişen Oryantalist kuruluşların ve resmî bilginin, çıkar katmanları ile ne şekilde üst üste gelerek kaynaştığını anlatmak için söz konusu ediyorum. En masum gezi notları dahi (1850'den sonra sayıları pek artmıştı)[116] halkın Doğu hakkındaki fikirlerini arttırmaya çalışıyordu. Bu fikirlerin içinde çok net bir ayırım çizgisi, zevkleri, çeşitli keşifleri, Doğu hacılarının değişmeyen gözlemlerinin (arala-

rında Mark Twain ve Herman Melville'den başka Amerikalılar da vardı)[117] bilgin gezginler tarafından yazılmış ağırlıklı raporları, misyonerleri, hükümet memurlarını ve diğer gözlemcileri birbirinden ayırıyordu. Açıktır ki bu ayırım çizgisi Flaubert'de de vardı. Doğu'ya insanca bakarak onu edebî açıdan değerlendirmeye gücü olmayan her yaratıkta olduğu gibi...

Gezginlerin getirdikleri bilgileri değerlendirmede İngilizler Fransızlara oranla daha net duygulara sahip olmuşlardı. Bu açıdan Hindistan büyük değer taşıyordu. Dolayısı ile Akdeniz ile Hindistan arasında uzanan topraklar aynı bilimsel ağırlığı taşımışlardır. Böylece Byron ve Walter Scott gibi romantik yazarlar Orta Doğu konusunda belirli bir siyasî görüşe kavuşmuşlar ve Doğu ile Batı arasındaki ilişkilerin hangi zemin üzerine oturması gerektiğini açıkça görmüşlerdi. Walter Scott'un "*Richard Filistin*'de" ve "*Compte Robert de Paris*" isimli eserlerinde ortaya koyduğu tarihsel düşünce kendisine bu romanların yapısını, Haçlılar Filistini ve onbirinci yüzyıl Bizans devirlerinin üzerine oturtma olanağı sağlamıştır. Bu arada Scott, yabancı siyasî güçlerin davranışlarını değerlendirebilmek için kullandığı ince siyasî sezgilerini de hiçbir zaman devre dışı bırakmamıştır. Bu arada Disraeli'nin "*Tancred*"inin uğradığıbaşarısızlığı da yazarının Doğu konusunda belki fazla gelişmiş siyasal duygularına ve Britanya çıkar "kuruluşlarının" etkilerine kolaylıkla bağlayabiliriz. Saf Tancred Kudüs'e gitmek istemektedir... Fakat çok acele ediyor. Disraeli bir sürü ayrıntılı engel çıkarıyor: Lübnanlı bir kabile şeyhi Dürzîleri, Müslümanları, Yahudileri ve Avrupalıları kendi politikası için kullanmak istemektedir. Romanın sonuna doğru Tancred'in Doğu hevesi az çok ortadan kaybolmuştur. Zira gezgin'in kaprislerini kamçılayacak Doğu gerçeklerine ait sağlam gözlemler Disraeli'nin kafasında yer tutmamıştır. Doğu'ya hiç gitmemiş George Eliot gibi bir yazar dahi "*Daniel Deronda*"da(1876) Yahudi gezgini, İngiliz gerçeklerinin kargaşalığına uğratmadan dolaştıramamış, Doğu

projesini zarara sokmaktan kendisini alamamıştır.

İngiliz yazarı için Doğu motifi (Fitzgerald'ın "*Rübaiyat*"ı veya Morier'in *Adventures of Hajji Baba of Ispahan* (Isfahanlı Hacı Babanın maceraları) isimli eserlerde olduğu gibi) bir stil malzemesi olmadığı zaman, yazar kişisel fantezilerini bir seri beklenmedik direnişlerle uğraşmaya zorlamaktadır. Chateaubriand, Lamartine, Nerval ve Flaubert'in İngiliz yazarları arasında benzerleri yoktur. Lane'e dahi benzemezler. Silvestre de Sacy ve Renan yazdıklarını bir ölçüde kendilerinin yarattığının farkında idiler. Kinglake'nin Eothen(1844) ve Burton'un "*Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah*: Mekke ve Medine gezisi üzerinde kişisel araştırma"(1855–1856) gibi eserler sağlam kronolojiye ve toplu bilgiye dayanmaktadır. Sanki bu eserlerin yazarları bir takım maceraları hikaye etmek yerine bir Doğu pazarında mal alış verişinde bulunuyor gibidir.

Ne kazandığı şöhrete ne de halkın önündeki başarısına layık olmayan Kinglake'nin eseri şatafatlı ırkmerkezciliğin duygulu bir kataloğu ve İngiliz Doğusu üzerine yazılmış başı, kuyruğu belli olmayan sıkıcı yazılardır. Bu kitabın görünen ana hedefi Doğu'ya seyahat etmenin "insanın karakterini" (Hatta kişiliğini) değiştireceğini ispat etmektir. Fakat aslında değişecek olan yok, güçlenecek olan vardır. Yahudi düşmanlığınız artacak, yabancı sevmezliğiniz kuvvetlenecek ve kendi ırkınızın "her şeyi yapacak kadar kudretli" bir ırk olduğuna inancınız bütünleşecektir. Örneğin "Binbir gece masalları"nın, "Basit" bir doğulu tarafından düşünülemeyecek kadar canlı ve yaratıcı olduğunu bize söylediler. Zira Doğulu için canlı hiçbir şey yoktur; orada her şey kuru ve bir mumyadan farksızdır. Kinglake savunma önlemi almaya gerek duymadan konuşmasına rağmen hiçbir Doğu dilini yeterince bilmemektedir. Cahilliği Doğu'yu, Doğu kültürünü, Doğu düşünüş biçimi ve Doğu toplumunu kendince elekten geçirecek genellemeler yapmasına engel değildir. Takındığı tavra bakılırsa sözünü ettiği ülkeleri kendi göz-

leri ile görmüş olması düşüncelerine çok az tesir etmiştir. Diğer gezginlerin çoğu gibi o da (ölmüş ve kurumuş, entellektüel mumya olmuş) Doğu yerine kendi doğusunu imâl etmeyi daha uygun görmüştür. Rastladığı her insan inançlarını arttırmakta, Doğululara konuşmanın en emin yolunun onlara yaklaşmak olduğunu yinelemektedir. Ancak bir Avrupalı olarak onlara nasıl yaklaşacaktır Kinglake? Egemen bir Avrupalı olarak! Egemenlik sahibi bir Avrupalı olmaktan daha güçlü ne vardır? Süveyş'e giderken çölde yanlızlık içinde kendi kendisine yeter olmanın gururunu ve kuvvetinin zevkini duyar ve şöyle konuşur: "Orada idim, bu Afrika çölünde benden başka hiç kimse yoktu; ben ve hayat, yüküm o kadar..."[118]

Kendisinden önce Lamartin gibi Kinglake de kendi gücü ile ülkesinin gücünü mükemmel şekilde birbirine karıştırmaktadır. Arada tek bir fark vardır: İngiltere ve onun hükümeti Doğu'nun geri kalan kısmına şimdilik Fransa'nın yapamadığı gibi yerleşecektir. Flaubert bunu çok iyi görüyor:

> "Bana kalırsa şu anda ve bir süre sonra İngiltere'nin Mısır'a sahip çıkmaması mümkün değildir. Şimdiden Aden'e asker yığdılar. Bir sabah kırmızı üniformalıların Kahire'ye dolmaları için Süveyş çok uygun bir geçittir. Fransa'da bu sonuç onbeş gün sonra duyulacak ve herkes hayretler içinde kalacaktır. Benim kehânetimi unutmayınız... Avrupa'da ortaya çıkacak ilk harekette İngilizler Mısır'ı Ruslar İstanbul'u alacaklar, ve biz karşılık olsun diye Suriye dağlarına kendimizi yerlilere doğratmaya gideceğiz..."[119]

Tüm kişisel farfaralığına rağmen Kinglake doğu üzerinde genel ve ulusal bir düşünceyi dile getirmektedir. Kişiliği bu düşüncenin ifade aracıdır. Onu istediği şekilde kullanmaktadır. Yazdıklarının hiçbir noktasında Doğu hakkında yeni bir düşünce uyandırma gayretinin en ufak bir izine dahi rastlanmaz. Ne bilgisi ne kişiliği ile Kinglake, buna müsait değildir. Bu açıdan Richard Burton'dan ayrılır. Burton gezgin olarak gerçek bir maceracı ve bilim adamı

olarak da Avrupa'nın her hangi bir üniversite oryantalisti ile boy ölçüşebilecek değerde kişiydi. Karakteri ona mücadele etmesi gerektiğini aralıksız hatırlatır. Avrupa bilimini aşırı içe dönük yöntemlerle idare eden üniformalı bilim adamları ile durmaksızın uğraşıyordu. Burton'un bütün eserleri bu savaşın çizgileri ile doludur. "Binbir gece masalları"nın başına yazdığı önsözde bu mücadelenin ilginç bir örneği göze çarparmaktadır. Burada denebilir ki yazar çocukça bir sevinç içinde bütün diğer yazarlara onlardan daha fazla malzeme toplamış olduğunu anlatmaya çalışmakta ve böylece yeni ve taze bilgilerle donanmış olduğunu hissettirmektedir.

Daha önce de belirttiğim gibi Burton'un kendi kişisel deneylerine dayanan eseri, bir yandan Lane gibi yazarlarla, tanımını Lane'in temsil ettiği oryantalistlerle, diğer yandan tanımlamasını yaptığım Fransız yazarlar arasında bir köprüdür. Bütün bu Doğu yazıları kutsal yerleri gezi görüntüsü taşımaktaydı. Bazen de *The Land of the Midian Revisited* isimli eserde olduğu gibi gezinin amacı yarı dinî, bazen yarı politik ve ekonomikti. Bu eserlerde en göz alıcı motif inanılmaz ve bazen hayalî maceralardır (Fransız yazarlarında olduğu gibi...). Lane'e benzer resmî düşünceye bağlı, önyargı taşımayan yazarların sayıları fazla değildir. Thomas Assad, Victoria devrinde Doğu'ya yapılmış bir seri gezinin "Vahşî bir kişisellik" taşıdığını haklı olarak belirtmişti (diğerleri Blunt ve Doughty'dir). Assad'ın çalışması, genelde bu yazarlarla Austen Layard'n *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon* (Ninova ve Babil yıkıntıları arasında bulgular)(1851), Eliot Warburton'un ünlü eseri *The Crescent and the Cross* (Hilal ve Haç) (1844), Robert Curzon'un *Visit to the Monasteries of the Levant* (Doğu manastırlarını ziyaret) (1849) ve sözünü etmediği halde ilginç bir eser olan: *Notes of a Journey form Cornhill to Grand Cairo* (Cornhill'den büyük Kahire'ye gezi günlüğü)(1845) gibi eserler arasındaki ton ve zihin gücü arasındaki farkları bulup çıkar-

maktı.[120] Bununla birlikte Burton'un bıraktığı eser karışıktır. Önemli olan sadece kişisellik değildir, zira Burton'un yazıları arasında kişesellikle Avrupa'nın siyasî güç olarak Doğu'da tanınması anlamım taşıyan, Avrupa ulusal kişiliği (özellikle İngiltere) arasındaki duygusal mücadeleye ait metinler bulunmuştur. Assad çok yerinde olarak Burton'un Arablara karşı aşırı sevgi göstermesine rağmen bir emperyalist olduğunu belirtmiştir. Ancak bizi daha çok ilgilendiren konu bazen Burton'un kendi kendisinin siyasal otoriteye baş kaldıran bir âsi olduğunu ileri sürmesidir. (Bu yüzden Victoria devrinin sert kurallarından kaçmak amacı ile Hindistana gitmiştir.) Ayrıca kendisini siyasal güçlerin Doğu'daki ajanı olarak tanıtır. Birbirine zıt bu iki rolün ne şekilde bağdaştığı merak konusudur.

Neticede sorun, Doğu konusunda kazanılmış bilgilerdir: Dolayısı ile Burton'un oryantalizmi bize, Oryantalizmin ondokuzuncu yüzyılın önemli bir kısmında ne şekilde yapısallaştırıldığı ve kurumsallaştırıldığı konusunda örnek bilgi sağlamaktadır. Maceraların peşinde koşan bir gezgin olarak Burton yaşadığı ülkelerde halkın günlük yaşantısını paylaşıyordu. Bir Doğu'lu olabilme yolunda T.E. Lawrence'den çok daha yetenekli idi. Sadece mükemmel şekilde dil öğrenmekle kalmamış fakat Hintli Müslüman doktor kılığına girerek İslâm'ın kalbine kadar sokulmuş ve Mekke'de hac farizasını yerine getirmişti. Bana kalırsa Burton'un en karakteristik yönü, toplum içinde yaşayan insanların hayatlarının kurallara ve kaidelere ne derecede sıkıca bağlı olduğunu kusursuz şekilde anlamış olmasıdır. Yazdığı kitapların her sayfasında görülen geniş Doğu bilgisi genellikle Doğu'nun ve özellikle İslâm'ın bir haberleşme, davranış ve inanç sistemi olduğunu bildiğini göstermektedir. Doğulu veya Müslüman olmak bazı şeyleri bazı şekillerde bilmek demektir. Bu şekiller tabiatı ile tarihe, coğrafyaya ve toplumun özel şartlar altındaki gelişim hareketlerine bağlıdır. Burton'un Doğu gezisi sırasında yazdıkları mes'eleleri bildiğini gös-

teriyor, Burton böylece araştırmaları için kendisine gerekli olan yolu bulabilmiştir. Sadece Burton gibi çok iyi Arabça ve İslâm'ı bilen bir kişi bu derecede uzağa gidebilir , Mekke ve Medine'yi ziyaret edebilirdi. Burton'un eserinde okuduğumuz satırlar yabancı bir kültürün içinde dolaşmaya muvaffak olmuş bir bilincin tarihidir. Zira o, bu sistemin haberleşme ve davranış geleneklerini kendi özüne sindirmeyi başarmıştı. Ayrıca Burton özgürdü. Bir Doğulu gibi yaşayabilmek için Avrupalı kökeninden yeteri kadar uzaklaşabilmişti. *Pélerinage* (Hac)ın her sahnesi bir ülkede yabancı bir kişinin başına gelebilecek engellerden nasıl kurtulduğunu göstermektedir. Burton bu konuda herkesten daha fazla becerikliydi, zira herkesden daha çok şey biliyordu.

Diğer bütün yazarlardan daha çok genelleme yapan Burton örneğin Arablar için "keyf" kavramını anlatırken yahut eğitim ve Arab Doğu düşünce şeklinin birbirine nasıl uyduğu konusunda bilgiler verirken (Macaulay'ın ileri sürdüklerini çürütmek için yazıldığı açıkça anlaşıldığı şekilde...)[121] sadece yaşadığı ve kendi gözleri ile gördüğü sahneleri çizmiştir. Bu noktada Burton Doğu hayatını, onun içine dalmış bir insan dürüstlüğü ile tasvir etmektedir. Burton'un metninde ayrıca görülen bir başka özellik kendine güven duygusu ve Doğu yaşamının tüm zorluklarına karşı güçlü bir üstünlük anlayışıdır. Gerek *Pélerinage* (Hac) ve gerekse *Binbir Gece Masalları* tercümesinin sayfa altlarına eklediği notlarda Burton, (ve bu tercümenin sonlarını doğru)[122] Doğu biliminin az çok saçmalıklara açık sisteminin üzerine çıktığını ve bu sisteme yeterince egemen olduğunu açığa vurmaktadır. Zira Burton'un metninde dahi Doğu bize dolaylı olmayan bir yoldan ve tam anlamı ile verilmiş değildir. Her şey okuyucuya belirli bir görüş açısından süzülerek sunulur. (Çoğu zaman can sıkıcı). Adeta Doğu yaşamı araştırmacının arzularına göre yeniden düzenlenmiş gibidir. Bu yüzden Burton'un bilinci Doğu'nun üzerinde egemenlik kurmuştur. Bu noktada yazarın kişiselliği İmparatorluğun sesi ile karşılaş-

makta ve onunla karışmaktadır. Bu ses kaidelerin, kuralların, geleneklerin ve soyut bilimin sesidir. Böylece Burton *Pélerinage* (Hac)da bize "Mısır'ın kazanılması gereken bir hazine" olduğunu söylediği veya "Avrupa'nın arzuları, ne pahasına olursa olsun "Altın boynuzu" dahi saf dışı bırakmamalıdır" dediği zaman[123] iyice bilmeliyiz ki bu sesin sahibi Doğu'da değil Batıda'dır. Bu ses'in tek amacı Doğu üzerinde egemenlik hayalleri kuran Avrupa'ya destek sağlamaktır.

Oryantalist ve İmparatorlok ajanı olarak sesleri birbirine karışan kişilere tek örnek Burton değildir. T.E. Lawrence, Edward Henri Palmer, D.G. Hogarth, Gertrude Bell, Ronald Storrs, Saint John Philby ve William Gifford Palgrave gibi yazarları da bu sıraya eklemek gerekmektedir. Burton Doğu'da geçirdiği günler sırasında iki amaç güdüyordu. Bir yandan bilimsel deneylerle uğraşıyor, bu arada kendi benliğini feda ediyor, diğer yandan bir Avrupalı olarak kurallara ve kaidelere bağlı Avrupa yaşamının Doğu'ya uygun düşmediğini bilerek hareket ediyordu. Bir başka deyimle hem Doğu'da oturuyor ve onun kuralları ile yaşıyor hem de Doğu'yu daha iyi anlayabilmek için Avrupalı olduğunu unutmuyordu. Böylece Avrupa bilim sisteminin bir kolu yahut Batı'nın Doğu bilimi olan Oryantalizm, Batı'nın Doğu üzerindeki üstünlüğü anlamı ile eş değer kazanıyordu. Burton'un stilinin orijinalliği bu görüntüyü oldukça net çizgilerle açığa çıkarıyordu.

Burton Doğu konusunda ortaya koyduğu kişisel otantik, sempatik ve hümanist bilgiyi Avrupa'nın Doğu üzerinde geliştirdiği resmî arşiv bilgisine karşı yürüttüğü savaşta gidebildiği yere kadar götürmüştür. Ondokuzuncu yüzyılda hayatın ve bilimin kurtarılması, yeniden düzenlenmesi ve örgütlenmesi için girişilen deneylerdez Oryantalizmin önemli bir payı olmuştu —Romantik kökenli bütün diğer bilim disiplinlerinde olduğu gibi— Zira sadece ilhama dayalı gözlemlerle yola çıkan ve Flaubert'in tabiri ile "tekelleşmiş" bir disiplin olan oryantalizm değil, ayrıca azgın bireysel Bur-

ton gibi bir Oryantalist dahi İmparatorluk casusu olmaya zorlanmıştı. Doğu bir topraktı, bilim alanı oldu, şimdi de kuvvet gösterilerine yarayacak bir imparatorluk arazisi olacaktı. Renan, Silvestre de Sacy ve Lane verdikleri eserlerle bu "oyuna" yardım sağlayacaklardı. Kendilerinden sonra gelecek Oryantalistler de ortaya koydukları bilimsel veya hayalî eserlerle bu faaliyete etkinlik kazandıracaklardı. Bu "oyunun" yönetime ihtiyacı olduğu için, sonradan kuruluşların ve hükümetlerin kişilerden daha etkili olacakları daha açık anlaşılacaktı. Yirminci yüzyıla miras kalan ondokuzuncu yüzyıl Oryantalizminin genel kuralları bunlardır. Şimdi bizim için gerekli olan ulaşılacak en ileri ölçülerde, yirminci yüzyıl Oryantalizminin özgürlük ve bilgiye nasıl sahip çıktığını ortaya sermektir. 1880'den başlayarak Batı'nın Doğu'yu uzun işgal yılları içinde gelişen bu Oryantalizm, kısaca kendi kendisini kopya etmiş ve bir cins tekrar olayı sergilemiştir.

III

Bugünkü Oryantalizm

"Putlarını kollarında taşıyarak karşımıza büyümüş sakat çocuklar gibi dizildiler."

GUSTAVE FLAUBERT,
"La tentation de Saint Antoine: Saint Antoine'ın niyeti"

"Derisinin rengi bizimkine benzemeyen, yahut burnu hafifçe basık kişilerin elinden dünyayı çekip almak anlamına gelen yeryüzünün fethi, çok yakından bakıldığında hiç de güzel bir şey değildir. Belki sadece fikir işe yarar. Ancak bu fikrin arkasında yatan, duygusal bir neden değil, yersiz bir inançtır. Ona hayran olunabilir ama en iyisi bir kurban adamaktır."

JOSEPH CONRAD
"Coeur des ténèbres:Karanlıkların İçi"

Gizli Oryantalizm
Açık Oryantalizm

Bu kitabın birinci kısmında Ortadoğu, İslâm ve Arablar konularında İngiliz ve Fransız uygulamalarım özel tip deneyler şeklinde ele alarak "Oryantalizm" kelimesinin kapsadığı düşünce ve hareket sahasını tanımlamaya çalıştım. Doğu ve Batı arasında çok yakın gelişmiş ilişkilerden söz ettim. Ancak Oryantalizm üzerinde en çok etki uyandıran konunun Batılı dünyanın Doğu ile olan ilişkilerinde devamlı olarak hissettiği sürtüşme duygusu olduğu gözlerden uzak düşmemektedir. Doğu ile Batı arasındaki sınır kavramı, çeşitli derecelerde kendisini gösteren küçüklük ve büyük duyguları, başarılan işlerdeki genişlik, Doğu'ya yakıştırılan karakteristik çizgiler toplamı gibi konular bütünü ile Doğu ve Batı arasında kendiliğinden gelişen, asırlarca yaşanmış, hayalî yahut coğrafî gerçeklere dayalı bir ayırımın ana hatlarıdır.

İkinci kısımda hedefimi çok daralttım. Daha çok onsekizinci yüzyılın son yarısından itibaren başlayan ve benim Modern Oryan-

talizm adını verdiğim şeyle daha yakından ilgilendim. Asıl amacım Modern Batı'da, Doğu hakkında yazılmış eserlerin bir kronolojik sıralaması olmadığı için, 1870 veya 1880'lere doğru tarihi, entellektüel, kültürel ve politik "arka planda" gelişmekte olan Oryantalizmin doğuşu, ilerleyişi ve kurumları ile daha fazla ilgilendim. Çok çeşitli bilgin ve yazarların eserlerinden yararlandığım halde Oryantalizmin karakteristik yapısına (ve ideolojik eğilimlerine), diğer alanlarla ve çok etki uyandırmış diğer çeşitli bilgilerle olan ilişkisine ait birkaç çizginin dışında tam bir tablo gösterebildiğimi iddia edemem.

Ancak çalışmanın ana hatlarından hiçbir zaman ayrılmış değilim. Bu esaslar şunlardır: Bilimsel alanda en orijinal sanat gücü taşıyan eserler dahi toplumdan, kültürel teamüllerden, dış şartlar ve temel dengeleyici etkenlerden gelen bir baskı gücündenkurtulamamaktadır. Okullar, kütüphaneler, hükûmetler; ayrıca bilimsel yazılar, ister hikaye ister gerçek bilimsel yazılar asla özgür değillerdir. Hayal oyunlarında, varsayımlarında ve eğilimlerinde sınırlıdırlar. Nihayet üniversite formunda Oryantalizm gibi bir ilim ne yazık ki, gelişmesini objektif olmayan değerlere dayandırmak zorunda kalmıştır. Kısaca şu ana kadar çalışmamda Oryantalizmi ahenkli bir disiplin şekline sokan "ekonomi"den söz açtım. Bu arada "Doğu" kelimesinin fikir, kavram ve hayal olarak Batı'da çok etkili bir kültürel yankı uyandırdığını anlatmaya çalıştım.

Biliyorum ki bütün bu varsayımlar bazı yönleri ile tartışmaya açıktır. Bilim ve hikmetin çok genel anlamda gelişmesine devam ettiğini farzedelim. Geçen zaman onu yüceltmekte ve mükemmele doğru götürmektedir. Biriktirdiği haberler çoğalmakta, metotları açıklık kazanmakta, bilginlerin bir kuşağı ufukta kaybolurken yeni bir kuşak iş başına geçmektedir. Bunun yanında ayrıca bir yaradılış mitolojisi gelişmekte, ileriye dönük ümitler vermektedir. Bütün bunları seyreden bizler sanatsal deha'nın bir anda çoştuğunu, orijinal bir yeteneğin çağını ve sınırlarını aşarak yeni bir dünya ya-

ratmaya koyulduğunu görmekteyiz. Kabul etmek gerekir ki buna benzer fikirlerde gerçeklere ait küçük bir parça yer alabilecektir. Orijinal bir kültürün içindeki bilimsel çalışmaları yürüten zekâ hiçbir zaman sınırsız değildir. Çok büyük yetenek sahibi bir yazar dahi kendisinden önce gelenlerin başardıkları çalışmalara karşı büyük bir saygı duyacak ve kendi çalıştığı alanı böylece daha iyi tanımak isteyecektir. Önce gelenlerin ortaya koydukları eserler, bilimsel bir alanda yaşanan kurumsal hayat, tüm bilimsel girişimlerin ortak yapısıdır. Bütün bunlar, ekonomik ve sosyal durum bir kenara bırakılsa dahi bilim adamının kişisel üretiminin boyutlarını kısıtlayacak elemanlardır. Oryantalizm gibi bir alanın birikim ve ortaklığa dayanan bir kişiliği vardır. Bu kişilik (klasikler, İncil ve filoloji gibi...) geleneksel bilimlerle, (hükûmetler, ticaret şirketleri, coğrafya dernekleri ve üniversiteler gibi...) kamu kuruluşları ile ve (gezi notları, keşifler, bilim kurgu, egzotik tablolar gibi...) edebî eserlerle güç kazanmaktadır. Bu durum bir cins anlaşma yaratmıştır: Bazı şeyler, bazı açıklama tipleri, bazı eserler Oryantalist için çok doğrudur. Çalışmalarını ve araştırmalarını onların üzerinde inşa etmiştir. Onlar da buna karşılık yeni yazarlar ve yeni bilginler üzerinde kuvvetli bir etki uyandırırlar. Dolayısı ile Oryantalizmi, zorunluluklar, belirgin görüş açıları ve Doğu konusunda ideolojik taraf tutma kuralları ile saptanmış bir görüş veya bir yazılar bütünü olarak düşünmek mümkündür. Doğu öğretilmekte,Doğu üzerinde araştırmalar yapılmakta. Bu sistem içinde Doğu yönetilmekte ve Doğu konusunda sınırları çok belirli konuşmalar yapılmaktadır.

Dolayısı ile Oryantalizm penceresinden görünen Doğu, Batı bilimi ile getirilen, Batı bilincinde oluşan ve daha sonra Batı'nın imparatorluğu ile ortaya çıkarılan bir seri kuvvet elemanları ile çerçevelenmiş bir takdim sistemidir. Oryantalizmin bu tarifi daha çok politik görünüyorsa da olayın izahı basittir; zira benim için Oryantalizmin kendisi bazı politik güçler ve bazı politik hareketlerin üretimidir. Oryantalizm, ham maddesi Doğu uygarlığı, Doğu halkı

ve toprağı olan bir yorum mektebidir. Bu mektebin objektif bulguları, yetenekli bilginlerinin ortaya koydukları sayısız eserler, yayınlanan ve tercüme edilen kitaplar, sıraya konan gramer bilgileri, sözcükler, ölmüş devirlerin yeniden canlandırılan eserleri, akılcı bir görüşle insanların faydasına sunulan pek çok metin, aslında konuşma dillerinin içinden çıkarılmış ölümsüz gerçeklerdir. Dillerin gerçeğini Nietzsche şöyle anlatıyor:

> "Sayısız hareket halinde benzerlikler, ortak görüntüler, birbirine uymalar... Kısaca şiir ve anlaşılır söz aracılığı ile yerinden kaldırılmış, getirilmiş ve süslenmiş bir sürü insansî ilişki... Ve uzun zaman kullanılmaktan yorulmuş, halkı sıkan kanunlar... Gerçekler aslında ne oldukları unutulmuş hayallerdir."(1)

Belki Nietzsche'nin görüşlerinin "yoklukçu" felsefeye uygun tarafı hoşumuza gidecektir, ancak Doğu'nun – Batı bilincinde yer ettiği ölçüde – çeşitli tabakalarla örtülü olduğuna dikkatimizi çekeceği kuşkusuzdur. Genellikle Doğu'yu ilgilendirmeyen bir seri tarif, anlatım ve yakıştırma bu kelimenin çevresine yerleşmiş bulunmaktadır.

Oryantalizm sadece Doğu üzerinde Batı'da her zaman var olmuş, pozitif bir doktrin değil, aynı zamanda (Oryantalist adını taşıyan bir üniversite mensubuna baş vurulduğunda) güçlü bir üniversite geleneği olarak karşımıza çıkar; gezginler, ticarî şirketler, hükûmetler, askerî seferler, egzotik maceraların ve hikayelerin okuyucuları, tabiat tarihi uzmanları ve Doğu'yu özel yerler, kişiler ve özel uygarlıkların özel bilgi alanı olarak düşünen hristiyan hacılarının yanında üniversite hocaları da oryantalizmin içinde yer almaktadırlar. Doğu dil ve düşüncesinden aktarılmış ifade şekillerine özellikle Avrupalı hatiplerin konuşmalarında çok sık rastlanmaktadır. Bu ifade şekillerinin altında Doğu hakkında düzenlenmiş kalın bir doktrin tabakası vardır. Doğu'nun karakteri, Doğu despotizmi, Doğu duygusallığı ve buna benzer başka konuların bir araya getirilmesi ile oluşturulan bu doktrin, sayısız Avrupalının

çabaları ile geliştirilmiştir. Bütün ondokuzuncu yüzyıl Avrupalıları için çekinmeden ileri sürebilirizki Oryantalizm bu çeşit varyetelerden ibaretti. Bu kelime ilk defa Nietzcshe tarafından kullanılmıştır. Dolayısı ile Doğu üzerinde konuşabilecek her Avrupalı o çağda ırkçı, emperyalist ve tamamı ile ırkmerkezci idi. İnsan toplulukları en ileri kültür düzeyi içinde yaşasalar dahi bir "başka" kültürle kurdukları ilişki sırasında o kültürün insanlarını daima "emperyalist", "ırkçı" ve "ırkmerkezci" olarak görmekten kendilerini alamamışlardır. Böylece Oryantalizm de dünyanın Avrupa ve Asya olarak tanınan iki bölümünü birbirinden kesin çizgilerle ayırmaya eğilimli kültürel baskıların aracılığı ile ayakta kalabilmiş ve kalmaktadır. Şunu iddia ediyorum ki Oryantalizm genellikle Batı tarafından, zayıf olduğu için, Doğu'ya empoze edilen bir doktrindir. Batı bu hareketi ile Doğu'yu kendi içinde eritmek ve aradaki farkları kaldırmak istemektedir.

Bu konuya daha önce kitabının birinci kısmında değindim. Sayfalarda yazdıklarımın tamamı bu görüşü kanıtlamak amacına yönelikti. Doğu'da eşi olmayan "oryantalizm" gibi bir konu aslında Doğu ve Batı'nın birbirine karşı olan kuvvet farklarını açığa çıkarmaktadır. Batı'da Doğu hakkında ne yazılmışsa cümlesi var gücü ile Batı'nın kuvvetini sergilemekte ve onsekizinci yüzyılın sonundan itibaren Batı'nın Doğu'ya doğru ilerleyen hareketi ile Doğu'nun Batı'ya hareketi arasında hiçbir karşılaştırma olanağına izin vermemektedir. Orduların, diplomatik görevlilerin, ticaret erbabının, Batı bilimsel ve Arkeoloji heyetlerinin durmaksızın Doğu'ya doğru gelişen faaliyetleri bir kenara bırakılsa 1800 ile 1900 arasında diğer istikamete giden gezginlere oranla Batı'ya giden Doğu İslâm gezginlerinin sayıları yok denecek kadar azdır.[2] Ayrıca Batı'ya giden Doğulular çok ileri bir kültürden yararlanmak ve ağızları bir karış açık kalarak hayranlığa düşmek amacını gütmektedirler. Doğu'ya giden Batılıların maksatları ise, gördüğümüz gibi çok değişiktir. 1800 ile 1950 arasında yazılan ve Ortadoğu'yu ele

alan kitapların 60.000 kadar olduğu tahmin edilmektedir. Doğuluların Batılılar hakkında yazdıkları kitaplar düşünülürse bu sayının yanına dahi yaklaşmak mümkün değildir.

Kültürel araç olarak oryantalizm bir saldırı, hareket, yargı, bilme isteği ve bilginin kendisidir. Sayısı belirsiz oryantalistler Doğu'nun Batı için var olduğuna inanmaktadırlar. Çalışmalarına yön veren konularına karşı ya babaerkil yahut açıkça küçümser tavır takınmaktadırlar —antik devirlerle uğraşanlar hariç—. Böyle bir durumda zavallı modern Doğu'yu değil, "klasik" Doğu'yu önlerine koymak lazımdır. Batılı bilginlerin çalışmalarına yardımcı olan pek çok Doğu kültürel organ ve kuruluşunu da unutmamak gerekir.

Doğu ve Batı arasındaki bu eşitsizlik tabiatı ile durmaksızın değişen tarihî şemaları yaratmaktadır. Sekizinci yüzyıldan onaltıncı yüzyıla kadar süren askerî ve siyasî üstünlüğü sırasında İslâm, Doğu'dan Batı'ya egemen olmuştu. Daha sonra kuvvet merkezi Batı'ya kaydı ve şimdi bu merkez, yirminci yüzyılda yeniden daha da Batı'ya kaymışa benzemektedir. Bu kitabın ikinci kısmında, ondokuzuncu yüzyıl Oryantalizmini incelerken asrın sonunda, genellikle olay açısından çok yoğun olan devrelerin üzerinde durmuştum. Bu sırada Oryantalizmin soyut genişleyici güçleri ve hayalî projeleri şekilci sömürgeciliğin hizmetinde olarak, dünya çapında yeni bir şekil yüklenmeye hazırlanıyordu. Şimdi o çağı ve o projeleri yeniden tarif edeceğim; zira onlar özellikle yirminci yüzyılda meydana gelen Oryantalizm krizinin arka planında ve Doğu'da siyasal ve politik güçlerin yeniden canlanmasında önemli bir yer tutmaktadırlar.

Fikirler toplamı, inançlar halkası ve Doğu hakkında edinilmiş bilgiler klişesi olarak Oryantalizm ile kültür ve diğer değişik düşünce mektepleri arasındaki ilişkiye birkaç defa işaret etmiştim. Ondokuzuncu yüzyılda Oryantalizmin en önemli gelişme çizgilerinden bir diğeri de Doğu üzerinde temel fikirleri, onun duyarlılığı-

nı, despotizme eğilimini, kaba mantığını, gerçeklere karşı ilgisizliğini, geri kalmışlığını süzgeçten geçirmesi olmuştur. Böylece okuyucularına "Doğu" hakkında bilgi vermeye niyetlenen bir Oryantalist genellikle "Doğu" kelimesi ile özel bir bölgeyi tanımlayabiliyordu. Bu tanımlama sırasında verilen haberler manevi açıdan tarafsız ve genellikle geçerli idi. Tarihî kronoloji veya coğrafi bir bölgeyi tanıtmaya yarar cinsten özel bir yapı taşıyorlardı. Doğu malzemesi asıl temel şekli ile ne yönde olursa olsun aslında hiçbir keşiften zarar görmeyecek kadar sağlam yapılıdır. Ayrıca hiçbir zaman tam anlamı ile değer kaybına uğramamıştır. Tam tersine, ondokuzuncu yüzyılın çeşitli yazar ve bilim adamları, ortaya serdikleri çalışmaları ile bu malzemeye açıklık getirmişler ve onu daha çok ayrıntılarla tanıtmışlardır. ("Batıcılık'tan" daha ayrı...). Bununla birlikte yine aynı çağda oryantalistlerin fikirleri felsefe'nin genel teorileri ile (İnsanlık ve uygarlık tarihinde olduğu gibi) bir araya gelmiş ve bazen filozofların da belirtmek zorunda kaldıkları gibi kaynaşmıştır. Bu sırada bilginler fikirlerini, formüllerini, bilimsel çalışmalarını ve yaşanan dünya üzerindeki görüşlerini ortak bir dil etrafında yoğunlaştırmaya çaba harcamışlardır. Bu çaba sırasında başka bilim dünyalarından ve başka düşünce sistemlerinden gelen kültürel değerler önem kazanmıştır.

Yapmaya çalıştığını ayırım, "Gizli" oryantalizm adını verdiğim bilinçsiz (dolayısı ile dokunulmazlığı olan) Oryantalizmle Doğu'nun toplum, dil edebiyat, tarih, sosyoloji vs. gibi çeşitli konularını içine alan ve "açık" olarak isimlendirdiğim Oryantalizm arasındadır. Doğu'nun bilinç dünyasında nasıl bir değişme olursa olsun bunu her zaman görünür biçimde açık Oryantalizmde bulmak mümkündür. Gizli Oryantalizmin beraberliği, dengeli yapısı ve sürekliliği az çok yerine oturmuştur. Burada eserlerini analiz ettiğim ondokuzuncu yüzyıl yazarlarının Doğu hakkında taşıdıkları görüşlerdeki farklılık genellikle kişisel formu ilgilendiren dış yüzey farklılığıdır. Ayırım temelde değildir. Bu yazarlardan her biri

Doğu'nun orijinalitesini, geriliğini, suskunluğunu, ilgisizliğini, kadınları ile ilişki kurulabilirliğini, çekip çevrilebilme yeteneğini ortak olarak belirtmişler; bu konularda hiçbir değişikliğe yer vermemişlerdir. Dolayısı ile Renan'dan Marks'a, (ideolojik görüş açısı ele alınacaksa) yahut daha güçlü yazarlara, (Lane ve Silvestre de Sacy gibi) veya hayal gücü taşıyan sanatçılara (Flaubert ve Nerval) kadar uzanan bir halka içinde tüm Doğu hayranları dünyanın bu yöresini Batı tarafından dikkatle incelenmesi, yeniden inşa edilmesi ve hatta acınması gereken bir kara parçası görmüşlerdir. Doğu, varlığını Avrupa'nın büyük bilim, sanat ve endüstri hareketlerinin dışında sürdürmüştü. Dolayısı ile Doğu'da iyi veya kötü hangi değer ölçüsü ortaya çıksa derhal Batı'nın Doğu'da çok özel bir çıkarının yandaşı olarak görünüyordu, 1870'ten sonra ve yirminci yüzyılın ilk yarısında durum buydu. Söylediğimi daha rahat açıklayabilmek için birkaç örnek vereceğim.

Doğu'nun geri kalışı ile ilgili tezler, soysuzlaşması ve Batı ile eşitliği gibi konular Avrupa'da ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında ırkların eşitsizliği üzerine temel biyolojik fikirlerle çok kolay bir araya geliyordu. Cuvier'in *Régne animal* (hayvanlar saltanatı), Gobineau'nun *Essai sur l' inégalibé des races* (Irkların eşitsizliği üzerine deneme), Robert Knox'un *The Dark Races of Man* (İnsanoğlunun karanlık ırkı) gibi eserlerde rastlanan ırkların sınıflandırılması fikirleri gizli Oryantalizm'de kendilerine sadık bir eş bulmuşlardı. Bu fikirlere ayrıca ikinci derecede bir Darwinizm ekleniyor ve böylece biri ileri ve diğeri geri sayılan Avrupa–Aryen ve Doğu–Afrikalı ırkların aralarındaki farklara bir de "bilimsellik" ekleniyordu. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda emperyalist öncesi ve anti–emparyalist bütün güçler tarafından tartışılan emperyalizmin bütün sorunları ve ırkların binlerce yıl öncesinden gelen tipoloji farkları, kültür hali ve ileri gitmiş yahut geri kalarak kul olmaya mahkûm edilmiş halk topluluklarına ait gerçekler böylece ortaya çıkarılmıştı. Örneğin John Westlake *Chapters on the Principles*

of International Law (Uluslararası kanunun ana prensipleri) (1894) isimli eserinde yeryüzünün "Uygar olmadığı" bilinen (diğerlerinin yanında en çok oryantalist ağırlık taşıyan kelime) köşelerinin ilerlemiş güçler tarafından işgal ve ilhâk edilmesini teklif ediyordu. Aynı şekilce Carl Peters, Léopold de Saussure ve Charles Temple gibi yazarlar da eserlerini geri - ileri kavramları üzerine oturtmuşlardı.[3]

Geri kalmış, soysuz, medeniyetsiz, ilkel olarak tanımlanan diğer toplulukların yanında Doğulular da biyolojik determinizm ve politik–moral görüş açıları ile bir araya getirilmiş bir kadro'nun içinde düşünülmüşlerdi. Böylece Doğulu toplum dışı, deli, kadın ve sefillerden oluşan Batı toplumlarındaki benzerleriyle ele alınıyordu. Doğulu çok ender olarak dikkat çekmiş ve yakından gözlenmişti. Günlük değişmeleri içinde incelenmiş; bir vatandaş hatta bir şahsiyet olarak değil halledilmesi gereken bir problem olarak görülüyordu. Sömürgeci güçler ele geçirdikleri topraklarda yaşayan insanları asla bu çevrenin dışında düşünmemişlerdi. Önemli olan Doğulu olarak bilinen bazı şeylerin önceden saptanmış değer hükümleri ile ele alınmasıydı. Bu durum en çok çöküş halindeki Osmanlı İmparatorluğu vatandaşları için geçerlidir. Onlar belirli bir programa uygun olarak muamele görmüşlerdi. Doğulu kulluğa uygun bir ırkın üyesi olduğuna göre kul işlemi görecekti. Bundan basit gerçek olamaz. Bu çeşit yargıların en klasik görüntüsü Gustave Le Bon'un *Lois psychologigues de l'évolution* (Gelişmenin psikolojik kuralları) (1894) isimli eserinde göze çarpmaktadır.

Ancak gizli oryantalizmin kullandığı başka güçler de vardı. Eğer bu fikir grubu Doğuluları ilerlemiş uygar güçlerden ayırıyorsa ve "Klasik" Doğu, Oryantalistin davranışlarını ve onun modern Doğulular hakkında ilgisiz kalışım doğruluyorsa, gizli oryantalizm de özellikle erkek dünyasına ait özel (zararlı demek istemiyorum) kavramlar yaratmaktaydı. Renan konusunda yaptığım açıklamalar sırasında buna değinmiştim. Doğu insanı yaşadığı toplum-

dan ayrı düşünülmüş, Lane'den sonra pek çok oryantalist ona kuşku ile bakarak hatta onu korkulacak bir eşya gibi görmüştür. Oryantalizmin kendisi de özellikle bir erkek dünyasıdır. Diğer pek çok profesyonel grup gibi kendisini ve konusunu bir cins cinsiyet halkasının içinden seks gözü ile seyretmiştir. Gezgin ve romancıların eserlerinde bu gerçeğe ait çizgilere rastlamak olağandır. Bu yazılarda kadınlar genellikle erkek gücünden doğma hayal yaratıklardır. Sınırsız bir duyarlılık ifade ederler. Az çok akılsız fakat her zaman kabul edicidirler. Flaubert'in Küçük Hanım'ı bu tipin en ileri örneğidir; (Pierre Louys'un "*Afrodit*" romanında olduğu gibi) erotik romanların baş köşesine kurulurlar. Değişik bir alaka görürler zira Doğuludurlar. Bütün bunların üzerine erkek dünyası oryantalist meslek içinde göründüğü zaman sonuna kadar durgun, sabit ve tek düzeyde kalma eğilimindedir. —Kelimenin en derin anlamında— insan gelişmesi ve ilerleyişi Doğu ve bir Doğulu için bir kalemde reddedilmiştir. Ancak "Doğu Hikmeti" gibi terkiplerin diğerlerine oranla daha çok yaşama şansları vardır. Böyle bir kelime grubunun ortaya koyduğu anlam düşüncelerde az dahi olsa bir cins hareket yaratabilmektedir.

Sözkonusu durgun ve erkekçe hisler taşıyan Oryantalizm ondokuzuncu yüzyılın sonunda bir defa sosyal gelişimden daha ileri boyutlarda kültürel gelişim kavramlarına taşındığında özellikle İslâm konusu çok çeşitli şekillere bürünmüştü. Leopold von Ranke ve Jacob Bruckhardt gibi çok saygın kültür tarihçileri dahi İslâm ile meşgul oldukları sırada kişisel genellemeler yerine daha çok dinsel ve siyasî bir kültürün ana hatları ile uğraşmışlardır. Ranke *Weltgeschichte* (genel tarih) (1881–1888) isimli eserinde İslâm'ı, Romalılar ve Germen güçler tarafından yenilgiye uğratılmış bir kültür olarak ele almış ve Burckhardt ise *Historiche Fragmente* (Tarih parçaları) (yayınlanmamış notlar 1893) isimli çalışmasında İslâm'ı yenilmiş, bahtsız, çıplak ve eskimiş olarak tanıtmıştı.[4] Buna benzer entellektüel operasyonlar Oswald Spengler tarafından

büyük bir açıklık ve heyecanla yapılmıştır. Spengler "sihirli kişilik" (Doğu Müslümanı prototipi) üzerindeki düşüncelerini *Der Untergang des Abendlandes* (Batı'nın çöküşü) (1918–1922) isimli eserinde ortaya koymuş ve kültürlerin "Morfolojisi" ile belirtmişti.

Doğu üzerinde bu fikirlerin gelişmesini çağında Avrupa kültürü içinde Doğu'nun hissedilen ve yaşanan otantik bir güç olarak hemen hiç düşünülmeyişine bağlayabiliriz. Bazı kişiler için Doğu Batı'nın faaliyet sahasının sınırı ve hatta zayıf bir ortağı idi. Batılı bilgin Doğuluların varlığını zaman, düşünce akımı ve yaşadığı çağın kültürü olarak tanıdığı ölçüde bu değerler onun için yaşatılmayı bekleyen dilsiz gölgeler sayılıyordu. Onları canlandıracak, yaşanan dünyanın gerçeklerine uyduracak ve kendi kültürel faaliyeti için malzeme olarak kullanacaktı. Şunu söylemek istiyorum ki Doğu sözkonusu olduğu zaman kendisi hiçbir zaman olayın içinde değildi. Bu esnada Doğu sadece Oryantalist tarafından temsil edilmekte, onun görüşlerinde canlılığa kavuşmaktaydı. Ancak unutmamak gerekir ki sadece Doğu'nun bu yokluğu Oryantalistin varlığını gerekli kılmaktadır. Dolayısı ile bu konu Oryantalistin üzerinde önemli bir etki uyandırmakta ve Doğu'ya ait çalışmalarında pek büyük gayretler göstermiş olsa dahi Doğu'yu küçümsemek zorunda kalmasına yol açmaktadır. Julius Wellhausen ve Theodor Nöldeke'nin muazzam bilimsel çalışmalarında yer alan ve seçtikleri konuyu küçümser tavır takınmalarına kadar yol açan gururlu tutumlarını başka türlü nasıl izah etmeli Nöldeke 1887'de oryantalist çalışmasının sonucunu Doğu halkları hakkında edindiği "değersiz kanaat" olarak ilan ediyordu.[5] Ve Nöldeke de, Carl Becker gibi bir Elen hayranı olduğu için tüm bilimsel gayretine rağmen Doğuyu küçülterek Yunanistan'a karşı duyduğu aşkı garip şekilde ortaya koyuyordu.

Jacques Waardenburg *Islam dans le miroir de l'Occident* (Batı aynasında İslâm) adını taşıyan, Oryantalizm üzerinde çok

akıllı ve çok zengin eserinde yüksek sınıfa mensup beş uzmanın İslâm hakkında nasıl bir tablo çizdiklerini incelemektedir. Ayna benzetmesi ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başı Oryantalizmi için iyi seçilmiştir. Bu oryantalistlerin her birinin eserlerinde çok iddialı bir İslâm görüşü vardır —hatta beş örnekten dördü düşmanca —. Sanki her yazar İslâm'ı kendi zayıflıklarının bir yankısı gibi görmektedir. Ancak beş yazarın beşi de bilimlerine kişisel ve eşsiz bir stil kazandırmış kişilerdir. Bunlar 1880'den sonra ikinci dünya savaşı yıllarına kadar Oryantalist bilimin en sağlam ve en ileri eserlerini ortaya koymuş bilim adamlarıdır. Bununla birlikte Ignaz Goldziher bir taraftan "İslâm'ın içinde yer alan dinsel hoşgörüye" karşı hayranlık hisleri duyarken diğer yandan bu görüşünü baltalayacak şekilde "Hz. Muhammed'in insanî kusurlarını ve İslâm dinbilimi açısında varsaydığı eksiklikleri" ileri sürmektedir. Duncan Black Macdonald İslâm'ın din olarak değerine ve kurallarına saygı göstermekle birlikte onu hristiyanlığa karşı bir ihanet olarak görmektedir. Carl Becker İslâm uygarlığını anlamakta fakat bu uygarlığın acınacak biçimde az gelişmiş olduğunu belirtmektedir. C. Snouck Hurgronje (islâmın özü saydığı) mistisizmi büyük bir şevkle incelemekte fakat onun can sıkıcı eksikliklerle dolu olduğuna inanmaktadır. Müslümanların din bilimleri, mistik heyecanları ve şiir sanatları arasında mükemmel bir bağ kurmuş olan Louis Massignon Tanrının insan kılığında görünüşü fikrini reddedişinden dolayı İslâm'ı akıl almaz biçimde suçlamaktadır. Bu alimlerin aralarındaki metot farkı İslâm'ın geriliği konusunda ortak bir anlayış taşımalarına engel değildir.[6]

Waardenburg'un incelemesi ayrıca bu beş bilginin gerçekten enternasyonal bir konuda entellektüel ve metoda ait bir geleneği nasıl paylaştıklarını göstermesi açısından da değerlidir. 1873'te toplanan ilk oryantalistler kongresinden beri bilginler meslekdaşlarının çalışmaları hakkında fikir sahibi olmuşlar ve çok açık şekilde varlıklarından haber almışlardır. Waardenburg ondokuzuncu

yüzyıl sonu oryantalistleri arasında pek çoğunun birbirleri ile siyasî bağlarla bağlı oldukları konusu üzerinde yeterince durmamaktadır. Snouck Hurgronje İslâm araştırmalarından sonra doğruca politikaya geçmiş ve Hollanda hükûmetinin Endonezya Müslüman Kolonileri konusunda uzman danışmanı olmuştur. Macdonald ve Messignon ise Kuzey Afrika'dan Pakistan'a kadar uzanan bir alan içinde sömürge yöneticileri için müslümanlık konularında uzman kişiler olarak çok aranılır isimler olmuşlardır. Waardenburg'un dediği gibi (belki erken verilmiş bir hüküm) sözkonusu beş yazar İslâm'a ahenkli bir görüş kazandırmışlar ve böylece Batı'nın bütün hükûmetleri üzerinde etkili olmasını sağlamışlardır.[7] Şunu ilave etmek gerekir ki bu yazarlar onaltıncı ve onyedinci yüzyıla kadar uzanan bir görüş çizgisi üzerinde Doğu'yu sadece sisli edebî metinlerin ötesinde görmemişler fakat aynı zamanda onu Masson–Oursel'in deyimi ile "tarihin sırlarını açığa çıkarmak için, geleneklere, dillere ve düşüncelere bağlı" bir araştırma alanı olarak görmüşlerdir.[8]

Doğu'nun Dante ve Herbelot gibi çok çeşitli yazarlar tarafından ele alındığını ve hazmedildiğini belirtmiştim.Tabiatı ile bu olay Avrupa'nın mükemmel biçimde kültürel, politik ve maddi girişimlerde bulunduğu ondukuzuncu yüzyıl olayları ile aynı değerde değildir. Ondokuzuncu yüzyıl sömürge Afrika'sı başta olmak üzere Doğu dünyası kolaylıkla girilebilen bir yer sayılamazdı. Bu, sonu uzun yıllar sürecek bilimsel gayretlere bağlıydı. Şunu göz önünde bulundurmak zorundayız ki Avrupa'nın Doğu üzerindeki görüşleri uzun ve yorucu çalışmaların neticesinde gelişmiş ve rayına oturmuştu. Bu görüş metinlere bağlı ve gözlemlerle sınırlıydı. Daha sonra idarî ekonomik ve hatta askerî şekle girdi. Temelde meydana gelen değişme mekân ve coğrafyayı ilgilendiriyordu, yahud Doğu birinci planda sözkonusu olduğu zaman coğrafi alan üzerindeki görüşler daha ileri ölçülerde değer kazanıyordu. Uzun yüzyıllar boyunca Avrupa'nın doğusunda bulunduğu bilinen ve

kısaca "Doğu" olarak adlandırılan alan o tarihten sonra politik, kuramsal ve hayalî karakter gösteren yeni kavramlar taşımaya başladı. Otantik Doğu ve klasik Doğulu sözcükleri ile yaşanan devirlerin deyimleri arasındaki fark gittikçe büyüdü. Dante ve Herbelot'nın Doğu konusundaki fikirleri artık çok gerilerde kalmıştı. Her iki yazar genellikle Doğu'nun geleneklerine "bilimsel" bir yaklaşımda bulunmaktan öteye geçememişlerdi. Ancak Lane, Renan, Burton ve ondokuzuncu yüzyılda yaşamış daha yüzlerce Avrupalı gezgin ve bilgin Doğu hakkında konuşmaya başlayınca derhal daha yakın ve içten bir tavır ortaya çıkmıştı. Doğu ve Doğu'nun işlerine ait bu samimi davranış eskilere oranla daha ileri bir benimseme ile sonuçlanıyordu. Böylece Doğu'nun "Coğrafî alanı" Oryantalistler aracılığı ile yeniden gözden geçiriliyor ve yeni şekilde imar ediliyordu. Batı'nın çeşitli on yıllar içinde uyguladığı egemence politikanın birikimleri Doğu'yu yabancı bir alan olmaktan çıkarmış ve bir sömürge alanı şekline sokmuştu. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda önemli olan Batı'nın Doğu'ya girmiş ve onu elde etmiş olması değil, İngiliz ve Fransızlar'ın bu işi "nasıl" başarmış oldukları idi.

İngiliz yazarı yahut ondan daha ileri olarak İngiliz sömürge yöneticisi Doğu'yu ele aldığı zaman, bu topraklarda yerlilerin ilk bakışta Fransa'ya ve Fransız düşüncesine yatkın olmalarına rağmen ülkede İngiliz gücünün artmakta olduğundan hiçbir kuşkuya düşmeyecekti. Doğu'nun gerçek alanı sözkonusu olduğunda İngiltere her zaman iş başındaydı, ancak Fransa Doğu'nun romantik manzaraları ile daha yakından ilgiliydi. Bu durumu Lord Cromer'den daha ileri biçimde kimse izah edemez. Cromer kalbine doğanları şöyle anlatıyor:

> "Asyalılar ve Doğulular için Fransız uygarlığının daha çekici oluşunun nedenleri basittir. Kuşku yok ki Fransız uygarlığı İngiliz ve Alman uygarlığından daha göz alıcıdır; ayrıca daha kolaylıkla taklid edilebilir. Gösteriyi fazla sevmeyen, içine kapalı, sosyal ayrı-

> calıklı, değişmez gelenekleri ile bir İngilizi; hayat dolu ve kozmopolit, içine kapalı olmanın ne anlam taşıdığını bilmeyen ve yeni tanıdığı bir kişi ile on dakika içinde samimi oluveren bir Fransızla karşılaştırınız. Sonuç şaşırtıcıdır. Yarı eğitilmiş Doğulu birincinin her şeye rağmen samimiyete layık olduğunu, ikincinin ise herzaman değişik bir rol oynamaktan hoşnud olduğunu anlayamayacaktır. Doğulu soğuk gözlerle İngilize bakar ve gider kendisini Fransız'ın kollarına atar."

Cinsiyet konusunda örtülü düşünceler bu fikirlerden hemen sonra ortaya çıkacaktı. Fransız güleç, esprili, hoşgörü sahibi ve modaya uygun insandı. İngiliz ise ağır, zeki, asil ve açıktı. Cromer'in delilleri tabiatı ile Mısır gerçeğinde yeri olmasa dahi Fransız çekiciliğine karşı İngiliz uygarlığının sağlamlığıüzerine kurulacaktı:

> "Mısırlı entellektüel zayıflığı içinde Fransız düşünce sisteminin temelinde bir cins boşluk bulunduğunu göremezse bu netice sürpriz sayılmamalıdır. Elbette o, İngiliz ve Fransızların ağır ve çekicilikten yoksun hareketleri yerine dış yüzeyde de olsa Fransız neşesini tercih edecektir. Fransız yönetim sisteminin kuramsal gelişmesini ele alınız, onun ince ayrıntılarını ve geleceği görmek için seçtiği yolları düşününüz. Bunu insanların göremeyeceği bir yığın ayrıntıyı , birkaç ana nokta haricinde, bir araya getirerek ortaya çıkaran pratik İngiliz sistemi ile karşılaştırınız. Yarı eğitilmiş Mısırlı elbette Fransız sistemini tercih edecektir, zira bu sistem tüm dış görünüşü ile daha mükemmel ve daha kolay uygulanabilir bir sistemdir. Ayrıca Mısırlı'nın göremeyeceği bir şey daha vardır: İngilizler yerli gerçeklere uyabilecek bir yönetim sisteminin arayışı içindedirler. Halbuki Mısır'da Fransızlar hiçbir zaman böyle bir fikre sahip olmadıkları gibi getirdikleri sistem de ülke gerçeklerine uygun düşmemiştir."

Mısır'da İngiltere'nin gerçek bir varlığı olduğuna göre ve bu varlık —Cromer'in gözünde— Mısırlıların düşüncelerine uymak yerine onların "karakterlerini oluşturmak" gibi bir amaç taşıdığına

göre artık Fransa'dan söz açmak mümkün değildi. Fransız uygarlığı geçicidir ve sevgilisini "samimi olmayan davranışlarla" esir etmeye çalışan güzel bir kadını andırmaktaydı. İngiliz sistemi ise en olgun çağında, en ciddi dönemini yaşıyordu. "Belki dış yüzü daha az çekiciydi fakat manevi kudreti her şeyin üzerindeydi"[9].

Sağlam İngiliz "Nanny" ile yosma Fransız arasındaki fark, ilk karşılaştırmada Doğu'da İngilizin önde olduğunu gösterecekti; zira İngiliz'in ayrıcalığı vardı. Mısır'ı İngiltere işgal etmişti. Fransızı canlı gösteren ne varsa İngiliz'in gücüne kurban olmuştu. "Modern Mısır" isimli kitabının yayınlanmasından (1908) iki yıl sonra Cromer "eski ve modern Emperyalizm" adı ile bir felsefi denemeye girişmiştir. Açık eritme siyaseti, sömürme ve baskı politikası ile Roma emperyalizmini, İngiliz emperyalizmi ile karşılaştıran Cromer kitabında biraz daha zevksiz olsa dahi İngiliz emperyalizmini tercih ediyordu. Bununla birlikte İngilizler bazı noktalarda oldukça açık davranmaktaydılar. İmparatorluk iki noktada seçeneksiz kalmıştı: Ya çok geniş askeri bir işgal veya yerliler için milliyet prensibi... Ancak neticede bu kararsızlık akademik kalıyordu. Zira Cromer ve İngiltere re'sen "Milliyet prensibine" karşı çıkıyorlardı. Ve ayrıca bir kenara not edilecek daha başka şeyler de vardı. Birincisi İmparatorluk terkedilmiş değildi. Diğeri yerlilerle İngilizler arasında, erkek -kadın karışık evlenmeler özendirilecek bir olay sayılamazdı. Üçüncü- ki en önemli olduğunu zannediyorum— Cromer kolonilerde İngiliz varlığını devam edecek ve Doğuluların zihinlerini ve toplumlarını, değiştirecek bir hadise olarak görüyordu. Bu etkiyi anlatmak için Cromer'in kullandığı benzetme az çok dine yakın biçimde Doğuluların topraklarına Batılıların nasıl girdiklerini ortaya koymaktaydı. "Batılıların geçtikleri topraklarda sorumlulukları vardır, bu ülkeler ağır şekilde bilimsel düşüncenin yükünü taşımaya başlamışlardır, artık hiçbir zaman eski hallerine dönemezler" diyordu.[10]

Bununla birlikte, bu tip konular üzerinde Cromer'in orijinal bir

fikri yoktu. Görebildiği ve anlatabildiği gerek hükûmet "kuruluşları" ve gerekse entellektüel çevrede yaşayan meslekdaşları arasında geçer akça fikirlerdi. Cromer, Curzon, Swettenham ve Lugard aymgörüşleri paylaşan kişilerdi. Özellikle Lord Curzon durmaksızın ve çok açık şekilde egemence bir dil kullanıyor ve Cromer'den daha ileri ölçülerde İngiltere ile Doğu arasındaki ilişkileri etkili bir sömürgeci efendi ile, bu efendinin tam egemen olduğu geniş coğrafi alan içinde düşünüyordu. Bir defa İmparatorluğun bir "oyun" olmadığını fakat "her şeyden önce büyük bir tarihî, politik ve sosyolojik olay olduğunu" söylemişti. 1909'da Oxford'da Kraliyet Basın Konferansı delegelerine karşı kunuşurken: "Sizin valilerinizi, yöneticilerinizi, yargıçlarınızı, profesörlerinizi, papazlarınızı ve hukukçularınızı burada yetiştirerek gönderiyoruz..." demişti. İmparatorluğun bu terbiyevî manzarası Curzon için özellikle Asya'nın dekorunu teşkil ediyordu. Bir başka defa bu gerçeklerin "Durmayı ve düşünmeyi" gerektirdiğini ileri sürmüştü:

> "Bu muazzam imparatorluk binasını bazen Tennyson'un "Sanatlar sarayı" gibi görüyorum. Bu sarayın temelleri bu ülkede ve İngilizlerin himayesindedir. Koloniler sarayın direkleridir. Çok yükseklerde ise Asya'nın damı yer almaktadır." (11)

Curzon ve Cromer heyecan içinde bir "Sanatlar Sarayı" düşündükleri sırada 1909'da Doğu incelemeleri ile meşgul olacak bir okul kurulması için teşkil edilen bakanlar komitesine dahil olmuşlardı. Curzon yerli dilleri bilmediği için derin bir üzüntü duyuyor ve Hindistan'da "açlık sırasında" yaptığı gezinin daha faydalı olabileceğini düşünüyordu. Bunun dışında Doğu incelemelerinin İmparatorluğun Doğu ülkelerine karşı taşıdığı sorumluluğun bir parçası olduğunu söylüyordu. 27 Eylül 1909 günü Lordlar Kamarası'nda şunları belirtmişti:

> "Doğu'nun insanları ile beraberliğimiz sadece dilleri ile değil fakat gelenekleri, düşünce ve duyguları, görenekleri, tarih ve dinle-

riyledir. Doğu'nun dehası denen şeyi anlamaya yetenekliysek bu anlayış bu ülkelerde elde ettiklerimizi gelecekte de koruyabilmemizin tek dayanağı olacaktır. Hiçbir şey Majestelerinin Hükûmetine ve Lordlar Kamarasında yapılacak müzakerelere bundan daha faydalı olamaz."

Bu tarihten beş yıl sonra Mansion House'da verdiği bir konferansta Lort Curzon nihayet konuyu noktalıyor ve Doğu etütlerinin entellektüel bir lüks olmadığını belirterek şunları ileri sürüyordu:

"Bu büyük bir zorunluluktur. Bana kalırsa Londra'da buna benzer bir okulun kurulması İmparatorluğun gerekli dayanak noktalarından biridir. (Bu okul "Doğu incelemeleri adı altında kurulmuş, daha sonra Londra Üniversitesinin "Doğu ve Afrika incelemeleri okulu" adını almıştır). Aramızda bazı kişiler şu veya bu şekilde Doğu'da uzun yıllar geçirmişler ve o yılların mutlu anılarını hayatlarının en güzel günleri olarak unutmamışlardır. Bu kişiler orada yapılan küçük veya büyük çalışmaları bir İngiliz'in omuzlarına yüklenmiş en yüksek sorumluluklar olduğunu bilmektedirler. Ancak bizim uiusal kadrolarımızda bu konuda açık vardır. Bu açığın mutlaka kapatılması için israr ediyorum. Londra şehrinde oturan İngiliz vatandaşları malî yahut bir başka şekilde yardım yapmak zorundadırlar. Bu deliği kapatmak İmparatorluğa karşı bir vatandaşlık borcudur. İnsanlar arasında haklaşma ve iyiniyetli davranış ancak bu yoldan ortaya çıkabilecektir."[12]

Doğu etütleri konusunda Curzon'un fikirleri, çok geniş bir anlam içinde, Britanya'nın Doğu ülkelerinde uzun yüzyıllar boyu sürmüş yönetim ve faydacı düşünce deneyinin mantıklı bir sonucudur. İngiltere hükûmetinin Doğu'da uyguladığı (özellikle Hindistan'da) hükûmet şekli üzerinde Bentham ve Mill'in etkileri başarılı sonuçlara ulaşmış, yersiz kuralların ve engelleyici fazlalıkların temizlenmesine aracı olmuştu. Eric Stokes'in açıkça gösterdiği gibi daha sonra liberalizm mirası ve hristiyan dininden kaynaklanan İngiliz "faydacılığı" Doğu'da İngiliz hükûmetinin temel yönetim felsefesi olmuştur. Bu düşünce içinde çeşitli hukuk ve ceza ka-

nunları ile örülü bir yönetim sisteminin akılcı doktrini ortaya çıkmış, sınırlar ve toprak mülkiyeti bu doktrin'in arkasına sığınmış ve her yönden sarsılmaz bir egemenlik ve otorite doğmuştu.[13] Sistemin kilit noktası Doğu konusunda daima ileri giden bilimsel düşünceydi. Öyle ki eğer geleneksel toplumlar birgün, modern ticaret toplumları şekline dönüşecek olurlarsa, İngilizler ne egemenlik ne de çıkar açısından hiçbir kayba uğramayacaklardı. Bununla birlikte Curzon "İmparatorluğun gerekli dayanak noktası" saydığı Doğu etütleri konusuna fazla nezaket göstermeden eğilirken İngilizlerle yerliler arasındaki ilişkileri de statik açıdan ele alıyordu Curzon İngilizlerin İngiliz, yerlilerin de yerli kalmalarım istiyor, herkesin kendi yerinde oturmasını ve kendi işi ile meşgul olmasını öneriyordu. William Jones'ten beri Doğu hem İngiltere'nin yönettiği Doğu hem de İngiltere'nin bildiği Doğu olmuştur. İngiltere'nin bulunduğu her yerde Coğrafya ile bilgi ve iktidar arasındaki münasebetler daima tam olmuş ve efendilere yakışır biçimde yürütülmüştür. Curzon birgün "Doğu, bilim adamının hiçbir zaman diploma alamayacağı bir üniversitedir" demişti. Bu demektir ki Doğu her zaman için Batı'nın varlığına muhtaçtır.[14]

Ancak İngiliz uygarlığını durmaksızın tehdid eden Fransa ve Rusya gibi Avrupa'da başka güçler de vardı. Curzon herhalde tüm Batılı büyük devletlerin, güçlerin, dünyayı İngiltere'nin gördüğü gibi gördüğünü biliyordu. "Sıkıcı ve eksik coğrafya ilminin" 'Bütün ilimlerin içinde en kozmopolit olanı' şekline dönüşü Batı'da yeni bir çağın doğduğunu "Kesinlikle" haber veriyordu. Bu yüzden Lord Curzon'un 1912'de "Geographical Society" (Coğrafya Derneği)nde şöyle konuşması sebepsiz değildi:

> "Coğrafyanın sadece öğretim ve metotlarında değil, aynı zamanda halkın anladığı ve kanaat sahibi olduğu şeklini de içine alacak biçimde bir devrim doğmuştur. Bugün coğrafya bilgilerimizi genel bilgilerimizin bir parçası sayıyoruz. Başka hiçbir şeyle değil, sadece Coğrafyanın aracılığı ile Doğa'nın büyük hareketlerini anla-

yabiliyoruz. Halkların dağılışı, ticaretin gelişmesi, sınırların genişlemesi. Devletlerin ilerlemesi ve çeşitli gösterileri içinde insan enerjisinin göz kamaştıran sonuçları ancak coğrafya ilminin başarıları ile önümüze seriliyor.

Coğrafyayı tarihin hizmetkârı olarak görüyoruz. Coğrafya aynı zamanda ekonomi ve politika ilminin süt kardeşidir. Aramızda coğrafya ilmini inceleyen herkes coğrafî konuların sınırını aştığında Jeoloji, zooloji, etnoloji, kimya, fizik ve az çok bilinen bütün ilimlerin başlangıç noktalarına ulaştığını görecektir. Dolayısı ile Coğrafyayı temel bilimler arasında saymaya hakkımız vardır. Bu ilim uygarlığı iyi anlamaya ve çağdaş insan yetiştirmeye yarar."(15)

Coğrafya aslında Doğu konusunda bilinenleri ayakta tutmaya yarıyordu. Doğu'nun tüm gizli ve sürekli karakteri coğrafyanın gerçekleri altında yatıyordu. Böylece Doğu'nun coğrafyası bir yandan yurttaşlarını doyuruyor, kendi karakterini koruyor ve özelliklerini gizliyor, diğer yandan Batı'nın dikkatini üzerine çekiyordu. Bu arada Batı'da gelişen ilim, çelişkilere en alışkın zekâlarda dahi şaşkınlık yaratacak biçimde Doğu'nun Doğulu, Batı'nın da Batılı kalmasını teklif ediyordu. Curzon'un kafasında coğrafya kozmopolit ve karışıktı. Batı için evrensel değeri bu noktadan kaynaklanıyordu. Batı, dünyanın geri kalan kısmı ile ilişkilerini sürdürürken açık kart oynuyordu. Bununla birlikte coğrafyaya karşı duyulan açlık, bir ilmin moral çizgisini de ileri boyutlara ulaştırabilirdi. Yeni keşiflere yol açabilir, karanlıkları ışığa kavuşturabilir ve Marlos'un *Coeur des Ténébres* (Karanlığın içinde) isimli eserinde ortaya koyduğu gibi haritalara karşı aşırı bir tutkunluk yaratabilirdi:

"Keşifler çağının tüm zaferlerinin sarhoşluğu ile Güney Amerika, Afrika yahut Avustralya'yı saatlerce düşünebilirim. Henüz dünya yüzünde yeterince beyazlık var... Bir haritaya merakla baktığım zaman bir nokta üzerine parmağımı basarak 'Büyüdüğüm zaman oraya gideceğim' diyebilmeliyim."(16)

Conrad'ın romanının yayınlanmasından altmış yıl önce Lamartine harita üzerinde görülen beyaz bir alanın yerlilerle dolu olmasından rahatsızlık duymuyordu. Aynı şekilde Helveto–Prusya (İsviçre) doğumlu Emer de Vattel 1758'de Avrupa ülkelerini sadece göçebe aşiretlerin oturdukları toprakları paylaşmaya çağırırken hiçbir vicdanî sorumluluk hissine kapılmıyordu.[17] Önemli olan basit bir işgal duygusunu asil düşüncelerle bir arada gösterebilmek ve coğrafî alan ile uygar ülkeler arasındaki ilişkileri tabii şekle sokmaktı. Ancak Fransa da kendi hesabına bu tip davranışları özel bir metotla yürütmek hevesinde idi.

Ondokuzuncu yüzyılın sonunda Fransa'da politik ve entellektüel şartlar yatırım coğrafyası yapmak için yeteri kadar olanak sağlıyor ve bir çeşit ulusal vakit geçirme ortamı yaratıyordu. Bununla birlikte düşünen her kafa, İngiltere'nin Doğu'da Fransa için büyük bir engel olduğunu ve giriştiği her işte başarı şansını sıfıra indirdiğini açıkça görüyordu. 1870 savaşından önce Doğu politikası baştan sona kutsal isteklerle dolup taşıyor ve konu sadece şairleri ve romancıları ilgilendirmiyordu. Meselâ Saint-Marc Girardin, 15 Mart 1862'de *Revue des Deux Mondes* dergisinde şunları yazmaktan kendisini alamıyordu:

> "Fransa'nın Doğu'da yapacağı çok şey vardır; zira Doğu Fransa'yı bekliyor. Hatta Doğu, Fransa'dan yapabileceği şeylerin daha fazlasını istiyor. Geleceğini onun ellerine bırakmakta asla sakınca görmeyecektir. Bu durum gerek Fransa ve gerekse Doğu için büyük bir tehlikedir. Fransa için tehlikedir; zira o, acı çeken milletlerin kaderini eline alırken bazen taşıyamayacağı kadar ağır bir yükün altına girmektedir. Doğu için tehlikedir, zira kaderini yabancıların ellerine bırakmış tüm ülkeler hiçbir zaman sorunlarını çözmüş olamazlar. Sadece kendi kendisine yeterli olmuş uluslar gerçekten saygı görmeye lâyık toplumlardır."[18]

Bu sözler, hiç kuşkusuz Disraeli'ye, her zaman söylediği gibi, "Fransa'nın Suriye'de sadece duygusal çıkarları vardır" dedirte-

cek türden cümlelerdir. Tabiatı ile Bonaparte, İslâm adına Türklere karşı durmaları için Mısır halkına çağrıda bulunurken sözkonusu "acı çeken milletler" deyiminden yeterince faydalanmıştır. 1830 ile 1870 arasında Doğu'nun acı çeken milletleri Suriye'deki Hıristiyan azınlıklardan başkaları değildi. Zira insanların Doğu'da Fransa'nın merhametine sığındığını belirtecek başka hiçbir iz yoktu. Doğru söylemek isteniyorsa Doğu'da Fransa'nın yolunu İngiltere'nin kestiğini açıklamak gerekirdi, zira Fransa Doğu konusunda gerçekten kendisinde bir sorumluluk hissediyorsa (Bazı Fransızlar böyle yapmışlardır) Akdeniz'den Hindistan'a kadar uzanan muazzam topraklar üzerinde İngiltere'nin boş bıraktığı yerlerden rahatça kayarak ilerleyebilirdi.

1870 savaşının şu sonuçları olmuştu: Coğrafya derneklerine karşı Fransa'da beklenmedik bir alaka doğmuş ve Fransızlar kuvvet zoru ile toprak kazanılmasından yana olmuşlardı. 1871 sonunda Paris Coğrafya Derneği bir bildiri yayınlayarak "Bilimsel yatırımlarla" hiçbir ilgisi olmadığını ilan etmişti. Dernek vatandaşların belleklerine sesleniyor ve onların "Barbarlar ülkesi üzerinde uygarlık dünyasının gereklerini yerine getirirken ikinci sıraya düşmenin Fransa için büyük kredi kaybına yol açtığını unutmamalarını" istiyordu. Coğrafya hareketinin şeflerinden biri olan Guillaume Depping 1881'de, 1870 savaşı hakkında konuştuğu sırada "gerçek zaferi okulun üstadı kazandı" demişti. Böylece Depping savaşı kazanan gücün Fransız stratejisinin beceriksizliği üzerine Prusya bilimsel coğrafyası olduğunu belirtmek istiyordu. Bu sırada hükûmetin "Resmî gazetesi" sayı üzerine sayı neşrederek coğrafî keşifleri ve sömürgecilik maceralarını göklere çıkarıyordu. Bir sayıda Ferdinand de Lesseps "Afrika'ya sağlanan fırsatlardan" dem vuruyor, bir başka sayıda Garnier "Mavi nehrin keşfinden" söz ediyordu.

Bilimsel coğrafya çok az bir zaman sonra yerini "ticarî coğrafya"ya terk etti. Bu sırada ulusal gurur, bilimsel ve kültürel sonuçlar

ve bunların sağladığı olumlu çıkarlar yerine sömürge kazanmaya doğru yöneliyor ve tüm etkinlikleri bu yolda kamçılıyordu. Olaylardan heyecan duyan bir kişi şöyle demişti: "Coğrafya dernekleri bizi kendi kıyılarımızdan ayırmayan kader çizgimizi kırmaya yarar... " Sözkonusu özgürlüğe ulaşmak için her yol denenmeye açıktı. Jules Verne'in bilindiği gibi akıl almaz "başarı"sı o çağda Fransa'da bilimsel anlayışın çok yüksek noktalara ulaştığını gösteriyordu. "Dünyayı içine alacak bir keşif kampanyası" için kurduğu hayaller, Kuzey Afrika sahillerinin güneyinde büyük bir deniz yaratma projesi, Cezayir'i Senegal'e bağlayan ve uzmanların "gerçek bir çelik kuşak" adını taktıkları demiryolu projesi çağın en yüksek idealleri arasındaydı.[19]

1870–1871 Prusya yenilgisinin zararlarını kapatmak ve Britanya'nın ulaştığı başarı derecelerine erişmek için gösterilen heves ondokuzuncu yüzyılın son yarısında Fransa'da büyük bir genişleme beyecanı yaratmıştı. Bu istek öylesine güçlü ve Doğu'da uzun sürmüş İngiliz–Fransız rekabetinin anıları ile öylesine dolu idi ki İngiltere özellikle Doğu konusunda aradaki farkı kapatması için adeta Fransa'yı teşvik ediyordu. 1870'li yılların sonlarında Hindi–Çini akademisi amaçlarını bir düzen içinde saptamayaçalışırken "Çin-Hindi'ni Oryantalizmin alanı içine almak istediğini" açıklamıştı.Neden? Zira Güney Vietnam'ı bir "Fransız Hindistanı" yapmak emelindeydi. Askerler için Prusya yenilgisinin baş sorumlusu sömürge eksikliğinin yarattığı askeri ve ekonomik boşluktu. İngiltere göz önüne alındığında sömürge yarışında Fransa'nın uzun zamandan beri geri kaldığı açıkça anlaşılıyordu. Saygıdeğer bir coğrafyacı olan La Ronciére le Noury : "Batı ırklarının artması, bu olayın derin sebepleri, unsurları ve insan kaderi üzerindeki etkileri geleceğin tarihçileri için çok ilgi çekici bir konu olacaktır" demişti. Ancak beyaz ırklar, —kültürel üstünlüklerinin bir göstergesi olarak— seyahat zevklerini tatmin etmeyi düşündükleri takdirde "sömürgelerdeki gelişme" sağlanabilecekti.[20]

Doğu'yu ekip biçilecek ve mahsulü ambarlara doldurulacak bir alan sayan fikirler bu şekilde gelişmişti. Ziraat ile cinsiyet arasında ilişki kuran kafa da böylece güç kazanıyordu. Gabriel Charmes 1880'de bu manzaranın ilginç bir örneğini sunmuştu:

> "Doğudan çekilerek yerimizi Avrupa'nın bütün diğer güçlerine bıraktığımız an Akdeniz'deki ticaretimiz, Asya'daki geleceğimiz ve Güneydeki bütün limanlarımızda yer alan faaliyetimiz sona erecektir. Böylece "Ulusal zenginliğimizin en verimli kaynaklarından biri kurumuş olacaktır." Bunun altını çiziyorum"

Bir başka düşünür, Leroy–Beaulieu ise bu felsefede daha uzağa gidiyordu:

> "Çok yüksek bir olgunluk ve kuvvet derecesine ulaşmış bir toplum başka toplumları kanadı altına alır, korur ve onları gelişmenin akılcı yoluna koyarak harabelerin içinden yeni bir toplum çıkarır. Sömürgecilik sosyal fizyolojinin en karışık, en nazik olgularından biridir."

"Kendi kendine fikirsel üretim" ile "sömürgecilik" arasındaki bu denge Leroy–Beaulieu'yu biraz da üzüntülü bir fikre sürüklemişti, zira modern toplum içinde canlı ne varsa "aşırı hareketleri içinde değerlendiriliyordu."

> "Koloni hareketi bir halkın genişleme gücüdür. Üretim yeteneği, gelişmesi ve mekân içinde çoğalma isteğidir. Evreni, yahut evrenin bir parçasını kendi diline, kendi geleneklerine, kendi fikir ve yasalarına yakınlaştırma eğilimidir."[21]

İlginç olay, Doğu gibi çok zayıf ve az gelişmiş bir alan Fransız çıkarlarını davet ediyor. Bu alan girilmesi ve Fransa tarafından tohumlanması gereken, kısaca sömürülmeye layik bir toprak olarak görülüyordu. Coğrafi kavramlar sınırların ötesindeki kapalı kutuları açıyor, sırları açığa çıkarıyor, Ferdinand de Lesseps gibi uzak görüşlü girişimciler Doğu ve Batı'yı coğrafyanın engellerinden kurtarıyordu. Bilim adamları, yöneticiler, coğrafyacılar ve Fransız ticaret adamları çalışmalarını Doğu üzerinde yoğunlaştırarak in-

sanlığa hizmet ediyorlardı. Bütün Avrupa'ya yayılmış üyelerini sayıları ile çok önemli coğrafya dernekleri vardı: "Fransız Asya Komitesi" ve "Doğu Komitesi" gibi güçlü kuruluşlar yoğun faaliyet gösteriyordu. Geniş örgütü ve sayısız üyeleri ile bilimsel "Asya Derneği" üniversitelere ve enstitülere yayılmış, hükûmete tesir ediyordu. Doğu'da Fransız çıkarlarını her kuruluş kendi görüşleri açısından daha gerçek ve daha köklü kılabilmek için çaba harcıyordu. Doğu etütleri üzerinden bir yüzyıl geçmiş ve elde edilen bilgi artık siyasî açıdan değerlendirilmeye hazır şekle girmişti. Fransa ondokuzuncu yüzyılın son yirmi yılında uluslararası sorumluluklar yüklenecek gücü kendisinde buluyordu.

Doğu'da Fransız ve İngiliz çıkarlarının birbirinin üzerine bindiği tek alan Osmanlı İmparatorluğunun arazisi idi. Bu imparatorluk can çekişiyordu. Başında bekleyen birbirine düşman iki güç ise bu konuda kusursuz bir uyum sağlayarak, kendi çıkarlarına uygun mükemmel manevralarla onun ölümünü kolaylaştırmaya çalışıyorlardı. İngiltere yerli emirlerle imzaladığı bir seri anlaşmanın verdiği yetkilere dayanarak Mısır'da ve Mezopotamya'da idi. Kızıl Deniz, Basra Körfesi ve Süveyş Kanalına el koymuş, böylece Akdeniz'den Hindistan'a kadar uzanan toprakların önemli bir kısmını hükmü altına almıştı. Fransa'nın kaderi ise Doğu'nun üzerinde uçuşuyor gibiydi. Paris Ferdinand de Lesseps'in kanal projesine benzer işlerle uğraşıyor, Suriye–Mezopotamya demiryolu hattı gibi az çok İngiliz toprakları üzerinden geçen yatırımlar için planlar kuruyordu. Ayrıca Fransa kendisini Marunî, Kaldânî, Nesturî gibi hristiyan azınlıkların koruyucusu gibi görüyordu.

Bununla birlikte Fransa ve İngiltere sırası geldiği zaman Asya Türkiyesini paylaşmak için aralarında fikir birliğine varmışlardı. Gerek Birinci Dünya Savaşından önce ve gerekse savaş sırasında her iki ülke arasında yürütülen gizli diplomatik temaslarla Ortadoğu baştan etki alanlarına ayrılmış, daha sonra manda (yahut işgal) altına alınan topraklara bölünmüştü. Fransa'da, coğrafya hareketi-

nin neşeli günlerinde ortaya çıkan genişleme arzuları Asya Türkiyesinin parçalanması fikri çevresinde yoğunlaşmış ve bu sırada 1914'te Paris'te "göz alıcı bir basın kampanyası" açılmıştı.[22] İngiltere'de kurulan sayısız komiteler, sınırsız yetkilerle donanmış olarak Doğu'nun en iyi nasıl parçalanacağını inceliyorlar ve politik tavsiyeler hazırlıyorlardı. Bunsen komitesi gibi kuruluşlar Fransız ve İngilizlerden oluşan karma komisyonlar çıkarıyorlardı. Bunların arasında Mark Sykes ve Georges Picot'nun yönettiği komisyon büyük şöhret kazanmıştı. Yapılan tüm planlar coğrafi alanı eşit parçalara bölmeyi hedef tutuyordu. Ayrıca Fransız–İngiliz rekabetini yatıştırmayı amaç edinmişlerdi. Sykes bir tebliğinde bu konuya şöylece değiniyordu:

> "Er geç bir Arab isyanının patlayacağı açıktır. Fransızlarla birlikte el ele vererek böyle bir ayaklanmanın felaket şekline dönüşmemesi için şimdiden önlem almalıyız..."[23]

Kin devam ediyordu. Ayrıca buna Wilson'un ulusun kendi kaderini kendisinin tayin etmesini öngören programının yarattığı kargaşalık eklenmişti. Sykes'in de belirttiği gibi durum sonunda bütün sömürgecilik planlarını alt üst etmiş ve büyük devletlerin Doğu'yu parçalamak için bunca gayretlerle kendi aralarında kurdukları dengeyi bir daha düzelmemek üzere bozmuştu. Yirminci yüzyılın başında yarattığı tüm çelişkiler ve uyumsuzluklarla Ortadoğu tarihini inceleme yeri burası değildir. Zira bu toprakların kaderi o çağda Büyük Devletler, yerli hanedanlar, çeşitli milliyetçi ve siyonist parti veya hareketlerin elleri ile çiziliyordu. Burada ilk planda bizi ilgilendiren konu Doğu kavramının Büyük Devletlerin hareketlerine ne şekilde yansıdığıdır. Gerçektir ki İngilizler ve Fransızlar o sırada Doğu'yu coğrafî, kültürel, politik, demografik, sosyolojik ve tarihî bir alan şeklinde görüyorlar ve bu alanın kaderi üzerinde tek söz sahibi olarak kendi varlıklarını ileri sürüyorlardı. Doğu onlar için yeni bir buluş, tarihin basit ve kolay bir icadı değil, fakat Avrupa'nın dğusunda uzanan ve görevleri Avrupa ile birlikte

düşünülmesi gereken bir kara parçasıydı. Doğu'nun Avrupa'nın bilimine, tekniğine, zihin gücüne ve yönetim metotlarına ihtiyacı vardı. Avrupa'nın Doğu'daki kredisi bütün bu imkânları sağladığı ölçüde artıyordu. Bu görevleri Modern Oryantalizm yerine getirecekti. Mutlaka dikkat edilmesi gereken bir konuydu bu...

Yirminci yüzyılın başmda Oryantalizm iki yol kullanarak Doğu'yu Batı'nın kucağına atmıştır. Birinci yol modern bilimin yayılma imkânrlarım kullanıyordu. Bilim adamları, üniversiteler, uzman dernekler, coğrafî keşiflerle uğraşan kuruluşlar, yayınevleri bu yolun yardımcıları idiler. Bütün bu faaliyetler daha önce gördüğümüz gibi öncülerin sarsılmaz otoritelerine dayanıyordu. Bilginlerin, gezginlerin ve şairlerin yıllarca çalışarak ortaya koydukları eserler klasik Oryantalizme şekil veriyor ve bizim gizli Oryantalizm dediğimiz olayın doktrinini hazırlıyordu. Doğu konusunda toplumlara karşı konuşmak istiyenler sözkonusu birikimden yararlanıyorlar incelemek ve göstermek istedikleri konularda yeteri kadar bilimsel özgürlük sahibi oluyorlardı. Böylece Balfour 1910'da İngiliz Avam Kamarası'nda konuşurken Doğu'dan söz açtığı sırada zamanın en ileri oryantalist bilgilerinden yararlanıyor ve konuya yeteri kadar açıklık sağlayarak "Doğulu" denen insanların tam bir tarifini yapabiliyordu.

Ancak yapılabilecek tüm tariflere rağmen gizli Oryantalizm derinlemesine tutucu idi. Yani, gerçeklerini hiçbir zaman kolaylıkla açığa vurmuyordu. Bir nesilden diğerine aktarılırken bir kültürün malı olarak doğruların ancak bir kısmını dile getiriyor, geometri ve fizik gibi pozitif ilimler arasında kendisine yer arıyordu. Oryantalizm sürekli varlığını açıklığına ve Doğu'yu anlama gücüne değil aynı zamanda kendi iç ahengine ve Doğu üzerindeki kurumsal gücüneborçlu bulunuyordu. Böylece Oryantalizm ihtilallerden, savaşlardan ve imparatorlukların parçalanmasından etkilenmiyordu.

Oryantalizmin Doğu'yu Batı'nın kucağına atmasında kullan-

dığı ikinci yol dikkat çekici bir beraberliğin sonucunda ortaya çıkmıştır. Oryantalistler uzun yıllar Doğu'dan söz açmışlar, metinler tercüme etmişler, uygarlıkları, dinleri, hanedanları, kültürleri, düşünce biçimlerini üniversite konusu olarak ele almış ve bunların tariflerini yapmışlard. Zira bütün bu konular Avrupa'nın görüş açısı içinde taklid edilemez türden garip olaylardı. Oryantalist, Renan veya Lane gibi bir uzmandı. Bulunduğu toplum içinde görevi Doğuyu kendi vatandaşları için yorumlamaktı. Oryantalist ile Doğu arasındaki ilişki bu yüzden kutsal bir karakter taşıyordu. Kolaylıkla anlaşılmayan bir uygarlığın yahut sırlarla dolu bir anıtın önünde Oryantalist; kutsal metinleri tercüme ederek, bunları sıcak yaklaşımlar içinde yorumlayarak, erişilmesi güç ana temalarını yakalayarak karanlıkları ışığa kavuşturmakla görevliydi. Bununla birlikte Oryantalist Doğu'nun dışında kalıyordu. Ve Doğu aslında akılcı biçimde Batı'nın dışındaydı. Kültürel, zamana bağlı ve coğrafî görünüşlü bu ayırım, derin benzetmelerle, sırlarla ve cinsel vaadlerle anlatılmaya çalışılıyordu. "Doğulu bir nişanlının çarşafı" veya "İçine girilmez Doğu" gibi cümlelere günlük konuşmaların arasında sık sık rastlanıyordu.

Bütün bunlara rağmen Doğu ile Batı arasındaki fark tüm ondokuzuncu yüzyıl boyunca, zihinlerde çelişkiler yaratacak biçimde azalmaya devam etti. Diğer yandan ticarî münasebetler, politik ve kültürel temaslar Doğu ile Batı arasında gittikçe daha ileri boyutlara ulaşıyordu. "Klasik Doğu" etütleri ile birlikte yürüyen gizli Oryantalizmin doğmaları ile gezginler, hristiyan hacılar ve Devlet adamlarının aracılığı ile geliştirilen Modern Oryantalizm arasında gergin bir tansiyon doğmuştu. Ancak bazı anlarda, iki tip oryantalizmin birbirinden ayrılması için yeteri kadar imkân bulunmuyordu. Sözkonusu tansiyon herhalde —bu sadece bir varsayımdır— Silvestre de Sacy gibi oryantalistler hükûmetlere modern Oryantalizm hakkında bilgi vermeye başladıkları sırada ortaya çıkmıştı. Bu noktada formasyonu ve özel bilgi dağarcığı ile uzmanın rolü

daha değişik boyutlar kazanıyordu: Oryantalist, Doğu hakkında belirli bir politika düzenlemek isteyen bir Batılı devletin gizli ajanı gibi çalışmak zorunda kalabilirdi. Doğu'ya giden bütün Avrupalı yolcular, ister bilgin olsun ister olmasın kendilerini karanlıkları aşmış Batılı tanıklar olarak görüyorlardı. Bu konu Burton, Lane, Doughty, Flaubert ve daha pek çok önemli kişi için oldukça doğaldı.

Batılıların Modern Doğu'da gerçekleştirdikleri keşifler, işgal ettikleri toprakları arttığı ölçüde değer kazanıyordu. Böylece Oryantalist bilgin "asıl".Doğu hakkında bilgi verirken bazen yanılgılara düşüyordu, ancak çoğu zaman gerçek idarî zorunluluklar araştırmalarına yön veriyordu. Hiç kuşkusuz Cromer'in Doğu üzerindeki bazı tezleri —geleneksel Oryantalizmin arşivlerinden çıkarılmış tezler— geniş ölçüde doğrulanmıştı, zira Cromer milyonlarca Doğuluyu gerçek hayatın içinde yönetiyordu. Bu olay Fransızların Suriye, Kuzey Afrika ve sayıları fazla olmayan kolonilerinde edindikleri tecrübelerden daha az gerçeklerle yüklü değildi. Ancak gizli oryantalizm'in doktrinleri ile açık oryantalizmin gösterileri arasındaki bu ayırım hiçbir zaman Birinci Dünya Savaşının sonunda İngiltere ve Fransa Türkiyeyi parçalamaya kalkıştığı zaman olduğu kadar açık ve seçik biçimde ortaya çıkmamıştı. Ameliyat masasının üzerinde tüm zayıflığı, karakteristik çizgileri ve ana hatları ile Avrupa'nın Hasta Adamı yatıyordu.

Oryantalist, özel bilgileri ile bu ameliyatta beklenmedik şekilde önemli bir rol oynadı. Bu hayatî rol Doğu'nun "içinde" bir çeşit gizli ajan olarak daha önce düşünülmüş ve İngiliz bilgini Edward Henry Palmer, 1882'de Sina'ya gönderilerek İngilizlere karşı gelişen direniş duygularının değerlendirilmesi ve bu duyguların Arabî ayaklanmasına karşı kullanılabilme imkânlarının araştırılması kendisinden istenmişti. Palmer bu operasyon sırasında öldürüldü; fakat o, İmparatorluğa karşı aynı görevi yüklenen kaşiflerin içinde en şanssız olanı idi. Çok ciddi ve tehlikeli olan bu görevler o tarihten sonra kısmen yerli "uzmanların" ellerine bırakılacaktı. "The

Penetration to Arabia (Arabistan'a Giriş) (1904)[24] adı ile meşhur olmuş bir keşif kitabı yazan bir başka oryantalist D.G. Hogarth'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında Kahire'de Arab Bürosunun başına getirilişi bu yüzden sebebsiz değildi. Ve Gertrude Bell, T.E. Lawrence ve Saint John Philby gibi cümlesi Doğu konularında "uzman" hanımların ve beylerin Doğu'da İmparatorluğun ajam gibi görev yapmaları rastlantı değildi. Bu kişiler Doğu'nun dostları ve politika eksperleri olarak tanınıyorlardı; zira Doğu ve Doğulular hakkında gerçekten çok şey bildiklerine inanılıyordu. Lawrence'in birgün dediği gibi bir çete görünüşündeydiler. Birbirine yabancı kavramları bir araya getiriyorlar ve insanları birleştiriyorlardı. Doğu'da kişisel ilişkileri vardı. Samimi ve sempatik davranıyorlardı. Görevlerini kıskançlıkla yerine getirmeye çalışıyorlar sonuna kadar başarılı olmaya çaba harcıyorlar ve neticede Doğu'yu esir ediyorlardı. Onlar için Doğu dolaysız yoldan edindikleri tecrübelerdi. Bu kişilerde Oryantalizm ve Doğu'yu istedikleri biçimde yönetme sanatı doruk noktasına varmıştı. Bir Avrupalı olarak yarattıkları şekil İmparatorlukların dağıldığı zamana kadar sürmüş, daha sonra onların bıraktıkları miras egemenlik iddiası taşıyan diğer adayların ellerine geçmişti.

Bu bireysel isimler üniversite mensupları değillerdi. İlerde göreceğimiz gibi hiçbir şekilde, hiçbir profesyonel ve resmi oryantalist kuruluşa bağlı olmadan üniversitelerde yapılan çalışmalardan istifade ediyorlardı. Rolleri Akademik Oryantalizmi kötülemek yahut değiştirmek değil, etkili kılmaktı. Onlardan önce gelen Lane ve Burton gibi kendi kendilerini yetiştirmiş, ansiklopedik bilgilerinin kaynağı olan kişilere saygı gösteriyorlar ve onların Doğu ve Doğulular hakkında edindikleri bilgileri kendilerine rehber sayıyorlardı. Hatta üniversitelerde yürütülen çalışmalara etkili olarak örtülü Oryantalizme katkıda bulunuyorlar ve yaşadıkları çağın kültürü ile Oryantalizm arasında köprü vazifesi görüyorlardı. Kadrolarının arasında William Muir, Anthony Bevan, D.S. Mar-

goliouth, Charles Lyall, E.G. Browne, R.A. Nicholson, Guy Le Strange, E.D. Ross ve Thomas Arnold gibi isimler göze çarpıyordu. Cümlesi Lane'in çırakları idi. Görüş açılarının istikameti kendilerine yaşadıkları çağın ünlü yazarı Rudyard Kipling tarafından gösterilmişti. Kipling "Palmiye ve Çam ağaçları üzerinde egemenlik" sloganının şampiyonu idi.

Bütün bu konularda İngiltere ve Fransa'nın farkı Doğu'da iki ülkenin tarih çizgisi üzerinde kendini gösteriyordu: İngiltere oradaydı; Hindistan'da idi. Tökezleyen Fransa ise yarışı kaybetmiş, yarı yolda kalmıştı. Asrın sonunda sadece Suriye'de faaliyet gösteriyordu. Ancak denebilir ki Orada da Fransızlar ne personellerinin kalitesi ne de politik etkinlik açısından İngiltere ile baş edecek durumda değildi. Osmanlı İmparatorluğunun artıklarını paylaşmada İngiliz–Fransız rekabeti Hicaz, Suriye ve Mezopotamya'da, savaş alanlarında dahi hissediliyordu. Titiz bir insan olan Edmond Bremond İngilizlerin, Fransız Oryantalistleri ve yerli uzmanları nasıl ustalıkla etkisiz kıldığını açıklamıştı.[25]

Ancak Louis Massignon gibi nadir yetişen bir deha'nın karşısında ne Lawrence, ne Sykes ne de bizzat Gertrude Bell gibi bir Fransız dahi duramıyordu. Fakat onlarda Etienne Flandin ve Franklin–Bouillon gibi ileri emperyalistler de vardı. 1913'te Paris'te Fransız Derneği (Alliance Française) salonlarında verilen bir konferans sırasında Comte de Cressaty gibi azgın bir emperyalist Suriye'nin Fransa'nın doğusu olduğunu ilan etmişti. Konuşmacı Fransa'nın politik, manevî ve ekonomik çıkarlarının bu ülkeyi elinde tutmasına bağlı olduğunu ileri sürüyor ve Fransa'nın yaşanan çağda bu topraklarda "Emperyalist işgalciler" gibi davranması gerektiğini söylüyordu. Ancak Cressaty Doğu'da Fransız ticarî ve endüstriyel firmalarının varlığına ve Fransız okullarına yazılmış pek çok öğrencinin her gün artan sayılarına rağmen Fransa'nın bu alanda sadece İngiltere değil Avusturya, Almanya ve Rusya tarafından da tehdid edildiğini belirtiyordu. Eğer Fransa "İslâm'ın dö-

nüşünü" önlemeye devam etmek istiyorsa Doğu'yu ellerine almalıydı. Bu fikir Cressaty tarafından ortaya atılmış ve Senatör Paul Doumer tarafından desteklenmişti.[26] Bu siyaset Fransa tarafından benimsenmiş ve Birinci Dünya Savaşından sonra Kuzey Afrika'da, Suriye'de uygulandığı çeşitli rastlantılarla ortaya çıkmıştı. Ancak Fransızlar teorik açıdan bağımsız topraklarda Doğu halklarının yönetimini İngilizler kadar kolaylıkla beceremediklerini biliyorlardı.

Netice olarak modern İngiliz Oryantalizmi ile modern Fransız Oryantalizmi arasındaki fark daima şekilde kalmıştır. Doğu ve Doğulular hakkında genel görüşler, Doğu ve Batı arasında korunması gereken farklılık duygusu, Batı'nın Doğu üzerinde egemenlik kurma isteği gibi konular her iki oryantalizmde de aynıdır. Aslına bakılırsa uzmanların çeşitli karakteristik çizgileri arasında bir nokta çok önemlidir. Bu nokta özel dış şartları, kurumların geleneği, zihin gücü ve değişkenlik kuralları içinde yorumlama stilidir. Yirminci yüzyılın başında İngiltere ve Fransa'da ortaya çıkan bu modernizm ve incelik, kitabımızın bundan sonraki konusudur.

Stil, uzmanlık, uzmanın görüşü: Dünyada oryantalizm

Rudyart Kipling'in "Beyaz Adam"ı şiirlerin bolluğunda ve "Kim" gibi çeşitli romanlarda ortaya çıktığında pek çok formül ve sloganın içine gömülmüş gülünç bir yaratık olarak görünüyordu. Bu tip, anlaşıldığına göre İngilizler için yabancı ülkelerde kaldıkları sürece işlerine yaramaktadır. Herşeyden önce bu insan, yerli denizinin ortasında, derisinin rengi ile farkediliyordu. Ancak Hintlilerin, Afrikalıların yahut Arabların ortasında dolaşan İngiliz aynı zamanda değişik renk taşıyan insanlara karşı büyük sorumluluklar yüklenmiş bir geleneğin devamı olduğunu biliyordu. Ayrıca bu geleneğin eski ve kutsal gücüne dayanabileceğinin de farkındaydı. Kipling, Beyaz Adam'ın kolonilerde seçtiği "yolu" yüceltirken, bu şeref ve zorlukları dile getirmek sevdasında idi:

> "İşte beyaz adamların kaynaştığı yol!
> Ülkeleri pisliklerden temizlemeye gidiyorlar...
> Ayaklarının altında demir, başlarının üzerinde yapraklar var.

Solda sağda uçurumlar...
Yağmur ve rüzgar altında bu yolu geçtik.
Yıldızlar rehberimizdi.
Ah! dünya için beyaz adam yürüyünce ne güzeldir
Büyük yolda omuz omuza!"[27]

"Bir ülkeyi pisliklerden temizlemek". Beyaz adamlar bu işi hep birlikte mükemmelen başarıyorlar ama yine de kendilerini kolonilerde bir Avrupa rekabetinden kurtaramıyorlardı. Zira politik görüşlerini bir araya getiremiyorlardı. Kipling'in beyaz adamları daima harb etmeye hazır insanlardı. "*Freedom for ourselves and freedom for our sons/And, failing freedom, War*" (Kendimiz için özgürlük, çocuklarımız için özgürlük, özgürlük yoksa savaş). İyilikçi maskesinin arkasında beyaz adam daima kaba kuvvet kullanmaya, ölmeye ve öldürmeye hazırdı. Bu görevin şerefini yükselten bir cins entellektüel davranışlardı: O da beyaz adamdı. Fakat sadece kendi çıkarını düşünmüyordu; zira onun "yıldızı" dünya nimetlerinin üzerindeydi. Pek çok beyaz adam hiç kuşkusuz pek çok defa "yağmur ve rüzgar altında" bu yolda neden savaştığını kendi kendisine sormuştur. Belki bu kişiler derilerinin rengi yüzünden üstün bir durumda olduklarını ve dünya'nın oturulur kısmı üzerinde önemli bir egemenlik bölgesini bu nedenle ele geçirdiklerini anlamışlardı. Sonuç olarak Kipling için ve ikna gücünün yola getirdiği diğer kişiler için beyaz adam olmak bir tür kendi kendisini doğrulamaktı. Beyaz adam olunur; çünkü önceden beri beyaz adam olarak gelinmiştir. Tarihin mantığı, oluşların sebepleri ve işlerin kökenlerini düşünmenin hiç gereği yoktur. Kişi "bu kadehi içecektir", 'gün beyaz adamındır', hepsi bu kadar...

Yani Beyaz Adamlık hem bir fikir hem de bir oluştu. Gerek beyaz Dünya'ya gerek sair Dünya'ya karşı sebepli bir tavrı içeriyordu. Kolonilerde bu durum belli tarzda lâf etmek, bir takım düzenlemelere uygun tarzda davranmak, hattâ bazı duygulara sahip olmamak demekti. Belirli yargılar, belirli değerlendirmeler, belirli el

hareketleri demekti. Hem beyazlar hem de beyaz olmayanlar aynı otorite karşısında idiler ve eğilmeleri gerekmekteydi. Bu otorite, aldığı kurumsal biçimler (Koloni Hükûmetleri, Konsolosluklar, Ticari Müesseseler) içinde, bir dünya siyasetinin ifade vasıtası, dağılım vasıtası ve tatbik vasıtası idi. Ve bu dünyya içinde, belli dereceye kadar şahsi özelliklere müsamaha edilmekte idiyse de, kollektif resmi Beyaz Adamlık fikri hâkimdi. Kısacası Beyaz Adam olmak yaşanan dünyada olmak, gerçeğe, dile ve düşünceye yön vermek konusunda somut bir tavırdı. Belli bir üslûbu mümkün kılıyordu...

Kipling kendisi şans sonucu ortaya çıkmış olamazdı; aynı şey onun Beyaz Adamı için de söz konusudur. Bu tür fikirlerin sahipleri de karmaşık tarihi ve kültürel şartların ürünüdürler, ki biz bu şartlara 19. yüzyıldan iki örnek vereceğiz: Bunların birincisi kültüre, müeyyideleri ile birlikte girmiş, "genelleme ve tasnif" alışkanlığıdır: Diller, ırklar, tipler, renkler, zihniyetler tip tip ayrılmışlardır... (Tarafsız bir belirleme olarak değil de, yorumlayıcı bir değerlendirmenin ürünü olarak.) Bu kategorilerin gerisinde hep, "Bizim–Onların" zıtlaşması yatar. "Bizim", her zaman "Onların" sınırına mütecavizdir. Adetâ "Onların" olan "Bizim" olana göbeğinden bağlıdır!...

Sadece Antropoloji değil, dilbilim ve tarih değil, Darwin'in "hayatta kalma mücadelesi ve doğanın yaptığı ayıklama" konulu tezleri, ilâveten "yüksek kültürel insanseverlik" konulu nutuklar, bu zıdlaşmaya tuz - biber ekmişlerdir. Renan ve Arnold gibi yazarlara ırk hakkındaki o genellemelerde bulunmak selâhiyetini veren şey, resmi bir hüviyetti!...

Şimdi (diyelim) "bizim" değerlerimiz hürriyetçi, insani ve doğru idi; gerisinde edebiyat, bilim, akla dayalı araştırma bulunmaktaydı. Avrupalılar (ve beyaz adamlar) olarak "biz" ne vakit bu değerler yüceltilse, onlarla birlikte yüceldik. Ancak kültürel değerlerle kurulan insani bağlar, kapsadığı kadarını da dışlar. Ar-

nold'un, Ruskin'in, Mill, Newman, Carlyle, Renan, Gobineau yahut Comte'un ("bizim" sanatımıza ilişkin) her fikri "bizi" birbirimize bağlıyan zincire yeni bir halka eklerken, dışta kalan birinide kovmuştur. Bu, saydığımız kişilerehas hitabetin her zamanki sonucu da olsa, 19. yüzyıl Avrupa'sını özellikle hatırlamamız gerekir: Müthiş bir öğrenim ve kültür abidesi dikildiği sırada, bir sürü de "dışta kalmış insan" (sömürgeler, yoksullar, özürlü ve suçlular) vardı. Bunların kültür içindeki rolleri ise yapısal olarak uygun olmadıkları şeyin tanımına hizmet etmekti.[28]

Beyaz Adam'ın ve Oryantalizmin ortak şartı niteliğindeki ikinci şart, her ikisinin hakim oldukları "sahalar" ile bu sahaların kendilerine özgü davranış, öğrenim ve mülkiyet tarzları (hatta ayinleri) olması keyfiyetidir. Örneğin yalnız bir Batılı, Doğulular hakkında konuşabilir; renklileri (beyaz olmayanları) yalnız Beyaz Adam belirliyebilir, isimlendirebilir. Oryantalistlerce yahut Beyaz Adam'larca bulunulan her beyan (Oryantalist ile Beyaz Adam ayırımı kesin değildir) beyazı renkliden, Batılıyı Doğuludan ayıran muazzam bir mesafe belirtir. Her beyanın arkasında bir tecrübe, öğrenim ve eğitim geleneği sezilir ki, o gelenek derisi beyaz olmayan Doğuluyu, "Beyaz Batılı" tarafından tetkik edilen nesne haline sokar da bunun tersi olmaz. Güç sahibi olan için (ör: Cromer) Doğulu ,bir yönetim sistemi kapsamındaydı ve o sistemin birinci ilkesi hiçbir Doğulunun bağımsız olup kendisini yönetmesine izin verilmemesiydi. Buradaki kanaate göre Doğulular insanın kendi kendisini yönetmesi nedir bilmiyorlardı ve onun için korunmalıydılar.

Beyaz Adam bazen oryantalist olarak renk taşıyan adamların ülkelerine kadar giderek orada yaşıyorsa gözlerinin önündeki alanı inceleyecek, tarif edecek ve bilgilerini her gün arttıracaktır. Görev öylesine önemlidir ki araştırma konularına ayrılmış sayfalar, yorumlamalar ve yargılamalar bazen metnin akıcılığını engellemektedir. Kipling'in beyaz adamını maske gibi kullanan Doğu uz-

manlarının karakteristik yazış biçimleri bu çizginin üzerindedir. T.E. Lawrence 1918'de V.W. Richards'a şunları yazmıştı:

> "Arablar gözlerimi kamaştırıyor. Çok, çok eski bir uygarlık bu... Tanrıların çokluğundan kurtulmuşlar. Bizimkinin lüzumsuz fazlalıklarını bilmiyorlar.Maddi şeylere karşı kutsal kitaplarının tutumu çok saygı değer. Aynı şekilde bu tutum manevi bir saygınlık yaratıyor. Bu kişiler sadece yaşadıkları anı düşünüyor ve hayatı kolayca aşmayı hayal ediyorlar. Yaşamın iniş çıkışları onları rahatsız ediyor. Bu durum kısmî bir akıl ve ruh yorgunluğudur. Bu ırk tükenmiştir. Zorlukları yenmek için bizim şerefli ve önemli bulduğumuz pek çok şeyi başlarından atmaya çalışıyorlar. Bu arada hiçbir şekilde onların görüşlerini paylaşmadan ve onları mahkum etmeden hallerini anlayabilir ve bize baktıkları açıdan onlara bakabilirim. Biliyorum ki ben onlar için bir başka dünyanın insanıyım ve öyle olmaya devam edeceğim. Ancak ben onları küçük göremem. Onların yaptığından daha fazla onları küçümseyemem."[29]

İşlenen konu ayrı olmasına rağmen buna benzer bir görüş açısına Gertrude Bell'de rastlanmaktadır:

> "Kaç bin yıldan beri bu durum devam etmekte ve Arablar savaş hali içinde yaşamaktadırlar. İç çölün sağladığı bilimsel verileri inceleyenler belki bu sorunun cevabını bize verebilirler. Zira bu durumun çok eskilerden beri süregeldiği anlaşılmaktadır. Ancak Arablar yüzyıllar boyu bu tecrübeden hiç ders almamışlardır. Hiçbir zaman güvenlik içinde değillerdir. Buna rağmen güvenliği günlük ekmekleri yerine koyuyorlar".[30]

Bu cümleleri açıklığa kavuşturabilmek için yazarın, Şam konusunda ileri sürdüğü gözlemleri buraya ilave edebiliriz:

> "Büyük bir Doğu şehrinde uygarlığın ne anlam ifade ettiğini yavaş yavaş anlıyorum. İnsanların bu şehirde nasıl yaşadıklarını, neler düşündüklerini görüyorum. Onlarla birlikte ömür sürüyorum. Sanıyorum ki bir İngiliz kadını olmak bana bu yolda çok yardım sağlıyor. Beş yıldan beri bu dünyanın içindeyiz. Fark oldukça derin.

> Öyle sanıyorum ki bu netice, büyük ölçüde Mısır'daki hükûmetimizin başarılarına bağlı. Rusya'nın yenilmesinin önemi büyük. Ve yine sanıyorum ki Lord Curzon'un Basra Körfezi ve Hint sınırlarında uyguladığı enerjik politika daha da önemli. Sadece Doğu'yu tanıyan bir kişi bütün bu olayları gereği gibi yorumlayabilir. Eğer İngiliz politikası Kabil'den kapı dışarı edilirse Şam sokaklarında Arabların İngiliz turistlerine surat asacaklarını söylemek fazla bir abartma sayılmamalıdır.(31)

Burada derhal gözümüze çarpan şudur ki "Arab" veya "Arablar" sözcüğü bir toplumu köşeye sıkıştırmakta, onu kollektif biçimde tarif etmektedir. Bu arada anlatacağı kişisel bir tarihi olan her Arab tüm görüntüsü ile ortadan silinmektedir. Lawrence'in gözlerini kamaştıran açık ve seçik gördüğü Arabın hem hayali hem de hayatın karşısındaki felsefesidir. Her iki durumda da Lawrence Arab'a Arab olmayan bir insanın sıfatını yakıştırmakta ve onun basitliğinin ve saflığının ancak bir Beyazda bulunabileceğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte Arab inceliğinden söz açanlar da vardır. Byzance de Yeats bu konuda şunları söylüyor:

> "Ne çeliğe ne de oduna ihtiyacı olmayan ateşler
> Hiçbir rüzgârın sarsmadığı alevler ve alev dilleri
> Kanla yoğrulmuş bu ruhlar, düşünceler nereden geliyor
> Hırslarını ve kinlerini unutsunlar."(32)

Şair Arab'ın değişmezliğini öylesine vurgulamaktadır ki sanki Arab tarihin evrimini hiç tanımamıştır. Bu konu Lawrence için çelişkili biçimde zamanın içinde yaşarken erimektir. Böylece çok ileri uygarlık çağları Arabı inceltmeye yaramış ancak neticede o yorgun düşmüştür. Geriye Gertrude Bell'in Arabları kalıyor: Asırların tecrübesi, fakat hiçbir hikmet izi yok... Dolayısı ile Arablar ne varlıkları, ne de anlamları ile hiçbir değer taşımazlar. Hep aynı kalmışlardı. Ancak Lawrence bir baştan diğerine "iç çölün verilerini"

çözerek bazı bilgiler getirmiştir. Eğer bir Arab neşelenecek olursa, yahut çocuğunun veya babasının ölümü karşısında üzüntülere kapılırsa, politik adaletsizlik veya zorbalıktan şikayet ediyorsa, bunların sebebi basittir. Çünkü o bir Arabdır.

Bu durum ilkel şekli ile iki plan üzerinde yoğunlaşmıştır: "Tarifler planı" (Lawrence ve Gertrude'a göre) ve "gerçekler planı." Bu iki kavramın yan yana gelişi basit bir beraberlik değildir. Her şeyden önce dış şartların zorlaması ile belirli bir sözcük hazinesinin aracılığında uygulanabilir. Amaç olayların derinine inebilmek, geçici etkenleri ayıklayabilmek, şartları ve deneyleri yeterince değerlendirmektir. Ayrıca sözkonusu beraberlik metot, gelenek ve politikanın hep birlikte ortaya koydukları bir olgudur. Önemli olan "Doğulu", "Samî", "Arab" ve "Doğu" kelimeleri arasındaki farkları bulmaktır. İnsan gerçeği böylece ortaya çıkabilecek ve "İnsanlık dışı toprağın yönetim sırları" açıklığa kavuşacaktır. Yeats'in bulduğu bu deyim, içinde tüm insanların yaşadığı bir alanı tarif etmektedir. Bir araştırmacı için "Oryantal" adı ile tanıdığı bir tip, rastlayabileceği tüm Doğulu tiplerden farklı değildir. Uzun yıllar sürmüş gelenekler, Sami düşüncesi veya Doğulu gibi konularda belirli bir yasal örtü getirmiştir. Siyasal içgüdü Gertrude Bell'in şu cümlesinde tüm parlaklığı ile belirmektedir: "Doğu'da her şey varlığını kendisi sürdürür". Dolayısı ile bu ülkede ilkel olanla çağdaş olan aynı anda var olmaktadır. Doğu ile meşgul olan her insan bu gerçeği bilmeli ve tüm araştırmalarında bu kavramı mihenk taşı olarak kullanmalıdır.

Bunu anlamak için, beyaz ajanlar, beyaz uzmanlar ve danışmanlar ile olan alâkasını bilmek kâfidir. Lawrence için, Bell için mühim olan şey, Araplarla yahut Doğululara ilgili sözlerinin tanınmış, otoritesi onaylanmış bir şekilleme geleneğine dahil olmasıdır. O gelenek ki, ayrıntıyı hapsedip hükmü ortaya koyabilmektedir. Ama acaba daha belirli bir mânâda, şu "Sami", şu "Doğulu" nereden gelmişlerdir?...

19. yüzyılda Renan gibi, Lane, Flaubert, Caussin de Perceval gibi Marks ve Lamartine gibi yazarların eserlerinde Doğulu genellemesinin ne kadar geniş yer tuttuğunu görmüştük. Genellemeler kesindi, Doğu'dan olan "bir" şey, Doğu'dan olan "her" şey imişçesine genellemelerde bulunuluyordu. Doğulu olan, "Doğu'dan olan" belli bir özellik taşırdı; karşıt delillerin mânâsı yoktu, istisnalar kaideyi bozmuyordu. Örneğin Doğulu bir şahıs, önce Doğulu idi, sonra insan (şahıs) idi. Tabiî bu tür esaslı tipleme bilimlerce (ki ben onlara ağız demeyi tercih ediyorum) desteklenmekteydi. "Tür" takdim ediliyor, "tür efradı" tehir ediliyordu. Türün özellikleri efradının özelliklerini de açıklıyordu.

Doğulu örneğinde olduğu gibi, hayli geniş (yarı yarıya da halka mal olmuş) belirleyici çerçeveler dahilindeuzmanlaşmış, bilimsel olarak geçerliliği artmış ayırımlar da yapılmaktaydı. Bu ayırımların çoğu dil türleri esasına istinad etmekteydi: Sami dilleri, Hint, Seylan ve Pakistan dilleri; Kuzey Afrika dilleri gibi... Bu ayırımlar antropoloji ile, psikoloji ile çabucak destekleniyorlardı. Örneğin Renan'ın "Samice" dediği şey, öyle bir dilsel genelleme idi ki, buna Renan'ın ellerinde, anatomi, tarih, antropoloji, hattâ jeoloji ilâve edilebiliyordu. Samice o zaman basit bir belirleme olmuyordu; tarih ve siyasi hadiselerin özünde olup da, hem de "onlardan önce" olan bir unsura işaret olabiliyordu. Bu suretle Samice, zaman–ötesi, kişi–ötesi bir şeydi; belli bir Sami özünün özelliklerine dayanarak her insan davranışını açıklıyabiliyordu...

19. Yüzyılın liberal Avrupa kültüründe böylesi cezalandırıcı fikirlerin etkili oluşunu anlayabilmek için bir şeyi unutmamak gerekir: O da Linguistik gibi, Antropoloji ve Biyoloji gibi bilimlerin teorik (Spekülatif, idealist) olmaktan ziyade pratik (ampirik) oluşları idi. Renan'ın Samicesinin, Bopp'un "Hint–Avrupa dilleri" gibi, inşa edilmiş bir bina olduğu doğrudur, ama (belirli Sami dilleri hakkında, deneye dayanarak tahlil edilebilecek, bilimsel olarak anlaşılabilecek bilgiler var iken) bir "protoform" olarak mantıkî ve

kaçınılmazdı. Şimdi bir y andan prototip ve ilkel (kültürel, psikolojik, tarihî) bir dil aranırken, diğer yandan da bütün insan davranışını açıklayabilecek "aslî bir insanî potansiyel" (cevher) aranmaktaydı.[33] Bu teşebbüs mümkün olmazdı ama klâsik deneyci zihniyete göre beden ve ruhun ayrı ayrı gerçekler olduğuna, her ikisini de aslen bazı coğrafî, biyolojik ve tarihî denebilecek şartların belirlediğine inanılıyordu.[34] Yerlinin ne keşfetmesine ne de akletmesine imkân bulunmayan bu belirleyici şartlardan kaçış yoktu. Oryantalistler tozlu kitaplardan kaptıkları varsayımları bu deneyci fikirlerle destekliyorlardı. İslâm'ı incelerken, kendilerini George Eliot'un Dr. Casaubon'u gibi hissediyorlard: "Tarihten çıkıp gelmiş bir hortlak gibi geziyorum dünyayı ve eskiden nasılsa aynen öyle inşa etmeye çalışıyorum onu; yeniden, harabelere rağmen, yokoluşlara, garip değişimlere rağmen."[35]

Eğer dil özellikleri, uygarlık ve nihayet ırk özelliklerini alâkalandıran bu tezler yalnızca Avrupalı bilim adamları arasındaki akademik bir münazaranın bir yüzü gibi olsaydı, temaşaya değmez tulûat der, geçerdik. Ancak, gerek bu münazaranın terimleri, gerek kendisi etkili şekilde tedavülde idi: Lionel Trilling'in dediği gibi, 19. yüzyılın son yıllarındaki kültürde, "gelişmekte olan milliyetçilik ve genişlemekte olan emperyalizm ile desteklenen ırk teorisine çarpık ve eksik de olsa bilimsel destekler bulunuyordu ve teori tartışılmıyordu!"[36]

Irk teorisi, ilkellik ve doğuş konusundaki fikirler, ilkellere dayalı tasnifler, çağdaş bozulma, uygarlık ve ilerleme, beyaz (Aryan) ırkın kaderi, sömürgelere duyulan ihtiyaç, işte bütün bunlar siyasetin, bilim ve kültürün içi içe olduğu bir bulamaç oluşturuyordu ve istikamet daima Avrupa'nın (yahut Avrupalı bir ırkın) Avrupalı olmayanlar üzerindeki hakimiyeti idi. Bir de şimdi şu vardı: Darwinizm'in bizzat Darwin tarafından sahip çıkılan acaip bir şekline göre, çağdaş Doğulular bir eski azametin, bir eski şaşaanın bozuk kalıntısı idiler. Evet Doğu'nun o çok eski, yahut klâsik ugarlıkları-

m bugünkü kokuşmuş halden çıkarmak mümkündü! Yalnız bunu iki şeye borçlu idik:

(1) Son derece hassas tekniklerle eldeki malzemeyi inceleyen ve yeniden bir araya getiren beyaz uzman.

(2) Samîler, Aryanlar yahut Doğulular hakkındaki genellemeler. Bunlar hayal mahsûlü değildiler, objektif ve üzerinde mutabakat hasıl olmuş ayırımlara tesanüd etmekteydiler! Dolayısıyla, örneğin Doğulu neyi yapar neyi yapamaz konusunda bir lâf edilse, bir çok eser bunun biyolojik esaslarını tesbit edebilirdi. "Dış Politikamıza Biyoloji Açısından Bir Bakış" (P. Charles Michels, 1896), "İnsan Toplumunda Varolma Mücadelesi" (Thomas Henry Huxley, 1888), "Toplumsal Evrim" (Benjamin Kidd, 1894), "Çağdaş Evrim Çizgisi Bakımından Fikri Gelişme Tarihi" (John B. Crozier 1897–1901), "İngiliz Siyasetinin Biyolojisi" (Charles Harvey 1904).[37] Şimdi dilbilimcilerin dediği gibi diller birbirinden bu kadar farklı idiyseler, o vakit dilleri kullananların kendilerinin de (zihniyetleri, güçleri ve hatta gövdeleri bakımından) birbirlerinden apayrı olmaları icap ederdi... Bu ayırımlar ne mantığı ne de pratiği bakımından şüpheye düşülen ayırımlar değildi; yaratılış, gelişme, kişilik ve kader gibi çalışmalarla desteklenmekteydi.

Vurgulanması gereken nokta, ırklar, uygarlıklar ve diller arasındaki farklarla ilgili hükümlerin kat'i ve değişmez oluşudur. Bu hükümler her şeyin derinine uzanıyordu, başlangıçlardan ve başlangıcın belirlediği tiplerden kaçış olmadığını belirtiyordu... İnsanlar arasındaki (üzerine ırkların, ulusların ve uygarlıkların bina olunduğu) "gerçek sınırları" tesbit etmekteydi! İnsanların dikkati gündelik ve çoğul (neşe gibi, acı gibi, siyasi teşkilatlanma gibi) insani gerçeklerden saptırılıyor, "aşağıya ve geriye" çekiliyordu... Değişmez özlere, kaynaklara!... Şimdi nasıl Doğulu, Samilikten, Araplıktan yahut Hintlilikten, bilim adamının didaktik üslûbu hariç, kaçamıyorsa (ki bugünkü aşağılık hali ile aynı zamanda onlara yaklaştırılmamakta, yakıştırılmamaktadır), bilim adamı da yaptığı

araştırmalarda, "menşe'lerden" kaçamamaktadır!...

İhtisas konusu araştırmalar kişiye bazı imtiyazlar kazandırmaktaydı. Hatırlarsınız, Lane hem Doğulu gibi gözükebiliyor, hem de bilim adamı olarak kalabiliyordu. Şimdi onun etüd ettiği Doğulular "onun" Doğuluları oldular, çünkü o onları yaşayan insanlar olarak değil, yazılarında abideleşen nesneler olarak görmekteydi. Bu çift yönlü bakış bir garipliği beraberinde getiriyordu: Bir yandan, bugünü yaşayan bazı insanlar, öte yanda aynı insanlar ama bu sefer etiketli: "Mısırlı", "Müslüman", "Doğulu". Bu iki düzey arasındaki uyuşmazlığı, çatışmayı ancak bilim adamı tanzim edebilirdi. Birinci kategoridekiler, daha çok çeşitlilik arzediyorlardı. Ama genellemenin "kökü araştıran" (radical) terminolojisinde bu çeşitlilik kısıtlanıyor, geriye ve aşağıya doğru çekiliyordu. Çağa ait her özellik ve davranış biçimi bir başlangıç noktasına geri götürülüyordu. İşte bu tür "gerileme" Oryantalizmin tâ kendisi idi...

Lane'nin Mısırlıları hem bugüne ait yaratıklar, hem de öze değgin etiketlerin kanıtı olarak görebilişi, bir yandan Oryantalizme, diğer yandan da yakın Şarklı Müslüman yahut Sami hakkındaki genel kanaatlere bağlıdır. Doğulu Samîler kadar hiçbir taplumda, "menşei vebugünü" birlikte müşahede etmek imkanı yoktu. Oryantalizmin konusu olarak Yahudiler ve Müslümanlar ilkel özleri bakımından kolayca anlaşılmaktaydılar. İşte çağdaş Oryantalizmin ana fikri (belli ölçüde halen) budur. Renan Samîlerin gelişmediklerini söylemişti. O halde Oryantalist için, çadaş Sami (kendisinin çağdaş olduğuna istediği kadar inansın) menşeinin kendisi üzerindeki kısıtlamalarından yakayı kurtaramıyordu. Samîlerin şu günkü her hallerinin açıklaması onların ilk hallerinde mevcuttur. Bu hem zaman hem mekân düzeyinde varit olan bir fonksiyonel kaidedir. Hiçbir Sami "klasik gelişme çağından bu yana" adım atamamıştır... O asla dağbaşından, bayırdan, kavim ve çadırdan kopamaz. Sami yaşantısının herbir tezahürü, genel "Samilik" sıfatının

gölgesinde ele alınmalıdır...

Buna benzer bir referans sisteminin etkinliği ondokuzuncu yüzyılın sonunda pek çok kafayı işgal ediyor. Sistemin özeti tüm gerçek davranışların, anlamlı "orijinal" küçük bir grup içinde toplanmasıydı. Oryantalizm kamu yönetimi içinde bürokrasi ile eş değerde idi. Bölümler bireysel dosyalardan daha değerli, insan olmak ise bir dosyaya yararlı olmaktan daha az önemli idi. Bu açıdan oryantalisti, büroda çalışan, elinin altındaki dosyaları, örneğin üzerinde "Samîler" yazan, bir dolaba yerleştiren bir memur olarak düşünebilirdik. İlkel halkların yaşayışları ile uğraşan ve Anropoloji ilminin ve karşılaştırmalı antropolojinin getirdiği yeni buluşlardan faydalanan William Robertson Smith gibi bir bilim adamı, örneğin Ortadoğu halklarını tek bir grubun içinde topluyor ve aralarındaki aile bağlarını, evlilik geleneklerini, dinsel uygulamalarının şekli ve içeriğini toplu halde inceleyebiliyordu. Smiht'in çalışması Sami ırklarının efsanelerde yatan sırlarının bir hamlede açığa çıkarılması ve kesinlik kazanması olayından kaynaklanmaktaydı. İslâm dünyasını veya judaizmi Batılılardan saklayan engeller süpürülerek ortadan kaldırılmıştı. Smith Sami filolojisi ve mitolojisinin yardımı ile Oryantalist bilimin bütün imkânlarından yararlanıyor ve Arablarla ilgili sosyal sistemlerinin, varsayımlara dayanan gelişim tablosunu tamamlamaya çalışıyordu. Bu tablo tektanrıcılığın köklerinin geçmişe ait olduğunu öğretiyorsa da etkilerinin günümüzde devam ettiğini açığa çıkarıyordu. Örneğin bazı dinlerde henüz totemizm ve hayvana tapınmak devam ediyordu. Bu yüzden Smith "Muhammedî kaynaklarımız eski paganizmin bütün detayları üzerindeki perdeleri yapabildiği kadar kaldırıyor..."[38] diyordu.

Smith Samiler üzerindeki araştırmasında dinbilim, edebiyat ve tarih konularını işlemişti. Tüm oryantalistlerin çalışmaları hakkında yeterince fikir sahibiydi. (Örneğin 1887'de Renan'ın "İsrail halklarının tarihi" isimli eserine vahşice saldırmıştı). Modern Sa-

milerin anlaşılması için mutlaka eski çalışmalara baş vurulması gerektiğini ileri sürüyordu. Zira öyle zannediyorum ki Smith, Beyaz adamı uzman olarak modern Doğu'ya bağlayan zincirin önemli halkalarından biri idi. Doğu işlerinde uzman Lawrence Hogart, Gertrude Bell ve diğerlerinin ayrıntılara bölünmüş bilimleri, Smith olmadan imkân kazanamazdı. Ve hatta bir arkeoloji bilgini olarak Smith eğer "Arab işleri" ile uğraşmasa idi kazandığı bilimsel otoritenin yarısını dahi elde edemezdi. Smith "ilkel kategorilerin" sırlarım yakalamıştı. Ayrıca çağdaş Doğulu davranışlarının arkasında yatan genel doğruları da bulup çıkarma yeteneğine sahip olmuştu. Bu iki nokta yazılarının ağırlık noktasıdır. Diğer yandan Lawrence ,Gertrude Bell ve Philby'nin uzman olarak şöhret kazandıkları alanda stil yönünden sözü geçen bir kişiydi.

Burton ve Charles Doughty'nin kendisinden önce yaptıkları gibi Smith 1880 ile 1881 arasında Hicaz'a seyahat etmişti. Arabistan oryantalistler için ilginç bir yerdi. Zira İslâmiyet'i sadece Arabistan'ın malı olarak görüyorlardı. Aynı zamanda Hicaz coğrafî alanda olduğu kadar tarih alanında da geri ve çıplaktı. Böylece Arabistan çölü geçmişi ve zamanı birlikte yaşayan bir dekor olarak görülebiliyordu. Hicaz'da hiç sıkıntı çekmeden Müslümanlardan, modern yahut ilkel Müslümanlıktan söz açmak mümkündü. Bunların arasındaki farkları göz önüne almanın gereği yoktu. Tarihî temellerden yoksun bu sözcüklerin üzerine Smith, Sami etütlerinin kendisine bahşettiği bilimsel otoriteyi rahatlıkla yerleştirebiliyordu. Ortaya attığı yorumlar İslâm'ın tüm evveliyatını, Arabistan ve Arabların tarihini tam anlamı ile bilen bir insanın konuşma şeklini yansıtıyordu:

> "Muhammedîliğin karakteristik özelliği içinde tüm milliyet duyguları dinsel bir görüş kazanır. Bir İslâm ülkesinin tüm politikası ve sosyal şekilleri dinî bir elbise giymiştir. Ancak bu köklü dinsel duygunun dinî bir şekil alarak kendi kendisini doğrulayan her şe-

> yin temelinde yattığını düşünmek yanlış olur. Arabların önyargılarının kökleri, İslâma olan inanaçlarından daha derin olan tutuculuklarına kadar uzanmaktadır. Aslında ortasında bulunduğu toplumun önyargılarına kolayca kapılmak ve modası geçmiş bunca barbar duygularını himayesi altına almakla Peygamberin dini büyük bir hata işlemiştir. Muhammed bunların din açısından hiçbir değer taşımadıklarını herhalde görmüştü, fakat anlaşıldığına göre onları sisteminin içine soktu ve böylece reformlarının yayılmasında yararlı olacaklarını düşündü. Bu nedenle bize açık biçimde Muhammedî görünen pek çok önyargının Kur'an'da yeri yoktur."[39]

Şaşırtıcı bir mantık taşıyan bu parçanın son cümlesinde yer alan "biz" kelimesi Beyaz Adam'ın görüş açısını tam anlamı ile gün ışığına çıkarmaktadır. Yazar birinci cümlede "Bir İslâm ülkesinin tüm politikası ve sosyal şekilleri dini bir elbise giymiştir" derken İslâm'ın böylece "totaliter" olduğunu açıklamak istemektedir. İkinci cümlede ise İslâm'ın Müslümanlar için sadece bir örtü olduğunu söylemeye çalışmaktadır. Bir başka anlamda bu cümle bütün müslümanların genellikle iki yüzlü insanlar olduklarını ifade etmektedir. Üçüncü cümlede yazar Arabların İslâm öncesi duygularını tamamı ile değiştiremediğini iddia etmektedir. Dahası var... Eğer İslâm bir din olarak başarıya ulaştıysa bunun nedeni "Otantik" Arab önyargılarının kendi içine sızmasına tecrübesizce izin verişidir. Bu taktik'in şimdi Müslümanlar tarafından kullanılan bir taktik olduğunu görüyoruz: Tek sorumlusu Muhammed'dir. V e Hz. Muhammed hiç kuşkusuz gizli bir İsevî'dir. Ancak bütün bunlar son cümlede sıfıra indirilmekte ve Smith bizi İslâm hakkında bütün söylediklerinin geçersiz olduğuna inandırmaktadır. Zira her şeye rağmen Batı'nın İslâm'ın özünü bilmediği anlaşılmaktadır.

Kimlik prensibinin ve çelişkilerden kaçınma prensibinin Oryantalistleri bağlamadığı görülüyor... Uzman Oryantalistler felsefe ve retorik üzerine yaslanarak ortak gerçeklerden yola çıkmakta

ve her şeyi istedikleri gibi yorumlamaktadırlar. Smith hiç çekinmeden "Arab düşüncesinin sert, pratik ve dindışı tutumundan" söz açabilmektedir. Aynı şekilde onun dilinde İslâm "İkiyüzlülük sistemi"dir. Ayrıca "Müslümanların kutsal bildikleri şeylere saygı göstermek mümkün değildir." 'Bu dinin içinde şekilcilik ve tekrarcılık sistemleşmiştir' vs. Smith'in İslâm dinine karşı yönelttiği saldırılar kendi açısından sonuna kadar gerçeklere dayalıdır. Zira Avrupa için Avrupa'nın ve Hıristiyan dininin üstünlüğü hayal değil hakikatın ta kendisidir. Aslında Smith'in dünya görüşü iki çatallıdır. Şu satırlar durumu açıkça gösteriyor:

> "Arab gezgini bizimkilerden çok farklıdır. Yerinden kalkmak onun için bir sıkıntı kaynağıdır. (Bizim gibi) Çalışmaktan hiçbir zevk almaz. Bütün gücü ile açlıktan ve yorgunluktan şikayet eder. (Bizim yapmadığımız gibi) Devenizden indiğiniz zaman başka bir şey yapacağınızı bir Doğulu'ya hiçbir vakit anlatamazsınız, hemen bir halının üzerine diz çökerek sigara ve kahve içeceğinizi zanneder. Bir Arab çevredeki manzaranın güzelliği ile asla alakalı değildir."(40)

"Biz" böyleyiz, "onlar" öyle... Hangi Arab? Hangi İslâm? Ne zaman? Nasıl? Hangi ölçülerle? Anlaşıldığına göre Smith Hicaz'da yaşarken inceden inceye araştırmalar yaptığı sırada bu noktaları hiç düşünmemişti. Önemli olan şudur ki "Samîler" veya "Doğulular" hakkında araştırma yapan bir kişi öğrendiklerini ancak arşiv vesikaları ile karşılaştırarak doğrulamak imkânına sahiptir. Doğrudan doğruya hayatın parçalarına değil...

Yirminci yüzyılda Fransa ve İngiltere'de Doğu sorunları hakkında eser veren bütün büyük uzmanların çalışmalarında aynı yapıyı görmek mümkündür. O sırada dünyada bütün "değişik renk taşıyan" kişiler kendi dedeleri hakkında bilgi edinmek için dilbilim, antropoloji ve kuramsal görüşlerle meşgul Avrupalı beyaz bir bilgin'in formüle ettiği genel doğrular ve tartışılmaz sonuçlara baş vurmak zorunda kalmışlardı. Tabiatı ile bu bilginler işe Doughty

ve Lawrence gibi büyük bir enerji ile sarılmış dahi olsalar konuya kendi görüşlerini, kendi mitolojilerini ve kendi tutkularını da ilave etmişlerdi.

Wilfrid Scawen Blunt, Doughty, Lawrence, Gertrude Bell, Hogarth, Philby, Sykes, Storrs gibi isimlerin arasında her biri Doğu'yu kendi gözleri ile görüyor, gördüğü kadarına inanıyor ve Doğu, İslâm ve Arab konularında edindiği bazı kişisel ilişkilerden hareket ederek genel sonuçlara varıyordu. Ayrıca bu yazarların her biri Doğu üzerinde gelişen resmî bilgiden nefret ediyorlardı. *Arabia Deserta*'da Doughty "Güneş beni Araba çevirdi ama Oryantalizmin anlattığı şekle asla sokamadı..." diyordu. Ancak son tahlilde (Blunt hariç) hiç biri Avrupa'nın Doğu hakkında beslediği geleneksel düşmanlık ve korku hislerinden kurtulmuş değildi. Fikirleri modern Oryantalizmin gidişine yön vermiş ve kişisel gayretlerle ona akademik özellik kazandırmıştı. (Doughty Samîler hakkında : "Boğazlarına kadar çamura batmışlar, alınları göklere değiyor..." diyordu).[41] Faaliyet gösteriyorlar, sözler veriyor ve buna benzer genellemelerden hareket eden politikalar tavsiye ediyorlardı. Ve işin gülünç tarafı bütün bu fikirlerle kendi ülkelerinde Doğulu bilgin niteliği kazanıyorlardı. Ancak profesyonel bilgin sıfatları Doğu'yu kötülemelerine engeldi. Onlar için değerli olan şey beyazların, Doğu ve İslâm üzerinde kontrollerinin devam etmesi idi.

Bu projeden yeni bir diyalektik doğmaktadır. Doğu uzmanından istenen artık sadece "anlamak" değildir. Şimdi Doğu'yu doğruca hareketin içine sokmak gerekmektedir. Doğu'nun gücü bundan böyle "bizim" değerlerimize yakınlaşacak, "bizim" uygarlığımıza yatkınlık gösterecek, "bizim" çıkarlarımızla uyum sağlayacak ve "bizim" amaçlarımıza hizmet edecektir. Doğu bilgisi doğrudan doğruya hareket haline dönüşmüştür. Bunun sonucu Doğu'da yeni gelişen fikir akımları ve yeni hareketlerdir. Ancak bu yeni durum Beyaz'ın hırslarını yeniden ve başka yönde kamçılayacak ve Doğu'ya elini bu defa yazar olarak değil, kızgın aktüalite

içinde, çağdaş tarihin yapımcısı olarak koyacaktır. (Zira olayları gereği gibi anlayacak tek kişi odur.) Oryantalist şimdi Doğu tarihinin vazgeçilmez bir figürü olmuştur. Onu olayların içinden çıkarmak mümkün değildir. Batı Oryantaliste yeni bir görev vermiştir. Bu diyalektiğin kısa dökümü şudur:

> "Başta Kitchener olmak üzere bazı İngilizler Türklere karşı bir Arab ayaklanmasının yardımı ile İngiltere'nin Almanya'ya karşı savaşırken onun ortağı Türkiye'yi de yenebileceğini düşünüyorlar. Arab dili konuşan halkların yaşadıkları ülkelerin tabiatı ve kuvveti hakkında edindikleri bilgiler bu kişilere böyle bir ayaklanmanın başarıya ulaşacağını telkin etmekte ve bu harekete verilmesi gereken yönü işaret etmektedir. Böylece isyancılar İngiltere hükûmetinden sağlam bir yardım vaadi aldıktan sonra işe girişmişlerdir. Mekke Şerifi'nin isyanı çok kimse için fazla bir sürpriz sayılmamış ve müttefikleri şaşırtmamıştır. Karışık duygular uyandırmış, güçlü dostluklar kurdurmuş, onlardan daha az güçlü olmayan düşmanlıklara yol açmış ve bütün bu kıskançlıkların yarattığı şok dalgası içinde işlerin rengi değişmeye başlamıştır."[42]

Les Sept Piliers de la sagesse (Hikmet'in Yedi Direği) isimli kitabının birinci bölümünde Lawrence'in çizdiği tablo budur. "Bazı İngilizlerin bildikleri şeyler" Doğu'da bir hareket yaratmıştır. Bunun neticesinde "işler" karışık sonuçlar doğurmuş, çelişkiler ortaya çıkmış, trajik ve komik haller yaşanmıştır. Yeni Doğu'nun üzerine kurulan hayaller yanlış yollara sürüklenmiş, uzmanların yazdıkları sıfıra inmiştir. Çağdaş bir Doğu görüşünün üzerinde yeniden çalışılması gereği duyulmuş, yeni bir Oryantalist mantığın ilk işaretleri ufukta belirmiştir. Yeni Oryantalizmin sadece yazılı metinlere dayanmaması, problemleri tüm karışıklığı ile ele alması ve Oryantalistin bir cins peygamberce davranışlar içinde yepyeni bir insan olması öngörülmüştür.

"*Hikmet'in Yedi Direği*" nde rastlanan yazılı metinleri deneylerin aracılığı ile reddetme olayı, sadece olayların akışını açıkça iz-

leyen böyle bir eserde değil, Lane'in "*Modern Mısırlılar*" ında dahi vardı. Doğu'ya ait tasvir yahut ünlü bir rapora dayalı görüşle, Doğu olaylarına ait bir metin arasındaki çatışma birkaç alanda görülmüş ve pek çok defa yaşanmıştı. Oryantalizmin mantığı içinde çok defa tekrarlanan bir olay olduğu için bu hadiseyi burada kısaca açıklamakta fayda vardır. Oryantalist Doğu'ya tepeden bakarak gözlerinin önünde uzanan manzaranın tamamını avucunun içine almak ister. Kültür, din, düşünce, tarih, toplum hep aynı konulardır onun için... Bu nedenle bütün ayrıntıları, sınırlayıcı bir kategorinin bütünü içinden görmek zorundadır. (Samîler, Müslüman düşüncesi, Doğu vs.). Bütün bu kategoriler her şeyden önce şematik olduğuna ve etkilemeyi hedef tuttuğuna göre ve hiçbir Doğulu kendisini Oryantalistin gördüğü gibi göremeyeceğine göre, neticede Doğu konusunda tüm görüş açıları oryantalistin ahenkli kültür yapısına, kuvvetine, kişiliğinin gücüne, bağlı olduğu kurumlarına ve mantığına dayanmaktadır. Unutmamak gerekir ki tüm genellemeci görüşler tutucudur. Ve açıklamalarımız sırasında Batı'nın Ortadoğu üzerindeki düşünceleri, tarihinde bu görüşlerin yerlerini ne derece kıskançlıkla koruduklarını ve kendilerini yalanlayan olayları nasıl görmemezlikten geldiklerini açıklamıştık. (Aslında diyebiliriz ki bu fikirler kendilerini doğrulayan olayları kendileri yaratmaktadır).

Oryantalist böylece sözkonusu genelleyici görüşün önemli bir ajanıdır. Ancak Lane fikirlerinin üzerine çıktığına inanan bir insanın tipik örneğini vermiştir. Onun metodu Doğu ve Doğulu gibi kollektif görüşlerle incelenmeye alışılmış bir konuyu aşabiliyordu. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda Oryantalizmin esinlendiği tüm bilimsel kategoriler statik görüşlere dayanıyordu. "Samîler" ve "Doğu Düşüncesi" konularında görülen hareket sınırların üzerindeydi ve Doğu ve Doğulu davranışlarını ilgilendiren bütün bir alanı içine alıyordu. Disiplin, meslek, dil yahut özel düşünce stili olarak Oryantalizm bütün "Doğuyu" tek bir kabın içine koyuyor-

du. "Doğu" olmasaydı "Oryantalizm" adı verilen uyumlu, anlaşılır ve esnekliği olan bilgi de olmazdı. Dolayısı ile Doğu Oryantalizmin malıdır. Oryantalizmin getirdiği bilgiler Doğu'dur.

"Temelden sürekli"[43] bu sisteme karşı devamlı bir baskı vardır. Sisteme ben "görüş" diyorum , zira daha önce de belirttiğim gibi Doğu'yu genel tablosu ile ele almak eğilimindedir. Sözkonusu baskının kaynağı açıktır. Doğu'da herhangi bir ilerleme ve gelişme görüldüğünde bunu açıklamak sistemde ikilik yaratmaktır. Böylece dengeli görünen Doğu —Doğu dengeli, ezelî ve değişmez kelimeleri ile eş değerdedir— dengesizliğe düşmüştür. Bu durum Doğu'da tarihin düzensiz gelişme, değişkenlik akımları, büyüme ve çökme eğilimleri veya dramatik olaylar gibi her türlü kargaşalığa açık olduğunu düşündürmektedir. Araştırma tarihi göstermektedir ki "Doğu" konusunda edinilmiş fikirler hiçbir zaman yeterli olmamış ve gerçeğin değişme potansiyeline karşı insaflı davranmamıştır.

Ayrıca "araştırma" yazılı tarihin kendine göre aldığı özel bir şekildir. Lane getirdiği haberlere belirli bir form vermeyi reddettiği zaman araştırmanın tehlikelerini biliyordu. Daha çok ansiklopedik ve sözlük bilimine dayalı anıtsal bir eser ortaya koymayı düşünmüştür. Araştırma insanların doğduklarını, ihtiyarladıklarını ve öldüklerini anlatmaktadır. Ona göre kurumlar ve hayatın şartları değişkenlik içindedir. Büyük bir ihtimalle modernizm ve çağdaş görüşler "klasik uygarlıkları" yeniden yakalayabilecektir. Olayların üzerinde sadece görüş açısı ile egemenlik kurmaya çalışmak objektif davranışlarla tarihe hizmet değil, ancak kuvvet gösterileri ve kişisel yorumlarla gerçekleri aramaya heveslenmektir. Kısaca araştırma görüş açısının örgüsüne karşı çıkan bir perspektif ve tavır getirmekte, görüşün gücünü azaltarak onu gölgelemektedir.

Birinci Dünya Savaşı Doğu'yu yeniden tarihin içine getirdiği zaman, görev, bir ajan görüntüsü kazanan oryantaliste düşmüştü. Hannah Arendt bürokrasinin İmparatorluk ajanı kelimesi ile eş de-

ğerde olduğunu çok doğru biçimde göstermişti.[44] Bizim incelediğimiz açıdan bu konu şunu ifade etmektedir: Ortak bir akademik girişim olan Oryantalizm Doğu hakkında belirli tutucu görüşlerden hareket eden bürokratik bir kuruluş ise Doğu'da bu görüşe hizmet eden kişiler T.E. Lawrence gibi imparatorluk ajanlarıdır. Onun eserinde hikaye–tarih ile "görüş" arasındaki çekişme çok açık biçimde ortaya çıkmaktadır. — kendi özel deyimleri ile— Burada "Yeni emperyalizmin ülkenin yerli insanlarına sorumluluk yükleyerek geniş bir faaliyet sahası yarattığına" tanık olmaktayız.[45]

Birbirleri ile rekabete düşen Avrupa güçleri Doğu'yu yaşanan hayatın içine çekmek için yarış etmekte ve onu "Doğu" hareketsizliğinden çıkararak modern bir hayatın içine sokmaya uğraşmaktadır. Görülüyor ki Doğu hiçbir zaman kendi yolunu izlemeye ve kendi kendisini düzeltmeye hak sahibi değildir. Eski kanun Doğu'da özgürlük geleneği bulunmadığını açıklamaya devam etmektedir.

Lawrence'in eserinin büyük dramı, savaşı sembolize etmesidir. Bu savaş başlangıçta hayat izi taşımayan, zamanı bilmeyen ve gücü olmayan Doğu'yu kamçılamak için düşünülmüştü. İkinci olarak bu savaş harekete genel olarak Batılı bir şekil vermeyi amaç edinmişti. Üçüncü olarak ise savaş yeni uyanmış Doğuy'u kişisel bir görüş açısı içinde tutmak ve geçmiş devirlerin başarısızlık ve ihanetlerini unutturmamak amacına yönelikti:

> "Yeni bir ulus meydana getirmeyi düşünüyordum; geçmiş ve unutulmuş günleri yeniden yaşatmak, yirmi milyon Samîyi bir araya toplayarak ulusal bilinç sahibi kılmak ve onlara İspanya'da bir şato inşa etmeyi hayal ediyordum. İmparatorluğa bağlı bütün vilayetler benim için ölmüş bir İngiliz'in yanında hiçbir değer taşımazdı. Eğer Doğu'da biraz saf aşkı yaratabilseydim; bir amaç, bir ideal kurabilseydim, Beyaz'ın otoritesini kırmızının üzerine çeke-

bilseydim, dünyanın rengi değişirdi. Ancak bütün bu halkları yeni tip bir hükûmet şekline bir miktar alıştırabildim. Bu modelin içinde beyaz ırk üstün olduğunu unutacaktır. Beyazlar, Kırmızılar, Sarılar, Kumrallar ve Siyahlar ile birlikte var olacaktır. Dünyanın başka işleri ile meşgul olmayacaktır."[46]

Başlangıçta zayıf dahi olsa beyaz Oryantalistin görüşleri sahneyi doldurmasa idi eğilim, yahut hayalî bütün bu projeler düşünülemezdi.

"Brighton Metropolündeki yahudiler, cimriler, Adonis hayranı ve zevk düşkünü kişilerin cümlesi Samî neşesinin yeteğini taşımaktadırlar. Onların ruhlarında yeşeren kuvvet "Esenyan" tarikatı mensuplarının ve ilk hıristiyanların feragati ve gökyüzü kapılarının ancak saf kişilere açılacağına inanan ilk halifelerin gücüdür. Samî her zaman lüks bir yaşam ve ölümle sonuçlanan çileler arasında ömür sürmüştür."

Bütün bunları ileri sürmek için Lawrence'in arkasında tüm ondokuzuncu yüzyılı deniz feneri gibi aydınlatan saygıdeğer bir bilim geleneği vardı. Bu fenerin kaynağı tabiatı ile "Doğu" idi. Ve fener Doğu'nun topoğrafyasını, hem ana hatları ile hem de ince noktaları ile yeterince aydınlatacak güçteydi. Yahudi, Adonis hayranı, Şam'ın zevk düşkünleri insanlığın üyeleri değillerdi, Oryantalizmin "Samî" bölümünün konuları idi. Bu alanda bazı şeyler oluyordu:

"Arabları dizginleyerek bir fikrin etrafına bağlamak mümkündür. Ruhlarının sadık yaradılışı onları sadakatle teslim olmaya doğru götürebilir. Aralarından hiç biri tam başarıya ulaşmadan kaçmayı denemeyecektir. Ancak onunla birlikte sorumluluklar, görevler ve bağlantılar da gündeme gelmektedir. Neticede fikir ölmekte, iş yarım kalmaktadır. Sonuç felaket... Dünyanın dört köşesinden (Semâ hariç) onları toplayınız, doğrudur ki zenginlik ve dünya nimetleri kendilerine gösterildiği zaman hemen işe koyulacaklardır. Lâkin yolun üzerinde peygamberce bir fikre rastladıkları sırada, başlarını sokacak bir evleri , avcılık ve merhamet dilenciliğinden

> başka imkânları olmasa dahi derhal bütün zenginliklerini bırakarak bu fikrin peşine takılacaklardır. Bu halk su kadar akıcıdır. Fakat belki de su gibi sonucun zaferle noktalanacağından emindir. Hayatlarının şafağından beri yarattıkları dalgalar gelip engellerin üzerinde kırılmaktadır. Hepsi önünde eridiği granitten bir parça koparak yeniden saldırıya geçmek üzere denize geri dönerler. Bu dalgalardan birine Arabistan'da rastladım. Soyut bir fikrin itişimi ile, daima büyüyerek yuvarlandı ve başından köpükler saçarak Şam'a döküldü. Karşısına çıkan kayalardan kopardığı parçalar tekrar geri gelmek için ona yeterli güç sağlayacaktır. Zaman yeniden gelecek ve deniz onu bir kere daha ayağa kaldıracaktır."

Lawrence kendi kendisini tablonun içine gizlice yerleştirmiştir. Böylece son cümleden önce sıraladığı sözcüklerde Arabları yönetmek için başlarına geçmeye arzulu olduğunu hissettirmektedir. Kurtz ve Conrad gibi Lawrence de yeni bir gerçekle bütünleşebilmek için yeryüzünden ayrılmakta ve (daha sonra söyleyeceği gibi) "Asya'yı zamanın itici şartları ile yeni bir şekil almaya zorlamak"[47] istemektedir.

Lawrence'in düşündüğü gibi gelişmediği zaman Arab isyanının hiçbir anlamı olmayacaktır. Bu anlam Asya örneğinde ele alındığında bir zafer sayılabilir; "zaferle genişleme"dir. "Biz onun acılarını kendi üzerimize yüklenmeye hazırdık " derken Lawrence yeni bir çağı işaret etmektedir. Oryantalist şimdi de Doğu'yu temsil yetkisi yüklenmiştir. Durum belirli bir açıklığı koruyarak Doğu'nun yaşamına giren Lane gibi oryantalistlerin tutumlarından farklıdır. Ancak Lawrence örneğinde Beyaz ile Doğulu arasında uzlaşmaz bir çatışma sürüp gitmektedir. Açıkça ifade etmemesine rağmen bu çatışma onun kafasında, Doğu ile Batı arasında devam eden tarihî kavgadan başka bir şey değildir. Doğu üzerindeki gücünü bilmekte, kendi kusurlarını görmekte ancak Arabların kendisi olmadan Türklerle kozlarını paylaşamayacaklarına inanmaktadır. Lawrence isyanın hikayesini tamamı ile "kendi" görüşlerinden

doğma ölçülerle ele almakta ve bu iç savaşın sonuca varmadan sürüp gideceğini ileri sürmektedir:

> "Aslında kendimize aşık olduğumuz için başkalarının sıkıntılarını yükleniyoruz. Yahut gelecekteki bir çıkarımızı düşünüyoruz. Duygularımız ve kanıtlarımız üzerinde kendimizi aldatmadan bu konuda bir şeyler öğrenemeyiz. Bu manevî labirent'in karışık yollarında hiçbir şey doğru dürüst ortaya çıkmıyor... Anlaşılmaz olayların zinciri birbirine ekleniyor ve her şey bir öncekini yalanlıyor."(48)

Bu iflas duygusuna Lawrence az sonra yeni bir motif ekleyecek ve zaferini çalan "ihtiyarlardan" söz edecekti. Her şeyden önce bir beyaz uzman ve Doğu konusunda akıp gitmiş akademik ve halk hikmetleri ile dolu yılların mirasçısı olarak Lawrence için önemli olan, yaşam biçimini Doğuluların şekillerine uydurabilme yeteneği idi. Daha sonra "Doğulu bir Peygamber" rolü oynayacak ve "Yeni Asya"da çağdaş bir harekete yön vermeye çalışacaktı. Ve bazı nedenlerden dolayı hareket başarısızlıkla sonuçlanınca (başkalarının eline geçmiş, ihanete uğramış ve bağımsızlık hayalleri suya düşmüştü) Lawrence büyük bir hayal kırıklığına uğrayacaktı. Olayların kargaşalığı arasında kendisini yitirecek basit bir insan olmayan Lawrence daha sonra tüm varlığını doğmakta olan yeni Asya'nın hizmetine adamıştı.

Eschyle Asya'nın kayıplarını anlatırken, Nerval Doğu'yu düşünerek üzüntülere kapılırken Lawrence de matem içindeki Asya ile bütünleşiyor ve aynı zamanda gülünç bir üzüntü ile sübjektif duygularını açığa vuruyordu. Lawrence ve görüş açısı neticede —ve bu sadece Low el Thomas ve Robert Graves'in sayesinde değildir— Doğu'daki kargaşalıkların sembolü oluyordu. Kısaca Lawrence okuyucu ile tarih arasında bilimsel gücüne dayanarak Doğu'nun sorumluluğunu üstlenmişti. Aslında Lawrence'in okuyucuya sunduğu tarafsız olmayan bir aracının araştırmalarıdır. Gücü kısa bir zaman için dahi olsa Doğu'da bulunmuş olmaktan

kaynaklanmaktaydı. Dolayısı ile Arabların tarihi, isyanları ile ilgili bütün bilgiler Lawrence'in gözü ile aktarılmıştır.

Bu örnek içinde yazı stili Asya, Doğu veya Arab gibi sınırsız konularda egemenlik kuracak yeterli bir araç değildi. Tek bir ses ile tarih yapılması mümkün olmadığı gibi, Batılı bir beyaz için ister yazar, ister okuyucu olsun gerekli olan sadece Doğu'yu yaşayarak tanımaktı. Renan Samîler için imkânlar haritasını kültür, dil ve düşünce çizgileri ile ortaya çıkarmıştı. Lawrence bu haritaya alan grafiği ve Asya'da zamanı ekledi. (Aslında bu alana sahip çıkmıştı). Gayesi Asya'yı Avrupa'nın ellerine vermekti. Ancak bunu çok kısa bir zaman için düşünüyordu. Nihayet geriye kalan Batı'nın karşısında yabancılık çekmekten kendisini kurtaramayan bir Doğu ile aramızdaki ayrıcalık duygularıdır. Bu sonuç, aynı tarihlerde yazılmış E.M. Forster'in "Hindistan Yolu" isimli romanında açıkça görülmektedir. Romanda Aziz ve Fielding neticeye ulaşamadan barışma denemelerinde bulunmaktadırlar:

> "Biri, diğerini sevgi ile kucaklayarak: " Neden hemen dost olmuyoruz? dedi. Benim istediğim bu... sizin de istediğiniz bu değil mi?"
>
> Ancak atlar böyle düşünmüyorlardı, bir hamlede birbirinden ayrıldılar. Toprak böyle düşünmüyordu, kayaları yolların üzerine dikerek atlıların dar geçitlerden tek tek geçmelerini istedi. Tapınaklar, su sarnıcı hapishane, saray, kuşlar, hayvan leşleri ve geçerken gördükleri misafirhaneler, hiçbir şey böyle bir şey istemiyordu. Hepsi yüzbinlerce ses olmuş haykırıyordu: "Yok, hayır, henüz değil!"; ve gökyüzü sesleniyordu: "Burada değil!"[49]

Doğu bu stile ve bu sıkıştırılmış formüle her zaman kurban edilecekti.

Kötümser görünüşlerine rağmen bu cümlelerin arkasında olumlu bir siyasî mesaj vardır. Cromer ve Balfour'un iyi bildikleri gibi Batı'nın yüksek bilgi ve kuvveti Doğu ve Batı arasındaki berzahı aşabilecek niteliktedir. Lawrence'in görüşleri Fransa'da Ma-

urice **Barrés**'in *Une enquete aux pays du Levant* (Doğu Ülkelerinde Bir Gezi) isimli eseri ile 1914'te tamamlanmıştır. Kendisinden önceki pek çok eserde olduğu gibi tekelci bir görüşten hareket eden "Enguête" de yazar sadece Batı kültürünün kaynaklarını Doğu'da aramakla yetinmemekte, aynı zamanda Nerval, Flaubert ve Lamartine'in Doğu gezilerini yeniden yayınlamaktadır. Bununla birlikte Barrés için seyahatinin politik bir amacı vardı. Kuvvetli delillerin aracılığı ile Fransa'nın Doğu'daki yapıcı rolünü ispat etmeye uğraşıyordu. Ancak Fransız uzmanlarla İngiliz uzmanları arasında bir ayrıcılık doğmuştu. Birinciler yerlilerle kurdukları gerçek ilişkilerden hareket etmekte, diğerleri ise manevî imkânları içeren bir alanda söz sarfetmekteydi. Barrés için Fransız varlığının en iyi görülebileceği yer Fransız okullarıydı. İskenderiye'deki bir okul için şunları söylüyordu:" Doğulu bu küçük kızların Fransızca konuşarak Fransız vatanının şarkılarını ve fantezilerini böylesine canlı şekilde yaşatmalarını görmek ne kadar göz yaşartıcı..." Fransa, İngiltere gibi gerçek kolonilere sahip olmasa dahi tamamı ile fukara da değildi:

> "Burada, Fransa'nın çevresinde çok dinsel ve çok güçlü karakter taşıyan bir duygu var. Doğu'da bir manevîyatı temsil ediyoruz. Adalet ve ideal dağıtmak görevimizdir. İngiltere güçlüdür. Almanya ondan da güçlüdür, ama biz ruhlara sahibiz."

Jaures ile birlikte haykırılan sözler... Gerçekten Avrupa'nın tanınmış bir siması olan Dr. Jaures "Asya'yı kendi öz kabahatları için aşılamak" gerektiğini söylüyor ve "Doğuluları Batılılaştırmayı" teklif ediyordu. Böylece Fransa ile saygın ortamda ilişki kurabileceklerdi. Bununla birlikte Barrès'in görüşleri Doğu ile Batı arasındaki farkı projelerinde dahi koruyordu:

> "Çalışabileceğimiz elit entellektüel bir zümreyi nasıl meydana getirebileceğiz? Kökünden koparılmamış, kendi ölçüleri içinde gelişmesini sürdüren, aile gelenekleri içinde yaşayan ve

> böylece bizimle yerli yığınlar arasında bağlaç çizgisi görevini yüklenebilecek Doğuluları nereden bulacağız? Bizim gelecekteki politikamızın tavsiye edilebilecek şeklini oluşturacak anlaşmalar ve bağlantılar arasındaki akrabalıkları nasıl kuracağız? Bu yabancı halkların arasında "Kendi ulusal kaderlerinin geleceği adına" bizim zihin gücümüzle bir arada olma zevkini uyandırmamız gerekir."[50]

Lawrence ve Hogarth'dan (*The Wandering Scholar* isimli eseri 1896 ile 1910 arasında Doğu ülkelerine yapılmış iki yolculuğun romantizm ve sıcaklıktan yoksun hikâyesidir)[51] farklı olarak uzaklaşmış bir dünyadan söz açtığına göre Barrès Doğu'yu kendi hayalleri ile tanımayı daha uygun bulmaktadır. Bu arada Batı ile Doğu arasında bağlayıcı unsur olarak düşündüğü "dizgin" Batı'nın Doğu üzerindeki tüm entellektüel baskılarının devamı için vazgeçilmez bir araçtır. Barrès olayları dalgaların, savaşların ve ruhsal maceraların arasından değil, fakat yumuşak olduğu kadar sarsılmaz bir kültürel emperyalizmin bakış açısından seyrediyordu. Lawrence'in örneğini verdiği İngiliz görüşü, Beyaz adam tarafından elinde tutulan ve yönetilen Doğu'ya ait büyük akımlar, Doğu halkları, kurumları ve siyasî hareketleri idi. Doğu "bizim" Doğumuzdu,Doğu'nun halkı "bizim" halkımızdı ve Doğu'da "biz" egemendik. İngilizler herhalde elit tabaka ile halk yığınları arasında Fransızlara oranla daha az fark görüyorlardı. Fransızların düşünceleri ve politikaları her zaman azınlıkların üzerinde yoğunlaşıyor ve Fransa ile kolonilerdeki çocukları arasında dinî toplulukların oynadıkları rol ön planda gözüküyordu.

Lawrance, Gertrude Bell, Philby, Stors, Hogart gibi İngiliz ajan–oryantalistler I. Dünya Savaşından önce ve sonra uzman–serüvenci–atılgan (ondokuzuncu yüzyılda Lane, Burton, Hester Stanhope tarafından yaratıldığı gibi) rolünü üstlenmişler ve sömürgelerde birer otorite olarak yerli hükümdarın yanında yeralmışlardı. Lawrence'in —Lawrence'in Haşimîlerle, Philby'nin ise

Suudîlerin sarayı ile yakınlıkları meşhurdur— Doğu meseleleri etrafında İngiliz uzmanlarının doktrinleri sünnî inançlara ve hükümdarlık otoritesine dayanıyordu. Fransızlar ise iki savaş arasında şiî karşı fikirler ve derin kutsal bağlarla uğraştılar. Dolayısı ile bu devrenin iki büyük üniversite mensubunun bir araya gelişi sebepsiz değildi. Biri İngiliz, diğeri Fransız olan bu uzmanlar H. A. R. Gibb ve Louis Massignon'dur.

Birincisi sünnî müslümanlıkla uğraşıyor, ikincisi ise bilimsel faaliyetinin orta yerine, İsa'ya yakın karakter taşıyan vetevhide bağlı bir Sufî olan Mansur el–Hallac'ı koyuyordu. Bu iki büyük oryantalistin üzerine ileride tekrar döneceğim.

Bu bölümde bilginlerden çok politik ve imparatorluk ajanlarından söz edişimin nedeni Oryantalizm ve Doğu bilgeleri alanında meydana gelen büyük değişmeyi gözler önüne serebilmektir. Zira bu sırada Oryantalizm üniversitelerin dışına çıkmış ve bir politika aracı şekline girmişti. Lane, Silvestre de Sacy, Caussin de Perceval, Max Müller ve diğerlerinin yaptığı gibi oryantalist, kendisini gelenekleri ve kendi iç davranışları olan bir cins topluluğun üyesi saymaktan uzaklaşmıştı. Şimdi o artık sadece Batı kültürünün temsilcisi idi. Eserinde iki hedef gözeten bir adamdı. Bir taraftan Doğu'yu biliyor ve öğreniyor, diğer taraftan Doğu'ya en ince ayrıntılarına kadar yayılıyordu. Dış yüzeyde üstlendiği rol Batı ile Doğu'yu bir araya getirmekti.

Ancak gerçek davranışlarında, aralıksız biçimde, Batı'nın teknolojik üstünlüğünü, politik ve kültürel dehasını vurguluyordu. Böyle bir birleşim içinde tarih ortadan kalkmasa dahi herhalde zevksiz, ruhsuz bir görünüş kazanıyordu. İnsanların tarihini bir gelişme akımı, bir edebî metnin ana teması, yahut zaman ve mekân içinde sistematik ve maddî çeşitli şekiller gösteren bir kuvvet olarak görmek Batı esasçılığı ve idealistliğinin en üst noktasıdır. Oryantalist Doğu ve Batı'yı ayıran çizginin üzerinde yer alsa dahi, fikirlerini sadece çok genel yargılarla açıklamakla yetinmemekte

aynı zamanda Doğu veya Batı yaşantısının her noktasını birbirinden farklı görme eğilimi taşımaktadır. Onun coğrafî dünyası tam ortasından ikiye ayrılmıştır.

Oryantalistin yazılarındaki bu eğilim (Batı'nın bir adamı olarak) tanık ve gözlemci kişiliği arasında gözle görülecek kadar belirgindir. **Duncan Macdonald**'ın (Gibb tarafından sözü edilen) *The Religious Attitude and Life in Islam* (İslâm'da davranışlar ve dinî hayat) (1909), başlığını taşıyan klasik eserinde bu durum açıkça görülmektedir:

> "Araplar kolaylıkla ikna edilecek kişiler olarak görünmezler. Ancak pozitif, materyalist, soru soran, kendi özel batıl inançları ve gelenekleri ile dahi alay eden kişiler olarak tabiatüstü olayları anlamaya çalışırlar, bazen de çocukça bir şaşkınlığa düşerler."(52)

Bu cümleyi yöneten "görünmezler" fiili, burada Arapların kendi kendilerini ortaya serdiklerini ifade etmekte, (isteyerek veya değil) uzmanların yargısını gizlemektedir. Araplar için uygun görülen pekçok sıfat, taşıdığı bütün çelişkilerin içinde "Arapların" bir cins hafiflik içinde yaşadıklarını açıklamaya yöneliktir. Böylece çok geniş anlam taşıyan bir cümle kullanmış ve modern antropolojinin "Çocukça ilkellik" kavramına başvurulmuştur. Oryantalist Macdonald bu anlatımlarında bu tip tasvirler yapmak için Batılının yeteri kadar bilimsel gücü bulunduğunu hissettirmeye çalışmaktadır. Bilim adamının görevi görülmesi gerekli olanı "göstermektir".

Tüm özel tarih, Doğu ve Batı'nın birlikte ortaya koydukları hassas denge sınırından seyredilebilir. İnsan hayatının karışık dinamiği —benim hikâye–tarih adını verdiğim— ya konunun dışına çıkmakta yahut da çok geniş bir görüş halkası içinde Doğu yaşamının ayrıntıları sadece ve basit biçimde konunun Doğululuğu ve gözlemcinin Batılılığını anlatmaya yaramaktadır.

Bütün bu görüş şekilleri bir anlamda Dante'yi hatırlatıyorsa ele aldığımız Doğu ile Dante'nin Doğusu arasında ne büyük ayırım

bulunduğunu farketmek gerekecektir. Burada amaç sonuna kadar bilimsel kalabilmektir. Sözkonusu bilimin öncesi vardır. Ondokuzuncu yüzyıl Avrupa biliminin entellektüel ve insanî yönleri başlangıç sayılabilir. Ayrıca Doğu sadece bir harikalar dünyası veya bir düşman yahut egzotizmin bir dalı değildir. Ağır sonuçları olan politik bir gerçektir. Macdonald Batı'nın temsilcisi oluşunu Lawrence'den daha ileri biçimde bilimsel rolünden ayıramaz. Böylece İslâm konusunda Lawrence'i aşacak türde konunun "tarifi ile" üzerinde durduğu "kimliği"ni karıştırmaktadır. Bütün Doğulu Araplar, Batılı bilim adamının kendilerini gördüğü gibi olmak zorundadırlar. Ayrıca Doğu ile karşılaşmasında Batılının düşündüğü yerde durmaya mecburdurlar. Lawrence gibi Forster'de bu sırada Doğu'yu kendi yalnızlıklarının çizgisi üzerinden görmektedir. Aynı duygu Macdonald gibi bilginlerde ise oryantalist düşünce tarzının gücünü arttırıyor...

Bu düşünce şekli kültür, politika ve aktüalite alanına sür'atle yayılmıştır. İki savaş arasında, Malraux'un romanları aracılığı ile kolayca görebileceğimiz gibi Doğu–Batı ilişkileri çok ileri boyutlara ulaşmış hatta düşündürücü şekiller almıştır. O günlerde Doğuluların siyasî bağımsızlık isteklerine ait işaretlere her yerde rastlanıyordu. Hiç kuşkusuz bu istekler müttefikler tarafından özellikle dağılan Osmanlı İmparatorluğu içinde kuvvetle destekleniyordu. Dolayısı ile Arap ayaklanması ve bu ayaklanmanın yarattığı sonuçların kısa devrede problem haline geleceği açıktı. Doğu şimdi bir başkaldırmanın içindeydi. Bu isyan sadece geniş anlamda Batıya karşı değil, fakat onun temsil ettiği düşünce sistemine, bilgi hazinesine ve siyasal üstünlüğüne karşı idi. Doğu'da yüzyıllar boyu sürmüş Batı müdahalesi (ve Doğu'nun incelenmesi) kendisi de modernizm krizlerine tutulmuş bir Doğu'da Batı'nın durumunu çok nazik bir noktaya getiriyordu. Konuşulan konuların arasında "tam işgal" vardı... "Manda" rejimi altındaki topraklar vardı ve "Batılıların Doğu'daki rekabet yarışları" vardı... Ayrıca yerli elit

tabakalarla Batılıların ilişkileri, yerli halk hareketleri, bağımsızlık ve "kendi kendini yönetme prensibi" gündemde idi. Batı ile Doğu arasındaki kültürel ilişkiler sözkonusu idi. Sociète Asiatiquie'nin (Asya Derneği) 1928 ile 1935 yılları arasında başkanlığını yapmış, College de France'de Sanskrit hocası, **Sylvain Lévi** gibi büyük değer taşıyan bir bilgin dahi 1925'te Doğu–Batı meselesini ciddi şekilde düşünüyordu:

> "Görevimiz Doğu uygarlığını anlamaktır. Bir sempati gayreti içinde ve akılcı ölçülerle yabancı uygarlıkların geçmişini ve yaşayan değerlerini anlamayı gerektiren hümanist problem, entellektüel planda bizim; Fransızların omuzlarına yüklenmiştir. Asya'daki büyük kolonilerimiz bizden bunu bekliyor... (Bir İngiliz de aynı duyguları dile getirebilirdi, zira konu tümü ile "Avrupalılar"ı ilgilendiriyordu).
>
> Orada yaşayan halklar uzun bir geçmişin tarih, san'at ve din mirasını paylaşmaktadırlar. Bu miras tamamı ile yok olmamıştır ve ola ki devam edecek güçtedir. Onların gelişmelerinin sorumluluğunu biz üstlendik. Bazen kendi fikirlerini dahi sormuyoruz, bazen de Kamboç'ta olduğu gibi varlıklarını korumamız için bizi çağıranların yardımına koşuyoruz. Haklı veya haksız üstün bir uygarlığın temsilcileri olduğumuza inanıyoruz. Bu üstünlük inancı kendimize olan güvenimizi arttırdığı gibi yerlilerin de bize inanmalarına yol açıyor. Onların bütün geleneklerini gözden geçirdik. Büyük bir iyimserlikle, onlar için iyi veya kötü yaptığımızı düşünmeden kendilerini yüksek insanların düzeyine çıkarmayı amaç edindik. Zira insanlar arasında hiyerarşik düzen kolay anlaşılır bir olgu değildir. Bireylerin 'mutluluk' ölçüleri bazen farklılıklar gösterir.
>
> Genel anlamda Avrupa'nın girdiği her yerde yerli, mutluluğunu araştırmada yeteri kadar ümitli değildir. Bu konu maddî planda olduğundan daha ileri ölçülerde manevî planda gerileme eğilimi göstermektedir. Sosyal hayatın değerlerini yeniden düzenlemeyi akıl eden her fert, binasını yükseltmek istediği kaidenin kartondan yapılmış olduğunu görerek üzüntülere kapılıyor.

Bu ümitsizlik Doğu'da, baştan sona bir uçurum yaratmıştır. Bu uçurum kin dalgaları şekline dönüşmek için hazırlığa girişmektedir ve herhalde kin dalgaları da daha sonra hareket saatinin çalacağı anı gözleyecektir. Eğer Avrupa ya tembellik yahut da anlayışsızlıkla, sadece çıkar duygularının olaylara yön vermeye yetmeyeceğini anlamayacak olursa 'Asya dramının kriz şekline dönüşmesini' kimse önleyemeyecektir.

İşte bu noktada, hayatın bir parçası ve politikanın bir aracı olan bilime büyük iş düşmektedir. Bilim şu sırada yerli uygarlığa ve en içten düşüncelerine varıncaya kadar yerli hayatın içine girmek zorundadır. Böylece bilim, yerlileri Avrupa ilişkilerinin anlamsız tehditleri ile nefes alamaz hale getirmek yerine onların yaşamına yön veren temel değerleri ve sürekli faktörleri bulup çıkarabilmelidir. Biz bu uygarlığı yerli pazarlara diğer ticaret mallarımız gibi sunmak zorundayız. Onu gerçekten isteyenler için değerlendirmeyi başarmalıyız. Sürprizleri beklemeyelim. Bırakalım yerliler kendi zevklerini, kendi zamanlarını ve kendilerine uygun olan şeyi kendileri seçsinler.

Bu ince seçimi seyrederken onların gözlerini kamaştırmayı bir kenara bırakıp kendilerini taktikle yönetelim. Kafalarımızı zorlayarak gerçekten değer taşıyan yerli geleneklerin arasında hangilerinin onun için kurtarılmaya değer olduğunu kendimiz düşünelim ve yerlinin bu geleneği bizim geleneklerimizle birleştirmeyi arzu etmesini bekleyelim.'"[53]

Silvain Lévi oryantalizm ile politikayı bir araya getirmekte güçlük çekmemektedir. Zira Batı'nın Doğu üzerindeki uzun (daha çok uzatılmış...) müdahalesi sadece sonuçları ile bilime veya etkileri ile zavallı yerlinin durumuna bağlanabilir. Ancak Batılı için amaç geleceği kurtarmaktır. Tüm açık hümanist düşüncelerine, başkaları için beslediği tüm iyiniyet duygularına rağmen Silvain Lévi aynı tehlikeli şekilde dar bir deyim kullanmaktadır. Doğuluların dünya yüzünde yüksek bir uygarlığın getirdiği tehlikeleri farkettiklerini hayal etmekte, fakat olumlu bir hürriyet duygusu, haklı

bir bağımsızlık isteği ve kendi değerlerine özge ileri bir kültürel örgütlenme fikri yerine, ruhsal bir boşluğun ve kıskançlığın etkisi altında yola çıktıklarını ileri sürmektedir. Hiç kuşkusuz Silvain Lévi eserinde konuya karşı gerçek bir bilimsel dikkat harcamıştır. Doğu etüdleri ile uğraşan kişiler için bu eser önemli bir kaynaktır. Ancak Silvain Lévi'nin öğretim yılları daima genel politik kavramların içinde geçmiştir. Şu cümle bu olayın kanıtıdır:

"Asya dramının kriz şekline dönüşmesini kimse önleyemeyecektir..." Asya ızdırap çekmektedir. Ancak bu ızdırap Avrupa'yı tehdit ediyor: Klasik antik devirlerden beri Asya ve Avrupa arasında hiç değişmeden duran sınır , ezelî ve ebedî görevini yerine getiriyor. Modern oryantalistlerin içinde en güçlü pazulara sahip Silvain Lévi'nin sözleri yankılar uyandırmakta, fakat bu yankı kültür hümanistleri çevresinde yeterince çınlamamaktadır. Örneğin 1925 yılında *Cahiers du mois* (Ayın defteri) isimli Fransız dergisi, aydınlar dünyasının en saygıdeğer kişileri arasında bir anket yürütmüştü. Fikirlerine başvurulan kişiler arasında Sylvain Lévi, Emile Senart gibi oryantalistler, André Gide, **Paul Valéry** ve Edmond Jaloux gibi yazarlar vardı. Sorular Doğu–Batı ilişkilerini kapsamakta, hatta az veya çok tahrik edici bir utanmazlık taşımaktadır. Bu durum Avrupa'nın o sırada içinde yaşadığı kültürel iklimi açığa çıkardığı gibi aynı zamanda oryantalizmin yaydığı fikirler gibi düşünce şekillerinin kabul edilen hangi düzeye yükselmiş olduğunu göstermektedir:

> *(1)* Batı ve Doğu'nun hiçbir zaman birbirinin içine giremeyeceğini, birbirini anlayamayacağını düşünüyor musunuz? Yahut Maeterlinck'in dediği gibi "İnsan kafasında bir Batı hücresi bir de Doğu hücresi vardır; bunlar daima birbirlerinin işlerine engel olurlar" şeklinde mi düşünüyorsunuz?
>
> *(3)* Henri Massis gibi Doğu'nun bu tesirinin Fransız düşünce ve san'atı için ciddî bir felâket olduğunu ve onunla derhal savaşa girilmesi gerektiğine inanıyor musunuz?

(5) Size göre Batı'nın Doğu'dan üstün olan değerleri nelerdir?

Bu sorulara verilen cevaplar arasında **Valéry**'nin sözleri bence tekrarlanmaya lâyıktır. Ortaya koyduğu kanıtlar net ve açıktır. En az yirminci yüzyılın başında yer alan uygulamalardan edinilmiş gözlemlere dayanmaktadır:

> "Kültür alanında, 'şu sırada' Doğu etkisinden fazla kuşkuya kapılmamız gerektiğine inanmıyorum. O bizim için yabancı değildir. Tüm san'at ve bilgilerimizin başlangıcını Doğu'ya borçluyuz. Doğu'dan gelecek herşeye kapılarımız açıkır, ancak yeni birşey geleceğinden ümitli değilim. Bu şüphe Avrupa'nın çağdaş gücüne dayanmaktadır.
>
> Zaten bu gibi soruların ana maddesi 'hazım'dır. Avrupa'nın yüzyıllar boyu üzerinde durduğu konu da budur. Bizi biz yapan değerlerdeki bu yüce seçim hakkını, evrensel anlayış ve değişme gücünü, sonuna kadar korumak asil görevimizdir. Yunanlılar ve Romalılar Asya'nın devleri ile nasıl boğuştuklarını bize gösterdiler. Bu deneylere akıl erdirebilirsek bazı sonuçlar çıkarabiliriz. Akdeniz havzası bana kapalı bir çanak gibi görünüyor, geniş Doğu'nun asılı her zaman gelip bu çanağın içine doluyor..."[54]

Eğer Avrupa kültürü herhangi bir yolla Doğu'yu hazmetmiş ise Valéry bu sonucu ortaya koyan özel etkenler içinde oryantalizmin yerini herhalde keşfetmiş olmalıdır. Wilson'un ulusal "Otodeterminasyon" prensipleri içinde Valéry, Doğu'nun yarattığı tehlike konusunda yapılan analize güven duymuştur. Avrupa için "seçenek gücü öncelikle Doğu'yu Avrupa biliminin kaynağı olarak tanımak, daha sonra onu geçerliliğini yitirmiş bir dünya olarak görmeye dayanmaktadır. Bu şekilde Balfour Filistin yerli halkının kendi ülkelerinde oturmaya hakları olduğunu ancak bu hakkı korumak için gereği kadar yetenek sahibi olmadıklarını düşünebilecektir. Yediyüz bin Arab'ın basit arzularının, Avrupa kolonyalizmine dayalı bir hareketin kaderi karşısında fazla bir değer taşımadığını ifade ediyor Balfour.[55]

John Buchan ise 1922'de Asya'nın ani bir "erozyon" ile "bizim" uygarlığımızı çok tatsız şekilde sona erdirebileceğini yazıyor:

> "Toprak birbirine uymayan, dağınık kafalar yüzünden kaynıyor. Hiç Çin'de ne olduğunu düşündünüz mü? Orada milyonlarca canlı beyin sizi kandıracak oyuncaklar imâl etmek için hazır bekliyor... Bir yönetime bağlı değillerdir. Hiç bir iktidar onları yönetmiyor. Dolayısı ile bütün çabalar faydasızdır. Dünya Çin'e gülüyor."[56]

Fakat Çin örgütlenmektedir -daha sonra başaracağı gibi-. Artık alay konusu olmaktan çıkacağı günler yakındır. Avrupa içi şimdi gerekli olan, Valéry'nin deyimi ile "güçlü bir makina"[57] olarak kalabilmektir. Zira Doğu dış dünyada ne varsa içime alarak eritmeye, onları kendi adına değerlendirmeye, entellektüel ve maddî alanda kullanmaya ve örgütlenmenin seçenlere dayanan bir yoluna girmeye karar vermiştir. Ancak bütün bunlar görüşün açıklığına ve analiz gücüne dayanmaktadır. En azından Doğu'nun birgün askerî, maddî ve manevî alanlarda Batı'yı aşabileceğini düşünmek lâzımdır. Büyük sömürgeci imparatorluklar, büyük baskı sistemleri bu vazgeçilmez sonucu izleyebilmek için hazır olmalıdırlar. **George Orwell'in** 1939'da Marakeş'te gördüğü sömürge insanları artık Afrika, Asya kıt'aları ve Doğu'nun en alt düzeyde varlıkları olarak görülmekten bıkmışlardır:

> "Buna benzer büyük bir şehirde dolaştığınız sırada ikiyüzbin insanın arasında en az yirmibin kişinin vücutlarını örtebilmek için genişçe bir bez parçasından başka hiçbir şeye sahip olmadığını göreceksiniz. İnsanların nasıl yaşadıklarını yahut nasıl kolayca öldüklerini farkettiğiniz zaman insan neslinin yaşadığı bir toplumun ortasında bulunduğunuza inanmayacaksınız. Aslında bütün sömürgeci imparatorluklar bu esasların üzerinde kurulmuştur. Orada insanların tenleri esmerdir. Yeteri kadar esmerdir. Ancak etleri aca-

> ba sizin etlerinize benziyor mu? Yahut onlar sadece değişiklik göstermeyen bir cins kara madde midir?.. Yoksa arı gibi balı yenen, mercan gibi boyna takılan faydalı araç mıdır? Topraktan çıkıyorlar, açlık, ve pis kokular içinde birkaç yıl sürünüyorlar, sonra hep birlikte mezarlıklara uzanıp yatıyorlar. Ölüp gittiklerini kimse farketmiyor. Az sonra kabirleri dahi topraklara karışarak kayboluyor..."[58]

Avrupalı okuyuculara, (Piérre Loti, Marmaduke Pickthall vs. gibi) sıradan yazarların egzotik romanlarında geçen Doğulu kahramanlar dışında Avrupalı olmayan dünyanın insanları tamamı ile Orwell'in çizdiği bu görünüşe sahiptir. Bu yaratık ya gülünç bir insandır yahut Doğulu adı ile anılan geniş bir kavram içinde bir atomdur. Oryantalizm genelleme gücü ile bu mücerret tipi, onu taşıdığı varsayılan değerlerle, fikirler ve hayatın içindeki yeri ile bir uygarlık temsilcisi olarak tanıtmayı başarmıştır. Oryantalistler onu "Doğu'da" keşfetmişler ve kültürel geçer akça haline getirmişlerdi.

Raymond Schvab 1934'te Anquetil Duperron'un hakkındaki mükemmel biyografisini neşretmiş ve oryantalizmi kültürel düzeye çıkaran çalışmalarını bu esere dahil etmişti. Schwab, kitabında Doğu ile Batı konularını Valèry gibi ikinci el olarak düşünen tüm arkadaşlarına, san'atçılara ve aydınlara karşı çıkıyordu. Denebilir ki, diğerlerinin arasında Pound, Eliot, Yeats, Arthur Valey, Fenollosa, Claudel, (Doğu bilgisi ile) Victor Segalen gibi yazarlar birkaç nesil önce Max Müller'in dediği gibi Doğu'nun "hikmet felsefesi"ni unutmuşlardı. Kültür dünyası Doğu'yu ve özellikle İslâm'ı, Doğu konusundaki bilimsel çalışmaların ağırlığı altında daima bu çekingenlik duyguları ile ele almıştı.

Sözkonusu durumun en iyi örneğini 1924 yılında Şikago Üniversitesi'nde "Doğu ve Batı" konusunda verdiği bir seri konferansla, ünlü Avrupalı gazeteci **Valentine Chirol** ortaya koymuştu. Chirol uzun yıllar süren Doğu tecrübesi ile kültürlü Amerikalılara Doğu'nun zannettikleri kadar uzak olmadığını göstermek istiyor-

du. Düşüncelerinin hareket çizgisi basitti:

Doğu ve Batı değişmez biçimde birbirlerinin karşısında yer almışlardı. Ve Doğu —özellikle Müslümanlık— dünyanın "en derin duygularından sorumlu", "yeryüzünün en büyük güçlerinden biri"ydi.[59] Bana öyle geliyor ki, Chirol'un düzenlediği altı konferansın başlıkları, taşıdığı genel fikirlerin ana şemasını ortaya çıkarmaktadır; sözkonusu başlıklar şöyledir: "Eski savaş alanları", "Osmanlı İmparatorluğunun dağılışı ve Mısır", "Himaye ve manda rejimleri", "Yeni bir faktör: Bolşevizm" ve "Bazı genel sonuçlar".

Chirol'un sesini duyurabildiği kadar geniş bir topluma açıkladığı bu fikirlere **Elie Faure**'un düşüncelerini ekleyebiliriz. Faure ileri sürdüğü görüşlerinde Chirol gibi tarihe, kültür konusundaki özel bilgilerine ve beyaz Batıcılıkla, renkli Doğuculuk arasındaki derin farka dayanıyordu. "Doğu uygunsuzluğunun devamlı cinayetleri" gibi birbirini tutmaz fikirleri yayıyor, "onlar", "bizim" gibi barış duygusunu tanımıyorlar, diyor ve Doğuluların tembel olduklarını durmaksızın tekrarlıyordu. Ona göre "Doğu'da vatan denecek bir yer, tarih ve ulus" yoktu. "Doğu temelinden mistikti" vş. Faure için, Doğu rasyonel olmayı öğrenmeden ,bilim ve pozitif görüşlerin tekniğini uygulama alanına koymadan önce "Batı ile arasında bir beraberliği" sözkonusu edemezdi.[60]

Fernand Baldensperger "Aydın Doğu ile Aydın Batı nerde karşılaşıyor" isimli denemesinde Batı-Doğu konusunu çok daha yumuşak ve çok daha bilimsel olarak ortaya koymaktadır. Ancak o da şunları söylüyor:

> "Anlaşıldığına göre fikirlere karşı ilgisizlik, duyarlılık alanında düşüncenin getirdiği disiplinc yan çizme, önemli konularda rasyonel yorum ve tesbit eksikliği Doğu aydınlarının zihinlerinde henüz boşluklar yaratıyor..."[61]

Avrupa kültürünün en derin noktalarından çıkarılmış,bu kültür ve bu ortak yerler adına gerçekten konuşmaya yetkili yazarlar

tarafından ileri sürülmüş, tamamı ile "kabul edilmiş" fikirler kaynağına dayalı bu düşünceler sadece bölgesel şovenizmin basit bir gösterisi sayılamaz. Hayır, özellikle Faure ve Baldensperger'in diğer eserlerini tanıyan kişiler için bütün bunlar daha da tutarsızdır. Ve çelişkilidir. Her iki yazarın düşüncelerinin arkasında yatan eğilim, Oryantalizm gibi profesyonel ve titiz bir ilmi tersine çevirmektir. Bu ilim ondokuzuncu yüzyıl kültürü içinde insanlığın bir kısmını Avrupa için yeniden ortaya çıkarmaya çalışıyordu. Yirmici yüzyılda ise aynı ilim bir politika aracı olduğu gibi aynı zamanda, çok daha önemli ölçülerde Avrupa'nın Doğu'yu kendi çıkarları doğrultusunda yorumlama kuralı olmuştu. Bu kitapta daha önce sözünü ettiğim nedenler dolayısı ile modern Oryantalizm, Avrupa'nın İslâm karşısında duyduğu büyük korku ve çekingenliği yansıtmaktadır. Bu korku diğer yandan Avrupa'nın iki savaş arasında uğradığı politik başarısızlıkların ürünüdür. Şunu söylemek istiyorum: Filolojinin masum bir uzmanlık dalı olan bir bilim, politik hareketleri yönetecek bir disiplin, sömürgelerin idaresinde kullanılacak bir yöntem, Beyaz adamın uygarlık taşıyıcı zorlu rolünü ortaya serecek bir hitabet sanatı şekline dönmüştür. Bu gelişim liberal olduğunu iddia eden; çok yönlülük, açık fikirlilik ve katolik inançlar taşıyıcılık türünden gürültülü gösterilerle ilân edilen değerlerin üzerine titrediğini ileri süren bir kültürün iç yapısında meydana gelmiş bir büyümedir. Aslında liberal'in aksine bir takım işler olmuştur. Doktrin katılaşmıştır; "bilim" tarafından tarif edilen "gerçekler" değişmiştir. Eğer bu "gerçekler" benim daha önce işaret ettiğim Doğu'nun değişmeden Doğulu kalacağma karar vermişse o halde "liberalizm" baskı ve önyargı rejiminin yeni bir göstergesinden başka bir şey değildir, olmayacaktır.

Kültürün içinde bu karşı-liberalizmin nereye kadar gidebileceği henüz anlaşılmamıştır. Bununla birlikte bazen dikkatleri böyle bir yöne çevirmek için gerek duyulmuştur. **I.A. Richards**'ın "*Mencius on the Mind*" (1932) başlığını taşıyan kitabında bu gö-

rüşün bir örneğine rastlanmaktadır. Aşağıda okuyacağınız satırlarda "Çinli" kelimesini rahatlıkla "Doğulu" ile değiştirebiliriz:

> "Çin hakkında bilinen şeylerin Batı'daki yankıları ele alınacak olursa M. Etienne Gilson gibi cahilliği yahut hafifliği ileri sürülemiyecek bir yazar için kişi şaşkınlığa düşecektir, zira bu yazar *The Philosophy of St. Thomas Aquinus* isimli kitabının önsözünde Thomasçı felsefe "İnsan geleneğinin tamamını kabul eder ve bir araya getirir" deyimini kullanmaktadır. Böylece biz daima dünyanın tamamını Batı zannetmekteyiz. Ancak geniş görüşlü bir gözlemci acaba birgün bize bu bölgeci görüşün tehlikeli olduğunu söylemeyecek mi? Biz sıkıntılara düşmeyeceğimizden henüz emin olmadığımız için Avrupa'da yeteri kadar mutlu olamıyoruz."(62)

Richards kitabında "çeşitli tarifler" adını verdiği sistemin uygulanmasını teklif etmekte ve çokyönlülüğün otantik bir şeklinin bulunarak "tarifler sisteminin" bununla yıkılması gerektiğini ileri sürmektedir.

Gilson'un bölgeciliğine karşı giriştiği saldırıyı kabul etsek veya etmesek dahi Richards'ın görüşlerine boyun eğmek zorundayız: Tarihsel açıdan Oryantalizmin bölümlerinden birini teşkil ettiği liberal hümanizm gerçek bir anlayışa giden yolun açılmasını "geciktirmektedir." Oryantalizmde "yeni yolun açılması" daha çok teknik konuları içine almakta ve bundan sonraki bölümün ana hatlarını teşkil etmektedir.

Tam gelişme içindeki modern İngiliz–Fransız Oryantalizmi

Doğu'nun bazı bölgeleri ve çeşitli yaşama şekilleri üzerinde bilgileri olan kişileri günümüzde "Kültürel alanlar" *(Area studies)* uzmanları olarak görmeyi huy edindik. İkinci Dünya Savaşına yaklaşan günlerde oryantalist, tabiatı ile büyük bir uzmanlığa sahip genelci bir bilgin olarak görülüyordu. Bu kişi toparlayıcı açıklamalar yapmak için ileri derecede yetenekli idi. Bununla şunu söylemek istiyorum ki oryantalist pek fazla karışık sahalara girmeden, örneğin Arab grameri yahut Hint dini hakkında bir formül ortaya koyacak olsa dahi bu hareket Doğu hakkında, hatta bölgenin bütünü üzerinde bir şeyler söylemişçesine yoruma uğruyordu. Böylece Doğu malzemesinin herhangi bir elemanı üzerinde yürütülecek bütün çalışmalar, aynı zamanda bu malzemenin derin "Doğulu" anlamını da özetlemiş sayılıyordu. Ve genellikle Doğu'nun köklü bir organik bağ taşıdığına inanıldığına göre meşgul olduğu maddî delillerin neticede Doğuluların dünyasını, karakterini, dü-

şünce biçimini, güzellik anlayışını ölçmeye yarar, bulunmaz kriterler olduğunu düşünmek oryantalist bilgin için çok doğru bir hareket oluyordu.

Bu kitabın ilk iki bölümünde Oryantalist düşüncenin eski tarihini ortaya koyacak deliller üzerinde durdum. Burada ilgilendiğim Oryantalizmin yakın tarihi ise Birinci Dünya Savaşından az önce ve onu izleyen savaş sırasında ortaya konmuş delillerle meşgul olmayı gerektirmektedir. Çok önceki çağlarda olduğu gibi özel konu ne olursa olsun, hakkında konuşmak için hangi stil ve teknik seçilirse seçilsin her ikisinin içinde Doğulu daima Doğuludur. Her iki devir arasındaki fark Doğu'nun özünü Doğululaştırmak için oryantalistin kendisine tanıdığı "hak"ın daha da gelişmiş olduğudur. Bu konunun mükemmel bir delili savaş–öncesini ilgilendiren Snouck Hurgronje'nin (1899) bir yazısında göze çarpıyor. Bu satırlar Eduard Sachau'nun *Muhammedanisches Recht* isimli eserinden alınmıştır:

> "Uygulanmakta olan hukuk ülkenin geleneklerine ve yöneticilerin seçme gücüne büyük ölçüde katkıda bulunacaktır. Müslüman aydın yaşamın bu alanında önemli aşamalar da gösterecektir. Bu yüzden hukuk bizim için daima önemli bir etüt konusu olmuştur. Ve olmaya devam etmektedir. Bu önem sadece hukuk tarihi, uygarlık ve dine bağlı sebeplerle değil fakat pratik nedenlere dayalıdır. Biz Avrupalılar için İslâm'ın entellektüel hayatı, dinsel kuralları ve arka planda yer alan değerlerini tanımak son derecede önemlidir. Avrupa'nın Müslümanlarla olan ilişkileri sıklaşmaktadır. Pek çok Müslüman devlet Avrupa'nın egemenliği altına düşmüş ve düşmeye devam etmektedir."(63)

Snouck Hurgronje "İslâm hukuku" gibi oldukça soyut bir konunun dahi bazen tarih ve toplumdan etkileneceğini kabul etmekte, ancak onun entellektüel alanda Batı'ya sağlayacağı fayda daha çok ilgisini çekmektedir. Zira ana hatları ile "İslâm hukuku" Doğu ve Batı arasındaki farkı çok kaba biçimde ortaya koymaktadır.

Hurgronje için Doğu ve Batı arasındaki ayırım ne tam akademik ne de tam halka dayalıdır, fakat çok başka birşeydir: İki dünya arasındaki konu tarihî güç ilişkileridir. Doğu hakkında Batı'nın elde ettiği bilgiler ya Avrupa'nın Asya üzerindeki egemenliğinin dayandığı farklı noktaları (Bu deyimin ondokuzuncu yüzyıla kadar uzanan saygıdeğer cedleri vardır) gün ışığına çıkarmakta yahud da bunları icad ederek vurgulamaktadır. Doğu'yu bütünü ile tanımak gereklidir. Size emanet edildiği için tanımak gerektir. Ve bütün bu ilişkiler Batılı olduğunuz için gereklidir...

Snouck Hurgronje'nin fikirleri ile hemen hemen aynı doğrultuda bir başka görüş 1931'de Gibb tarafından *The Legacy of İslâm*'da çıkan *Littérature* (Edebiyat) isimli makalenin son paragrafında yer almaktadır:

> "Rastgele seçilmiş bu üç karşılaşma anından sonra Alman romantikleri gözlerini yeniden Doğu'ya çevirerek Avrupa şiirinin içine girmesi için Doğu şiirinin gerçek mirasına varan yolları açmaya çalıştılar. Ancak ondukuzuncu yüzyıl yeni güçlülük ve üstünlük duyguları ile anlaşıldığına göre kapıyı onların yüzlerine kapadı. Bugün, başka yönlerde değişiklik izlerine rastlanmaktadır. Bazı kişiler Doğu edebiyatını kendileri için yeniden incelemeye başlamışlardır. Doğu hakkında yeni bir anlayış dalgası doğmak üzeredir. Bu anlayış yayılarak, Doğu,insanlığın yaşam tablosu içinde yasal yerini alacak olursa, Doğu edebiyatı bir kere daha tarihî görevini yerine getirecek ve yeryüzünün bize ait kısmında edebiyat, düşünce ve tarih olarak ne varsa hepsini kısıtlayan, dar ve öldürücü baskılardan kurtulmak için bizlere yardımcı olacaktır."(64)

Gibb'in sözleri arasında yer alan "Kendileri için" sözcüğü Avrupa'nın Doğu üzerindeki egemenliğini açıklamaya çalışan Snouc Hurgronje'nin mantık zincirine temelden terstir. Bununla birlikte bu fikirlerde değişmeyen gerçek her an gündeme gelmekte ve "Batı" Batı olarak kalmakta, "Doğu" Doğululuğuna devam etmektedir. Ancak bu kavramların birbirlerine faydası vardır. Gibb Doğu

edebiyatının Batı edebiyatı üzerindeki etkisinin Brunetiére'in dediği gibi "Ulus için bir utanç" olmadığını göstermek istemiştir. Tam tersine Gibb Avrupa etnikmerkezciliğinin sınırında Doğu ile bir cins hümanist karşılaşmanın mümkün olabileceğini düşünmüştür.

Gibb eserinde önce Goethe'nin "*Weltlitératur*" fikrini ele almıştır. Bununla beraber Doğu ve Batı arasında hümanist bir yol bulmak için yaptığı çağrı savaş sonrası Avrupasında gelişen yeni politik ve kültürel ihtiyaçlara cevaptır. Avrupa'nın Asya üzerindeki egemenliği sona ermiş değil fakat evrim geçirmiştir. Örneğin Mısır'da İngilizlere karşı yerlilerin düşünceleri gittikçe daha fazla katılaşmış ve masum bağımsızlık istekleri siyasî havayı gittikçe daha gergin bir duruma sokmuştur. Zağlul, Waft partisi[65] gibi soğuk terler döktüren isimlerle dolu o yıllar İngilizler için devamlı kargaşalık devirleridir. 1925'ten beri devam eden dünya krizi ayrıca bunun üzerine eklenmiş ve Gibb'in yazılarına yansıyan duygusal tansiyon meydana gelmiştir. Ancak olayın içindeki kültürel mesaj herşeyin üzerindedir. Doğu ile ilgileniyor musunuz? demek aslında Batılı okuyuculara o sırada Avrupa'nın dar düşünce, baskıcı uzmanlık ve sınırlandırılmış görüşlerle sürdürdüğü savaşta Doğu'nun ona yardımcı olacağını hatırlatmaktı.

Snouck Hurgronje'den Gibb'e, alan oldukça değişmişti. O sırada artık kimse Avrupa'nın üstünlüğünü tartışmasız kabul etmiyordu. Batı'nın önderliği tabiat kuralı olmaktan çıkmıştı. Doğunun, Batı'dan gelecek ışığa ihtiyacı olduğu yavaş yavaş unutuluyordu. İki savaş arasında önemli olan, bölgesellik duygularını ve yabancı düşmanlığını aşan bir kültürel iç yakınlaşma idi. Gibb'e göre Batı'nın Doğu'ya ihtiyacı vardı. Onu inceleyecek ve yardımını sağlayacaktı. Zira o sırada Batı kısır uzman kafasından sıyrılmaya çaba harcıyor, katı ırkmerkezcilik görüşlerinin yarattığı kargaşalığı dindirmeye çalışıyordu. Bu çaba içinde Doğu Batı'ya elini uzatacak ve kültür araştırmaları sırasında gerçekten önemli olan nok-

taları yakalamasına yardım edecekti. Kültürel bilinçlenme alanında yeni doğan bu diyalektik ortam içinde eğer Doğu Batı'nın ortağı olarak yerini alacak olursa bunun nedeni her şeyden önce artık bir tehlike sayılmadığı noktasında toplanmaktadır. İkinci olarak Batı bir kültürel kriz çağına girmişti. Bu krizin sebeblerinden biri dünyanın geri kalan kısmı üzerinde Batı'nın azalan egemenlik gücüydü.

Massignon ve Gibb gibi büyük isimler tarafından temsil edilen iki savaş arası Oryantalist dünyanın bilimsel ürünleri arasında böylece müşterek elemanlar ortaya çıkmaktadır. Bu çağın hümanist bilim eserlerinin en ileri özelliği budur. Yukarıda sözünü ettiğim toptancı davranış yerini saf Batılı insanî bilimler tarafından girişilmiş oryantalist denemelere bırakmıştır. Bu noktada amaç kültürü bir "bütün" olarak ele almak, anti–pozitivist görüşlere değer vermek, sezgi ve sempati ile yola çıkmaktı. Hem oryantalist hem de oryantalist olmayan bilim adamı Batı'nın bir krizin içinden geçtiğini anlamıştı. Bu kriz içinde Avrupa barbarlık, kısır teknik çıkarlar, ahlak çöküntüsü ve milliyetçilik feryatlarının saldırısı altında bulunuyordu. Bu sırada özel metinler aracılığı ile bir devrin tamamının incelenmesi dolayısı ile bir kültürün anlaşılması öngörülmüş, bu konuda Massignon ve Gibb gibi büyük Oryantalistlere olduğu kadar Wilhelm Dilthey gibi Batılı hümanistlere de baş vurulmuştur. Curtius, Vossler, Auerbach, Spitzer, Gundolf ve Hofmannsthal'ın eserlerinde[66] görüldüğü gibi filolojiye hayat verme projesi si, Massignon'un oldukça teknik oryantalist filolojiyi ilgilendiren *Le Lexicon Mystique* (Mistik sözlük) admı verdiği İslâm inançları sözlüğü üzerindeki çalışmaları ile oldukça teknik Doğu Oryantalist filolojisi güç kazanmıştır.

Ancak Oryantalizm tarihinin bu devresi ile aynı çağda Avrupada yaşayan insanın bilim dünyası arasında enteresan bir beraberlik vardı. Avrupa insanı belki ilk defa teknik bir üstünlüğün korkutucu etkileri altına girmiştir. Tehlike Avrupa'da faşizmin ilerlemesi ile

ortaya çıkmıştı. Sözkonusu korkutucu etkiler iki savaş arasında pek çok kimseyi meşgul etmiş ve İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar devam etmiştir. Erich Auerbach'ın muazzam eseri *Mimesis*te ve *Philolog* da,[67] son metodolojik düşünceler bahsinde sözü geçen konuda çok göz alıcı bilimsel açıklamaları vardır. Yazar, *Mimesis* i Türkiye'de sürgün hayatı yaşadığı günlerde yazdığını belirtmekte ve Batı kültürünün gelişmesini son anlarda izleyebildiğini açıklamaktadır. Halbuki bu kültür birleştirici ve uygarlık taşıyıcı rolüne o sırada hâlâ devam etmekteydi. Dolayısı ile Auerbach özel metinlerin analizine dayanan genel bir eser yazmayı kendisine görev saymıştır. Bu eserde tüm değişikliği, zenginliği ve doğurganlığı ile Batı edebiyatının sırlarını ortaya koyacaktı. Amacı Batı kültürünün bir sentezini yapmaktı. Bu sentez içinde fikir, hareket ile aynı değeri taşıyacaktı. Auerbach bu harekete "Geç gelen burjuva hümanizmi"[68] adını takmıştır. Böylece gizli bir ayrıntı dünya tarihinin güçlü sembollerinden biri halini alıyordu.

Auerbach için önemli olan hümanizm geleneğinin kendisine ait olmayan bir ulusal edebiyat veya kültüre kısa zamanda uyması idi. (Bu ilke kolaylıkla Oryantalizme tatbik edilebilirdi.) Curtis, Auerbach'ın önünde önemli bir örnekti. Bu yazarın dahiyane üretimi bir Almanın da diğer edebiyat türlerine uyabileceğini gösteriyordu. Auerbach'ın fikirlerini noktalarken Hugues de Saint–Victor'un *Didascalion* isimli eserinden söz edişi sebepsiz değildi. Saint–Victor:

"Kendi ülkesini cana yakın bulan adam henüz işin başlangıcındadır. Tüm yeryüzünü doğduğu ülke gibi gören insan ise fazla ileridir. Ancak düzgün insan odur ki dünyanın tamamı onun için yabancı bir ülkedir."[69] Kişi kültürel vatanından uzaklaşma yeteneğine sahip olduğu kadar onu yargılama gücüne kavuşmaktadır. Böylece dünyanın tamamını görebilmek için kişi yeteri kadar zihin kudretine ulaşmakta, her kültüre eşit şans tanımaktadır. Kendi kültürü yanında diğer kültürleri de yargılama düzeyine erişen insan ise

yüksek insandır.

İnsanî bilimsel tarafından "tiplerin" bir taraftan analitik olay, diğer yandan çevrede yer alan eşyalar olarak yeni bir ışık altında ele alınışı metodoloji açısından değersiz değildi. Weber, Durkheim, Lukács, Mannheim ve bilinen diğer sosyologlarda ve ondokuzuncu yüzyıl başı düşünürlerinde göze çarpan "Tiplerin" tarihi pek çok defa inceleme konusu olmuştur.[70] Bu arada öyle sanıyorum ki Weber'in Protestanlığı, Yahudiliği ve Budizmi incelediği sırada oryantalistlerin keşfederek açıkladığa kavuşturduğu topraklara kadar ulaştığı kimsenin dikkatini çekmemiştir. Weber tüm ondokuzuncu yüzyıl yazarlarının Doğu ve Batı arasında ekonomik (tabiatı ile aynı zamanda dinî) düşünce farklarının bulunduğuna inandıklarını görmüştü. İslâmı hiçbir zaman ciddi olarak incelemiş olmamasına rağmen Weber, İslâmi etütler üzerinde büyük bir etki uyandırmıştı. Zira Weber'in Tipler konusundaki fikirleri, Oryantalistler tarafından tutulan tezleri "dışardan" desteklemeye yarıyordu. Zira Oryantalistlerin ekonomik fikirleri hiçbir zaman Doğuluların endüstri, ticaret ve temel ekonomik konularda yeteneksiz olduklarını ispat etmeye yarayacak dereceden ileriye geçmemişti. İslâmi alanda bu klişeler 1966'da Maxime Rodinson'un önemli etüdü "*İslâm ve Kapitalizm*" yayınlanıncaya kadar yüzyıllar boyu değişmeden tekrarlanmıştı. Doğulu, Müslüman, Arab, daha bilmediğim pek çok tipe ait kavramlar modern insanî bilimlerde görülen soyut yahut anlaşılmaz tiplerin tarifinde israr ediyor ve bu kaynaklardan besleniyordu.

Bu kitapta Oryantalistlerin kendilerine ait olmayan bir kültüre karşı ne derecede yabancılık çektiklerini pekçok defa ortaya sermiştim. Auerbach'ın "Yabancılaşma" konusundaki fikirleri insanî bilimlerin diğer dallarında uygulama alanı bulmaktadır, ancak İslâmcı Oryantalistler İslâma karşı "yabancılaşmalarını" hiçbir zaman önemli bir olay saymamışlar ve bunu kendi kültürlerinin daha iyi anlaşılması için bir araç yerine koymuşlardır. Bu "yabancılaş-

ma" Avrupa kültürü içinde üstünlük duygularını arttırmaya yaramış ve bütün Doğu'ya yayılan antipatileri, İslâmı çöküntü halinde bir sistem olarak görmeye devam etmelerini sağlamıştır. (Ve çok tehlikeli...) Bu eğilimlerin tüm ondokuzuncu yüzyıl boyunca Doğu etütleri geleneğinin içinde yer aldığını, Oryantalist formasyonun nesilden nesile geçen klasik bir elemanı haline geldiğini daha önce açıklamıştım. Bunun dışında sanıyorum ki Avrupalı bilgin büyük bir ihtimalle Ortadoğu'yu henüz İncilde anlatılan şekli ile düşünmeye devam etmekte ve bu ülkeyi sarsılmaz dinî geleneklerin kutlu vatanı olarak görmektedir. Hıristiyanlık ve Yahudilikle olan özel münasebetlere açısından bir oryantalist için İslâm "orijinal" bir kültür karşılaşması oluşunu sürdürmektedir. Bu arada İslâm uygarlığının çeşitli şekillerinin de Hıristiyan Batı'nın karşısına çıkacağından korkulduğu açıktır.

İslâmî Oryantalist, dine karşı takındığı bu tavrı başlangıçtan beri korumuş ve metodunu değiştirmemiştir. Kültürel bağlantıları her şeyden önce ona modern tarih ve sosyo–politik düşünceleri ön plana almak ve tarihî ve kuramsal her "tip" için, yeni verilerden hareketle gerekli düzenlemeleri getirme görevini yüklemektedir. Ayrıca İslâm uygarlığı konusunda Oryantalizmin ileri sürdüğü soyutlamalar yeni değerler kazanmıştır; zira Oryantalistlerin (gerçeğe baş vurmadan sadece "klasik" prensiplere dayanarak) dedikleri gibi Modern İslâmın, eskisinin yeni bir tekrarı olmaktan öteye geçemeyeceğine inanılmaktadır. Bu fikrin dayanağı, İslâmın bir kesimi için modernizmin bir çöküş, bir karalama sayılmasıdır. (Bu varsayımların kaynağı oryantalizmin kendi açısından değerlendirdiği insan gerçeğini canlı tutabilmek için gösterdiği inişler ve çıkışlardı). Sonuç olarak eğer (Auerbach veya Curtius'un anladığı manada) filolojik görüşler, birleştirimci görüşler bilgin'in anlayış ve kavrayış yeteneğini genişletecekse, aynı zamanda bütün bunlar onun insanlığın kardeşliği, insan davranışlarının bazı prensiplerinin evrenselliği konusundaki görüşlerini de ileriye götürecektir.

İslâmî Oryantalizm konusunda bu gelişme Doğu ve Batı arasındaki farkların azalmasına giden yolu kısaltacaktır.

İslâmî Oryantalizmin bu güne kadar gelişinde ana hatları ile ortaya koyan birşeyleri anlatmaya çalışıyorum. Üzerinde durduğum konular bu Oryantalizmin diğer insanî bilimlerle karşılaştırıldığında ortaya çıkan reaksiyoner durumu; (hatta Oryantalizmin diğer branşları ile) metodoloji ve ideoloji alanındaki geri kalışı ve bir yandan insanî bilimlerde, diğer yandan tarihî, ekonomik, sosyolojik ve politik şartların gerçek dünyasında görülen gelişmelere karşı takındığı çekimser tutumdur.[71] Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru bazı gözlemciler Samî ve İslâmî oryantalizmin köklerini dayadığı dinî arka planda neler bulundurduğunu görmeye başlamışlardı. Paris'te 1873 yılında ilk defa toplanan oryantalistler kongresinde diğer bilim adamları arasında Samî ve İslâmî konularda çalışan kişilerin genelde entellektüel açıdan geri kaldıkları göze çarpıyordu. 1873'ten 1897'ye kadar toplanan bütün kongreler hakkında görüşlerini açıklayan İngiliz bilgini R.N. Cust, Samî ve İslâmî konuda şunları ileri sürmektedir:

> "Buna benzer toplantılar (Eski Samî konuları üzerinde) Doğu bilimini gerçekten ileri götürecek niteliktedir.
>
> Yazık ki modern Samî etütleri konusunda aynı görüşleri ileri süremiyoruz. Ortada çok şey var fakat üzerinde tartışılan konu edebî ve ince değerler açısından ancak yaşlı bir okul hocasının genişlemiş düşüncelerini meşgul edebilir. Ondokuzuncu yüzyılın büyük "öncülerini" ilgilendiremez. Ben bir deyim bulabilmek için bana Pline'e kadar yükselmek zorundayım. Modern filoloji ve modem arkeoloji için de böyle bir anlayış görülmüyor. Burada yapılan iş daha çok geçen yüzyılda üniversite hocalarının bir araya toplanarak bir Yunan parçasının nasıl okunacağı, yahut sesli bir harfin nasıl vurgulanacağını tartışmalarına benziyor. Oysa ki mukayeseli filolojinin şafağı çoktan ışıldamaya başlamış ve ortaçağın örümcek ağlarını parçalayıp atmıştı. Bütün bu yapılan işler gerçekten Muhammed'in eline bir kalem alarak yazı yazıp yaza-

mayacağını tartışmaya değer mi"[72]

Cust'un üzerinde durduğu tartışmalı arkeoloji merakı bir ölçüde Avrupa anti–semitizminin bilimsel bir şeklidir. Hem Müslümanları ve hem de Yahudileri içine alması gereken (Renan'ın başını çektiği eski Samî etütleri içinden kaynağını bulan) "Modern Samîler" deyimi ırkçı bayrağını elinde taşımaktadır. Bu raporun biraz ilerisinde Cust "Aryenlerin" pek çok düşünce malzemesi sağladıklarını belirtmektedir. Açıktır ki "Aryenler" Samîlere karşı çıkarılmış bir soyutlamadır, ancak yukarda verdiğim bazı nedenlerden dolayı eskileri öne sürmeyi amaçlayan bu tür etiketler (Yirminci yüzyıl tarihinin açık şekilde gösterdiği gibi insanlığın bütünü için taşıdığı ağır ahlakî ve insanî sorumluluğa rağmen, Samîler için pek uygundur. Bununla birlikte anti–semitizmin modern tarihi üzerinde henüz yeteri kadar durularak bu konuda oryantalizm tarafından getirilen yasalara dikkat harcanmamıştır. Çağımızda bu yasalar İslâm, Arab veya Ortadoğu kelimelerinin her kullanılışında ortaya serilmektedir. Aslında ister "zencilerin düşüncesi" ister "yahudilerin kişiliği" konusunda bilimsel (yahut halk için) bir eser yazmaya karar versek kaçınmak mümkün olmayacak şekilde "İslâm düşüncesi" veya "Arab karakteri" gibi konulara eğilmek zorunda kalacağız. Bu bölüme tekrar döneceğim.

İslâmi oryantalizmde görülen entellektüel kriz "Geç devir burjuva hümanizması"nda ortaya çıkan manevî krizin değişik bir şeklinden başka bir şey değildir. Ancak bu Oryantalizmin formu ve stili dünyanın onun için iki kısma ayrılabileceğini göstermektedir: "Doğulu" ve "Batılı." Dolayısı ile özgürlük, ifade gücü ve kendini tanıma yeteneği gibi kavramlar bir Doğulu için Batılı'nın anladığı mânâda değillerdir. İslâmcı bir Oryantalist Doğu konusundaki fikirlerini ortaya koyarkan Doğu'nun özel "direnişini" de dile getirmek zorundadır. (Özellikle Müslümanlara ait direnişi). Ayrıca Doğu ve Batı arasındaki bu direniş; değişmelere, Doğu ve Batı arasındaki anlayış beraberliğine, kadınları ve erkekleri, klasik ve ar-

kaik ilkel dünyalarından çıkararak modernizmin ilkelerine yaklaştırma çalışmalarına karşıdır. Nihayet bu direniş korkulacak kıyametin Batı uygarlığının çöküşü değil fakat Doğu ve Batı'yı ayıran duvarların yıkılması anlamına geldiğini açıklayan görüşe karşıdır. Oryantalist bütün bu "direniş" biçimlerini böylece yorumlayarak dünyaya ilan etmek zorundadır. Gibb modern İslâm devletlerinde yer alan milliyetçi hareketlere karşı çıkarken milliyetçiliğin birgün İslâmın Doğulu karakterini ortaya çıkaran iç yapısına saldıracağını düşünüyordu. Zira çağdaş milliyetçiliğin net sonuçları muhtemelen Doğu'nun Batı'dan farkı bulunmadığını ortaya koyması olacaktı. Bununla birlikte kabul etmek gerekir ki Gibb bir dini diğerinden ayırırken gerçekten sempatik davranabilme yeteneğine sahipti. Sünnî Müslümanlığa karşı onlarla aynı fikirde olmadığını rahatça ortaya koyabilmişti. Acaba bu davranış yerliler adına konuşmaya huy edinmiş eski Oryantalizme bir dönüş müdür? Yoksa İslam'ın çıkarları doğrultusunda samimiyetle ortaya konmuş bir görüş müdür? Ya biri ya diğeri... Yahud da ikisinin arası.

Hiçbir bilgin, hiçbir düşünce adamı tabiatı ile milli kökeninin yahut tarihî gelişiminin en mükemmel temsilcisi veya ideal tipi değildir. Bununla birlikte Oryantalizm gibi çok soyut ve çok uzmanca bir gelenek içinde öyle zannediyorum ki bir bilgin, kısmen bilinçli, kısmen bilinçsiz olarak milli geleneğinden ayrılamaz. Yahut en azından milli ideolojisini unutamaz. Bu nokta özellikle Oryantalizm için çok doğrudur. Zira Avrupa ulusları arasından her biri şu veya bu Doğulu ülkenin işlerine politik açıdan angaje olmuşlardır. Ne İngiliz, ne Fransız olmayan bir örnek vermek için hemen Snouck Hurgronje'nin adını analım. Bu bilgin basit ve açık biçimde her iki ulusun malı değil Alman milletinin üyesidir.[78] Bir birey ile bir tip arasında (yahut bir birey ve bir gelenek arasında) görülen farklara ait tüm bilinenleri ortaya döktükten sonra Gibb ve Massignon'un sözkonusu tiplere uyum sağlama açısından hangi noktalara kadar ulaşabildiklerini görmek şaşırtıcıdır. Gibb ve

Massignon kendi ulusal geleneklerinin tüm isteklerine cevap verdikleri gibi ülkelerinin kendilerinden beklediği politik gereksinimlere ve Oryantalizmin milli "mekteb"ine de yeterince hizmette bulunmuşlardır.

Sylvain Lévi iki "mektep" arasında şöylece ayırım yapmaktadır:

> "İngiltere ve Hindi stan'ı bir araya getiren siyasî çıkarlar İngilizlerin çalışmalarını soyut gerçeklere dayalı ilişkiler düzeyinde tutmakta ve bu çıkarlar geçmiş ve geleceğin uyumlu bağlantısını korumak zorunda bulunmaktadır.
>
> Klasik gelenekle beslenen Fransa ise insan düşüncesini zaman ve mekânın ötesinde aramaktadır. Onun için Hindistan'la Çin arasında bir fark yoktur."[74]

Kutuplar arasındaki bu farklılaşma sırasında bir tarafın sert, etkili ve gerçeklere dayalı; diğer tarafın ise evrensel, yatırımcı ve parlak bir çalışma yaptığını ileri sürmek çok kolaydır. Bu farklılaşma aynı zamanda uzun ve birbirinden gerçekten ayrı iki kariyeri aydınlatmaya yaramaktadır. Gerçekten Gibb ve Massignon kendi başlarına 1960'lı yıllara kadar Fransız ve Anglo–Amerikan İslâmi Oryantalizmini temsil etmişlerdi. Bir üstünlükten söz açma imkanı vardır; zira her iki yazar bilinçli bir gelenekten süregelmiş ve kişi ve çalışmalarına öylece devam etmiş kişilerdi. Bu iki ayrı geleneğin entellektüel ve politik sınırları Sylvain Lévi'nin ortaya koyduğu gibi düşünülmelidir.

Gibb Mısır'da doğmuştur, Massignon Fransa'da... Çalışmaları onları daha çok toplumbilim veya toplumun dinsel hayatına sürüklememiş olsa idi herhalde her ikisi de derin dinsel kişiler olurlardı. Her ikisi de dünya işlerine angaje olmuşlardı. Başarılarının en önemli noktalarından biri bilim geleneğini dolaylı yoldan modern politika dünyasının faydasına sunmuş olmalarıdır. Bununla birlikte çalışmalarının çok değişik bir yanı daha vardır. Bu alanda almış oldukları dinsel terbiyenin önemli rolü bulunduğu görül-

mektedir.

Massignon bütün ömrünü el–Hallac'ın eserini incelemeye harcamıştır. Gibb 1962'de onun ölümü üzerine yazdığı makalede "Geç devir İslâm dinsel eserlerinde ve İslâm edebiyatında Hallac'ın izlerini aramaktan yorulmadı" demiştir. Massignon'un sınır tanımayan çalışmaları gerçekten onu "İnsan ruhunun zamanı ve mekânı aştığı" her yere doğru süreklemiştir. "Çağdaş Müslüman düşüncesinin ve Müslüman hayatının tüm şekilleri ve tüm bölgeleri"ni içine alan bu muazzam çalışmanın içinde Massignon'un tarihsel varlığı bütün arkadaşları için devamlı bir kıskançlık kaynağı olmuştur. Hiç kuşkusuz Gibb onun gittiği yolun ilk hayranlarından biriydi. Ancak araya mesafe koymasını biliyordu:

> "Müslümanların ve katoliklerin ruhî hayatları arasında ile bir cins bağ teşkil eden temalar,Fatıma kültünde kendilerine yakın bir eleman bulmuşlardır. Şii düşüncesinin çok çeşitli ürünlerinde bu tür ortaklıklar bulmak mümkün olduğu gibi İbrahime bağlı toplulukların geleneklerinde yahut "Yedi uyurlar" tablosunda da aynı görüntülere rastlamak mümkündür. Massignon, bütün bu konularında ve yazılarında onlara verdiği özel anlamlarla onları İslâm incelemelerinin vazgeçilmez elemanları haline getirmiştir. Ancak bu görüntüler âlimin kendilerine verdiği bu değerlerle iki ayrı anlam kazanmışlardır: Bunlardan birincisi en alt düzeyde olarak bilimsel düşüncenin alt düzeyinde yerini alarak üniversiteler araştırmanın klasik araçları ile ortaya konmuş soyut bir olayın yapısını açığa kavuşturmaya çalışmaktadır. Diğeri ise Objektif verilerin ve anlayış yeteneğinin ruhsal boyutlara sahip bireysel bir iç sezgi gücü tarafından eritilerek şekil değiştirdiği bir alanda varlığını sürdürmektedir. Bu olayla yazarın kişiliğinden gelen zenginliklere bağlı hayal gücü arasında bir ayırım çizgisini çizmek her zaman kolay değildir."

Gibb bu noktada "Fatıma kültüne" katoliklerin protestanlardan daha yakın alaka gösterebileceklerini anlatmak istemektedir. Ancak "objektif" bilimle, "ruhsal boyutlara sahip bireysel iç sezgi

gücüne dayalı" bilim arasındaki ayırıma dikkat etmeyen bir kişiye karşı da çekingenliğini gizlememektedir. Massignon'un ölümü üzerine yazdığı makalede bu kısmı takip eden paragrafta Gibb, Massignon'un "Müslüman sanatında sembolizm", "İslâm mantığının yapısı", "Ortaçağda malî kargaşalıklar ve esnaf loncaları" gibi çok değişik konularda eser verdiğini hatırlatmakta ve onun "üretim gücüne" işaret etmektedir. Bu arada Massignon'un Samî etütlere karşı duyduğu ilgiden söz eden Gibb bu konuda onun verdiği eserlerle yeni bir yol açtığını ve incelemelerine henüz başlayanlar için eski Hermetica'nın sırlarına benzer bilinmezlerle ortaya çıktığını söylemektedir. Gibb, Massignon hakkındaki yazısının sonunda şu fikirlere yer vermektedir:

> "Temsil ettiği örnekte, çağında yaşayan oryantalistlere ve hatta klasik oryantalizme verdiği ders bizim için çok değişik. Ancak Doğu kültürünün çeşitli şekillerine anlam ve kıymet veren hayatî güçlere belirli bir angajman derecesinde ulaşılamadan bu ders tatbik edilemez."(75)

Massignon'un en önemli noktası budur. Doğrudur ki çağdaş Fransız İslâmsolojisinde (eskiden anıldığı gibi) "Doğu kültürünün" ilham kaynağı olan "hayatî güçleri" tanımaya çalışmak gelenek halini almıştır. Bu konuda Jacques Berque, Maxime Rodinson, Yves Lacoste, Roger Arnaldez gibi çok değişik isimleri saymak mümkündür. Bütün bu kişiler konuyu ele alma ve eğilimleri açısından büyük farklılıklar göstermektedirler. Massignon örneği bu yolda kendilerinin yegane rehberi olmuştur.

Massignon'un eserinin zayıf ve kuvvetli noktaları üzerinde sohbet türünden açıklamalarını bir merkez noktaya toplayan Gibb bazı noktaların yanından geçerek Massignon'u bir bütün halinde ele almaktadır. Bu tablo içinde Fransız Oryantalizminin gösterdiği gelişmenin bir sembolu haline gelen Massignon, aynı zamanda Gibb'ten çok ayrı bir kişiliğe bürünmektedir. Böylece Massignon'un kişisel arka-planı Sylvain Lévi'nin yaptığı Fransız Oryan-

talizminin tarifine büyük ölçüde renk katmaktadır. Gibb'in entellektüel ve dinî formasyonu "İnsan ruhu" fikrine dahi az çok yabancıdır. Daha pek çok İngiliz modern oryantalisti pek farklı durumda değildir. Ancak Massignon çocukluğundan beri "ruh" kavramı ile beslenmişe benzemektedir. Bunun hemen yanında ise dini olduğu kadar estetik, ahlaki ve tarihî değerler yer almaktadır. Massignon'un ailesi J.K. Huysmans gibi kişilerle temasta idi. İlk eğitim yıllarından kalma entellektüel iklim, daha sonra gelişen sembolizm fikirleri tüm yazdıklarını etkilemiş, hatta bu etkiler ilgilendiği katolik inançlarının çeşitli görüşlerinde ve Sufi Mistisizminde dahi ortaya çıkmıştır. Massignon'un ne eserinde ne de büyük yazış stilinde en ufak bir donukluk izine rastlanamaz. Gücü çağında yaşayan tüm düşünürleri ve sanatçıları aşmış ve bu kültürel genişlik Gibb'den çok ayrı bir kategoriye ulaşmıştır. Massignon'un ilk fikirleri estetik çöküş devri denen dönemin ürünleridir. Bu sırada o Bergson, Durkheim ve Mauss'tan etkilenmiş bulunuyordu. Gençliğinde Renan'ın kurslarına devam etmiş ve bu nedenle Oryantalizme girmişti. Aynı zamanda Sylvain Lévi'nin öğrencisi idi. Dostları arasında Paul Claudel, Gabriel Bounoure, Jacques ve Raissa Maritain ve Charles de Foucault göze çarpıyordu. Massignon sonraları çok yeni alanlarda yapılan çalışmaları tamamı ile benimseme yeteneği göstermişti: Şehir sosyolojisi, yapısal dilbilim, psikanaliz, çağdaş etnoloji ve yeni tarih, yabancı olduğu konular değildi.

Hallac üzerindeki abidevî eseri bir kenara bırakılırsa giriştiği denemeleri İslâm edebiyatının bütünü içinden kaynaklanıyordu. Nefes kesen bilimsel gücü ve samimi kişiliği bazen JorgeLuis Borges tarafından icad edilen bilginleri hatırlatırdı. Avrupa edebiyatı içinde "Doğulu" temalara karşı çok özel bir hassasiyeti vardı. Bunlar Gibb'i de meşgul etmişti. Ancak Gibb Doğu'yu Batılı yazarların kaleminden "öğrenmeye" daha çok eğilim göstermiş ve Batılı yazarlar ise bilim adamları ile artistik beraberlik içinde bulunuyorlar, onların getirdikleri malzemeden yararlanıyorlardı. Bu konu

Massignon'u ilgilendirmiyordu. (Örneğin Selahaddin Eyyübî'yi öğrenmek için W. Scott'a baş vurmak gibi...) Massignon'un Doğu'su, Yedi uyurlarla, İbrahim'in duaları ile tam bir uyum halinde idi. (Gibb tarafından Massignon'un sunnî müslümanlığa yakın olmadığının işareti sayılan iki tema...) Bu konular geleneğin dışında, biraz garip ve Massignon'un parlak yorum gücüne sonuna kadar cevap verebilen konulardı (kendi konularını kendileri icat eden). Eğer Gibb, Walter Scott'un Selahaddin'ini seviyorsa, Massignon'un tercihi intihar etmiş, lanetlenmiş, psikolojik meraklar şairi Nerval'e kadar uzanıyordu. Bu demek değildi ki Massignon sadece geçmişin incelenmesi ile ilgileniyordu. Tam tersine Fransız–İslâm ilişkilerinin orta yerinde ve kültürde olduğu kadar politikada da boy gösteriyordu. Bu ihtiraslı insan İslâm dünyasına sadece kuru bilim yolu ile girilemeyeceğini, tüm faaliyetlerin bu yola çevrilmesi gerektiğini biliyordu. İslâm'ın içinde Doğu hıristiyanlığının küçük gruplarından biri olarak varlık gösteren "Bedeliyye" tarikatını bu yüzden hararetle desteklemişti.

Massignon'un büyük edebî yetenekleri bazen bilimsel çalışmalarına kaprisli, kozmopolit ve yeni başlayanlar için çekici bir nitelik kazandırıyordu. Ancak bu görünüş gerçek değildi. Massignon "Oryantalizmin analitik ve statik yorumu"[76] adını verdiği şeyden her zaman kaçınmıştı. İslâmî olduğu varsayılan metinler ve problemlerin cansız yığınından hiç hoşlanmıyordu. Yetersiz kaynaklar, asılsız köken iddiaları, kanıtlamalar ve gösteriler ilgilendiği olayların dışında idi. Ulaşabildiği en ileri noktaya kadar bir metnin yahut bir problemin ana temasını yakalamaya çalışıyor ve onu yaşatmaya çaba harcıyordu. Okuyucularından istediği, kendisi gibi etkili gözlerle araştırmaya katılmaları ve bir metnin kalbine varabilmek için disiplin veya gelenek duvarlarını yıkamaya hazır olmaları idi. Yetenek ve etki yönünden hemen hemen kendisi ile aynı ölçüleri taşıyan Gibb hariç hiçbir modern Oryantalist aynı çalışmanın içinde onun kadar kolaylıkla (ve Doğru biçimde) bir İslâm mis-

tikleri kalabalığının içine girerek istediği bilgileri toplayamamıştır. Ne Jung, ne Heisenberg, ne Mallarmé ve ne de Kierkegaard aynı gücü gösterememişlerdir. Hiç biri siyasî deneylerle güçlenmiş böylesine geniş bir görüşe sahib kişiler değillerdi. Bu alanda Massignon tarihî kişiliğini 1952'de yazdığı "Doğunun önünde Batı: Kültürel bir çözümün önceliği"[77] isimli metni ile ortaya koymuş bulunuyordu. Bu arada kültürel hatırası oldukça açık çizgilerle beliriyordu. Kariyerinin başından sonuna kadar dokunulmadan kalmış kapalı bir yapısı vardır. Çalıştığı alanın ve bilgi kaynaklarının eşsiz zenginliğine rağmen Massignonun bilimsel dünyası genellikle değişmez fikirlerle örülü idi. Bu yapıyı kısaca tarif edelim ve onun fikirlerini sıraya koyalım.

Massignon hareket noktası olarak İbrahim'den kalma üç dinin varlığım esas kabul etmişti: İslâm İsmail'in dini idi. Allah tarafından İshak'a verilen sözün dışına çıkarılmış bir halkın tektanrıcılığı idi. Dolayısı ile bir protesto dini idi. (Baba olarak Allaha oğul olarak Hz. İsa'ya...) Bununla birlikte İslâm Hâcer'in gözyaşları ile başlayan hüznü iç yapısında muhafaza ediyordu. Buradan anlaşıldığına göre Arapça dahi gözyaşları dili idi. Aynı şekilde İslâmın içinde yer alan "cihad" kavramı (Massignon burada cihad'ın İslâmda epik bir formu olduğunu ve Renan'ın bunu hiçbir zaman görmeye ve anlamaya yetenekli bulunmadığını söylemiştir) büyük bir entellektüel boyut taşıyor ve sonuçta dış düşman olarak hristiyanlık ve yahudilik, iç düşman olarak da kâfirlik başlıca mücadele konuları şekline giriyordu. Bununla birlikte Massignon İslâmın içinde bir cins karşı–akım yaratılabileceğine inanıyordu. Bu noktayı aydınlatmayı entellektüel görevinin temeli sayan Massignon mistisizmi incelemiş ve bu sistemin içinde Allahın varlığına giden yolu aramıştı. Mistisizmin ana çizgisi tabiyatı ile sübjektif karakteri idi. Rasyonel olmayan hatta izah edilemeyecek eğilimler, İâh'ın katıldığı bireysel, kişisel ve geçici deneylere dayanıyorduu. Massignon'un mistisizme ayırdığı mükemmel çalışmanın özü böylece

Sunnî Müslüman cemaati tarafından uygulanan sınırlayıcı önlemlerden kurtulmak için ruhların harcadığı çabanın incelenmesiydi. Bu yolda İranlı bir mistik, Arab bir mistikten daha önde idi, zira o herşeyden önce "Aryen"di. (Ondokuzuncu yüzyılın yaşlı etiketleri olan "Aryan" ve "Samî" sözcüklerinin Massignon'u da etkisi altına aldığı anlaşılıyor. İki dil ailesi hakkında Schelegel tarafından yapılan araştırma da aynı paraleldedir)[78] Daha sonra mükemmellik yolunda bir arayıcı idi. Massignon'a göre Arab mistiği Waardenburg'un "Tevhid'de şühûd: Tanrıyı birlemede ona tanık olma" dediği şeyin önünde eğilebilirdi. Massignon'un verdiği örnek Hallac'tı. Cemaatin dışına çıkarak özgürlüğe kavuşabilmek için çarmıha gerilmeyi arzu eden Hallac, İslâmın temelden reddettiği bu ölüm şekline kavuşmuştu. Massignon'a göre Hz. Muhammed kendisini Tanrı'dan ayıran engelleri aşmak için önüne çıkan fırsatı geri itmişti. Hallac ise İslâma karşı çıkarak Tanrı ile mistik bir beraberliğin yolunu bulmuştu.

Sunni cemaatin geri kalanı Massignon'un düşüncesine göre "varlık ilmine karşı duyduğu susuzlukla" yaşıyordu. Allah insana bir cins "Yoklık" içinde görünüyordu. Varlık olmayı reddediyordu. Bununla birlikte bir Müslümanın kendisini Tanrısına adaması ile sonuçlanan bilinci Tanrıyı şekilde arayan kıskanç bir duygunun doğmasına ve putperestliğin her türlüsüne karşı bir düşmanlık halkasının gelişmesine yol açıyordu. Massignon'a göre bu fikirlerin vatanı "Fazlalıklardan arınmış bir insan kalbiydi." Tanrı'nın bir kulu eğer Müslüman ruhunun şehadet heyecanı ile yola çıkacak olursa, Hallac gibi mistiklerde görüldüğü üzere Tanrısal bir duygu yahut doğruca Tanrı aşkı ile yanıp tutuşabilirdi. Hem her şekilde Tanrı'nın mutlâk birliği "Tevhid" inanmış müslüman tarafından her fırsatta anlaşılınalı ve tatbik edilmeli. Bu sırada Müslüman ya şahadete baş vuracak yahut Tanrı'ya mistik bir aşkla bağlanacaktı. Bütün bunlar Massignon tarafından kaleme alınmış ayrıtnılı bir metinde islâmın "Eğilimleri" olarak tanımlanmaktadır.[79] Açıktır

ki Massignon'un sempati duyguları İslâmın mistik gösterilerine doğru kaymaktadır. Zira bunlar kendi katolik yaradılışına daha yakındır. Ayrıca bu gösteriler inançların katı dünyası içinde ayrılıkçı bir etkeni temsil etmektedirler. Massignon'un İslâmdan çıkardığı sonuç: devamlı direnişler içinde bir din; geç gelmiş inanış; (İbrahim'e göre) dünya gerçeklerinden tamamı ile soyunmuş bir anlayış; Hallac ve diğer Mistikler aracılığı ile uygulama alanına çıkarılmış "Psişik sarsıntılar"a karşı yığınsal yapıda bir karşı koyuş, ve tek tanrıcı diğer büyük üç din arasında Doğuda kalmanın verdiği "yalnızlık"tı.[80]

Bununla birlikte İslâm üzerinde çok ciddi şekilde bir araya getirilmiş bu görüşler ve bu "basit değişmezler"[81] (Özellikle Massignon'un düşünceleri gibi lükse kaçan fikirler) hiçbir türde düşmanca değillerdir. Massignon'u okuyan kişi onun karmaşık metinlerin faydası yolundaki devamlı ısrarı yüzünden belki de şaşkınlığı düşecektir. Buna rağmen önerilerinin içtenliği asla kuşku kaldırmaz. Massignon 1951'de izlediği oryantalizm türünün "ne egzotizm deliliği ne de bir Avrupa modası olmadığını" söylüyor fakat "Avrupanın araştırma metotları ile eski uygarlıkların yaşanmız gelenekleri arasında yeni bir ilişki" olduğunu belirtiyordu.[82] Bir Arab veya İslâmî bir metnin okunmasına geçildiğinde bu tür oryantalizm tipi ezici bir zekâya dayanan yorumlar getiriyordu. Massignon'un gerçek dahasına ve sağladığı büyük yeniliklere saygı göstermemek yanlış olur. Bununla birlikte onun Oryantalizm tarifinde kullandığı iki cümleye karşı dikkatli davranmak zorundayız: "Avrupanın araştırma metotları" ve "eski uygarlıkların yaşanmış gelenekleri..." Massignon genellikle birbirine karşı iki varlığı bir araya getirmeye çalışmaktaydı. Ancak sadece Avrupa ve Doğu arasında olmayan bu özel ayrıcalık baş döndürücü nitelikteydi. Durum Massignon'un çağdaş politik problemlerle ilgili olarak yazdığı yazılarda daha açık beliriyordu. Metodunun sınırları en doğru biçimde bu yazılarda ortaya çıkmaktadır.

Massignon Doğu ve Batı karşılaşmasında Batı'ya çok daha büyük sorumluluklar düştüğünü biliyordu, zira Doğu'yu işgal etmiş, yüzyıllarca sömürmüş ve İslâma saldırmıştı. Massignon yorulmak bilmeden İslâmı müdafaa ediyordu. Bu davranışlarının kanıtı Filistinli Müslüman ve hıristiyan Arapların haklarını Siyonizme karşı koruyabilmek için 1948'den sonra yazdığı yüzlerce mektuptur. Massignon İsrail saldırısını yakıcı biçimde "İsraillilerin" "Burjuva koloniyalizmi" olarak isimlendiriyor ve yargılarında Abba Eban'ın sözlerini kaynak sayıyordu.[83] Bununla birlikte Massignon İslâmî Doğuyu çekinmeden eski şekli ile ele alıyor ve Batı'yı modern devirlerin içinde düşünüyordu. Robertson Smith gibi Doğulu'nun modern bir insan olmadığına fakat bir Samî olduğuna inanıyor, bu düşünce kafasında önemli yer tutuyordu. Örneğin Collége de France'da arkadaşı Jacques Berque ile "Arablar" üzerinde sürdürdüğü diyalog (1960'da "Esprit" dergisinde yayınlanan) uzun süre Arablarla ilgili problemlerin günümüzde sadece İsrail–Arab elemanları arasında bir "Samî" meselesi olduğu noktasından kaynaklanıyordu. Berque meseleyi kibarca genişletmeye çalışıyor ve Massignon'a Arapların bir "Antropolojik değişiklik" içinde bulunduklarını kabul ettirmeye uğraşıyordu. Massignon ise bu varsayımı kısa yoldan reddediyordu.[84] Derin hümanist görüşlerine rağmen Filistin meselesini anlayabilmek için Massignon'un sarfettiği gayretler hiçbir zaman İshak ve İsmail arasındaki çatışmanın boyutlarını aşamamıştı. Yahudilikle hıristiyanlık arasındaki gergin tansiyon bizzat kendi İsrail düşmanlığını besliyordu. Siyonistler Arap şehirlerini ve köylerini işgal ettikleri her defasında Massignon'un dinsel duyarlılığı derinden sarsılıyordu, yaralanıyordu.

Massignon için Avrupa ve özellikle Fransa "çağdaş" gerçekleri yaşayan bir ülke sayılıyordu. Bunun nedeni kısmen Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerle ilk politik karşılaşmasıydı Massignon her zaman İngiltereye ve İngiliz politikasına karşı derin bir

nefret duymuştu. Kendisi Faysal ile ilişkiler kurarken Lawrence ve benzerleri hakkında çok karışık politikalar yürüten kişiler olduklarını ileri sürüyordu. "Faysal ile birlikte onun geleneklerine girmek istiyorum" diyordu. Massignon için İngilizler Doğuda "genişleme" siyasetinin şampiyonları idi. Siyasî etkenlerden yola çıkan ahlak dışı bir ekonomi politika ve modası geçmiş felsefelerle vakit geçiriyorlardı.[85]

Fransızlar daha modern insanlardı. Doğuda kaybettikleri ruhu, geleneksel değerleri ve aynı sırada başka şeyleri arıyorlardı. Massignon'un bu alandaki yatırımları bana kalırsa tüm ondokuzuncu yüzyıl geleneğini aşmaktadır. Doğu tarafından tedavî masasına yatırılan Batı... Bu geleneğin ilk izlerine Quinet'de rastlanmıştı. Massignon'da aynı gelenek hristiyan değeleri ile bir arada görünüyordu.

> "Doğuluların yardımına koşmak için bu ilme baş vuruyoruz. Onların dillerini yeniden kurmak, düşünce yapılarına yeniden şekil vermek için kendimizi görevli sayıyoruz. Zira Doğulular ya bizim de kullandığımız ortak değerler içinde yaşıyorlar yahud da bizim kaybettiğimiz ve bulmak zorunda kaldığımız değerlere sahip bulunuyordu. Nihayet daha derin bir anlam içinde var olan herşey değerini koruyor ve bu sömürgeleşmiş insanlar sadece bizim işimize yaramakla kalmıyor, aynı zamanda kendi kendilerini de yarar hale geliyorlar."[86]

Doğulu "kendi kendine" kendisini anlamaya yetenekli değildi. Bu yüzden Avrupa ona yardımcı olmayı deniyordu.

> "Onların herşeylerini tahrip ettik, felsefeleri, dinleri mahvoldu. Artık hiçbir şeye inanmıyorlar. Derin bir boşluğa düştüler. Anarşi veya intihar için olgun hale geldiler...
>
> Özellikle Fransa'da daha da ileri gitmenin zamanı gelmiştir. Gerçekten kalkındırıcı bir müslüman politikası düşünülmeli ve problemler bu politikanın aracılığı ile çözülmelidir. Ölmek istemediği için İslâm toplumunun özel şekilleri modern dünyanın ge-

> reklerine uydurulmalıdır. Geleneksel kültürlerinin, ortak yaşam kurallarının ve inananlar dünyasına ait değerlerin savunulması sırasında Batı sosyal nizamının ne dereceye kadar Müslümanlarla bir arayagelebileceği düşünülmelidir."[87]

Hiçbir bilgin, Massignon dahi çalıştığı alanda, ülkesinin veya bilimsel geleneğin kendi üzerindeki etkisinden kurtulamamıştır. Doğu hakkında söylediklerinin önemli bir kısmında Massignon diğer Fransız Oryantalistlerinin fikirlerinden faydalanmış gözükmektedir. Bununla birlikte Massignon'un çalışmalarına yön veren esneklik, kişisel stil ve dehanın eninde sonunda politik baskıları kırıp atacağına ve gelenekler ve ulusal duygular yolu ile gelen bu baskıya karşı çıkacağına inanmak zorundayız. Aynı şekilde Massignon örneğinde Doğu hakkındaki fikirlerinin kişisel ve köklü karakterine rağmen baştan sona geleneksel ve oryantalist olarak kaldığına inanmak zorunda olduğumuz gibi... Ona göre İslâm Doğu, Ruhanî, Samî, Aşiret hayatını sürdüren, derinden Tektanrıcı ve Aryen olmayan bir yapı sahibidir. Bu sıfatlar ondokuzuncu yüzyılda yazılmış bir etnoloji sözlüğünün içinde yer alan tariflere benzemektedir. Savaşın yeryüzünü saran acı gerçekleri, sömürgecilik, emperyalizm, ekonomik baskı denemeleri, aşk, ölüm ve kültürel alışverişler Massignon'un gözünde her zaman metafizik merceklerin süzgecinden geçirilerek düşünülecek olaylardır. Sonunda bütün bunlar insanlıkdışıdır. Samîdir, Avrupalıdır, Doğuludur, Batılıdır, Aryendir vs. sözkonusu kategoriler kendi ölçüleri ile sınıflandırılmakta ve böylece kendi değimi ile "derin bir anlam" kazanmaktadır. Bu anlam için tek kaynak Massignon'un keşisel görüşleridir.

Diğer taraftan Massignon bilimsel dünyanın ayrıntılı kişisel fikirleri içinde özel bir mevki kazanmıştır. İslâmı bir taraftan Avrupaya, diğer taraftan kendi özel taasubuna karşı korumuştu. Bu girişim Massignon'un Doğu için yaşatıcı bir rol oynadığı kadar aynı zamanda Doğu–Batı farkının da şampiyonu olduğunu göstermek-

tedir. Massgnon bu farkın üzerinde durmakta daha sonra Doğuyu istediği şekle sokmak için denemelere girişmektedir. Doğu üzerindeki bilgileri ve bunları kendi hesabına kullanabilme yeteneği, şeklinde gelişen iki anlayış Massignon'da çok kuvvetli idi. İcat ettiği kendi Hallac'ı bu çift görüşün kanıtıdır. Massignon'un ona verdiği değer ölçüsüzdür. Zira bilgin öncelikle beslendiği kültürün üzerine çıkabilmiş bir insan örneği arıyordu. Diğer taraftan Hallac kendi etkin kişiliği ile İmanın, Sufilerde dahi kendini kurban etmek anlamına gelemeyeceğine inanan Batılı Hrıstiyanlara karşı çıkıyor ve gerçeğin böyle olmadığını onlara acı biçimde öğretiyordu. Hem birinde hem diğerinde Hallac'ın amacı İslâmın merkez doktrin sistemi tarafından yasa dışı ilan edilmiş değerleri ortaya koymaktı. Massignon bizzat Hallacı bu yasaklamanın bir sembolü olarak görüyordu.

Bununla birlikte Massignon'un İslâma karşı ters tutum takındığı, onu yanlış tanıttığı ve "orta" bir Müslümanın anlayamayacağı şekle soktuğu yolunda bir düşünceyi kolaylıkla ileri süremeyiz. Sayılı bir Müslüman bilgin aynı tutumu takınmış fakat Massignon'un adını kullanmamıştır.[88] Bütün bu tezleri inceleme konusunda çok titiz davrandığımıza göre (mademki bu kitap Batının aslında Doğu'yu kötü tanıttığını sergilemeye çalışıyor...) meselenin aslı şudur: Ne olursa olsun aslına sadık bir takdim şekli bulmak mümkün müdür? Yahut her olay için bir başka takdim tarzı düşünülemez mi? Takdimler her şeyden önce dil, daha sonra kültür ve kurumlar, ve en sonunda onu formüle eden kişinin tüm politik eğilimleri ile engellenmiyor mu? Öyle sanıyorum ki bir takdimin uygulanmış, esasa bağlanmış, kendi taşıdığı "gerçeklerin" dışında herşeyden temizlenmiş ve kendi kendine bir "takdim" haline gelmiş, bir tür "emri vâki" olduğunu kabul etmek zorundayız. Bu kabul bizi metodoloji açısından (doğru veya yanlış) bir takdimin belirli bir alanı tarif etmeye yaradığını, sadece kendisine ait bir konu ile meşgul olmadığını, fakat hitabet, tarih ve ortak gelenekler alanı

içinde faaliyet gösterdiğine inanmaya doğru götürmelidir. Bu alanda hiçbir bilgin kendi başına üretme gücüne sahip değildir, çalışan her bilgin alanın gereklerini kavrayacak ve orada yerini bulacaktır. Kişisel üretim bu noktadan sonra başlamaktadır. Bu üretim içinde özel bir yer sahibi olmak hatta deha sayılabilmek için elde mevcut malzemeyi adaletli şekilde dağıtmanın yolunu bulmak gerekir. Kaybolmuş bir el yazmasını "bulup" ortaya çıkaran bir bilgin daha önceden hazırlanmış bir "anlayışlar" alanı içinde bu işlemi yerine getirmektedir. "Bir metin" bulmak demek tam anlamı ile işte budur. Böylece tüm kişisel üretim şekilleri önce kendi alanı içinde bazı değişkenliklere neden olmakta daha sonra yeni bir dengeye kavuşmaktadır.

Avrupa kültürü içinde Oryantalizmin takdimi bizim "akıllı denge" dediğimiz şeye yaklaşmaktadır. Bu sadece bir tarih değil aynı zamanda maddi bir varlık taşıyan olgudur. (Ve kurumsal) Renan konusunda da dediğim gibi bu denge yeni bir kültürel hareket ve Doğu konusunda söylenecek şeyleri belirtmek için bir sistemdir. Bu sistem üzerinde bütün söyleyeceklerim onun sadece Doğu üzerinde uydurulmuş bir takım yalanlardan ibaret olduğu değildir. (Bunlara bir dakika bile inanmıyorum...) Bu sistem aynı zamanda belirli bir gaye uğruna, belirli bir eğilimi taşıyarak, belirli bir tarihsel çevre içinde, entellektüel hatta özel ekonomik anlayışlarla takdimlerini uygulamaktadır. Başka bir değişle takdimlerin bir sonu vardır. Çoğu zaman çalışırlar ve bir veya birkaç görevi yerine getirirler. Takdimlerin şekilleri vardır, yahut Roland Barthes'in bütün dil uygulamaları için dediği gibi "hepsi birer saptırma"dır. Doğu, takdim şekli olarak Avrupa için "Doğu" adı verilen bir coğrafi bölge kavramından başlayarak şekillendirilmiş yahut saptırılmıştır. Bu bölgenin uzmanları çalışmalarını bu şekilde düzene sokarlar. Zira er geç içinde bulundukları meslek onlardan, kendi toplumları için Doğunun bir tablosunu çizmelerini, Doğu hakkında bilgi vermelerini ve fikirler ileri sürmelerini isteyecektir. Ve Oryantalist

çok geniş bir anlamda kendi toplumuna Doğu hakkında şu tarzda bilgi verecektir: *(a)* Kendi görüşlerinin damgasını taşıyan... *(b)* Doğunun olabileceği ve olması gereken şekli... *(c)* Doğu üzerinde, Doğulu olmayan bir kişinin ileri sürdüğü fikirleri devamlı tartışma konusu yapan... *(d)* Zamanın en fazla gerektirdiği şekilde Oryatalist bir hitabet türüne bürünerek... ve *(e)* çağın kültürel, profesyonel, ulusal, siyasî ve ekonomik bazı çıkarlarına cevap verebilen... Hiç ilave etmeye luzum yoktur ki hiçbir zaman sahneden uzak olmasına rağmen bu konuda pozitif bilginin gerçeklerle hiç ilgisi yoktur. Tam tersine —hiçbir zaman net, kesin yahut sadece objektif olmayan— bilgi, sıraladığım bölümlerde yer alan şekillerde devamlı olarak "dağılmakta" ve sözkonusu paralelin dışına çıkmamaktadır.

Bu görüşler açısından Massignon bir efsane "kahramanı" olmaktan çok belirli bir şekle ulaşmış geniş bir topluluk için bazı tip ifade şekilleri hazırlayan ve böylece o toplulukla birlikte zamanının kültürel arşivi ve malzemesini bir araya toplayan sıradan bir insandı. Bu olguları kabul ederken Massignon'un insanî değerine gölge düşürdüğümüzü sanmıyorum. Aynı şekilde onu "olayları ayağa düşürmekle" de suçlayamayız. Tam tersine Massignon'un kişiliğinde bir insanın kültürel ve üretimci karakterini hangi noktalara kadar götürebileceğini ve hangi kurumsal boyutlara sahip olarak ne şekilde insanüstü değerlere kavuşabileceğini gözlemekteyiz. İnsanoğlu eğer zaman ve mekân içindeki ölümlü yerini sıkıntılarının kaynağı sayacaksa özellikle bu tablodan ilham almak zorundadır. Massignon: "Biz hepimiz Samîyiz" derken toplum üzerindeki fikirlerinin ulaştığı noktayı işaret ediyor ve aynı zamanda Doğu konusundaki düşüncelerinin yerel koşulları aşarak bir Fransızla yahut Fransız toplumu ile nasıl bağdaşabileceğini gösteriyordu. "Samî" kategorisi kaynağını Massignon'un oryantalizminden çıkarıyor, gücünü ise onun daha geniş bir tarih ve antropoloji anlayışına ulaşmak için bilimsel disiplin sınırlarını aşma eğilimine

bağlıyordu. Bu kategorisinin geçerliliği ve kuvveti bu noktada en yüksek düzeye erişiyordu.[89]

Massignon'un düzenlemeleri Doğuyu takdim şekli meslekten gelen diğer Oryantalistler üzerinde derin etkiler bırakmış en azından onları tartışmasız bir egemenlik altına almıştı. Yukarda belirttiğim gibi Gibb, Massignon'a saygılarını sunduğu sırada aynı zamanda kendi yolundan ayrı bir yolun varlığını da kabul etmiş oluyordu. Tabiyatı ile Gibb'in yazdığ tarziye makalesinde sadece çizgi halinde yer alan noktaların sözünü ediyor ve tamamı ile açıklanmayan bölümlerin incelenmesine girişmiyorum. Ancak bütün bunlar Gibb'in daha sonra Massignon'a karşı gelişen kariyeri göz önüne alındığında daha da değerli olmaktadır. Gibb'i anma yılında Albert Hourani tarafından British Academy için yazılan makalede onun bilimsel kariyeri, üstün fikirleri ve eserinin değeri bütün açıklığı ile belirmektedir. Büyük çizgiler üzerinde Hourani ile aynı fikirdeyim. Bununla birlikte bu makalede bazı şeyler eksiktir. Bu konuları kısmen William Polk'un *Sir Hamilton Gibb, between Orientalism and Historiy* (sir Hamilton Gibb Oryantalizm ve tarih arasında) isimli kısa makalesinde görmük görmek mümkündür.[90] Hourani'nin Gibb'de kişisel karşılaşmaların ürünlerini, kişisel etkileri vs. görme eğilimi vardır. Halbuki Polk, Gibb'i anlamada daha yumuşak ve daha toleranslı davranmaktadır. Ona göre üniversiter gelenek Gibb'i daha çok etkisi altına almıştır. —Polk'da yer almayan bir değimi kullanacak olursak— Gibb'in çalışmalarını bir üniversite araştırması saymamızın olanağı doğmaktadır.

Thomas Khun'dan biraz da şövalyece edinilmiş olan bu fikir özellikle Gibb örneğine uymaktadır. Biz de bu noktada Hourani gibi onun kurumsal niteliği üzerinde duruyoruz... Londra'da bilimsel kariyerinin ilk yıllarında Oxford'da geçen günleri sırasında ve Harvard'da "Centre for Middle Eastern Studies" (Ortadoğu etütleri merkezi)nde güçlü bir yönetici olarak görev sürdürdüğü çağda

Gibb'in bütün söyledikleri tartışma götürmeyecek biçimde yerleşmiş bir kurumun izlerini taşımaktadır. Massignon tedavî kabul etmez şekilde dışarının adamı idi. Gibb ise içerinin... Her şekilde iki adam Fransız ve Anglo Amerikan Oryantalizmi içinde en büyük prestij ve en yaygın tesire ulaşmış insanlardı. Massignon gibi Gibb de Müslümanlardan dostları bulunduğunu durmaksızın etrafa duyuruyor ve gururlanıyordu. Ancak anlaşıldığına göre Lane örneğinde olduğu gibi bu dostlar gerçek dostlar değil işe yarayacak biçimde faydalı dostlardı. Dolayısı ile Gibb Britanya Oryantalizminin kadrosu içinde (daha sonra Amerikan) başı yükseklerde bir isimdi Gibb'in çalışmaları üniversite'nin, hükümetlerin ve araştırma kuruluşlarının bünyesinde akademik bir geleneğin ulusal eğilimlerini sembolize ediyordu.

Gibb bu nedenle konuşmalarında ve yazılarında daima politikaya yön veren organizmaların kaynağı sayılmış ve her an kendisine baş vurulacak hazır bir uzman görevi yüklenmiştir. Örneğin 1951 yılında yazdığı *The Near East and the Great Powers* (Ortadoğu ve Büyük Dünya güçleri) adını taşıyan bir eseri, böyle bir yönde kaleme alınmış, başlığı ile dahi çok şey anlatmayı hedef tutmuştu. Gibb bu çalışmasında Doğu incelemeleri konusunda Anglo—Amerikan etütlerinin geliştirilmesine gerek bulunduğunu ileri sürmüştü.

> "Asya ve Afrika ülkeleri karşısında Batılılarını durumu bütünü ile değişmiştir. Savaş öncesinde büyük bir rol oynadığı anlaşılan prestij faktörüne artık geri dönemeyiz. Biz rahatça uzanıp yatarken Asya, Afrika yahud Doğu Avrupa ülkelerinin yanımıza gelerek bizden birşeyler öğrenmelerini bekleyemeyiz. Aslında biz onlarla birlikte çalışmanın yollarını arayacak ve birbirimize karşılıklı gayretlerle yaklaşacağız."[91]

Gibb bu yeni konuşma tonunu daha pek yakın bir zamanda "Area Studies Recensidered" (Yeniden düzenlenen inceleme alanı) fikrini açıklarken ortaya atmıştı. Ona göre Doğu incelemelerini

bilimsel faaliyetler olarak değil fakat bağımsızlığını yeni kazanmış sömürgecilik ülkelerine karşı ulusal bir politikanın aracı olarak düşünmek gerekiyordu. Zira bu ülkeleri yönetmek yakında zorlaşabilirdi. Görüşlerini yeniden düzenleyerek yeni bir anlayışa kavuşan Oryantalist şimdi Atlantik Birliğinin en önemli insanıydı. Dünyanın bu bölümünde rehberlik görevi üstlenecek ve yeni kuşakların içinde politikaya yön veren kişilere, iş adamlarına ve bilginlere yol gösterecekti.

Böylece Gibb'in bu çok yeni görüşünden hareket eden bilgin artık pasif bir bilimsel çalışma ile yetinecek kişi değildi. (Örneğin Gibb'in gençliğinde Orta Asya'da Müslüman yayılması ile ilgili yaptığı çalışmalar...) O etütlerini kamunun yararına sunabilmenin yollarını arayacaktı. Bu konuyu Hourani pek güzel ortaya koyuyor:

> "Çağdaş aydın tabakasının ve hükümetlerin, sosyal ve moral hayata dayalı en köklü gelenekleri dahi bilmemezlikten gelerek hareket ettiklerin açıkça görüyor ve bütün başarısızlıklarının bu noktadan kaynaklandığını anlıyordu. Bu nedenle Gibb başlıca çalışmalarını Müslümün toplumunun özel yapısını, bu toplumun kalbi olan inançların kültürün ve geçmişin dikkatli bir incelemesi ile aydınlığa kavuşturması gayretlerine ayırmıştı. Bu problemi dahi özellikle politik bir görüş açısı ile ele alma eğilimi taşıyordu."[92]

Ancak bu yeni görüş biçimi Gibb'in eski çalışmaları göz önüne alınarak dikkatle düzenlemediği zaman olanak kazanamayacaktı. Bilgin'in fikirlerini anlamak isteyenler için bu nokta çok değerlidir. Gibb'in üzerinde etki uyandıranlar arasında Duncan Macdonald ismi ilk sıralarda alır. Açıktır ki Gibb İslâmın bütünleşmiş bir sistem olduğuna dair önemli fikirlerini onun eserinden çıkarmıştı. Sözkonusu bütünlük bu hayatı sürdüren İslâm topluluğundan ziyade belirli tip bir doktrin dinî uygulamada belirli bir metot fikrine, ve bütün Müslümanların katıldığı belirli bir düzen anlayışına dayanmaktadır. Hiç kuşkusuz halk ile "İslâm" arasında dinamik bir

bulaşma vardır. Ancak incelemelerini yürüten Batılı için önemli olan İslâm toplumunun edindiği tecrübelerden yararlanmak için elinde bulundurduğu iktidar gücüdür. Başka hiçbir şey değildir...

Önce Macdonald ve daha sonra Gibb bir olgu olarak "İslâmın" bilgi kuramı ve metot meselelerinden doğan zorluklarına karşı hiç ilgi göstermemişlerdi. (Bu konuda oldukça genel açıklamalar getirilebilirdi) Macdonald kendi açısından İslâmda çok daha geniş bir soyutlama yeteneğinin bulunabileceğine inanıyordu. Doğu düşünce biçimi ona göre bu noktadan hareket ediyordu. Kitaplarının arasında en çok etki uyandıran *The Religious Attitude and Life in İslâm* (İslâmda dinsel davranışlar ve hayat) isimli eserin bütün birinci bölümü Doğu'luların düşünce şekilleri ile ilgili tartışılmayacak açıklamaların mükemmel bir antolojisidir. Macdonald bu bölüme şu cümlelerle başlıyor: "Genellikle kabul edildiğine göre görünmezlik kavramı bir Doğulu için, Batılıya olduğundan çok daha ivedi ve gerçektir. Bu açık gerçeğe yürekten inanıyorum... Zaman zaman genel kanunları altüst eden büyük değişmelerin nedenleri anlaşıldığına göre ona tesir etmiyor. Aynı zamanda bu değişmeler Doğulu mantığını yöneten bütün diğer genel kanunlara da tesir etmemektedir. Doğulu kafasının en büyük özelliği görünmeyen şeylere karşı takındığı safça davranış biçimi değildir, fakat görünen şeyleri ilgilendiren konularda istenen bir sistemi yaratabilmenin imkânsız olduğunu bilmesidir. Bu zorluğun bir başka görünüşü—ki Gibb bunu daha sonra bir Arap edebiyatının yokluğuna ve Müslümanların gerçekleri kafalarında ayrıntılı biçimde canlandırma yeteneğinden yoksun oluşlarına bağlar— şöylece ortaya çıkarmaktadır: "Doğu'lunun asıl farkı dinsel oluşunda değildir, fakat onda kanun kavramı eksiktir. Onun için doğanın değişmeyen hiçbir yanı yoktur." Macdonald bütün bunları sıralarken Batı ilminin temellerininin büyük ölçüde Doğu'da bulunduğunu unutmuş görünmekte ve sözlerine şu şekilde devam etmektedir: "Doğrudur ki Doğulu için herşey olağandır. Doğa üstü ona o kadar yakındır ki

elini uzatsa tutabilecek gibidir." Bir fırsat -Tektanrıcılığın tarih ve coğrafya açısından Doğu'da ortaya çıkmış olduğunu bilmek- Macdonald'ın düşüncelerinde Doğu ile Batı arasındaki ayırımın tüm mantıkî tablosunu gözler önüne sermektedir. Bu durum Macdonald'ın kendisini Oryantalizme ne derecede verdiğini gösteriyor. Yaptığı özet şudur:

> "Hayatı kapalı bir bütün olarak ele alma konusunda gösterilen "yeteneksizlik" yaşama ait tek bir teorinin her olaya egemen olabileceğini düşünmek ve ayrıntıları içinde seçtiği tek bir fikrin peşinde koşarak geriye kalan herşeye karşı ilgisizlik göstermeyi "huy" haline getirmek... sanıyorum ki Doğu ile Batıyı ayıran temel çizgi işte noktada yer almaktadır."[93]

Tabiatı ile bu fikirlerde yeni hiçbir şey yoktur... Schlegel'den Renan'a, Smith'ten T.E. Lawrence'e yüzlerce defa tekrarlamıştır bu sözler. Burada Doğu konusunda verilmiş bir karar var. Bu kararın ne dünya ile ne doğa ile ne de gerçeklerle hiçbir ilgisi yok. Macdonald veya Gibb gibi Oryantalizme girmiş herkes böyle bir karar alır ve Doğunun Doğu, Batının ise Batı olduğunu bir ömür boyu tekrar edebilir. Bu alanda gösterilen gayretler, zaman zaman ortaya çıkan esnek fikirler sadece böyle bir amaca yöneliktir. Tüm çalışmaların gayesi Doğu'yu "bir yere kapatmak"tır. Tek bir fikrin peşinde koşan Doğuluyu tarif ettikleri sırada ne Macdonald ne de Gibb ciddiyet dışına çıkmış değillerdir. Tamamı ile güven duyduklar bir fikri ileri sürmektedirler. Ne biri ne de diğerinin Doğu ve Batının birbirine zıt olduğu konusu üzerinde Oryantalizmin ne derecede israr ettiğini görmelerine imkân yoktur. Her iki bilgin özel isim olan "Doğu" veya "İslâm" gibi sözcükleri hiç düşünmeden sıfatlarla, fiillerle karıştırarak sunmaktadırlar. Sanki bütün bunları havadan sudan edinilmiş fikirler değil de insanlara sorularak, danışılarak formüle edilmiş düşünceler gibi ortaya sermektedirler.

Dolayısı ile Gibb'in Müslümanlar ve Arab'lar hakkında bütün yazdıklarının gerçeküstü ve bağlaycı bir "islâm" ile gündelik yaşa-

mın gerekleri arasında gergin bir tansiyon yaratması rastlantı değildir. Gibb İslâmı bilgin ve inanmış bir hıristiyan olarak ele almaktadır; ancak milliyetçilik, sınıflar savaşı bireysel sevgi, hiddet, çalışma deneyleri onun için ikinci, üçüncü planda gelen şeylerdir. Bu bilimsel yatırımın alçaltıcı karakteri özellikle *Whither İslâm* (İslâm Nereye?) isimli kitapta görülmektedir. Gibb kendi yayınladığı iki ciltlik bu eserde kitabın isminin de ifade edebileceği gibi İslâmın geleceğini yorumlamaktadır. (1932'de yayınlanan bu kitapta aynı zamanda Massignon'un Kuzey Afrika'ya dair önemli bir makalesi vardı) Gibb'in eserde kendisine verdiğe görev, İslâmı yaşayan şekli ile görmek, onun çağdaş durumunu ele almak ve muhtemel geleceğini incelemektir. Bu görev için İslâm dünyasının birbirinden ayrı ve uzak bölgeleri daha çok İslâmın uzlaşmaz karakterini ortaya çıkaracak içimde ele alınacaktır. Gibb işe başlamak için İslâmın yeni bir tarifinin yapılmasını ileri sürmektedir. Daha sonra konuyu bağladığı makalede Gibb, İslâm dünyasının yaşayan gerçeklerine geri dönmeyi denemekte ve dünyanın geleceğine dair beslediği fikirleri ortaya sermektedir. Aynen Macdonald gibi Gibb de tek yönle bir Doğu modelinin takipçisi gibi görünmektedir. Hayatın yaşanan gerçeklerinin bu modeli ırklara ve ırkçı teorilere yaklaştırması kolay olmayacaktır.Bütün değerleri ırkçı genellemelerin arkasından seyreden Gibb hiç kuşkusuz kendisinden önce yaşamış genellemeci oryantalistlerin çok üzerindedir. Bu durumu dolayısı ile Gibb'in İslâmın evrenselliği ve toleransı konusunda oldukça cömert ve ileri ölçülerde sempatik görüşleri vardır. Gibb'e göre İslâm bu tolerans ve hoşgörü fikirleri dolayısı ile çeşitli etnik ve dinî toplulukların bir arada barış içinde yaşamalarını sağlamış ve demokratik imparatorluğunu böylece meydana getirmiştir. Siyonistlerin ve Marunî hıristiyanların bu beraberliği kabul etmede zorluk çıkarabilecek tek azınlıklar olduklarını ileri sürmekle Gibb'in peygamberce bir davranışın içinde olduğunu açıklamakta sanırım hiçbir engel yoktur.[94]

Ancak Gibb'in fikirlerine temel olan öge İslâmdan ziyade Müslümanlarla ilgilidir. Müslümanlar tabiyata karşı değil, görünmeyene karşı kuşkuludurlar. İslâmi Doğunun hayatına bütünü ile tesir eden bir varlığın mutlak egemenliği altında yaşamayı huy edinmişlerdir. Gibb için İslâm "sünni müslümanlık"tır. Aynı zamanda müminler topluluğudur. Hayattır, birliktir ve değerlerin dokunulmazlığıdır. Hem kanun hem nizamdır. "Cihatçıların" ve komünist kışkırtıcıların ağız tadı kaçıran engellemelerine rağmen kurulu bir düzendir. *Whither İslâm?*ı sayfa sayfa okurken Mısır ve Suriye'de yeni kurulan ticarî bankaların İslâmî olaylar yahut İslâmî girişimler olduğunu öğreniyoruz. Yeni alfabe okullarının, gazetecilik gibi, batılılışma ve aydınlar topluluğunun davranışları gibi hep İslâmî konuların içinde bulunduğunu görüyoruz. Gibb milliyetçiliği ve saçtığı "zehirleri" incelediği sırada Avrupa sömürgeciliğinden tek kelime ile dahi olsun bahsetmemektedir. İslâmın sömürgeciliğe karşı politik yahut politik olmayan biçimde direnişi göz önünde bulundurulduğu takdirde çağdaş İslâm tarihinin çok daha akılcı şekilde ortaya çıkabileceği Gibb'in bir an dahi aklının köşesinden geçmemektedir. Aynı konuda sözünü ettiği "İslâmî" hükümetlerin cumhuriyetçi, feodal yahut monarşik yapıda oluşları onu hiç ilgilendirmiyor.

Gibb için "İslâm" bazen politikaları çıkmaza sokan (milliyetçilik, komünist kışkırtıcılığı, batılılaşma) bazen de kendi entellektüel iktidarlarını öne sürmeye çalışan Müslümanları engelleyen bir cins süper olaydır. Aşağıda okuyacağınız bölümde "din" kelimesi ile aynı aileye bağlı kelimelerin Gibb'in yazısına nasıl ton kazandırdıklarına dikkat ediniz. Halbuki biz "İslâm" üzerinde bütün bunlara ters bir dünya baskısı olduğunun inancı içindeyiz:

> "İslâm din olarak kuvvetinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Ancak (Modern dünyada) sosyal hayatın düzenleyicisi olarak tahtından inmek üzeredir. Zira dünyada gelişen yeni güçler onun geleneklerine ve sosyal reçetelerine karşı otoriter bir direniş içindedir. Bu

> güçler onun yolunu kesiyor. Daha açık söylemek gerekiyorsa olayları şöylece özetleyelim: Yakın bir zamana kadar şehirli veya köylü orta halli bir Müslüman politika ile ilgilenmiyordu. Böyle bir rolü yoktu. Dinî edebiyatının dışında kolaylıkla nufuz edilebilecek bir edebiyatı yoktu. Bayramları yoktu, toplumsal hayatı tanımıyordu. Sadece dinine bağlı idi. Başka hiçbir şeyi görmüyor, belki dış dünyayı ancak dinsel gözlüklerin arkasından seyrediyordu. Dolayısı ile onun için din demek herşey demekti. Bununla birlikte zamanımızda özellikle daha ileri ülkelerde çıkarlar yelpazesi açılmış ve toplumsal faaliyetler din tarafından çizilen sınırların ötesine taşmıştır. Şimdi politik problemler Müslümanın dikkatini çekmektedir: Okuyor yahut okutuyor... Din ile uzaktan yakından hiç ilgisi olmayan bir yağın makale her gün gözlerinin önünden geçiyor. Hatta bu yazıların içinde Dinî görüş açısına hiçbir şekilde ilgi duymayan ve çok daha değişik yerlerden kaynaklanan görüşler vardır. Burada bu olayın altını çiziyoruz."[95]

Hemen belirtelim ki bu tabloya inanmak biraz güçtür. Özellikle İslâmın bütün dinlerin aksine "herşey" olduğunu sanmak zordur. İnsanî bir olayın tarifi olarak bu metin öyle sanıyorum ki Oryantalist çizgiden bir an dahi şaşmamaktadır. Politikası ile, edebiyatı ile, enerjisi, hareketi ve genişleme olanakları ile Doğu'da hayatın kendisi Batılı için inanılması güç bir olaydır. Bununla birlikte "Avrupa uygarlığına bir ek ve karşı ağırlık olarak" İslâm, modern formu ile oldukça faydalı bir sistemdir. Gibb'in modern İslâm konusunda ileri sürdüğü tekliflerin çekirdeği budur. Aslında "Tarihin en geniş anlamı içinde bu gün Avrupa ile İslâmın arasında geçen olay Rönesans tarafından suni şekilde parçalanan ve şimdi yüksek bir güçle bir araya gelerek bütünleşen Batı uygarlığının yeniden hayata kavuşturulmasıdır."[96]

Massignon bu metafizik yatırımları etkisiz kılmak için hiçbir gayret göstermemektedir. Gibb, objektif bilgiler sayarak bütün bunları ortaya koyarken böyle bir görüşe temelden ters düşen Massignon hareketsizdir. Gerçekten hemen hemen bütün tenkitçilere

göre Gibb'in İslâmî eserlerinin büyük bir bölümü metafizik bir yapıya sahiptir. Gibb kafasında açık ve net bir anlamı varmış gibi sadece "İslâm" sözcüğünü kullanmaz. Aynı zamanda Gibb'in "İslâm"ının zaman ve mekan içinde nerede olduğu da belli değildir. Bu alanda Macdonald'ı izleyerek bazen İslâmı açık biçimde Batının dışına çıkarmakta, bazen de eserinin önemli bir kısmında görüldüğü gibi "yeniden Batıya dahil" etmektedir. Gibb 1955'te bu "iç ve dış" meselesine dair bazı açıklamalarda bulunmuştu: Batı İslâmdan bilimsel olmayan elemanlar almıştır ancak bu elemanlar zaten Doğu tarafından Batı'dan çıkarılmıştır. Dolayısı ile Batı İslâm bilimini ithal ederken "tabiî bilim ve teknolojinin" bir yerden başka bir yere geçemeyeceğini anlatan kanuna uygun hareket etmiştir.[97] Netice olarak İslâm, "sanatta, estetikte, felsefe ve dinî düşünce içinde" ikinci derecede bir olaydır. (Mademki bütün bunlar Batı'dan geliyor) Ve bilim ve teknoloji sözkonusu olduğunda bunların İslâmî olmadığım söylemeye luzum dahi yoktur.

Gibb'e göre İslâmın bütün ışığı metafizik baskıların "içinde" aranmalıdır. Yazarın 1940'da yayınlanan *Modern Trends in İslâm* (İslâmda modern akımlar) ve *Mohamedanism: A historical Survey* (Muhammedîlik ve tarihsel süreç) isimli iki önemli eseri aslında pek bol malzeme vermektedir. Bu kitaplarda Gibb İslâmın içinde bulunduğu krizleri açıklayabilmek için çok zorluk çekmektedir. Zira İslâm davranışları ile kendi varlığına karşı çıkmakta ve onu düzeltmek için yapılan girişimleri geri gitmektedir. Gibb'in İslâm içindeki modernleştirme çabalarına karşı düşmanca bir tavır içinde bulunduğunu ve sunnî müslümanlığı daha çok benimsediğini yazmıştım. Burada işaret etmek gerekir ki Gibb "Muhammedi'lik" sözcüğünü "İslâm" sözcüğüne tercih etmektedir. (İslâmın aslında Muhammed'in yaşam geleneğinin çevresinde gelişmiş bir kutsal yol olduğunu söylediğine göre) Ona göre İslâmın en başta gelen ilmi yakında "dinbilim: teoloji'nin" yerine geçecek olan "Hukuk" ilmidir. İlginç olay: İslâm hakkındaki bütün bu açık-

lamalar onun için yapısından gelen bir duygu ile değil tamamı ile dışında kalan bir mantık tarafından yapılmasıdır. Hiçbir Müslüman kendisinin sadece "Muhammedî" sayılmasına razı olmayacağı gibi Hukuk'un dinbilimden üstün olduğunu da düşünmeyecektir. Ancak bir bilim adamı olarak Gibb'in yaptığı iş çevresinde yer alan çelişkileri kendi gözü ile açığa vurmaktır. Bilgin'in görevi de budur ona göre. İslâmda bu noktada "dış gerçeklerle iç gerçekler arasında bir uyuşmazlık vardır."[98]

Oryantalist böylece vazifesinin bu çelişkileri ortaya koymak olduğuna inanmıştır. Dolayısı ile İslâm hakkında bildiği gerçekleri söyleyecek, aslında hiçbir şey açıklayamayacaktır. (Zira bu çelişkilerin çoğu derin ve gizli nedenlere dayanmaktadır) Gibb'in İslâm üzerinde ileri sürdüklerinin çoğu, bir kere daha tekrar edelim din ve kültürün pek çok şeyi anlayamadığı noktasından kaynaklanmaktadır: "Doğu felsefesi Yunan felsefesinin temel adalet kavramlarını yakalayamamıştır." Doğu toplumlarına gelince, "Bu uluslar Batı toplumlarının çoğunun aksine sağlam sosyal örgütler kurmayı amaç edinmişler felsefi görüşlere dayanan fikir sistemlerini bir kenara itmişlerdir." İslâmın başlıca iç zayıflığı "Dinî nizamlarla, yüksek ve orta sınıflar arasındaki ilişkileri koparmış" olmasıdır.[99] Ancak Gibb, islâmın hiçbir zaman dünyanın geri kalan kısmı ile bağlarını koparmış olmadığını göz önünde bulundurmakta ve bunun bir seri dış kargaşalığa neden olabileceğini düşünmektedir. Zira kendisi ile dünya arasında yetersizlik ve uyumsuzluk vardır. Nihayet Gibb, modern İslâmı, klasik bir dinin, Batı'nın romantik fikirleri ile uyumsuz bir karşılaşmasının sonucu saymaktadır. Bu saldırıyı önlemek isteyen İslâm bir modernciler ekolü kurmuş ancak bu ekole bağlı kişilerin fikirleri her yerde ümitsizlik yaratarak modern çağın icaplarına uymadığını ispat etmiştir: Mehdicilik, Milliyetçilik, Hilafetçilik gibi... Modernizme karşı tutucu görüşün modernciliğe büsbütün uymadığı söylenemez, zira bir cins danışıklı döğüş yarattığı dikkatlerden kaçmamıştır. Sonuçta

acaba İslâm iç çekişmelerinde haklı nedenlere mi dayanmaktadır? çevresindeki olaylara uyum sağlayabilecek midir? Bu soruların cevaplarını *Modern Trends* de bulabiliriz:

> "İslâm yüzlerce, milyonlarca canlı yaratığın kalplerine, zekâlarına ve vicdanlarına seslenen dipdiri ve hayat dolu bir dindir. Bu din yolundan gidenlere namus, asalet ve Allah korkusu içinde yaşamalarını sağlayacak ölçüler verir. Taşlaşmış olan İslâm değildir, fakat onun sunnî çözümleri, sistematik teolojisi ve sosyal görüşleridir. Çöküntünün kaynağı buradadır. İslâmın en ileri en aydın en zeki taraftarlarının huzursuzlukları bu noktadan başlamaktadır.Gelecek için en büyük tehlikeler bu noktadan yola çıkmaktadır. İnsan iradesi üzerinde verdiği emirlerle, yolundan gidenlerin kendisine karşı duydukları çekicilik arasında geniş bir uçurum açılan hiçbir din ayakta kalamaz. Müslümanların büyük çoğunluğu henüz parçalanma meselesi üzerinde fikre varmış olmadığı için Müslüman modemcilerin acele ile verilmiş kararları ulema tarafından reddedilmektedir. Ancak modernizmin genişlemesi bir uyarıdır. Mutlaka dikkat edilmesi gereklidir. Müslüman formüllerinin donuklaşmasının nedenlerini araştırırken belki modemcilerin ortaya attıkları problemlerin çözüm yollarına ait bazı işaretler elde edebiliriz. Ancak böyle bir gözlem problemlerin sonuca bağlanabileceği anlamını taşımayacaktır. İslâmın temel prensiplerini, esas elemanlarına zarar vermeden yeniden formüle etmek nasıl mümkün olacaktır?"(100)

Bu pasajın son kısmı oldukça göz yaşartıcıdır. Doğu'yu yeniden dirilterek yeniden formüle etmek işini bizzat kendisi başarmaya yetenekli olmadığı için şimdi bu görevi geleneksel biçimde oryantalistin ele alacağı anlaşılmaktadır. Gibb'in İslâmı Ortadoğu'da uygulanan, incelenen ve telkin edilen bir İslâmdan ileri bir İslâmdır. Ancak kağıt üzerinde görülen bu İslâm, sadece Oryantalistin bilim–kurgu hayallerine dayalı değildir. Gerçekten var olamayacak kadar tüm müminler topluluğunun gönlünü çekecek bir "İslâmdır." Eğer İslâm gelecekte Oryantalistlerin ona uygun gör-

dükleri formüllerle var olacaksa bunun nedeni Doğu'da vakti ile yağmaya uğramış ve kendisini topluluğun sözcüsü sayan yersiz bir takım din adamlarının dili ile konuşmuş olmasıdır. Atılganlar seslerini kestikleri zaman İslâm rahat etmektedir. Reformcu din adamları İslâmı modernize etme rollerini yeniden takındıklara zaman ise bütün sıkıntılar tekrar baş göstermektedir. Ve bütün çöküntünün, parçalanmanın tek sebebi elbette bu sıkıntılardır.

Gibb'in parçalanması İslâmın entellektüel bir iç meselesi sayılan parçalanmanın çok ayrı bir anlam taşıdığı görülmektedir. Öyle sanıyorum ki bu kelime oryantalistin ayrıcalığını ifade ettiği gibi aynı zamanda, İslâm hakkında yazı yazdığı, araştırma yaptığı ve formüller icat ettiği sırada ona, kendisini istediği yere getirme olanağı tanımaktadır. Gibb parçalanma fikrini bu görüşün dışında edinmiş değildir. Seçtiği konuya giden yolu epistomoloji: bilgi kuramı aracılığı ile bulmuş ve gerek yazılarında ve gerekse elinde bulundurduğu önemli görevleri sırasında İslâm üzerinde genel bir görüşe kavuşabileceği noktalardan hareket etmiştir. Sessiz İslâmın tek yönlü sunnî müminler topluluğuna dair beslediği arzu ile, yılgın bürokratlar ve eyyamcı yenilikçiler sürüsü tarafından aldatılan bir hareketçiler grubunun tamamı ile dış yüzeyde kullanmak istediği İslâm arasındaki fark, Gibb'in tüm bilimsel çalışmalarını yerleştirdiği alandır. Gibb en çok bu noktanın üzerinde durmakta ve formüllerini bu nokta çevresinde geliştirmeye çalışmaktadır. Ya İslâmın söyleyemediğini yazmakta yahud da din adamları sınıfının söylemek istemediklerini açıklamaktadır. Yazdıkları bir ölçüde İslâmın üzerinde zamanın ilerleyişidir. İslâmın bu gün söyleyemediğini gelecekte söyleyeceğinden emindir. Bir başka değimle Gibb'in İslâm hakkında yazıları bu dini "yaşayan" bir takım inançlar bütünü olarak ele almaktadır. Gibb İslâmı bir çekicilik, atılganlık sessiz istekler sistemi olarak görmekle müslümanların inançlarının yaşayan dünyada genel tartışma konusu yapılmadan çok önce anlamış bulunmaktadır.

Gibb'in eserinde bir çelişki vardır: "İslâm"dan söz açtığı sırada bu dinin görevlileri tarafından kullanılan dili kullanmadığı gibi tarafsız yolcularının becerebildikleri takdirde yararlanacakları konuşma türünü de bir kenara itmektedir. Bu çelişki Gibb'in metafizik: fizikötesi tutumundan geliyor... Gibb modern oryantalizmin bütün tarihini içine alan bu mirası, sağdıcı Macdonald gibi kişilerden edinmiştir. Doğu ve İslâm, olayların yarattığı anlamlar içine sıkıştırılmış bir çeşit gerçekler ötesi yapıya sahiptir. Bu yapıya kimse elini uzatamaz. Ona sedece Batının yetiştirdiği uzmanlar ulaşır. Batının Doğu üzerinde başlattığı yatırımların ilk günlerinden beri Doğu hiçbir zaman kendi adına konuşamamıştır. Doğunun yapamadığı tek şey kendi kendisini takdim etmesidir. Doğunun görüşleri sadece Oryantalist çalışmanın süzgecinden geçtikten sonra kulak verilmeye yarar bir takım önerilerdir. Bu öneriler Oryantalizmin ateşinden geçecek, örs ve çekici arasında yoğrulacak, atölyesinde törpülenecektir. Gibb'in eseri İslâmı (Yahut Muhammedîliği) hem "olduğu" gibi hem de "olması gerektiği" gibi göstermek iddiası taşır. Ancak metafizik açıdan sistemin aslını ve güçlülüğünü tek ve aynı şey saymaktadır. Gibb'in *The Structure of Religious Thought* (Dinsel düşüncenin yapısı) yahut *An Interpretation of Islamis History* (İslâm tarihinin bir yorumu) gibi ünlü denemelerini ancak metafizik bir tutum ortaya çıkarabilirdi. Gibb bu çalışmaları içinde, Massignon hakkında yazdığı yazıda olduğu gibi objektif bilgi ile sübjektif bilgi kavramları arasındaki kargaşalığa düşmemiştir.[101] Gibb'in bu eserlerde "İslâm" konusundaki açıklamaları gerçekten güven verici duygularla ve Tanrısal asaletle yapılmıştır. Gibb'in satırları ile anlattığı olay arasında en ufak bir fark veya kopukluk yoktur. Zira bizzat yazarın belirttiğine göre her iki olgu sonunda birbirinin içinde kaynamaktadır. Böylece "İslâm" ve Gibb'in onun hakkında yaptığı tasvir ağırbaşlı, kararlı ve durgun bir basitlik taşımakta, eser ile düzenli İngiliz bilimi arasında ayrıcalık doğmamaktadır.

Bir oryantalistin basılı bir eserinden seçilen satırların cins ve modeline çok fazla değer veriyorum. Bu kitapta Herbelot'nun alfabetik ansiklopedisinden söz ettim. *Description de l'Egypte* (Mısır'ın tasviri) isimli eserin ölümsüz sayfalarını dile getirdim. Renan'ın Müze—Laboratuvar'ının sayfalarını çevirdim. Lane'ın *Modern Egyptians* (Modern Mısırlılar)ının çıkarılmış küçük hikayeleri aktardım. Silvestre de Sacy'nin antolojik özetlerini sergiledim... Bütün bu sayfalar belli bir Doğunun işaretleri ve okuyucuya "sunulan" bir çeşit "oryantalist" bilim adamları idi. Bu sayfalarda bir düzen vardır. Okuyucu bu düzene dayanarak sadece "Doğuyu" anlamakla kalmaz aynı zamanda uzman, tercüman, gösterici, kişilik sahibi, aracı ve temsilci olarak oryantalisti de görür. Gibb ve Massignon hayret edilecek biçimde Batı'da oryantalist yazıların tarihini ele almışlar ve bu tarihi çeşitli stillerde yeniden yaşatarak mektep kitaplarına uyacak kadar basite indirmişlerdir. Doğu'dan örnekler, Doğuda aşırılık, Doğu dilleri birliği, Doğu serisi, Doğu örnekleri vs. yazdıkları kitapların konularıdır. Gibb ve Massignon'un bütün bilimsel güçleri bu eserlerde ortaya çıkmış ve bunlar kısa makaleler yahut bilimsel üniversite eserleri olarak okuyanların istifadesine sunulmuştur. Birinci Dünya Savaşından, 1960'lı yılların başlarına kadar süren, Gibb ve Massignon'un yaşadıkları bilimsel çağda, Oryantalist yazılar arasında başlıca yer tutan üç şekil temelden değişikliklere uğramıştı: Ansiklopedi, Antoloji ve kişisel rapor... Bu şekillerin bilimsel otoriteleri ve uzmanlar komitesinden (*The Encyclopedia of İslâm, The Cambridge History of İslâm*: İslâm Ansiklopedisi, Cambridge İslâm Tarihi) daha az seviyeli servislerin eline geçmek için dağılıp parçalanmıştı. (Silvestre de Sacy'nın *Chrestomathie* (külliye) örneğinde olduğu gibi dil öğretimi sadece diplomatik kadrolara eleman yetiştirmekle kalmıyor fakat sosyoloji, ekonomi ve tarih etütlerine yarıyordu) Bu sırada göz alıcı sansasyonel girişimlerin de değeri artmıştı. (Lawrence örneğinde en iyi şekilde görüldüğü gibi bu girişimlerin

bilimden çok kişiler ve hükümetlerle ilgisi vardı.) Gibb yazılarında ağır başlı idi. Massignon ise bir artist edası ile yazıyordu. Onun için orijinal bir yorum gücü taşıdığı zaman hiçbir referans fazla abartılmış sayılmazdı. Bu iki yazar Avrupa Oryantalizminin evrensel niteliğini ulaştırabildikleri en ileri noktaya kadar götürmüşlerdi. Kendilerinden sonra gelen yenilikler uzmanların yeni stili —genel anlamda anglo— Amerikan doğrultuda gelişmiş ve daha dar ölçülerde Amerikan Sosyal bilimlerine dayanmıştır. Bu çağda yaşayanlar eski Oryantalizmin bin parçaya bölündüğünü görmüşler ve bu parçaların her birinin eski geleneksel Oryantalizmin yaşlı doğmalarını sürdürdüğüne tanık olmuşlardı.

Son safha

Müslüman Arab İkinci Dünya Savaşından bu yana Amerikan halk kültürünün yakından tanıdığı bir figür haline gelmiş ve özellikle üniversite çevrelerinde, politika dünyasında ve iş hayatında her Arab–İsrail savaşı, dikkatlerin bir nebze daha onun üzerinde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bu durum güçlerin enternasyonal konumunda meydana gelen büyük değişmeyi sembolize etmektedir. Artık Fransa ve İngiltere dünya politika sahnesinin önünde değillerdir. Amerikan imparatorluğu onları sollamıştır. Dünyanın sömürgeleştirilmiş her yöresi şimdi geniş bir çıkarlar ağı ile Amerika Birleşik Devletlerine bağlanmıştır. Oryantalizm gibi Avrupada yaratılmış bütün filolojik disiplinler Amerikan üniversitelerine aktarılmıştır. "Kültürel alan uzmanları" (günümüzdeki adı ile "Area Specialist"ler) çoğu zaman bir bölgesel uzmanın değerine işaret etmekte, gerek hükümetler ve gerekse iş çevreleri tarafından bu gibi kişilere görev verilmesini ileri sürmektedirler.

Avrupa modern Oryantalizminin depolayarak sakladığı bilgi yığını —Örneğin Jules Mohl tarafından ondokuzuncu yüzyıl kitabında ortaya konan malzeme— eritilmiş ve daha sonra yeni şekillerde yeniden dolaşıma çıkarılmıştır. Doğunun tüm takdim şekilleri şimdi kültür alanı etrafında halkalanmaktadır. Japonya, Hindistan ve Pakistan çeşitli çevrelerde gittikçe daha çok sözkonusu edilmekte ve bilinen nedenler yüzünden bu ülkeler incelenmekte ve tartışılmaktadır. İslâm ve Arab da yeni takdim şekillerine kavuşmuştur. Her ikisinin de ayrıntılı bir varlık gücü ile (ve bu arada güçlü bir ideal birliği ile) ortaya çıktıkları yakında görülecektir. Çok ender tartışılmış olan bu varlık gücü, Birleşik Amerikaya geleneksel Avrupa Oryantalizminden geçmiştir.

(1) Halktan çizgiler ve bilimsel takdim.

Arab'ın bu gün nasıl tanıtıldığına dair bazı örnekler vereceğim. "Arab"ın kendisini zorlayan devamlı baskılar karşısında nasıl değişmeye ve küçülmeye yüz tuttuğuna dikkat çekmek istiyorum. Princeton Üniversitesinde sınıfların onuncu toplantısında Haziran savaşından önce 1967'de maskeli balolar düzenlenmişti. Seçilen tema hatırlatma kabilinden Arabtı. Elbise, şapka ve sandal giyilecekti. Savaştan sonra hemen anlaşıldı ki Arab teması can sıkıcı idi bunu değiştirmek gerekiyordu ilk toplantıda. Orijinal plan değişmeyecek, kişiler elbiselerini muhafaza edecekler yanlız ellerini teslim işaretini hatırlatacak biçimde başlarının üzerinde bir araya getirerek sınıfta öylece dolaşacaklardı. Böylece Arablar yeniden göçebe hayata geri dönüyorlar ve develere binerek karikatürlere malzeme teşkil edercesine uyumsuzluk ve yenilgi sembolü oluyorlardı. Kendilerine layik görülen bundan başka birşey değildi.

Ancak 1973 savaşından sonra Arablar her tarafta daha tehlikeli görülmeye başladılar. Gazetelerin sayfalarında bir petrol bayiinin yanında şeyh kıyafetinde bir Arab karikatürüne daha sık rastlanı-

yordu. Ancak bu Arablar açıkça "Samî" idiler. Burunları iyice çengeldi. Bıyıklarının altında farkedilen yalancı gülücükleri (Özellikle Samî ırkından olmayan kişilere) bütün kargaşalıkların kaynağının "Samîler" olduğunu anlatıyordu. Yaşanan günlerde bu kargaşalıklar elbette petrol'den başka birşeye dayanmıyordu. Yahudilere karşı beslenen kinin yavaş yavaş Arablara doğru kaydığı anlaşılıyordu zira her ikisinin de görünüşü aynı idi.

Arab'ın dikkatle bakıldığında, yavaş yavaş olumsuz değerler hanesine doğru yaklaştığı farkediliyordu. Şimdi O, İsrail'in ve dolayısı ile Batı'nın Ortadoğudaki varlığına karşı karıştırıcı bir eleman şekline girmişti. Yahut aynı görüntünün bir başka şekli olarak 1848'den beri İsrail devletinin kuruluşuna engeldi. Bu Arab'ın bir tarihi varsa, bu tarih başlangıçta Oryantalist gelenek, daha sonra Siyonizm tarafından kendisine bahşedilmiş olan (Yahut kendisinin aldığı, önemi yok...) tarihti. Filistin —Lamartine ve ilk siyonistler tarafından— çiçek açmayı bekleyen boş bir çöl olarak düşünülmüştü. Bu çölün içinde yaşayabilecek olan kişiler ise dünya yüzünde var olmaya hakları bulunmayan, dolayısı ile kültürel ve ulusal bir gerçeğe sahip olmayan değersiz göçebelerdi. O tarihten sonra Arab Yahudiyi izleyen bir gölgeden başka birşey değildi. Bu gölgenin içine —Zira Arablar ve Yahudiler Doğu Samîleridir— bir Batı'lının Doğulu hakkında besleyebileceği tüm geleneksel ve gizli korkuları sığdırmak mümkündü. Aslında Nazi öncesi Avrupa Yahudisi ikiye ayrılmıştı. Şimdi karşımızda yer alan Yahudi bir kahramandı. Bu kahraman ilk öncü maceraperest Oryantalistler kültü tarafından yaratılan havanın içinde doğmuştu. (Burtan, Lane, Renan gibi...) Kahramanın arkasında ise onu devamlı izleyen korkunç ve esrarengiz Arab'ın gölgesi yer alıyordu. Herşeyden soyutlanmış, sadece kendi çevresinde yaratılan oryantalist polemiğin içinde var olan Arab kendisi için çizilen bir kaderin yolcusuydu artık... Şimdi O Barbara Tuchman'ın değimi ile devamlı olarak cezalandırılacaktı. Bu cezanın uygulayıcısı ise "İsrail'in korkunç

ve hızlı kılıcı" idi.

Anti–siyonizminin dışında Arab bir petrol üreticisi idi. Bu da bir başka olumsuz noktaydı. Zira Arab petrolü üzerinde yapılan bütün hesaplar 1973–1974 boykotunda altüst olmuştu. (Genellikle Batılı petrol şirketlerinin ve küçük bir Arab yönetici sınıfının yararlandığı kriz) Arablar petrole sahip olmanın gururunu taşıyacak kişiler değillerdi. Onlardan kurtulmanın yolları aranmalıydı. Her tarafta sorulan soru şuydu: Arablar gibi kişiler ne hakla gelişmiş dünyayı tehdid altında tutabiliyorlardı? (Hür, Demokratik, yüksek ahlâk sahibi) Bu çeşit soruların arkasında yatan en yakın düşünce "Denizcilerin" Arab petrol sahalarını ele geçirebilekleri idi.

Sinema ve televizyon, Arab'ı ya müsrif ve savruk yahut kanlı bir canî olarak göstermekte yarış ediyorlardı. Çizilen tabloda görülen şekil çok akıllı bir seks manyağı idi. Belki karışık entrikalar konusunda bu tabloda yer alan çizgiler doğru idi, ancak onun sadist ve aşağılık olduğu biraz abartılmış sayılamaz mıydı? Esir tüccarı, deveci, kaçakçı ve serseri. Sinemada geleneksel Arab'a verilen rollerden sadece birkaçıydı. Ayva hırsızlarının önderi korsanların reisi yahut başkaldıranların elebaşısı olark Arab emirini beyaz perdede tutsaklarına bağırırken daima görebilirdiniz. Bu sırada Batılı kahraman ve kolundan sürükleyerek canilerin elinden kurtardığı sarı saçlı sevgilisi ortaya çıkarak tabloya tamamlayacaklardı. "Adamlarım sizi öldürecekler, fakat daha önce biraz eğlenmek istiyorlar" diyen Valentine o sırada bir de göz kırpıyor ve yılışık bir gülüşle rafı gözlüyordu. İşte sinemanın Arabı... Aktüalite filimleri ve basında yer alan fotograflar Arabları daima yığınlar halinde gösteriyordu. Aralalrında hiçbir kişi, resim yahut karakteristik bir simanın yer almadığı bu malzemenin yegane gösterdiği şey yığınların sefaleti yahut uygunsuz davranışlardı. Bütün resimlerin arkasında "cihat" kavramı yatıyordu. Netice: Müslümanların yahut Arabların dünyayı yeniden ele geçirebilecekleri korkusu idi.

Müslümanlar yahut Arablar hakkında düzenli şekilde yayınla-

nan kitapların yahut makalelerin Ortaçağda yahut Rönesans sırasında sürdürülen şiddetli anti–İslâm tartışmalardan hiçbir farkı yoktu. En küçük bir engel yahut en saf bir karşı koyuşa uğramadan akla gelen her şeyin yazılıp söylenebileceği dünyada tek etnik ve dinsel grup Arablar ve Müslümanlardı. Colombia Collège'in eski mezunlarının 1975 yılı etütleri için hazırlayıp yayınladıkları rehberde Arab dili kursları hakkında öne sürülen görüşler sırasında Arabçada iki kelimeden birinin "şiddetle ilgili olduğu ileri sürülüyor ve Arab mantığının her zaman" aşırı kibir içinde çalıştığı iddia ediliyordu. *Herper's Magazine*de Emmet Tyrell'in yeni yayınlanan bir makalesinde ırkçı karalamalar daha da açıklık kazanmıştı. Ona göre Arablar temelli cânilerdi. Tohumları şiddet ve kötülük taşıyordu.[102] Amerikan el kitaplarında Arablar hakkında yer alan *(The Arabs in American Textbooks)* makaleler konusunda yapılmış bir inceleme sertlik ve dengesizlik örneği veren bir etnik–dinsel grubun şaşırtıcı yanlışlıklarını orta koyan sayısız makalenin varlığını haber vermişti. Sözkonusu el kitaplarından birinde şu cümle yer alıyordu. "Bu Arab bölgesinde çok az kişi daha iyi bir hayatın varlığından haberdardır." Kitap daha sonra şu soruyu soruyordu: "Ortadoğu halklarını birbirine bağlayan nedir?" Ve hiç çekinmeden şu cevabı veriyordu: "En güçlü bağları Arabların İsrail'e karşı besledikleri kindir." Bir başka kitapta İslâm hakkında şunlar yer alıyordu:' "Müslümanların İslâm adı verilen dinleri yedinci yüzyılda başlamıştır. Bu din Muhammed ismini taşıyan Arabistan'ın zengin bir iş adamı tarafından ortaya atılmıştır. Kendisinin peygamber olduğunu söylüyordu. Diğer Arabların arasında yolunu izleyecek sadık kişiler buldu. Onlara kendisinin dünyayı idare etmek üzere seçildiğini söyledi." Kitabın erdiği bu bilimsel(!) malumat'tan hemen sonra doğru bir yargı gözler önüne seriliyordu: "Muhammed'in ölümünden az bir zaman sonra öğretisi bir kitapta toplanmış ve "Kur'ân" denmişti. Bu kitap Müslümanların kutsal kitabı oldu."[103]

Bu fikirler Arab Ortadoğu'yu incelemeyi meslek edinmiş üniversiteler tarafından geliştirilmiş ve bunların karşısına başka hiçbir fikir çıkarılmamıştır. (Daha ileri geçmeden hemen şunu hatırlatalım ki daha önceki bölümlerde Princeton Üniversitesinde yapılmış bir töreni sözkonusu etmiş ve bu tören sırasında da Arabların gülünç bir durumda gösterildiklerini hikaye etmiştim. Bu olay Birleşik Amerika'da bu tür bilimsel kuruluşların en eskilerinden biri olan ve 1927'de kurulan Ortadoğu etütleri bölümü ile iftihar eden bir bilim yuvasında meydana gelmiştir.) Örneğin Eğitim ve Sosyal hizmetler'in Sağlık bölümü tarafından arzu edilerek 1967'de Princeton Üniversitesi sosyoloji ve Ortadoğu incelemeleri kürsüsü profesörü Morroe Berger tarafından kaleme alınmış olan raporu ele alalım. Prof. Berger o sırada Ortadoğu İncelemeleri Birliği (MESA) ya başkanlık ediyordu. 1967'de kurulan bu örgüt "İslâmın doğuşundan beri insanî ve sosyal bilimler açısından"[104] Ortadoğu'yu ilgilendiren bütün konularda çılaşan bilginlerin meslekî topluluğu idi. Prof. Berger raporuna *Middle Eastern and North African Studies, Developments and Needs* (Ortadoğu ve Afrika incelemeleri: Gelişmeler ve ihtiyaçlar) adını vermişti. Sözkonusu rapor MESA bülteninin ikinci sayısında yer alıyordu. Berger raporunda bu bölgenin Amerika Birleşik Devletleri için taşıdığı stratejik önemi, ekonomik ve politik değeri sözkonusu ettikten sonra Amerikan hükümeti ve özel kuruluşlar tarafından üniversitelerde yapılan teşvik çalışmalarını sergiliyordu. 1958 olayından sonra ulusal savunma —ki bu görüş tamamı ile Spoutnik'ten esinlenmişti— Social Sciences Research Council: Sosyal bilimler araştırma komitesi ve Ortadoğu etütleri arasındaki ilişkiler vs. Berger'in uluştığı sonuç şuydu:

> "Günümüzde Ortadoğu ve Kuzey Afrika artık büyük kültürel faaliyet alanı değillerdir. Ve bu bölgenin yakın gelecekte böyle bir duruma girebileceği sözkonusu olamaz. Bölgenin incelenmesi ve dillerinin tetkiki modern kültürle ilgilenen bir araştırmacının ko-

> nuları sayılamaz. Etüt Bölgemiz büyük politik güç taşıyan bir yuva değildir ve olabilme gücü yoktur. Birleşik Amerika için Ortadoğu (daha az Kuzey Afrika) politik değer açısından yerini (Daha geniş anlamda "zorlukları"da) Afrika'ya Latin Amerika'ya ve Uzak–Doğu'ya terketmiştir
>
> Böylece Ortadoğu bugün bilginlerin dikkatini çekecek çok az malzemeye sahiptir. Ancak bütün bunlar bu bölge üzerinde yapılacak bilimsel bir çalışmanın değerini düşürmediği gibi entellektüel gücünü de azaltmaz. Bilginlerin çalışmaları böyle bir durumdan etkilenmemelidir. Sadece sınırlar daralmıştır. Bilmek zorundayız ki bölge bilim adamı ve araştırmacı olarak daha az kişinin ilgisini çekiyor."[105]

Uzağı görme ilkeleri içinde bu metin tabiyat ile yüz karasıdır. Onu daha da kötü kılan Berger'in sadece Ortadoğu işleri için bir uzman olarak seçilmiş olması değil, aynı zamanda —yazdığı raporun sonuç bölümünde açıkça görüldüğü gibi onun— Ortadoğu'nun geleceği konusunda birşeyler söyleyecek ve saptanacak politikalar için yol gösterecek bir kişi olarak tanınmasıdır. Öyle sanıyorum ki bir büyük dünya gücü eğer Ortadoğu'nun politik ve potansiyel değerini kavramayacak olursa bu durum rastgele bir çarpıklık sayılamaz. Metinde birinci ve son paragrafta görülen temel yanlışlıklar, ortaya koyduğumuz şekli ile Oryantalizmin tarihî nesebinden inmektedir. Berger'in, büyük kültürel hareketlerin yokluğuna dair bulup söylediği şeylerin ve Ortadoğu'nun zayıflığı dolayısı ile bilginlerin ilgisini çekmeye değeri olmadığı yolunda ileri sürdüğü fikirlerin tarihte örnekleri vardır: Renan "Samîler hiçbir devirde büyük bir kültür yaratmamışlardır. Samî dünyası genel alakayı çekebilmek için çok zayıftır" cümlelerini durmaksızın tekrarlarken aynı davranış biçiminin içindeydi. Üstelik Berger bu yargıları geleneğe uygun şekilde düzenliyor ve gözlerinin önünde uzanan manzaraya açıkça sırt çeviriyordu. Bütün bunlardan sonra Berger bunları elli yıl önce değil Amerikanın petrolünün % 10'unu

Ortadoğu'dan sağladığı bir dönemde yazıyordu. Bu sırada Birleşik Devletlerin dünyanın bu bölgesindeki stratejik ve ekonomik çıkarları inanılmaz boyutlara erişmişti. Berger herhalde kendi oryantalist durumunun çok önemli olduğunu bilmeli idi. Aslında söylediği kendisi gibi kişilerin yokluğunda Ortadoğu'nun ihmal edilmiş olacağı idi. Uzlaştırıcı rolünün tercümanlık olduğunu belirtmek istiyordu. Kendisi devrede bulunmadığı takdirde Ortadoğu konusunda bilinen çok az şeyin bu bölgeyi yönetmeye yetmeyeceğini anlatıyor, Doğuyu sadece bir Oryantalistin yorumlayabileceğini ileri sürüyordu. Ona göre Doğu kendi kendisini yorumlamaya yetkili değildi.

Bütün bunları yazarken Berger klasik bir Oryantalist değildi. (Değildi ve bu gün de değildir) Daha çok profesyonel bir sosyologdu. Ancak bu olgu onun Oryantalizme ve onun fikirlerine karşı borçlarını ödeyemez. Ayrıca Berger incelediği ve incelerken değerini düşürdüğü malzemeye karşı da borçludur. Berger'in bazı duyguları öylesine güçlüdür ki bunlar en açık gerçekleri sakladığı gibi Ortadoğu'nun "Neden kültürel hareketlerden yoksun olduğu" sorusunu da ona sordurmamaktadır. Halbuki hayatını bu konuyu incelemekle geçiren kişilere istediği soruları sorabilirdi... Bilginler kendi hoşlarına giden ve kendilerini ilgilendiren şeyleri inceliyorlar. Onları sadece aşırı bir kültürel görev anlayışı iyi bir fikir sahibi olmadıkları konularda hızlı çalışmaya itebilir. Ve işte bu görev duygusudur ki Oryantalizmi asırlarca ayakta tutmuşlar. Ancak nesilden nesile gelişen kültür, bütünü ile Oryantalistin önünde bir engeldir. Doğu'nun barbarlığı bu sırada ortaya çıkmış belirgin hale gelmiş ve tehlikeli başarısızlıkları Batının hesabına yazılmıştır.

İslâmî Doğu konusunda üniversite tarzı davranışın iyi bir örneği olarak Berger'i ele alıyor ve bir bilgine ait görüş açısının halkın kültürünün yaydığı karikatürleri nasıl destekleyebileceğinin göstermeye çalışıyorum. Ancak Berger oryantalizmin sık sık başına gelmiş bir olayı simgelemektedir. Bu olay temelden filolojik bir

disiplin ve Doğu hakkında edinilmiş genel fikirlerin uzmanlaşmış bir sosyal bilim şekline dönüşmesidir. Bu durumda Oryantalist Doğu'nun gizemli dillerini öğrenmeye çalışarak işe başlamamakta fakat sosyal bir bilim formasyonu kazanmaya çaba harcamaktadır. Daha sonra edindiği bilgisini "Doğu"ya veya dünyanın bir başka yöresine uygulamaktadır. İşte Amerika'nın oryantalizm tarihinden anladığı budur. Bu anlayışı ana hatları ile belirli bir zamanda başlatmak mümkündür. Birleşik Amerika savaştan sonra Büyük Britanya ve Fransa'yı boşalttığı sırada sözkonusu düşünce biçiminin içine girmişti.

Bu tarihî andan önce Doğu konusunda Amerikan tecrübesi oldukça sınırlı idi. Melville gibi kültürel yanlızlık çeken yazarlar Doğuyla ilgilenmiş, Mark Twain gibi alaycı gözlemcilera onu ziyaret ederek hakkında sayfalar doldurmuşlardı. Amerikan gerçeküstü arayıcıları Hind düşüncesi ile Doğu arasında sızıntılar yakalamaya çalışıyorlardı.Bazı dinbilim öğrencileri de İncil'in dilini öğrenmeye uğraşıyordu. Barbarlar ile Amerikalılar arasında çeşitli politik ve kültürel buluşmaların meydana geldiği gözleniyordu. Tabiyatı ile Doğunun her tarafından rastlanan misyonerler sahnedeydi. Ancak Oryantalizmin derin geleneği artık hissedilmiyordu. Dolayısı ile Birleşik Amerikada Doğu bilimi hiçbir zaman Avrupada olduğu gibi inceleme, çerçeveleme ve filolojik düzenleme süzgeçlerinden geçmemiştir. Üstelik genel düşünce hiçbir zaman Doğu üzerinde yoğunlaşmamıştır. Bunun nedeni belki Amerikanın çok uzaklarda oluşuydu. Böylece Doğu ancak İkinci Dünya savaşından sonra Avrupa için asırlarca olduğu gibi büyük dünya meselelerinden biri olmaktan çıkmış ve bir idarî sorun ve politik bir konu haline gelmişti. Bu sırada "Sosyal bilimler" uzmanları sahneye çıkıyor ve yaşlı oryantalizme dar bir elbise giydiriyordu. Bu kişiler ileride göreceğimiz gibi Oryantalizmi öyle bir şekle sokmuşlardı ki onu tanımak dahi zorlaşıyordu. Her hali ile yeni oryantalist kendi hesabına eskilerin kültürel düşmanlıklarını takınmıştı.

Yeni Amerikan Sosyal bilimlerinin Doğu'ya verdiği değerler arasında dikkat çekici bir nokta da edebiyatın yanından geçişidir. Modern yakın–Doğu hakkında bir Amerikalı uzmanını kitabında sayfalar dolusu okumak fakat en küçük bir edebiyat izine rastlamamak mümkündü. Bölgesel bir uzman için her şeyden önemli olan, bir edebî metnin karıştırıcı bir eleman olup olmadığıdır idi. Günümüzde Amerikanın Arab yahut İslâm Doğu hakkında tek düşüncesi bu bölgede yaşayan kişilerin istenen ölçülerde durgun bir "tavır" takınmaları ve uygun "eğilimler" göstermeleriydi. Kısaca Amerika onların insanlıktan çıkmalarını istiyor... Eğer bu gün bir Arab şairi veya romancısı (sayıları pek çoktur) kendi deneylerinden söz açacak olursa veya kendi görüşlerini sıralamaya karar verirse, kendi İnsanlık görüşünü ortaya dökmeye girişirse mutlaka alışılmış şemaların ve klişelerin dışına çıkmak zorunda kalacaktır. Zira kendi kafasında yer eden kendi vatanı asırlardan bu yana hiç de düşündüğü gibi tanıtılmış değildir. Bir edebi metin az çok yaşanan gerçekleri ele aldığı zaman onun kuvveti artık Arabça, Fransızca yahut İngilizce oluşunda değil kelimelerinin gücünde ve görüşünün sağlamlığındadır.

Günümüzde Birleşik Amerikada edebiyat Yakın–Doğu konusundaki çalışmaların arasında yer almadığı gibi filoloji de ikinci sırayı işgal etmektedir. Bu durum yeni Oryantalizmin bir başka özelliğidir. Ve böylece benim bu kelimeyi kullanırken onun için düşündüğüm anlam, normların dışına çıkmaktadır. Gerçekten yaşanan çağda üniversite uzmanlarının Yakın–Doğu konusunda ortaya koydukları çalışmaların pek azı Gibb ve Massignon tarafından sona erdirilen klasik oryantalizmin eserlerini andırmaktadır. Başlıca ürettikleri daha önce de söylediğim gibi bir çeşit kültürel düşmanlık ve filoloji'den ziyade kendi uzmanlıklarına dayalı duygulardır. Günümüzde Amerikan Oryantalizmi az çok savaş sırasında ve sonra orduda kurulmuş olan dil okullarına dayanmaktadır. Bu okullar hükümetlerin ve Batı dünyasında yer almayan bazı kuru-

luşların acele gereksinimlerini karşılıyordu. Ayrıca savaştan sonra yaşanan soğuk savaş yılları sözkonusu okulların değerini arttırmıştır. Okullara egemen olan hava, artık istenen şekle girdiği, olganlaştığı ve düşünülen reformlar ve eğitim sistemleri için uygun hale geldiği anlaşılan Doğulular hakkında takınılan misyonerce tavırdı. Gizemli Doğu dillerinin incelenmesi artıka filolojik çabalara değil yaşanan stratejik ve politik gerçeklere dayanıyordu. Diğer taraftan "uzman"lara mistik bir atmosfer sağlıyor, otoritelerini artırıyordu. Böylece uzmanlar ümitsiz karanlıklar içinde yüzen bir konuya birinci elden ışık tutan kişiler sayılıyorlardı.

Sosyal bilimler sıralamasında dillerin incelenmesi daha yüksek gayelere ulaşmak için birer araçtı. Tabiyatı ile eski bir edebî metnin okunması anlamını taşımıyorlardı. Örneğin 1958'de Middle East Istitute: Ortadoğu enstitüsü (Yakın–Doğu araştırmalarını teşvik ve kontrol için kurulan yarı resmi örgüt) "Report on Current Research: Araştırma raporu" adı ile yayınladığı belgede "Birleşik Amerika'daki Arab araştırmalarının günümüzdeki durumu" ele alınıyordu. (İlginç konu bu rapor bir İbranî tarafından kaleme alınmıştı) ve metnin ön sözünde şu cümleler göze çarpıyordu: "Yabancı diller üzerindeki bilgilerimiz sadece edebî araştırmalara yönelik değildir. Bu bilgiler mühendisler, iktisatçılar, "sosyal bilimciler", ve daha pek çok uzmanlar için çalışma araçlarıdır." Rapor bütünü ile petrol şirketleri kadroları teknisyenler ve askeri personel için Arabça'nın değeri üzerinde ısrarla duruyordu. Raporun başlıca delili şu cümlelerde bir araya getirilmişti: "Rus üniversiteleri şimdi kolaylıkla Arapça konuşan insanlar yetiştiriyorlar. Rusya insanlara kendi dilleri ile hitap etmenin en büyük değerler taşıdığını farketmiştir. Birleşik Amerika yabancı dilleri okutma programlarını geliştirmek için daha fazla beklememelidir."[106] Anlaşıldığına göre artık Doğu dilleri belirli bir politikanın parçası şeklini alıyorlardı. (Bir anlamda her zaman olduğu gibi) Yahut bu diller birer propaganda aracıydı. Her iki şekilde de Doğu dilleri etütleri

Harold Laswell'in propaganda üzerine düzenlediği tezlerin konuları idi. Önemli olan insanların ne oldukları veya ne düşündükleri değildi, fakat onları ne hale getirmek ve ne düşündürmek gerektiği idi.

> "Propagandacının görüşü aslında insana saygı ve şekilci demokrasiye karşı ilgisizliği bir araya getirir. Yığınların desteğini kazanmış büyük operasyonlar ve insan seçeneklerindeki çeşitlilik üzerinde kazanılmış tecrübeler kişilere saygı esasını doğurmuştur. Yığının içindeki insanlara karşı gösterilen bu ilgi insanların kendi çıkarlarını tanımada en iyi ileri yargılama gücüne sahip olduklarını ileri süren hiçbir demokrasi dogmasına dayanmaz. Modern propagandacı, modern psikolog gibi insanların çoğu zaman kendi öz çıkarlarını tanımada zorluk çektiklerini farketmiştir. Gerçekten toplum içinde bireyler hiçbir sağlam kanıta dayanmadan bir seçenekten diğerine yuvarlanmakta yahut yersiz kuşkularla birkaç eski yosunlu kaya parçasına takılmaktadırlar. Gelenekleri ve kanaatleri köklü ve sürekli bir şekilde değiştirmek büyük ölçüde, insanların ne tür seçenekler peşinde koştuklarını bilmeye bağlıdır. Bu, insanoğlunu ortaya koyan kumaşın hangi ilişkiler ağı ile örüldüğünün anlaşılması demektir. Böylece hiçbir kuşkuya yer kalmayacak şekilde seçeneklere dair işaretler ortaya çıkacak ve gerçeğe en uygun çözüme giden yollarda programlar düzenlenebilecektir. Yığınsal bir hareketin rayına oturtulması ile ilgili konuya gelince bu noktada propagandacının görevi "kabul" ve "uygulama"yı kolaylaştırıcı çift rol oynayabilecek semboller bulmaktadır. Bu semboller kabulun kendiliğinden oluşmasını sağlayacak daha sonra ideal "uygulama" zorlama değil fakat düşünme ve tanrısal kadere sonucu olarak belirecektir. Aklın ve egemen gücün duruma el koymasının başka yoktur. Propagandacı bilmelidir ki dünya baştan sona bir sebepler dünyasıdır. Ancak bunların arasında pek azı tam anlamı ile görülebilmektedir.[107]

Açıkça anlaşılıyor ki bir yabancı dil bilmek halklara karşı düzenlenen saldırının aracı, yabancı bir bölgeyi tanımak da o bölgeye tanrısal kaderine uygun biçimde el koymasının(!) programıdır.

Bununla birlikte bu program liberal bir cilâ taşımalıdır. Bu görev genellikle bilim adamlarına, iyi niyetli kişilere ve heyecan taşıyan insanlara bırakılmıştır. Harekete temel olan fikir Doğuluları, Müslümanları yahut Arabları incelerken diğer insanların da incelenebileceği, onların yaşam şekilleri ve düşünce tarzları hakkında bilgiler toplanacağıdır. Bu amaç uğruna belki kendi kendilerinin konuşması daha uygun olacaktır. (Bu noktada Mars tarafından sözü edilen Lasswell'in de uygun bulduğu Louis Napolyon'un "Kendi kendilerini takdim edemezler, takdim edilmeye muhtaçtırlar" sözünü hatırlıyalım...) Ancak yine de onlar bir noktaya kadar ve belirli bir şekil içinde konuşmaya bırakılmalıdır. 1973 yılında, Arab, İsrail savaşı devam ederken "Newyork Times Magazine" biri İsrail tarafını temsil etmek üzerebir İsrailli hukukçuya diğeri Arab cephesini temsil etmesi için Birleşik Amerikada görev yapan bir Arab elçilik yetkilisine iki makale ısmarlamıştı. Arab elçilik yetkilisinin hiçbir oryantalist formasyonu yoktu. Durum fırsattan yararlanmanın ilginç bir örneği idi. Madem ki Arablar kendilerini takdim etmede yetenek gösteremiyorlar o halde bu görevi Batı üstlenecekti. Unutmamak gerekiyordu hem Arablar hem de Yahudiler Samî kökenden geliyorlardı. Takdim sırasında bu nokta Batı için önem taşıyacaktı. Burada bir Yahudinin aristokrat bir salona girişini tasvir eden Proust'tan bir pasaj alalım:

> "Romalılar, Mısırlılar ve Türkler Yahudilerden nefret edebilirler. Ancak bir Fransız salonunda bu halklar arasındaki fark fazla belirgin değildir. Ve eğer bu salona bir İsrailli çölün derinliklerinden çıkarak gelse sırtlan gibi öne eğilmiş vücudu, yere yaklaşmış ensesi ile kuyruklu "selamlar" verecek ve salonda tamamı ile Doğulu rüzgar estirecektir.'[108]

(2) Kültürel ilişkiler politikası.

Doğrudur ki Birleşik Amerika ancak yirminci yüzyılda büyük bir dünya gücü olmuştur. Ve yine doğrudur ki Amerikanın ondo-

kuzuncu yüzyılda dünya ile ilgilenişi bir hazırlık devresi idi. Barbar korsanlara karşı yürütülen 1801 ve 1815 savaşlarını bir kenara bırakarak 1842'de "American Oriental Society: Amerikan Doğu derneği"nin kuruluşuna göz atalım: Bu derneğin başkanı olan kişinin yaptığı bir konuşmada Amerika'nın Doğu araştırmaları konusunda Avrupa sömürgecilerinin izlerini takip edeceği açıkça anlaşılıyordu. Ona göre Oryantalist etütlerin yararı sadece bilimsel değil fakat aynı zamanda politikti. (Günümüzde olduğu gibi) Başkanın fikrini doğrulamak üzere verdiği kanıtlar Oryantalizmin o tarihten sonra alacağı şekil hakkında hiçbir şüpheye yer bırakmıyordu.

> "American Oriental Society"nin 1843'te bir araya gelen ilk toplantısında başkan Pickering ilginç konuşmasına başlarken yaşanan çağda uluslararası duruma işaret etmiş ve her tarafta yaygın olan barış ortamının yarattığı fevkalade uygun şartlar altında Doğu ülkelerine serbestçe girilebileceğini ve oralarda münasebetler kurulabileceğini ileri sürmüştü. Yeryüzü o sırada Metternich ve Louis–Philippe devrinde olduğundan çok daha ileri ölçülerde sakin bir dönem yaşıyordu. Nankin andlaşması Çin'in kapılarını açmıştı. Okyanuslarda dolaşan gemiler yelkenlerini atarak uskur sahibi olmuşlardı. Morse telgrafını işletmiş ve hatta okyanusun altından bir hat geçirilmesini dahi teklif etmişti. Derneğin gayesi Asya dillerinin öğretilmesini hızlandırmak, Afrika, Polenezya ve Doğuyu ilgilendiren tüm alanlarda gösterilen faaliyetleri canlandırmak, Amerikan vatanında Doğu araştırmalarına karşı bir ilgi uyandırmak, metinler çeviriler ve haberler yayınlamak, bir kütüphane ve çalışma lokali kurmaktı. Bu çalışmanın önemli bir kısmı Asya'ya ve özellikle Sanskrit ve Samî dillerindeki etütlere ayrılmıştı."(109)

Bütün bunlar bize Avrupa–Amerikan imparatorluk yıldızının hiç geri kalmadan Doğuya giriş kronolojisini sergilemektedir. Ondokuzuncu ve yirminci yüzyılda Yakın–Doğu'da faaliyet gösteren efsanevî Amerikan misyonerleri dahi görevlerinin kendilerine Tanrı'dan ziyade "kendi" tanrıları, "kendi" kültürleri ve "kendi" kaderleri tarafından verildiğine inanıyorlardı.[110] Basımhane, okul, üniversite ve hastahane şeklindeki ilk Amerikan misyoner kuruluşları tabiyatı ile bölgenin yararına olduklarını iddia ediyorlar fakat aslında özel emperyal karakter taşıyorlardı. Birleşik Amerika hükümetleri tarafından desteklenen bu kuruluşlarla Doğu'da kendilerinden önce gelen İngiliz ve Fransız örgütleri arasında hiçbir fark yoktu. Birleşik Amerikanın birinci dünya savaşma girmesinde Siyonizmden ve Filistin'in işgal edilmesinden beklediği politik çıkarların büyük rolü olmuştu. Amerikalıların Balfour açıklamasından (Kasım 1917) önce ve sonra İngilizlerle yürüttükleri tartışmalar bu açıklamaya ne büyük değer verdiklerini açıkça ortaya koymaktadır.[111] İkinci dünya savaşından önce ve sonra Birleşik Amerikanın Yakın–Doğu'daki çıkarları akıllara durgunluk veren bir hız içinde gelişmiştir. Savaş içinde Kahire'de, Tahran'da ve Kuzey Afrikada önemli sahneler oynanıyordu. Bu dekor içinde Birleşik Amerika kendisinden önce İngiltere ve Fransanın başlattığı gibi bölgenin petrol ve stratejik değerinden yeterince faydalanmayı düşünüyor ve işe İngiltere ve Fransanın bıraktığı yerden devam etmeye karar veriyordu, hazırlanıyordu.

Mortimer Graves 1950'de Amerikanın oynadığı bu yeni role "Kültürel ilişkiler politikası" adını takmıştı. Ona göre diğer önlemlerin arasında en fazla değer taşıyanı "1900'den beri Doğu dillerinin en yaygın olanları tarafından üretilen önemli her eserin bir araya getirilmesi idi." Zira Graves için bu konuda önemli nedenlerin en önde gideni (söylemek gerekir ki en anlayışsız kulakların dahi kavrayacağı biçimde) "Amerikan düşüncesine Ortadoğuda hangi görüşlerin karşı çıkabileceğini" Amerikan halkının bilmeyis idi.

Bu güçlerin en önemlileri tabiatı ile Komünizm ve İslâmdı.[112] Bu tip çıkar ilişkilerinden ve Amerikan Doğu Derneği gibi daha çok geçmişe dönük kuruluşların çalışmalarından Ortadoğu üzerinde geniş bir araştırma ağı meydana getirilmiştir. 1946'da Wash ington'da" Middle East Studies Association: Ortadoğu Etütleri Derneği" adı ile bir örgüt kurulmuştu. Bu kuruluş açık stratejik davranışlarla ulusal güvenlik konusunda kuşkular taşıdığını belli ediyor ve politika ile ilgileniyordu. Federal hükümetin kontrolu altında idi. Ona bağlı değildi fakat ayrı da değildi.[113] O sırada Birleşik Amerika'da buna benzer daha başka kuruluşlar da faaliyete geçmişlerdi. Çoğu aynı örgütün içinden çıkmış bu kuruluşlar güçlü Ford vakfı ile besleniyor ve ayrıca daha değişik vakıflardan sağladıkları maddi olanaklarla federal programlar düzenliyorlardı. Üniversitelere yardım ediyorlar, çeşitli federal araştırmaları destekliyorlardı. Ulusal Savunma dairesinin programlarına, RAND Corporation ve Hudson Institut'nün çalışmalarına yardımcı oluyorlardı. Bankalar, petrol şirketleri, çok uluslu şirketler ve buna benzer daha pek çok ticarî kuruluş bu örgütlerin desteğinden yararlanıyor, tavsiyelerine kulak veriyordu. Bütün bu faaliyetlerin ayrıntılarda olduğu kadar bütün içinde de vakti ile Avrupa'da geliştirilmiş olan Oryantalizmden esinlendiğini ileri sürmek olayları küçültmek anlamını taşımayacaktı.

Avrupa'nın Doğu üzerindeki emperyal düşünceleri ile Amerika'nın düşünceleri arasında (Uzak–Doğu ve Yakın–Doğu dahil) parallellik bulunması doğaldır. Ancak üzerinde durulması gereken noktalar belki sadece şunlardır: *(a)* Avrupa Oryantalist bilimi hangi noktaya kadar ele alınmış ve uygunlaştırılarak anlaşılır hale getirilmiş ve Birleşik Amerika'da savaştan sonra Yakın–Doğu üzerinde gelişen çalışmaların yararına sunulmuştur. *(b)* Avrupa geleneği hangi ölçülerde Birleşik Amerikada aynı bilimsel geleneğin doğmasına yardımcı olmuş, bilginlerin ortak hareket etmelerini sağlamış, kuruluşlara, hitabet stillerine ve çalışmalara yön ver-

miştir. Bilindiği gibi o sırada Birleşik Devletlerde sosyal bilimler büyük bir aşamanın içine girmişler ve bu konuda ortaya konmuş teknikleri (bir kere daha) yeniden ele almışlardı. Gibb'in bu alanda beslediği fikirleri daha önce açıklamıştım. Hatırlamak gerekir ki Gibb 1950 yılın ortalarında itibaren "Harvard Center of Middle East Studies"(Harvard üniversitesi Ortadoğu Etütleri Merkezi)ni yönetmeye başlamıştı. Gibb'in düşünceleri ve stili o çağda büyük etkiler uyandırmıştı. Ancak Gibb'in Birleşik Amerikadaki varlığı aynı konuda 1920'lerden sonra Princeton üniversitesindeki Philip Hitti'nin varlığı ile aynı değerde değildi. Princeton üniversitesi ünlü bilim adamları ile geniş bir grup kurmuş ve bu grubun ortaya çıkardığı oryantalist çalışmaların kalitesi bilimin değerini yükseltmişti. Halbuki Gibb Oryantalizmin politik yönü ile daha gerçek ilişkiler içinde idi. Harvard'daki durumu Hitti'nin Princeton'daki durumundan ileri idi. Gibb Oryantalizmi bir soğuk savaş zemini üzerine oturtmuş ve "kültürel alanlar" teorisini bundan sonra icat etmişti.

Bununla birlikte Gibb'in kişisel çalışması Renan, Becker ve Massignon'da yer alan kültürel hitabet dilini kullanmamıştı. Bu hitabet şekli, entellektüel araç ve doğmaları ile göz alıcı biçimde öncelikle (fakat tek örnek olarak değil) Gustave von Grunebaum'da görülmektedir. Kurumsal bir otorite ile çalışan bu bilgin önce Şikago'da daha sonra UCLA'da faaliyet göstermişti. Grunebaum faşizmden kaçarak Birleşik Amerikaya sığınan Avrupalı bilim adamlarının arasında bulunuyordu.[114] Gustave von Grunebaum sağlam bir oryantalist eser ortaya koymuştu. Eski kültür açısından İslâma dayalı bu eser Grunebaum'un uzun zamandan beri üzerinde çalıştığı kariyerini kapsıyor ve çoğu zaman küçültücü genellemeler veriyordu. Yazış stili Avusturya–German kökenli dağınık bilgi hazinesinin çapraşık izlerini taşıyor, Fransız, İngiliz ve İtalya sahte Oryantalizminin katı önyargılarını yansıtıyordu. Böylece tarafsız bir bilgin gibi görünmeye çalışan Grunebaum'un eserleri aslında

zorlukla okunabilen ağır ve çözümü güç metinlerdir. Grunebaum çalışmasında, çok çeşitli devirleri içine alacak şekilde İslâmı kendi metinlerinin aracılığı ile incelemiş ve ayrıcı Husserl ve Lévi Strauss'un referanslarından yararlanmıştı. Bunun yanında Grunebaum Amerikan insanî bilimler uzmanlarını da kaynakları arasına katmış bulunuyordu. İslâmın diğer dinlerden ve uygarlıklardan ayrı özel bir durumu olduğunu Grunebaum biliyordu. Bu noktadan hareket ederek onun insanî olmadığını, gelişmeye yeteneği bulunmadığını, kendi kendisini tanıyamadığını, objektif olamayacağını, yaratıcı niteliğe sahip olmadığını, bilimle ilgisi bulunmadığını ve bu yüzden otoriter bir tavır takınmayacağını ileri ileri sürüyordu. Aşağıda Grunebaum'un eserinden seçilmiş iki karakteristik bölüm okuyacaksınız. Unutmamak gerekir ki Grunebaum bir Avrupalı bilim adamının Birleşik Amerika'da kazanacağı en geniş ilgi derecesine dayanarak kalem kullanıyordu. Eğitmen, yönetici, eğitim bursları sağlayan Grunebaum böylece geniş bir bilginler ağını kendi disiplini altında tutabiliyordu.

> "Şunu önemle göz önüne almak gerekir ki Müslüman uygarlığı bizim en ilkel duygularımızı dahi paylaşan bir uygarlık değildir. Bu uygarlığın gerek basit ilgi ve gerekse kendi karakterini ve kendi tarihini daha açık anlayabilmek açısından diğer kültürlerin temel yapısını araştırmaya ihtiyacı yoktur. Bu gözlemin kanıtı İslâmın şu sırada yaşadığı derin karışık durumdur. Bu karışıklık İslâmın kendi kendisini yorumlamasını engellemektedir. Bu uygarlığın temel insanlık dışı duygularına yön veren araç insanın en azından dünyanın ve olayların yargılayıcısı olması gerektiğini reddetmesidir. O kafa yapılarına uygun olarak ortaya konan gerçeklerle yetinmekte ve bir başka değimle psikolojik hakikatlere bağlanmaktadır.
>
> Arab veya İslâmî millietçiliğin içine düştüğü yanlışlık, bir ulusun Tanrı'dan geldiğine inanılan hakların üzerindeki ısrarı, şekilci bir güzellik duygusu, ondokuzuncu yüzyılda başarılan tek-

nik gelişmelere karşı ilgisizliği, ve bir bilimsel olayın ilk defa ortaya çıkışında taşıdığı gücü kavrayamayışı idi. Onun için güç ve güçün istekleri birbirini tamamlamaktadır. (Bu cümlenin genel düşünce içinde hiç yeri yoktur, anlaşıldığına göre Grunebaum onu İslâmdan bahsettiği sırada ciddî ve hikmetli olduğunu gösterebilmek için metne dahil etmiştir) İslâm'ın politik sürtüşmeler karşısında takındığı tavır sabırsızlığını ortaya koymakta ve entellektüel çevrelerin uzun vadeli analizler ve planlar yapmasını zorlaştırmaktadır.'"[115]

Pek çok düşünen kafaya göre bu tip bir yazı polemik karakter taşıyacaktır. Oryantalizm'e göre ise elbette katı inançlara dayalıdır. Yazı İkinci Dünya Savaşından sonra Birleşik Amerika'da Ortadoğu konusunda gelişen fikirlerin geleneksel kurallarını yansıtmaktadır. Bunun nedeni ile bir ölçüde Avrupalı bilginlere karşı bu ülkede duyulan saygınlıktan kaynaklanıyor... Bununla birlikte derhal açıklamak gerekir ki Von Grunebaum'un çalışması disiplin tarafından tartışılmadan kabul edilmiştir. Ancak bu disiplin bugün artık Grunebaum gibi kişileri yeniden yaratacak güçte değildir. Buna rağmen bir tek bilgin von Grunebaum'un fikirleri üzerinde kuvvetli bir tenkit yürütmüştür. Bu kişi tarih ve siyasî teorilerle uğraşan Abdullah Laroui isimli bir Faslıdır.

Laroui, von Grunebaum'un eserinde yer alan ve sık sık tekrarlanan alçaltıcı motifi ele almakta ve bütünü ile tenkidini büyük bir başarı ile sürdürmektedir. Sorduğu soru şudur: "von Grunebaum'un eseri taşıdığı muazzam ayrıntı yığın ve büyük bilimsel değerine rağmen neden aşağılayıcı bir karakter yaşıyor..." Laroui'nin bu soruya kendi kendine verdiği cevap ise şu düşünceleri taşımaktadır: "von Grunebaum'un İslâma taktığı sıfatlar (ortaçağ, klasik, modern) tarafsız hatta yücelticidir. Bu açıdan klasik İslâm ile OrtaçağİslamI arasında veya kısaca İslâmda hiçbir fark yoktur. Dolayısı ile kendi kendisine değişikliğe uğrayan sadece bir tek İslâm vardır..."[116] Von Grunebaum'a göre İslâm Batı'yı reddet-

mekte zira kendi temel düşüncelerine karşı bağlılık göstermektedir. İslâm bu şekli ile Modern Batı düşüncesinden yararlanarak kendi kendisini modernize edemeyecektir. Bu eşyanın tabiyatına aykırıdır. İşte von Grunebaum'un bütün göstermek istediği budur von Grnebaum'un, İslâmı yenileşme gücü olmayan bir sistem olarak tanıtan fikirlerini ele alan Laroui İslâmın gelişimi için Batı metotlarına ihtiyacı olduğu konusuna hiç değinmemektedir. Bunun nedenibelki Grunebaum'un Ortadoğu ya dair genel fikirler üzerinde uyguladığı büyük etkidir. (Örneğin David Gordon'un *Self–Determination and History in the Third World*[117] isimli eserinde Arabları, Afrikalıları ve Asyalıları "olgunlaşmaya" çağırmakta bunun için Batılılardan objektif olma konusundaki ders almaları gerektiğini iler sürmektedir.)

Laroui'nin analizleri aynı zamanda Grunebaum'un İslâmı anlamak için A.L. Kroeber'in kültürel teorisini nasıl kullandığı göstermektedir. Ayrıca Laroui bu aracın, İslâmı kapalı bir sistem olarak göstermeye yarayacak türden bir seri küçültücü kanıtı nasıl bir araya getirdiğini açıklamaktadır. İslâm kültürünün birbirine benzeyen çeşitli elemanları böylece von Grunebaum'un düşüncesinde bir değişmezliğin öncüsü olarak yer almakta ve Tanrının bir teorisi sıfatını kazanmaktadır. Bu sıfat sözkonusu kültürel elemanları belirli bir anlam çerçevesinde sınırlandırarak İslâmın gelişmesini, tarihsel atılımlarını, geleneklerini ve gerçeklere karşı davranışlarını kısıtlamaktadır. Laroui çok yerinde olarak tarih, olayların karışık düzeni, zamanın içinde olma ve saptırılmış anlatımların böyle bir kültür anlayışına yol açamayacağını aynı şekilde bu kültürün sözü edilen türden bir idelojoji ile sonuçlanamayacağını ve neticede böyle bir ideolojinin de aynı tür bir teoloji: dinbilim görüşüne varamayacağını kanıtlamaktadır. Von Grunebaum bir taraftan devraldığı oryantalist doğmaların etkisinde diğer taraftan İslâmda yanlışlık olarak seçtiği bir motifin tutsaklığı içindedir. İslâm uygarlığının getirdiği olanaklar arasında "Bir din teorisi ve çok az yaşanan

bir dinsel hayat, bir politika teorisi ve bunun sağlıklı biçimde uygulandığını kanıtlayacak çok az tarihî belge; bir tarih teorisi ve bunun yanında çok az sayıda kayda geçirilmiş olay; bir sosyal yapı teorisi ve yanında çok dar ölçülerde "yaşanmış" bireysellik; bir ekonomi teorisi ve yetersiz sayıda rakkamlar vs. "bulmak mümkündür."[118]

Bunun sonucunda ortaya çıkan tarihsel görüş İslâm kültürünün yaşayan gerçeklere karşı adalet sağlamaya yetenekli bir sistem olmadığı, hatta onları yargılamaya dahi gücü yetmediğidir. Grunebaum'un İslâmı neticede Avrupa oryantalistlerinin eski İslâmıdır. Bu İslâm tek yönlü, en açık insanî tecrübeleri dahi değerli bulmayan, kaba alçaltıcı ve değişmez bir İslâmdır.

Neticede İslâm hakkında ileri sürülen bu fikirler temelde siyasî nitelik taşımaktadır. Hatta bu görüşlerin tarafsız olmadığını imâ etmek de mümün değildir. Bu düşüncelerin yeni oryantalistler üzerinde (von Grunebaum'dan daha genç olanlar) büyük tesiri vardır. Bu tesir bir taraftan onların geleneksel otoritelerine, diğer taraftan dünyanın geniş bir kısmını ele geçirerek orada ahenkli bir yönetim kurmanın gereğine dayanmaktadır. Siyasî açıdan Batı daima İslâmî bölgeleri elinde tutmada güçlük çekmiştir. Ve doğrudur ki İkinci Dünya Savaşından bu yana Arab milliyetçiliği Batı emperyalizmine karşı her fırsatta düşmanlığını belli eden bir varlık olmuştur. İslâmı entellektüel açıdan tatmin ederek karşı koyuşunu kolaylaştıran öğelerin sayıları günden güne artmaktadır. Otoritesi tartışılmayan bir kişi ("hangi" İslâm veya İslâmın hangi yönü olduğunu açıklamadan) İslâm hakkında şunları söylemiştir: "Bu geleneksel kapalı toplumların bir örneğidir." Burada "İslâm" kelimesinin aynı zamanda bir toplum, bir din, bir prototip ve bir gerçeği ifade etmedeki yapıcı gücüne dikkat ediniz. Fakat aynı yazar İslâm konusundaki görüşlerini sıralamaya devam ederken onun normal (yani Batılı) toplumlardan ayrıldığı noktalara da işaret etmekte ve özellikle Ortadoğu ülkelerinde yer alan İslâmın tamamı ile politik bir karakter taşıdığını ileri sürmektedir. Burada amaç İslâma "Li-

beral" olmadığını hatırlatmak ve "Batılılar" gibi kültür ile politikayı birbirinden ayırmaya gücü yetmediğini kabul ettirmektir. Bu fikirler "biz" ve "Onlar"la sonuçlanan şöyle bir tablo ortaya çıkarıyor:

> "Asıl gayemiz Ortadoğu toplumunu bütünü ile anlamaya çalışmaktır. Sadece ("bizim" gibi) yüksek bir statik denge gücüne erişmiş bir toplum; politika, ekonomi ve kültür konularını basit bilimsel araştırmalar olarak değil fakat temel bağımsızlık kavramının içinde var olma prensibi ile ilgili meseleler olarak düşünebilir. Sezar'ın işleri ile Tanrının işlerini birbirinden ayıramayan ve sürekli değişim içinde yaşayan geleneksel bir toplumda politika ile hayatın tüm diğer yönleri arasındaki ilişkiler, bütün problemlerin çıktığı kaynaktır. Günümüzde örneğin bir adamın dört karısı yahut tek karısı olması, oruç tutması yahut yemek yemesi, topraklarına sahip oluşu veya bunları kaybedişi göksel ilhamlara dayanması yahut aklın gereğine güvence duyması tümü ile Ortadoğu'nun günlük politik problemleri haline almıştır. Kendisi müslüman olsa dahi yeni oryantalist şu sorunun cevabını bulmak zorundadır: İslâm toplumunun yeni yapısı ve temel ilişkiler düzeni ne şekilde olmalıdır?"[119]

İleri sürülen örneklerin perişan karakteri (dört kadın almak, oruç tutmak veya yemek gibi) İslâmın herşeye zorbalıkla egemen olduğunu anlatmaya yöneliktir. Bize bütün bunların "nerede" ve "ne zaman" olduğunu söylemiyorlar. Ancak olayların gerçek olduğunu ve "politik" olmadığını her fırsatta açıklıyorlar. Oryantalistler "Ortadoğu'ya kendi geçmişi hakkında sağlam bilgiler vermekle sorumludurlar"[120] Hiçbir zaman unutmamak gerekir ki Oryantalistler, pek çok "Doğulu'nun" kendi kendisi hakkında bilemeyeceği şeyleri bilmektedirler.

Bu durumun özeti şudur: Yeni Amerikan oryantalizmi "katı" değerlerden yola çıkmaktadır. Eski geleneksel Oryantalizm ise "yumuşak" idi. O ekole bağlı oryantalistler tarih, din ve İslâm top-

lumuna dair bize temel bilgiler vermişler. Ancak bu bilgiler "Çoğu zaman bir uygarlığın anlamını birkaç el yazmasına dayanarak çözmeye çalışan"[121] bilgiler olmuştur. Aşağıda okuyacağınız pasaj yeni kültürel alan uzmanlarının geleneksel oryantalizme karşı çıkarken kullandıkları kanıtları sergilemektedir:

> "Araştırma metotları ve bilimsel disiplin modelleri, ne seçilen konunun tarifi ne de görüş açısını sınırlandırmak için düzenlenmiş değildir. Bu anlamda kültürel alan araştırmaları sadece var olan şeylerin ortaya çıkarılmasına yöneliktir. Dolayısı ile metotlar ve teoriler gözlemciye kriterlerle açıklamalar getiren soyut olgulardır.[122]

İyi... Fakat "nasıl." Acaba "var olan şeyleri tanıyor muyuz?" Ve hangi ölçülerle "varlıklarını sürdürüyorlar?" Acaba onlar kendilerini tanıyanlar tarafından mı "var kılınmışlardır?" Bütün bunlar tartışmaya açık olan sorulardır. Halbukî Doğu hakkında yeni gelişen anlayış (kıymet hükümlerine değer vermeden önceden var olan bu kurumlara bağlanmış ve kültürel alan etütleri içinde yer alan programlarla tesbit edilmiştir. Bu faaliyetin içinde İslâm "ender" olarak etüt konusu ve "eksik" şekilde tanıtılan bir sistemdir. Bu fikrin saf görünüşü, taşıdığı anlamsız ideolojik tezleri az çok örtmektedir. İşin daha açıkçası şudur:

Doğu'da insan materyal ve bilgi hazinesini değerlendirirken hiçbir rol oynamaz. Doğu'da "gerçek" statiktir ve sadece göksel bir mesajın içinde "yer alır." (Dr. Kissinger'in dili ile...) Bu yüzden Doğu insanı dış gerçek ile kendi kafasının içinde yer alan gerçek arasındaki farkı hiçbir zaman kabul etmek istemez. Ancak katı ve yumuşak görüşler arasında, pek çok ılımlı görüş vardır. Oryantalizm'in bu farklı görünümleri ya yeni akademik dilde yahut eski akademik dilde boy göstermektedir. Ama bugün Araplar ve İslâm üzerine yapılan tetkiklerde, Oryantalizm'in bellibaşlı dogmaları en katıksız halleri ile mevcuttur. Bunları bir hatırlayalım: *(1)* Ak-

la dayalı, gelişimi insancıl, üstün Batı ile kuralsız geri kalmış, zelil Doğu arasındaki sistematik ve mutlak fark meselesi *(2)* Doğu hakkındaki soyutlamalar, özellikle kaynak "klasik" Doğu uygarlığını anlatan metinler olursa her zaman çağdaş Doğu realitelerinden çıkarılan delillere şâyân–ı tercihtirler. *(3)* Doğu ezelidir, tek–biçimlidir ve kendini tariften acizdir; onun için Doğuyu Batı bakımından anlatacak son derece genelliğe haiz ve sistematik bir dil hem kaçınılmazdır, hem de ilim açısından "objektiftir" *(4)* Temelde, Şark ya korku duyulacak (Sarı Tehlike, Moğol Sürüleri esmer müstemlekeler) ya da (susturma yolu ile, araştırma geliştirmeyle, mümkün ise doğrudan işgal suretiyle) kontrol altında bulundurulacak birşeydir.

Olağanüstü olan şey bu karamsarların karşısına, ne akademik çevrelerde, ne de çağdaş Yakın Şark'ı tetkik eden hükümet çevrelerinde kimsenin dikilmeyişidir. Yazık ki, İslâm yahut Arap düşünürlerin Oryantalizmi eleştiren eserlerinden de doğu dürüst bir ses çıkmamıştır. Esasen pek birşey de yazmış değillerdir. Zamanı ve mekânı için önemli olsa bile, şuradaki buradaki tek tük makalenin her türlü vasıta ile, müessese ve teamül ile ayakta duran muazzam bir araştırma iştirakini tarikinden saptırması herhalde imkansızdır. Demek istediğimiz şudur: "İslâm'ı tetkik eden Oryantalizmin çağımızdaki seyri, diğer Oryantalist altdallardan farklı olmuştur."

Genellikle Amerika'lılardan oluşan "ilgili Asya Âlimleri Heyeti" 1960'lı yıllarda "Doğu Asya uzmanları" safında bir devrim yaptı. Bu revizyonistler "Afrika tetkikleri uzmanlarını" da elden geçirdiler. Durum, diğer Üçüncü Dünya "saha uzmanları" için de değişik olmadı. Revizyondan geçmeyen (ve hâlâ bildiği gibi hareket eden) sadece Arabistler ile İslâmologlardır.

Bunlar için hâlâ tipik bir İslâm Cemiyeti, tipik bir Arap kafası, tipik bir Doğu'lu ruh (hâlet–i ruhiyesi) vardır. İhtisası çağdaş İslâm Âlemi olanlar bile hâlâ çağdaş Mısır yahut Cezayir toplumunun içini- dışını okumak için Kur'ân okuyorlar. İslâm yahut onun

7. yüzyıla yaraşır bir formu, bunlara göre, sömürgeciliğin, emperalizmin ve hatta sıradan siyasetin tesirlerinden kurtulacak bir bütünlüğe sahiptir. Müslümanların (yahut hâlâ bazan dendiği gibi Muhammedilerin) davranış tarzları hakkındaki klişeler, Siyahlar yahut Yahudiler hakkında konuşanların yaklaşmadıkları bir rahatlıkla kullanılıyor. Müslümanın iyisi Oryantalistin "muhbiridir." Ancak gizliden gizliye o, kendisine teşekkür edilmeksizin, günahları karşılığı bir de Anti–Siyonist damgalı bir zındıktır!..

Tabiî bir Ortadoğu tetkikleri kuruluşu var, müşterek menfaatler yok değil, şirketler, vakıflar, petrol şirketleri, misyon teşkilâtları, askerler, hariciye, istihbarat ve akademik dünya "emektar çocukların" yani "uzmanların" kurduğu şebekelerle birbirine bağlı. Burslar var, başka ödüller var, organizasyonlar var, hiyararşi var, enstitüler, merkezler, fakülteler, kürsüler... Hepsinin gayesi İslâm hakkındaki, Doğu ve Araplar hakkındaki birtakım temel, değişmez fikirlerin sahip olduğu otoriteyi meşrulaştırmak ve muhafaza etmek... ABD'deki Ortadoğu tetkik operasyonu hakkında geçenlerde yapısal eleştirisel bir analize göre, bu saha "bir duvar" değil, karmaşık bir konu, çalışanlardan bazıları modası geçmiş Oryantalist vasfını taşıyor. Ne iş yaptığı pek belli (katkısı büyük) olmayan uzmanlar da görev başında. Çalışanlara örnek olarak ayaklanma uzmanlarını, siyaset plancılarını sayabiliyoruz. Rapora göre bir de "bir grup akademik güç simsarı" iş başında.[123] Bu arada, Oryantalist dogmalar yaşıyor...

Sahanın şimdilerde, en yüksek ve fikren en itibarlı formu içinde ne ürettiğini görmek için, iki ciltlik "Cambridge İslâm Tarihi Ansiklopedisi'ne" bir bakalım. Eser ilk ez 1970'de İngiltere'de yayımlandı ve Oryantalist fikirlerin bir hulâsasıdır. Şimdi, çeşitli yazarların katkısı ile gerçekleşmiş bulunan bu eser hakkında "Oryantalizm'in kendi ölçütleri hariç neresinden bakarsınız bakın başarısızdır" dersek, bu sadece demektir ki, daha değişik ve daha iyi bir tarih kitabı yazılabilirdi. Esasen, birçok düşünce sahibi bilim

adamının dedikleri gibi[124] bu tarih kitabı plân safhasında sâkıt olmuştur, icra safhasında farklı yahut eli yüzü düzgün olması beklenemezdi: editörler çok sayıda kanaati eleştirisiz olarak kabul etmişlerdir; muğlak kavramlara fazla yer verilmiştir; metodoloji meselelerine hiç ağırlık tanınmamış, bunlar Oryantalist literatürde iki yüzyıldır nasıl idiyse öylece bırakılmışlardır ve İslâm fikrini dahi ilginç gösterecek herhangi bir çaba sarfedilmemiştir.

Cambridge İslâm Tarihi İslâm'ı "bir din olarak" yanlış anlayıp, yanlış tanıtmakla kalmıyor; "bir tarih olarak" anlatmaktan da aciz! Nadirdir ki, böyle muhteşem bir girişimden hem fikir hem de metodolojik izah eksik olsun. Ama bunların her ikisi Cambridge İslâm Tarihi'nde eksiktir!.

Kitap İrfan Şehid'in İslâm öncesi Arabistan'ı hikaye edişiyle başlıyor. Şehid 7. yüzyılda İslâm'ın ortaya çıktığı topoğrafyayı ve insan kültürünü, bunların her ikisi ile teşkil ettiği uyumdan da bahsederek akıllı bir biçimde resmediyor. Ama insan, P.M. Holt'un önsözünde "kültürel bir sentez"[125] dediği İslâm öncesi Arabistan babından Muhammed babına geçen, sonra Hulafa–i Râşidin ve Emevi sultanlarından bahsedip, bir inanç, bir doktrin olarak İslâm'ı hiç bahis konusu etmeyen bir İslâm Tarihi için ne diyebilir ki!... Birinci cilt'de yüzlerce sayfa boyunca ve insani bunaltan bir üslup ile, İslâm'ın savaşların, saltanat ve ölümlerin tarihi olduğunu okuyorsunuz. Yükselişler, parlak devirler, gelişler ve geçişler...

Örnek olarak, 8. ilâ 11. yüzyıl arasındaki Abbasi saltanatını ele alalım. Arap yahut İslâm tarihi ile en ufak bir aşinalığı olan herkes bilir ki, bu devir İslâm medeniyetinin Rönesans İtalya'sı kadar parlak ve yüksek bir devridir. Ama kırk sayfa boyunca hiçbir parlaklıktan bahsedilmiyor; onun yerine şöyle cümleler var: "Hilafeti elde eder etmez, El–Memûn Bağdad'daki sosyal temaslarını kesti ve Merve'e çekildi. Hükümeti (Irak'ın yönetimini) güvendiği kişilerden Hasan bin Sehl'e emanet etti. El–Faldl'ın kardeşi olan Hasan başa geçer geçmez karşısında Şii Ebul Saraya'yı buldu. Saraya Ce-

mazi–i Sani 199'da (Ocak 815) Küfe'ye haber yollayarak asker toplanmasını, Hasani İbn Tebete'nin desteklenmesini istemişti.'[126] İhtisasi İslâm olmayan birisi bu noktada Şii kimdir, Hasani nedir, bilemez. Cemazi–i Sâni'nin de ne olduğunu pek anlayamaz, ama bir tarih belirttiğini tahmin edebilir. Hârun Reşid dahil Abbasiler hakkında da herhalde bunların Merv'de oturan ve surat asan cansıkıcı ve cani–ruhlu kimseler olduğunu düşünecektir...

Ana İslâm Diyarı'nın Kuzey Afrika'yı ve Endülüs'u içine almadığı belirtiliyor. Bu diyarın tarihine gelince, geçmişten bugüne muntazam bir akış göstermektedir. Yani 1. Cilt'de İslâm denince aslen coğrafi bir bölge kastediliyor, uzmanın seçimine bağlı olarak kronolojik bir biçimde takdim ediliyor. Ama "klasik İslâm" ile ilgili bölümlerde, bizi "bugüne" geldiğimiz zaman uğrayacağımz hayal kırıklıklarından koruyacak hiçbir şey yok!. Çağdaş Arap ülkeleri hakkındaki bölümde, bu ülkelerdeki devrimci temayüllerin hiç anlaşılmadığı besbelli. Bölümün yazarı Araplara cephe alıyor: "Bu devrede, Arap ülkelerinin eğitimli ve eğitimsiz gençleri, heyecanları ve idealist fikirleri ile, siyasilerin istismarına müsait bir malzeme oldular, hattâ bilerek bilmeyerek aşırıların ve kışkırtıcıların maşalığını yaptılar.'[127] Arada bir Lübnan milliyetçiliği övülüyor (ama denmiyor ki, 1930'larda faşizmden etkilenen bir avuç Arap Lübnanlı Maruniler üzerinde de etkili olmuş ve neticede bunlar Mussolini'nin Kara Gömlekliler'ini takliden 1936'da Falanjist Teşkilatı kurmuşlardı!...) 1936, Siyonizmden hiç bahsetmeksizin bir "Karışıklık ve Tahrik" yılı olarak niteleniyor. Sömürgecilere ve emperyalizme karşı ayaklananların sesleri öykünün sukûnetini bozmuyor!..

"Batı'nın Siyasî Tesiri" ve "İktisadî ve Sosyal Değişme" meselelerine gelince, konu "dünyamızın bir parçası" olarak İslâm'a tanınan tavizler anlayışı içinde ele alınıyor. Değişme modernleşme olarak anlaşılıyor, başka tür bir değişmenin neden sözkonusu edilmediği de belirtilmiyor.. İslâm'ın kayda değer yegane ilişkisi-

nin Batı ile olan ilişkisi olduğu farzedilerek Bandung'un (Bağlantısızlar Konferansı), Afrika'nın Üçüncü Dünya'nın önemi anlatılmıyor.. Ve dünyanın (hakikatin) dörtte üçüne karşı takınılan bu umursamazlık şu aşırı derecede neşeli cümleyi hasıl ediyor: "Doğu ile Batı arasında eşitlik ve işbirliğine dayalı yeni bir ilişki için tarihi zemin hazırdır."[128] Kim hazırladı, ne için hazırladı, ne şekilde hazırladı acaba?...

Eğer 1. Cilt sizi İslâm'ın ne olduğu konusunda bazı çelişkilere ve güçlüklere sokmuşsa 2. cilt yardım eder diye güvenmeyin 2. cilt'in yarısı 10. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasında Hint tarihi, Pakistan tarihi, Endonezya, İspanya, Kuzey Afrika ve Sicilya tarihi ile ilgili. Kuzey Afrika ile ilgili bölümler daha açık–seçik ama bir yandan profesyonel Oryantalist terimler diğer yandan izahsız tarihi ayrıntılar, her yerde boy göstermeye devam ediyor.

1200 sayfalık yazıdan sonra, İslam kralların, savaşların ve hanedanların kültürel sentezi olarak ortaya çıkıyor!... Ama 2. Cilt'in ikinci yarısında bu büyük sentez dört makale ile tamamlanıyor: "Coğrafi Konum" "İslâm Medeniyetinin Kaynakları" "Din ve Kültür" "Harp Sanatı."

Şimdi meşru sorularımız ve itirazlarımız daha gerekçeli gözüküyor. Acaba bazı İslâm ordularının sosyolojisine ayrılan (bu da ilginçtir ya, neyse) bölüme neden "Harp Sanatı" başlığı verilmiştir? Acaba Hristiyanlar başka türlü, Müslümanlar başka türlü mü savaşıyor? Yani, hani Komünist Harp Sanatı–Kapitalist Harp Sanatı gibi!... Acaba "İslâm Medeniyeti" konusunda yazarken, Gustave von Grunebaum'un sayfayı bir sürü alâkasız sözle ve Leopold von Ranke'den yaptığı anlaşılmaz alıntılarla doldurmasının âlemi nedir? (Herhalde eni–sonu belirsiz eğitimini sergilemek!...) Bu şekilde gerçek tezini (İslâm'ın bir prensibe dayanmadığına Yahudilerden Hristiyanlardan, Yunanlılardan, Avusturyalılar'dan ve Cermenler'den alınmış fikirlerden ibaret olduğu inanışını) gizlemesi yakışık alıyor mu?... İslâm'ın çalma fikirlerden oluştuğu inanışı-

na benzer bir fikir de 1. Cilt'de var: "Guya Arap Edebiyatı denilen şey" deniyor, "Farisiler tarafından kaleme alınmıştır." Kanıt yok, isim yok!...

"Din ve Kültür" bölümünü Louis Gardet yazmış ve diyor ki "ele alacağım, sadece İslâm'ın ilk beşyüz yılıdır." Bu ne demek acaba? Yani "çağımızda" din ve kültür bir araya gelemiyor mu yoksa İslâm nihai şekline 12. yüzyılda mı kavuştu?...

Acaba ortada "Plânlı şehircilik anarşisi" yaratan bir "İslâm Coğrafası" mı var yoksa sergilenen coğrafya–ırk bağımlılığı konusundaki katı bir teori mi? "Faal geceleri ile Ramazan" sözünden ne anlayalım? Herhalde İslâm'ın "Vehir dini" olduğunu anlamamız bekleniyor. İzaha muhtaç izahlar, vesselâm!...

Cambrige İslâm Tarihi'nin ekonomiye dair, sosyal kurumlara, hukuk ve adalete, tasavvufa, sanat ve mimariye, bilime ve değişik İslâm edebiyatlarına dair olan bölümleri genel olarak diğer bölümlere nazaran daha başarılı. Ama yazarların çağdaş Beşerbilimcilerle, yahud diğer disiplinderdeki Sosyal Bilimcilerle pek ortak yanları yok: geleneksel fikirler tarihinin tekniklerinden, Marxist analiz tekniklerinden, Yeni Tarih tekniklerinden eser yok!. Kısacası İslâm, İslâm Tarihçilerine platonik yahut kitabî bir yargı konusu gibi geliyor. Cambridge İslâm Tarihi yazarlarının bazılarına göre İslâm bir siyaset ve bir din; bir kısmına göre bir varoluş üslûbu; kimine göre İslâm "Müslüman toplumdan mücerret birşey" bazılarına göre ise, bâtınî yoldan kavranan bir cevher. Ama hepsine göre de, İslâm uzakmı uzak, gerilimsiz birşey, ve bugünün Müslümanlarının arzettiği karmaşıklıklar konusunda bize söyleyeceği birşey yok... Cambridge İslâm Tarihi'ne o eski Oryantalist hüküm hakim: İslâm kitaplarla kaimdir, insanlarla değil!...

Cambridge İslâm Tarihi nevinden çağdaş Oryantalist eserlerin akla getirdiği soru şudur: Acaba ırk menşei ve din, insan tecrübesinin en iyi yahut (hiç olmazsa) en yararlı, en temel ve en açık tanımları mıdır? Çağdaş siyaseti anlamakta mühim olan (X) ile (Y)'nin

birtakım son derece somut biçimlerde toplum dışına itildiklerini bilmek mi esastır, yoksa bunların Müslüman ile Yahudiler olduğunu bilmek mi?.. Tabiî bu tartışılır bir meseledir ve muhtemelen bizim için hem dinsel–ırksal cihet, hem de sosyo–ekonomik cihet mühim olacaktır, bu akılcı yaklaşım gereğidir; ancak Oryantalizm açıkça İslâm kategorisine öncelik veriyor; onun geri–geri giden fikri taktiğinden kastımız da budur...

(3) İslâm, sadece İslâm

Modern Oryantalizmde yer alan Samî teoriler basit ve açıktır. Bu teoriler "Siyon'un eskiler protokolu" gibi antisemitik metinlerle Chaim Weizmann'ın 30 Mayıs 1918'de Arthur Belfour'a gönderdiği düşünceler arasında ustaca faaliyet göstermekdi.

> "Dış yüzeyde akıllı ve uyanık fikirli görünen Arablar tek bir şeye, sadece tek bir şeye saygı gösterirler: İktidar ve başarı... Bu noktayı çok iyi bilen Britanya devlet yetkilileri Arabları aralıksız biçimde baskı altında tutmuşlardır. İngiliz rejimi ne kadar dürüst olmaya çalışmışsa Arab o derecede suratını asmıştır. Eğer Filistin'de bir Arab halkı varsa yaşadığımız şartlar altında elbette bir Arab Filistin doğacaktır. Acak durum böyle değildir ve olmaycaktır. Zira fellah en az dörtyüz yıl geridir ve onun efendisi alçak eğitimsiz, boş, vatan duygusundan uzak ve etkisizdir."[129]

Weizmann'a ve Avrupa'da diğer Samî'lere karşı çıkanlar Oryantalist görüşlerden yararlanmaktadırlar. Buna göre Samîler (veya bu ırkın daha küçük şubeleri) Avrupalıların aradığı yeteneklerden tabiyatları gereği yoksundurlar. Bununla birlikte Renan ile Weizmann arasında bir fark vardır: Weizmann teorilerini sağlam kuruluşlara dayama olanağına sahipti, halbukî Renan'ın henüz o çağda böyle bir imkânı yoktu. Hiçbir zaman eskimeyen, bazen bilime bazen devlete ve kurumlarına dayanan çocukça duygu Oryantalizme ancak yirminci yüzyılda gelmiştir. Samîlerin aranan yeteneklerden yoksun oldukları yolunda gelişen kanaat yirminci yüzyılda pek çok yıkıntıya sebep olmuştur. Sözkonusu görüşün yarat-

tığı Arab tipi "ilerlemiş" Batı toplumları için "dayanılmaz" insandır. Filistinli Arab sömürgecilere karşı direnişinde ya aptal bir vahşî yahut ahlakı düşük bir insandır. Var olmaya hakkı yoktur. İsrail kanunlarına göre sadece bir Yahudi medenî haklara sahiptir ve ülkenin içinde istediği yere hiçbir engelle karşılaşmadan seyahat edebilir. Yerli olsa dahi bir Arab, çok sınırlı kanunlarla varlığını sürdürecektir. Yer değiştiremez ve böyle bir izin alamaz. Yahudilerle aynı hakları kullanmayışının tek nedeni anlaşıldığına göre onlardan daha "geri" oluşudur. İsrail'in Arablara karşı politikası baştan sona Oryantalizm tarafından yönetilmektedir. Bu durum yakınlarda neşredilen Koenig raporunda bütün açıklığı ile ortaya çıkıyor. Sözkonusu belgede iki cins Arab var: Her söyleneni yerine getiren "İyi" Arablar ve söz dinlemeyen "terörist" Arablar... Fakat asıl Arab bir defa yenildikten sonra ipin öbür ucuna bağlanarak itaat altına alınacak Arabtır. Bu çeşit çeşit Arabı yönetmek zor değildir. Küçük bir grup insan onu yola getirebilir. İsrail'in üstünlüğüne iman eden Arab bir daha aslâ ona saldırmaya cesaret edemeyecektir. Bunu anlamak için general Yehoshafat Harkabi'nin *Arab Attitudes to İsrael* (Arabların İsraile'e karşı tutumları) isimli kitabına bir göz atmak yeterlidir. Robert Alterin Commentary (Yorum)[130] isimli kitabında açıkça belirttiği gibi bu eserde Arab kafası tamamı ile çökmüş, çürümüş ve sonuna kadar Yahudi düşmanlığı ile dolmuştur. Şiddet taraflısı, dengesiz Arab günümüzde laftan başka birşey üretmez. Bu inançlar dizisi içinde bir efsane bir diğerini doğurmaktadır. Kendi sordukları sorulara kendileri cevaplar vermekte, simetri ve şemalar çizmekte ve kendi görüşleri içinde bir Arab yaratmaktan bıkmamaktadırlar. Ancak bütün bunları hiçbir Arab'ın kabul etmeyeceği bir an dahi akıllarına gelmiyor...

Oryantalizmin geliştirdiği analiz metotları böylece kendi içinde kendi kendine yarar değerler yaratmıştır. Aslına bakılırsa kendi anti tezini kendi içinde taşıyan oryantalizm temel görüşleri açısından Samî'lerin gelişmelerinin kesilmiş olduğunu açıklamaktadır.

Bu efsaneden çıkan diğer efsaneler ise Samî'leri Batı'ya karşı göstermekte ve böylece kendi sefaletlerine kendilerinin yol açtığını ileri sürmektedir. Tarihî olayların zinciri Samî inancını Siyonizmin içinde iki yola ayırmıştı: Samîlerin bir kısmı Oryantalist yolu izlemişler, diğerleri ise, yani arablar Doğulu yola girmeye zorlanmışlardır. Batılı yazarlar ne zaman çadır ve aşiret sözü etseler bu efsaneyi konuya ilave etmektedirler. Arab ulusunun milli karakteri ne zaman sözkonusu edilse bu efsane ortaya çıkmaktadır. Bu malzeme ile meydana getirilmiş kuruluşların insan kafası üzerinde kurdukları egemenlik tüm gücü ile varlığını sürdükmektedir. Her oryantalistin dayandığı bilimsel güç ve tüm Oryantalizmin ortalığa yaydığı inanç bu çizginin üzerindedir. Anlattığımız sistem günümüzde Devlet kuruluşlarına dahi sindirilmiştir. Doğu Arab dünyası hakkında fikir ileriye sürenler bir ulustan söz etmekte belirli bir ideolojiyi göz önünde tutmamaktadırlar. Herşeyin kaba kuvvete dayandığı konusunda ortak görüşlere varmışlardır.

Commentary (Yorum)un şubat 1974'teki sayısında Pr. Gil Carl Alroy imzası ile *Do the Arabs want peace* (Arablar barış istiyor mu) başlığını taşıyan yazı yayınlamıştı. Makalenin sahibi siyasî bilimler hocası olan Alroy "Arab dünyasının İsrail devleti karşısındaki tutumu" ve "Ortadoğu anlaşmazlığının portresi" isimli iki eser yazmıştı. Bu insan Arab dünyasını "tanımakla" öğünmekte ve dolayısı ile hayaller yaratmakdaki ustalığı ile geçinmektedir. Tezinin yeni bir yanı yoktur: Arablar İsraili yok etmek istiyorlar... Arablar gerçekten kendi söylemek istediklerini söylüyorlar... gibi. (Alroy Arab gazeteleri ile Mısır gazetelerini bir tutarak kendi tezlerini güçlendirmek için Mısır gazetelerinden örnekler sunmaktadır) Alroy'un makalesinin orta yerinde görünen, tüm diğer eski oryantalist metinlerde ve general Harkabi'nin eserinde olduğu gibi "Arab düşüncesi"dir. Eğer Arab kavmi her türlü dış akılsızlıklarından arındıracak olursa gerçeklere geri dönebilecektir. Bir başka değimle Alroy öncelikle Arabların intikam ve kan

dökme duygularına işaret etmekte, daha sonra barışa psikolojik olarak uymadıklarını açıklamakta ve nihayet dedelerinden kendilerine miras kaldığı şekli ile ters bir adalet duygusuna inandıklarını ileri sürmektedir. Bu son noktaya göre kendilerine asla itimat caiz değildir. Onlarla bulaşıcı hastalıklarla savaşıldığı gibi devamlı savaşmak gerekir. Alroy'un başlıca kaynakları arasında Horald W. Glidden'den aktardığı bir pasaj yer almaktadır. *The Arab World* adını taşıyan bu kitaptan birinci kısımda söz etmiştim Alroy, Glidde'in "Batı düşüncesi ile Arab düşüncesi arasındaki temel farkı bulup çıkardığını" ileri sürmektedir. Böylece Alroy'un tezleri doğrulanmaktadır: "Arablar zaptedilmez vahşilerdir. " Bir şekilde bir Arab düşüncesi uzmanı kendi otoritesine dayanarak geniş bir Yahudi topluluğuna seslenmekte ve onları problemin üzerine düşünmeye ve kendilerini savunmaya davet etmektedir. Üstelik bütün bunlar akademik nitelik taşımakta, soğukkanlı davranışlarla düzenlenmekte ve Arabların kendilerinden edinilmiş dürüst bilgilerden kaynaklanmaktadır. Alroy yeri geldiğinde psikanaliz'e dayanarak "Arablarm gerçek barışı engelliediklerini" dahi ileri sürmektedir.[131]

Buna benzer varsayımlar, Oryantalist Doğulu hakkında çok daha sert ve güçlü bir kanıt ileri sürdüğü sırada daha da açıklık kazanmaktadır. Buna göre Oryantalist Doğulu'yu "Tasvir" etmekte, Doğulu ise "tasvir edilmekte"dir. İkincinin rolü geri plandadır. Birinci ise gözlem gücünü koruyacak, etüt yapacak ve sairedir. Roland Barthes'in dediği gibi[132] "Bir efsane aralıksız şekilde kendi kendisini yaratabilecektir." (Bunu yaratanlar durmadan kendilerini yenilemektedirler) Doğulu sabit ve dengeli olarak kalacak, tanınmaya gayret gösterecek hatta bu yoldan kendisini dahi tanımaya gerek duyacaktır. Ortada bir haber kaynağı (Doğulu) ve bir de bilgi hazinesi vardır (Oryantalist). Kısaca bir yazar ve onun konusu... Bu konu olmadan yazar da yok konu da... Aralarındaki ilişki her şeyden önce sayısız hayallerle beslenen bir iktidar meselesi. İş-

te Raphael Patai'nin *Golden River to Golden Road* (Altın Nehirden Altın Yola) isimli kitabından çıkarılmış bir örnek:

> "Batı uygarlığının zengin kültür birikimi arasında nelerden yararlanacağını anlayabilmek için her şeyden önce Ortadoğu kültürünün ne olduğunu sağlıklı biçimde anlamak lazımdır. Aynı şartlar gelenek bağları altında yaşayan bir topluma verilen yeni değerlerin bu toplum içinde ne gibi etkiler doğurduğunu bilmek için de geçerlidir. Ayrıca yeni kültürel aşılamaların ne şekilde çekici olabileceğini derinlemesine araştırmak gerekir. Bu son konu bu güne kadar hiç düşünülmemiştir. Kısaca Ortadoğuda Batılılaşmaya karşı yürütülen direnişin "Gordiyon düğümünü" çözmek için bu ülkeyi tanımak lazımdır. Bu ülkenin geleneksel kültürü hakkında daha "doğru" bir tablo çizilmelidir. Şu sırada ortada göründüğü şekli ile "gelişmenin iş kurallarını" daha yakından izlemek şartır. Ortadoğu kültürü içinde ön sırayı işgal eden grupların psikolojik durumları üzerinde daha etkin görüşlere değer verilmelidir. Bu görev ağır bir yüktür. Ancak elde edilecek sonuç çekilecek zahmete değer. Batı ile ona yakın bir bölge arasındaki ahenk dünyada başlıca değer taşıyan konulardan biridir."[133]

Bu pasajın dayandığı hayalî şekiller her çeşit insanî, ticarî, ziraî, dinî, veteriner ve tarihî faaliyetlere dayalıdır. Ancak her şekilde Ortadoğu ile Batı arasındaki ilişkiler aslında seksüel olarak nitelendirilmiştir. Daha önceleri de Flaubert konusunda belirttiğim gibi Doğu ile cinsiyet arasındaki beraberlik kesindir. Ortadoğu her bakire gibi direnmektedir. Ancak erkek karakterli bilim ise "ağır bir yük" olmasına rağmen Gordiyon düğümünü kesip atmakta, yolları açmaktadır. Bakirelik alçak gönüllülüğüne karşı kazanılan zafer "ahenktir." Bu hiçbir şekilde birbirine eşit olanların birlikte var oluşları değildir.

Bilgin ile konusu arasındaki kuvvet ilişkileri bir an dahi unutulmamalıdır. Hiç kuşku yoktur ki bu denge Oryantalistin tarafını tutuyor... Sevimli "ahenk" maskesi altında yer alan inceleme, an-

layış, bilgi ve gelişim fetih unsurunun araçlarıdır.

Patai'nin (ki son eseri olan "Arap Zihniyeti"nde[134] evvelki eserini de gölgede bırakmıştır) yazdığı türden yazılardaki özellik, bazı belirli "sıkıştırma ve indirgeme" ameliyeleridir. Aksesuvarın çoğu antropolojik (Ortadoğu'dan bir "kültür sahası" olarak bahsediyor) ama sonuç ne! Sonuç Araplar arasındaki bütün farkılıkların (artık Araplar da kim ise!...) silinip ortaya bir başka farkın çıkması: Bu farkı, Arapları herkesten ayıran farktır. Bunlar tetkik ve tahlil konusu olarak kontrola daha yatkındırlar. Ayrıca bu indirgenmiş halleri ise, aşağıda okuyacağınız türden saçmalıkları hem kabul etmekte, hem bunları meşrulaştırmakta, hem de değer kazandırmaktalar. Yazarımız Sania Hamady eserin adı (Arapların Mizaç ve Karakteri.) Okuyalım:

> "Bugüne kadar Araplarda disiplin ve itaat içinde bir birliğin tesis edilemediği müşahede edilmiştir. Hep beraber heyecanlı kalkışları oluyor ama birlik ve beraberlik isteyen çabalara dört elle sarılmadıkları gibi, bunları sabırla da sonuçlandırmıyorlar. Gerek organizasyonda, gerek fonksiyonda koordinasyon ve ahenk eksizliği var, elbirliği etmek konusunda da bir yetenek sahibi oldukları görülmüyor. Onlar ortak yarar yahut karşılıklı menfaat için birlikte hareket etmenin ne demek olduğunu bile bilmiyorlar."[135]

Bu yazının üslubu bize belki Hamady'nin muradından da daha fazla şey aktaracaktır. "Müşahede edilmiştir" diyor "görülmüyor" diyor, ama özne eksik: kim müşahede ediyor, kim tarafından görülmüyor? Cevap belirli birisi yahut özellikle birileri değildir, genel olarak herkes kastediliyor. Bu bir manada şu demektir: Bu hakikatler ancak eğitimli bir gözlemci için zahirdir (zira Hamady gözlemleri için genel karakterde delil belirtmiyor.) Ayrıca, bu gözlemlerin beyhudeliğini göz önüne alacak olursak, ne gibi delil olabilirki?... Yazı ilerledikçe, Hamady'nin kendine güveni artıyor: "Onlar birlikte hareket etmenin ne olduğunu bile bilmiyorlar" di-

yor. Kullanılan kelimeler ağırlaşıyor, hükümler sertleşiyor ve Araplar birtakım insanlar olmaktan çıkıp "Hamady'nin yazısının konusu" oluyorlar. Araplar dünyaya bir diktatörün gözü ile bakan birisine mevzu oluyorlar: "Dünya benim fikrimdir!... diyen birinin...

Günümüzde Oryanlalistlerin çalışmaları bir baştan diğerine bu çizginin üzerindedir. En inanılmaz açıklamalar sözkonusu bilimin kadroları içinde sayfalar dolduruyor. Örneğin bir Manfred Halpern'e göre insan bilgisinin bütünü sekiz bölüme ayrılabiliyorsa Arab düşüncesi bunlardan ancak dördüne egemen olabilmektedir.[136] Yahut bir Moore Berger Arab dilinin ifadeye fazla değer verdiğini o halde düşünceyi dondurduğunu ileri sürebilmektedir.[137] Bu efsane denemelerini işlevleri ve yapıları ile iki ayrı bölümde incelemek gerekir. Ancak kullanıldıkları yerleri belirleyen diğer kanıtlar daha da değerlidir. Tabiyatı ile ileriye sürülecek varsayımların sınırı yoktur. Oryantalistlerin Arablar üzerinde verdikleri bilgi karakterinin her noktasını ayrı ayrı ele aldıkları sırada çok daha detaylıdır. Aynı Oryantalistler Arab gücünün nereye kadar ulaştığını incelemeye karar verdiklerinde aynı davranışları gösteremezler. Arab ailesi, Arab anlatım gücü, Arab karakteri Oryantalistlerin verdikleri bol bilimsel malzemeye rağmen tabiyattan uzaklaşmış ve insanî değerlerden ayrılmış olarak tanıtılmaktadır. Bu malzeme uygulandığı alan içinde genişlik ve derinlik taşısal dahi sonuç farklı değildir. Bakınız Sania Hamady Temperament and *Character of the Arabs* (Arabların huyları ve karakteleri) isimli kitabında neler söylüyor:

> "Arab sert ve acımasız bir çevrede yaşar. Olanaklarını kullanma şansı ve toplum içinde yerini belirleme gücü yoktur. İlerleme ve değişikliğe inanmayarak ahrete gideceği günü bekler."[138]

Arab'ın kendi kendine yapamayacağı şeyler onun hakkında yazılanlarda yer almaktadır. Kendi kuvvetinden şüpheye düşme-

yen oryantalist kötümser değildir. Kendi durumunu ve Arabistanın vaziyetini tamamı ile anlamıştır. Bu yazılarda görülen Doğulu Arab tipi oldukça olumsuzdur. Ancak acaba neden kendisine bu kadar çok kitap tahsis edilmiştir? Oryantalistleri bu konuda harekete geçiren nedir? Acaba (tabiî böyle bir şey yok...) Arab bilimine, Arab düşüncesine Arab toplumuna, Arab yaratıcı gücüne aşık mı oldular? Bir başka değimle ayırdıkları onlardan söz ettikleri sırada Arab'ın varlığından ne dereceye kadar etkileniyorlar?

İki konu var: Üretim miktarı ve üretim gücü. Bu iki yetenek sonunda birbiri ile birleşmektedir. Ancak biz analizi yürütebilmek için şimdilik onları ayrı farzedeceğiz. Oryantalist çalışmaların, istisnasız olarak (özellikle sosyal bilimler dalında) aile hakkında, onun erkek tarafından yönetilen yapısı hakkında ve toplum içindeki geniş etki gücü üzerinde söyleyecek çok sözleri vardır. Patai'nin eseri bunun tipik bir örneğidir. Ancak sessiz bir çelişki derhal kendisini gösteriyor: Eğer aile güçlü bir kurum ise genel başarısızlıklar için gerekli ilaç neden onun "modernleştirilmesinde" aranmıyor? Unutulmamalıdır ki aile çocuk üretmeye devam ediyor. Ve üretim gücü fazladır ve bu yüzden Arablar dünya üzerinde varlık sahibidirler. Berger'in "İnsanlar seksüel güçlerine büyük değer veriyorlar"[139] şeklinde düzenlediği cümle bize dünyadaki Arab varlığının altında yatan gizli gerçeğe dair fikir vermektedir. Arab toplumu genellikle tam anlamı ile olumsuz ve durgun kelimelerle tarif edilmektedir. Bu daranışın şampiyonu elbette Oryantalistlerdir. Ancak Oryantalistler Arabların çok çeşitli ve çok güçlü özelliklerine sıra gelince bunu entellektüel ve sosyal yönden değil, seksüel ve biyolojik açıdan incelemeyi tercih etmektedirler.

Bununla birlikte konu, oryantalist hitabet örnekleri arasında kesinlikle dokunulmaz bir tabu olmaya devam ediyor. Ancak bu tarz cinsiyet asla ciddiye alınmamalıdır. Oryantalist, Arablar arasında gördüğü cinsel davranışların hiçbir zaman gerçek insanî değerler taşımadığına inanacak ve bunu eserlerinde ifade edecektir.

Öyle sanıyorum ki Hamady, Berger ve Lerner gibi yazarların ileri sürdükleri şekilde, başlıca amacı "geleneksel" Arab toplumunu eleştirmek olan tezlerde, bu noktada bir boşluk vardır. Ailenin gücünü tanımakta, Arab düşüncesinin anlamsızlığına işaret etmekte, Doğu dünyasının Batı için "değerini" kabul etmekte fakat hiçbir zaman ana fikirlerine yön veren temel ögeleri gün ışığına çıkarmamaktadır. Herşey söylendiği zaman Arablar için yapacak tek şey kalıyor: Konular arasında fark gözetmeyen bir seksüel itişim... Bunun örneklerine her yerde rastlanmaktadır. (Leon Mugniery'nin çalışmasında olduğu gibi) Durum açıkça göstermektedir ki "Sıcak kanlı Orta kuşak insanlarında gerçekten bir seksüel açlık hüküm sürmektedir."[140] Bununla birlikte el altından sürdürülen gizli bir seksüel abartma var. Arab toplumunu kötülemenin bir başka yolu olarak düşünülen bu fikir oldukça yaygındır. Böylece Arabın kendi kendisini üretmekten başka hiçbir şey üretmediğine inanılmaktadır. Tezleri olayın yakınına kadar ulaşmasına rağmen Oryantalist bu konuda hiçbir şey söylemez... Açıklanan şudur: "Ortadoğu'da genel tablo büyük ölçüde aile ilişkilerine dayanmaktadır. Özellikle küçük köylerde aynı kanı taşıyan geniş ailelere rastlanıyor."[141] Demek oluyor ki Arablar sadece ve basit şekilde biyolojik varlıklardır. Kurumlar, politika ve kültür açısından hiçbir şey değillerdir. Yahut hiçbir şey olmayışa yakındırlar. Sayıca üstünlük ve aile üretkenliği yoluyla değer taşıyan kişilerdir.

Sıkıntı şudur ki Patai, Hamady ve hatta diğer Oryantalistler tarafından ileri sürülen bu görüş açısı Arabla'rın pasifliği konusunu daha da karışık hale getirmektedir. Ancak efsane gözü ile bakıldığında, aynı rüyalarda olduğu gibi katı antitezleri kabul etmek mümkün oluyor... Aslında bağnaz bir inanç, problemleri ne analiz edebilmekte ne de halledebilmektedir: Onları sadece daha önce analiz edilmiş halledilmiş meseleler olarak ortaya çıkarmaktadır. Yerleşik hazır inançlara göre insan problemleri, çeşitli parçalardan bir araya getirilerek insanları etkilemek üzere dikilmiş korku-

luklardır. İnanç ve efsane hayatın gerçekleri yerine geçtiğine göre, çok üretken bir Arab ile sessiz bir korkuluk arasındaki fark aşırı değildir. Böylece ekleme mantık kendi antitezini de içinde taşıyarak Doğu Arabının tablosunu tamamlamakta onun cinsel enerji ile ayakta durduğunu haykırmaktadır. O artık dünyanın gözünde bir kukladır. Modern yaşama boş gözlerle bakar ve önünde dolaşan hiçbir şeye anlam veremez.

Arab'ın bu görünüşü anlaşıldığına göre Doğuluların politik davranışları hakkında yeni yapılan araştırmalarda baş köşeyi işgal etmekte ve Devrim ve modernleşme olarak oryantalist uzmanların çok değer verdikleri iki yeni konuda bilimsel tartışmalara malzeme sayılmaktadır. 1972'de "School for Oriental and African Studies: Doğu ve Afrika incelemeleri okulu"nun himayesi altında ve *Revolution in the Middle East and Other Case Studies* (Ortadoğu'da ihtilâl ve devrim ve diğer sorunlar)başlığı ile bir inceleme yayınlanmıştı. Bu eser P.J. Vatikiotis[142] tarafından bir araya getirilmiş metinlere dayanıyor ve başlığı tıbbî karakter taşıyordu. Zira sözcüklerin altmda yatan gizli mânâya dikkat edildiğinde Oryantalistlerin kendilerinden önce gelen "gelenekseller"in çekindikleri bir konuya değindikleri ve psikoklinik düşünceler taşıdıkları anlaşılıyordu. Vatikiotis bu toplamayı yaklaşık olarak yarı tibbî bir devrim görüşü içinde bir araya getirmişti. Ancak kendisi ve okuyucuları, kafalarında Arab devrimine ait düşünceler taşıdıklarına göre bu anlatımlarda eksik fazla ne varsa hepsini kabul etmeye hazır bulunuyorlardı.[143]

Eser'in orta yerinde yer alan araştırma, Bernard Lewis'in *Islamic Concept of Revolution:* (İslâmî Devrim Anlayışı) adını taşıyan denemesi idi. Burada çok ileriye götürülmüş ve inceltilmiş bir strateji ile karşılaşıyoruz... Okuyucularımdan çoğu önceden beri bilirler ki günümüzde Arab konuşmacılar için "Savra" kelimesi ve aynı köke bağlı diğer kelimeler "devrim" anlamını taşımaktadır. Bu nokta Vatikiotis'in giriş bölümünde de yer almaktadır. Bunun-

la birlikte Lewis "Savra kelimesinin anlamını makalesinin sonunda "dawla" "fitne" ve "bughat" kelimelerini özellikle tarih ve din açısından inceledikten sonra açıklamaktadır. Lewis'in asıl göstermek istediği şey "Kötü bir hükümete karşı direnmeyi içeren Batı düşüncesinin İslâm için yabancı olduğu" dur. Bu durum kişiyi genelde "başarıdan kuşkuya" ve "tevekkül"e götürmektedir. Bu makaleyi okuyan kelimelerin her zaman yerinde kullanılıp kullanılmadığına dair şüpheye düşecektir. Sadece bazı sözcüklerin tarihsel gelişimi dışında diğerlerinin durumundan emin olmak mümkün değildir. Nihayet makalenin sonuna doğru gözümüzün önüne şunlar serilmektedir:

> "Arab ülkelerinde değişik bir kelime devrim olayını anlatmak için ullanılmaktadır: "Savra" klasik Arab dilinde "s, v, r" harflerinin kökeni ayağa kalkmayı ifade eder. (örneğin bir devenin) Heyecanlanmak veya tahrik olmak anlamlarını da içine alabilen bu köken özellikle Magrib ülkelerinde "başkaldırma" demektir. Çoğu zaman bağımsız küçük bir saltanat kurma olayını anlatır. Meselâ onbirinci yüzyılda Kurtuba Hilafetinin parçalanmasından sonra küçük bölgeleri yöneten ve kral denen kişiler "Suvvar" kelimesi ile anılmışlardır. "Tekili" (Sa'ir) "Savra" adı her şeyden önce kargaşalık demektir. "Sihah" adını taşıyan ve bir ortaçağ Arab klasiği sayılan sözlükte bu kelime"intazir hatta teskun hadidil savra" (Bekle ki bu tahrik sona ersin) cümlesinin içinde yer almaktadır. Çok yerinde bir teklif... Bu kökten üretilmiş fiil "el–lji" tarafından "Severan" ve "İshara fitna" şeklinde kullanılmıştır. Kötü bir hükümete karşı direnme görevini yerine getiren bir kişiyi "fitneci" sayarak tehlikeli olduğunu belirtmektedir. "Savra" kelimesi ondokuzuncu yüzyılda Arab müellifler tarafından Fransız ihtilalini anlatmak için kullanılmıştır. Kendilerinden sonra gelen yazarlar ise aynı kelimeyi günümüzde içerde veya dışarda meydana gelen benzeri olaylar için kullanmaktadırlar."[149]

Bütün bu kelimeler alçaltıcı ve kötü niyet taşıyan görüşlerle doludur. Neden ayağa kalkan bir deve modern Arab devrimini ifa-

de etsin...?Arabı küçültmenin başka yolu yok mu? Lewisin kafasında yatan düşünce devrimi asil olmayan bir şeyle karşılaştırmaktır. Bunun için ayağa kalkan deve'den başka birşey bulamamıştır. Ona göre devrim bir kargaşalıktır, fitnedir. Aslında büyük devleti parçalayarak küçük bir saltanat kurmak isteğinden başka birşey değildir. Verilecek en iyi nasihat (tabiî bu nasihatı ya bir Batılı bilgin yahut bir centilmen verebilecektir) "Kargaşalığın dinmesini beklemektir." "Savra" üzerine verilen bu yüz kızartıcı bilgiler bize günümüzde sayısı belirsiz bir insan kalabalığının bu kelimenin ifade ettiği kelimeye yakıştırılan mânâ ile nasıl köşeye sıkıştırıldığını anlatmaktadır. Ayrıca Bernard Lewis'in küçültücü alaycı bilim dünyası hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde gözlerimizin önüne seriliyor. Ancak Ortadoğu ile ilgilenen öğrenciler ve politikacılar için değerli olan bu tür yaklaşımlarla anlatılınaya çalışılan "Arablar" arasındaki devrim kargaşalıkları, ayağa kalkan bir deve veya kaba gevezeliklerle halledilecek dâvâlar bir dâvâ değildir. Aynı nedenler dolayısı ile bütün bir oryantalist edebiyet tarihler boyunca süregelmiş bütün bir oryantalist edebiyat yirminci yüzyılda Arab dünyasında meydana gelmiş yahut esmeye hazırlanmakta olan devrim rüzgarlarını anlamakta çaresizdir, yeteneksizdir.

Lewis'in "Savra" ile kalkan deve arasında kurduğu beraberlik Arabın seksüel bir ruh hastası olduğu yolunda inançlarından kaynaklanmaktadır. Lewis böyle düşünmeyi huy edinmiştir. Devrimi anlatmak için seçtiği kelimelerden herbiri cinsiyet boyasına batırılmıştır. "Etkilemek" "tahrik olmak" "Kalkışmak" bütün bunların altında yatan seksüel duygulardır. Ancak bu duyguların büyük bölümü tabiyatı ile "Kötü seksüalite"dir. Netice olarak Arablar gerçekten ciddî bir hareketin içinde olamayacaklarına göre cinsel yönden tahrik oluşları da bir devenin hareketinden farklı değildir. Devrimin anlamı fitnedir, bölücüktür ayrı bir iktidar kurma hevesidir. Ve daha ileri olarak kargaşalık çıkarmaktır. Lewis nerede ise

çiftleşmeyi beceremeyen arabın ilkel oyunlar ile vakit geçirdiğini ve yarıda kalmış cinsel birleşmeler yüzünden ruh hastalığına uğradığını ileri sürecektir. Öyle sanıyorum ki bilgisinin ve metotlarının görünüşüne rağmen Bernard Lewis'in kafasında yatan düşünceler bunlardır. Eğer Lewis kelimelerin nüanslarına karşı duyarlılık gösteriyorsa "kendi" ürettiği kelimelerin de duyarlı olduklarını kabul etmek zorundadır...

Lewis peşi hemen bırakılacak birisi değil, çok ilginç birisi. Anglo Amerikan Ortadoğu Kurumu'nun siyasi atmosferinde o, bilgili Oryantalisttir ve yazdığı herşey bu sahanın otoritesini taşımaktadır. Onbeş yıl boyunca verdiği eserler, kurnaz ve amaç taşır olmaya çalışmasına rağmen, son derece ideolojiktir. Yaptığı son çalışmalar, "liberal, objektif, ilmi," eserler verdiğini iddia ederken, yalnızca ele aldığı konuya "karşı" propaganda yapan bilim adamına yakışır türden... Ama Oryantalizm'in tarihini az çok bilenler için bu sürpriz olmasa gerekir. Bu bilimsel skandallerin sadece sonuncusu (ve Batı'da en az tenkide uğrayanıdır.)...

Lewis Arapları ve İslâm'ı karalama, küçük gösterme, gözden düşürme işine kendisini o kadar kaptırmıştır ki bir bilim adamı ve bir tarihçi olarak takatı tükenmiştir. Örneğin bakın ne yapıyor: 1964'de bir kitapta "İslam'ın Başkaldırışı" başlıklı bir yazısı çıkıyor. Sonra, oniki sene sonra, hemen aynı makaleyi (yeni yerine uyması için yaptığı bazı değişikliklerle) bu sefer "İslâm'ın Dönüşü" başlığı ile yayınlıyor. (*Commentary* dergisinde.) Başkaldırış ile Dönüş arasında bir "gerileme" sözkonusudur. Lewis yaptığı bu değişiklik ile okuyucularına Müslümanların (Arapların) neden asla sukun bulmayacaklarını, İsrail'in Ortadoğu hegemonyasına "Evet!" demeyeceklerini anlatıyor...

Şimdi onun bu işleri nasıl yaptığına daha yakından bakalım. Her iki yazıda da Kahire'deki anti-emperyalist bir yürüyüşü sözkonusu ediyor ve yürüyüşün Yahudileri hedef aldığını söylüyor. Ama ne bakımdan Yahudilerin hedef alındığını bir türlü söylemi-

yor. Esasen, yürüyüşün Yahudilere karşı yapıldığının ona göre somut kanıtı "birçok kilisenin (Katolik, Ermeni, Grek Ortodoks) saldırıya ve hasara uğramasıdır." Önce 1964'deki satırlara bir bakalım:

> "2 Kasım 1945'de, Balfour Beyannamesi'nin sene-i devriyesinde Mısırlı siyasi liderler yürüyüş çağrısında bulundular. Bunlar kısa sürede Yahudi aleyhtarı gösteriler halini aldı, bu arada bir Katolik, bir Ermeni ve bir Grek Ortodoks kilisesi saldırıya ve hasara uğradı. İnsan soruyor: Katoliklerin, Ermenilerin ve Yunanlıların Balfour Beyannamesi ile ne alâkası var?..."[145]

1976'da *Commentary* dergisine yazılan yazı ise şu:

> "Milliyetçi hareket gerçek manada sevildikçe milliği azaldı ve diniliği çoğaldı. Yani Araplığından kaybetti, Müslümanlığı ise arttı. Kriz anlarında ise (ki son yıllar birçok krize şahit olmuştur) insiyaki toplumsal sadakat bütün diğer duyguların üstüne çıkmaktadır. Birkaç örnek yeter. 2 Kasım 1945'da Mısır'da İngiliz Hükümeti'nce Balfour Beyannamesi'nin ilânının sene-i devriyesinde gösteriler yapıldı. (not: "Gösteriler yapıldı" tabiri, insiyaki sadakatı ima etmeye yöneliktir. Daha önce, bu işin sorumlusu siyasî liderler idi.) Gerçi gösterileri destekleyen siyasî liderlerin muradı o şekilde değildi ama, gösteri kısa sürede Yahudi aleyhtarı bir ayaklanmaya dönüştü. Arkasından mahiyeti iyice genişleyen bu gösteri sırasında birçok kilise (Katolik, Ermeni ve Grek Ortodoks) saldırıya ve hasara uğrad. (not: Başka bir yenilik: Evvelki yazıda üç adet kilise deniyordu, burada "üç tür" kiliseden söz ediliyor)"[146]

Lewis bilimi bir yana bırakıp polemik yardımıyla, burada olduğu gibi başka yerlerde de bir şeyi göstermeye çalışıyor: İslâm sadece bir din değil, aynı zamanda Yahudi–düşmanı bir ideolojidir. Hiçbir mantıki güçlük çekmeden, İslâm'ın korkutucu bir kitle olgusu olduğunu (bu arada da hakiki manada halka mal olmadığını) söylüyor (ama bu problem onu fazla meşgul etmiyor.) Kendisinin kasıtlarla dolu öyküsünün ikinci baskısında gördüğümüz gibi, söz-

lerine devam ile İslâm'ın akıldışı bir sürü yahut kitle olgusu olduğunu, ve bu olgunun Müslümanlara "tutkular içgüdüler ve çılgınca kinler yoluyla" hakim olduğunu da söylüyor. İzahlarının tüm gayesi okuyucularını korkutmak, onları İslâm'ın yakınına dahi bırakmamaktır.Lewis'e göre ne İslâm ne de Müslümanlar gelişme gösterirler. Öylece vardırlar ve onlara karşı dikkatli bulunulmalıdır çünkü özlerinde (Lewis'e göre) Hristiyan ve Yahudi nefreti vardır ve bu nefretin tarihi epey eskidir. Lewis bu tür şişirilmiş lafları ederken son derece dikkatlidir, bunu dolaylı olarak yapmaktadır. Müslümanların tabiî ki "Nazi misali" Yahudi düşmanı olmadıklarını söyler. Ama, der, onların dini kısa zamanda bu tür bir fikre uyum göstebilir ve göstermiştir... Lewis aynı tavrı İslâm'ın ırkçılık, kölecilik ve Batılıların işlediği şeyler konusundaki tavrını anlatırken de sürdürür. Lewis'in İslâm hakkındaki ideolojisinin özü şudur: İslâm asla değişmez!... Şimdi onun bütün gayesi okuyan muhafazakar Yahudi kitleyi ve kulak kabartacak olan sair kimseleri bir konuda uyarmaktır: Müslümanlarla ilgili her tür siyasî, tarihi ve bilimsel düşünce bir karine ile başlamalı ve bitmelidir: Müslüman müslümandır!...

> "Çünkü koca bir medeniyetin bir numaralı bağlılık konusunun din olması aşırıdır. Koruması altındaki kişiler adına her an müteyakkız olan liberal düşünce için böyle birşeyin lâfı bile abestir... Siyaseçilerin, gazetecilerin ve bilim adamlarının müslüman alemde din faktörünün önemi konusundaki yanılgıları bu inanışın etkisini gösteriyor. Aynı sebepledir ki, bu kimseler müslüman dünyaya has siyasi meseleleri sağın diliyle, solun, yahut ilericilerin yahut muhafazakârların diliyle yahut Batıya has sair terimlerle anlamaya çalışıyorlar. Bu ise, kriket maçını beyzbol spikerinin anlatmasına benzer. (Bernard Lewis bu son cümleyi 1964'deki yazısında aynen aktarıyor. Ne kadar hoşuna gittiği belli!).[147]

Daha sonraki bir eserinde Lewis bize hangi terminolojinin doğru ve yararlı olduğunu söylüyor ama kendisinin bahsini ettiği terimler de Batı'ya has terimler (Batı'ya has ne demekse!...) Birçok diğer sömürge ahalisi gibi Müslümanlar da gerçeği dile getirmek şöyle dursun, onu görememektedirler... Lewis'e göre bunlar mitoloji hastasıdırlar, bir de "ABD'de revizyonistler vardır ki bunlara göre Amerikan fazileti, Amerikan asaleti geride kalmıştır, ve bugün yeryüzünde işlenen bütün günahların, bütün cürümlerin sebebi ülkelerinde kurulu bulunan düzendir."[148] Bir taraftan revizyonist tarihin kasıtlı ve tamamen yanlış bir anlatımını teşkil eden bu işaret, diğer taraftan Lewis'in sıradan müslümanlar ve revizyonistler üstünde yükselen büyük bir tarihçi olmasını temin ediyor...

Yine doğru olmak babında ve kendi ideali olan "bilim adamının asla önyargılarına boyun eğmemesi"[149] konusunda Lewis kendi gözünde ve davası önünde bir silahşördür. Örneğin (Arap milliyetçisinin kullandığı "cari" dili kullanarak) Arapların Siyonizme niçin karşı durduklarını anlatır, yazılarının hiçbirinde (yerli Arap ahalinin karşı çıktığı) bir Filistin işgalinden ve Siyonist müstemleke fikrinden bahsetmez. Bir İsrailli bunu inkâr edecek değildir, ama tarihçi Lewis "es geçiyor." İsrail hariç, Ortadoğu'da demokrasinin olmadığından bahsediyor, ama İsrail'de Araplara tahakküm için başvurulan Acil Savunma Yönetmelikleri'nden haberi yok. Tabiî Arapların İsrail'de "korunmaları gayesiyle" alıkonmalarından yahut askeri işgal altındaki Gazza'nın Batı Kıyısındaki kanun–dışı yerleşim bölgelerinden de haberi yok!. Daha önceki Filistin'de, başta muhacerat olmak üzere, Araplar için insan haklarının ademiyetinden de söz etmiyor Bernard Lewis... Bunun yerine kendisine bilimsel bir hürriyet tanıyarak şöyle diyor: "(Arapları ilgilendirdiği kadarıyla) emperyalizm ve Siyonizm her zaman vardı ama adları Hristiyanlık ve Musevilikti."[150] İslâm'a karşı takındığı tavrı güçlendirebilmek için T.E. Lawrence'in "Samîler" konusundaki sözlerine müracaat ediyor, (sanki Siyonizm dini bir hareket

değil de Fransızların başlattığı bir hareket imişçesine) Siyonizm'i İslâm ile birlikte ele almıyor, ve sürekli olarak şunu kanıtlamaya çalışıyor: Herhangi bir yerde herhangi bir devrim olsa olsa en fazla "laik bir Mehdi beklentisidir."

Tabiî bu bir siyasi propagandadır ve öyle kalsa insan o kadar yadırgamaz. Ne var ki gerçek tarihçinin meselelere tarafsız bakışı, adil oluşu gibi vaazlar da yazıya dahil! Bu vaazlardan anlaşılması gereken şu: Müslümanlar ve Araplar objektif olamazlar, ama onlar hakkında yazı yazan Lewis gibi Oryantalistler tanım itibarıyla, eğitim itibarıyla, Batılı olmak hasebiyle objektiftirler. İşte Oryantalist dogmanın zirvesi: İncelediği şeyi küçük düşürmekle kalmıyor, kendi mensuplarını da böyle kör ediyor. Ama gelin bir kere daha Lewis'e kulak verelim: Tarihçinin nasıl davranması gerektiğini anlatıyor. Tabiî şunu sorabilirz: Acaba cezalandırdığı peşin hükümlerin sahibi sadece Doğulular mıdır?

> "Tarihçinin sadakat duygusu, pekala araştırma konusunun seçimini etkileyebilir. Ama asla konuyu ele alış tarzını etkilememelidir. Eğer araştırmaları esnasında kendisini bağlı saydığı grubu hep haklı ve o grubun çalıştığı bütün diğer grupları hep haksız gördüğünü sezerse, o zaman yargılarını gözden geçirmesi, delilleri seçerken ve değerlendirirken dayandığı hipotezleri yeniden incelemesi gerekir. Çünkü insan topluluklarının daima haklı olmak gibi bir özelliği yoktur. (Herhalde buna Oryantalistler de dahil...) Nihayet, hikayesini takdim ederken tarihçi adil ve dürüst olmalıdır. Bu pek tabiî çıplak bir–iki kesin hakikatı söyleyip susmak değildir. Eserinin birçok yerinde (çalışmasınının birçok safhasında) tarihçinin hipotezler kurması ve hükümlere varması gerekir. Önemli olan bunun şuurlu ve berrak bir biçimde yapılmasıdır. Bunun için de vardığı yargılar lehindeki yorumlar ele alınmalı ve açıkça kararın ne olduğu ve bu kararа nasıl, niçin varıldığı belirtilmelidir."[151]

Lewis'in ele aldığı İslâm hakkında (ele alış tarzına bakarsak) bilinçli, adil ve berrak bir hükümde bulunmasını beklemek boşuna... Gördüğümüz gibi o "imayı" tercih ediyor. Ama galiba bu ter-

cihten haberi de yoksa herhalde velinimeti olan Oryantalizmin bu ima ve hipotezleri tartışılmaz gerçekler olarak tespit ettiğini söylerdi. (Siyonizm taraftarlığı, Arap milliyetçiliğine muhalefet ve Soğuk Savaşçılık konularında daha bilinçli.)

Oryantalizm bütün tarihi boyunca tartışılmayacak "gerekler"in gizli yaratıcısı olmuştur. Bu gerçeklerin en tartışılmaz olanı ve en garip biçimde yaratılanı (zira buna inanmak zordur) belki arab dilinin tehlikeli bir ideoloji taşıdığı noktasında toplanmaktadır. Arabça üzerinde yerleşmiş bu yargının en yeni örneği E. Shouby'nin *The Influence of the Arabic Language on the Psychology of the Arabs* (Arabların Psikolojisi üzerinde Arab dilinin etkileri)[152] adını taşıyan çalışmasıdır. Bu eserde yazar "bir taraftan sosyal psikoloji diğer taraftan klinik psikloji dallarında uzman bir kişi " olarak tanıtılmaktadır. Yazar Arabtır. Böylece fikirlerinin geniş ölçüde yayılmasını bir sebebi de Arab oluşudur. (Kendi kendisini suçlayan bir Arab...) İleri sürdüğü kanıtlar utanılacak kadar basittir. Üstelik bu yazar bir dilin ne olduğunun ve ne işe yaradığı konusunda en ilkel bilgileri dahi kafasına yerleştirmiş değildir. Ayrıca çalışmasının çeşitli bölümleri çok çarpıcı başlıklar taşımaktadır: "Düşüncenin genel anlamsızlığı" "Linguistik işaretler üzerinde aşırı israr." "Aşırı güven ve abartma" gibi... Shouby çoğu zaman bir otorite olarak tanıtılmaktadır. Aslında bir otorite olarak konuşmakta ve dilsiz bir arabın yerini almaktadır. Kelimeler üzerinde büyük bir egemenlik kurmuştur. Hiçbir ciddî yönü ve değeri olmayacak şekilde kelime oyunlarını ile vakit geçirmektedir. Shouby'nin söylediği şeylerin arasında "suskunluk" çok önemli bir yer işgal etmektedir. Arabların gurur duydukları o muazam Arab edebiyatından tek bir kelime dahi aktarmamıştır. O halde Arab dili Arab düşüncesinin üzerinde hangi yönde tesir icra ediyor? Aslında bu tesir Oryantalizm tarafından Arablar için icad edilmiş olan mitolojik dünyanın derinliklerinde yatmaktadır. Bu görüşler içinde ifade bolluğuna gömülmüş olan Arab, suskunlu-

ğun sembolüdür. Fakirliği ise aşırılıkla birleşmiştir. Bir vakitler filoloji ile yola çıkanlar bu gün bu sonuca ulaşmışlardır. Karışık bir geleneğin hazin sonu gerçekten üzücüdür. Sözü geçen gelenek günümüzde pek az kişinin kafasında yer ediyor... Yaşadığımız çağda Oryantalistin "filoloji"ye dayanış biçimi, şerefli mazisi olan bir bilim dalının, ideoloji uzmanlarının ellerinde hale geldiğini simgelemektedir.

Araştırdığım her şeyin ortak noktasında "Oryantalist dil" önemli bir yer işgal etmektedir. Bu davranış biçimi içinde Oryantalizm birbirine en aykırı konuları aynı çizginin üzerine çekmeye çalışmakta onları "tabiî" olaylar saymaktadır. İnsan tiplerini bozulmuş mantık ve ilkokul metotları ile tanıtmaktadır. Gerçekleri ve haber kaynaklarını kendi imal ettiği eşyalara bağlamaktadır. Efsaneleri uydururken kullandığı dil bir "hitabet" örneği dolayısız ile sistematik bir bilimsel olaydır. Oryantalizm hiçbir zaman kendi varlığını garanti altına alan kurumlar ve ideolojilere dayanmadan konuşma mantığı icat etmemiştir. Sözkonusu kurumlar çoğu zaman ilerlemiş bir toplumun, geri kalmış bir toplu mu ele alış metotlarının şekillendiği bilimsel ocaklardır. Yahut güçlü bir kültürün zayıf bir kültürle karşılaştığı yerlerdir. Burada yaratılan efsane mantığının ana özelliği kendi varoluş nedeni ile birlikte tasvirini yaptığı olayların da kaynaklarını sayınada gösterdiği ustalıktır. "Arablar" yarı ideal, statik tiplere bağlı klişelerle tanıtılmakta, ne gerçek güçleri ne de yapmakta oldukları tarih göz önüne alınmamaktadır. Dil olarak ele alınan Arabça oryantaliste toplumu, tarihi ve doğal olayları aynı kalıbın içine sokmaya yardımcı olmaktadır. Oryantalist için dil Doğulu Arabı ortaya çıkarmaktan başka birşey değildir.

(4) Doğulular, Doğulular, Doğulular...

Benim oryantalizm adını verdiğim fikirsel varsayım sistemi içinde oldukça ciddi bir uygulama düzeni vardı. Ancak bu entellektüel

açıdan fazla şerefli sayılamaz. Günümüzde Birleşik Amerika Ortadoğu'da ağır bir yük altına girmiştir. Dünyanın her yerinde olduğundan çok daha ağır bir yük bu... Ortadoğu konusunda politikacıları aydınlatan uzmanlar gırtlaklarına kadar oryantalizme batmış kişilerdir. Ancak söylemek gerekir ki Birleşik Amerika'nın içine girdiği andlaşmalar çölün üzerinde kurulmuş kağıttan kulelerdir. Zira bu andlaşmalar uzmanların verdikleri temelsiz fakat iyi satış yapan direktiflere dayalıdır. Bu direktifler çoğu zaman politika elbisesi giymiş yaşlı oryantalist doğmalardır. Ve yine çoğu zaman bu direktifler, örneğin şu sırada Lübnan'da yahut Filistin'de meydana gelen halk direnişini anlayarak anlatmada tamamı ile çaresiz, zavallı sistemlerdir. Oryantalist şimdi Doğu'yu Batının bir taklidi gibi görmenin çarelerini aramaktadır. Bernard Lewis'e göre Doğu, milliyetçiliğini "Batı'ya uydurmadan" kendi kendisini düzeltemez.[153] Eğer bu arada Arablar veya müslümanlar arasında yahut üçüncü dünya dördüncü dünya denen yerlerde beklenmedik yollar açılacak olursa, bu olayları anlatmak için, Doğuluların düzeltilemez malûllûklar olduklarını, onlara katiyen güvenmenin doğru olamayacağım ileri süren Oryantalistlerle karşılaşmamız mümkündür.

"Gerçek" Doğunun Oryantalistler tarafından çizilen tabloya uygun olmadığını yahut tüm Oryantalistler Batılı oldukları için Doğu'nun iç dünyasını yeteri kadar anlayamayacaklarını ileri sürerek Oryantalizmin işlediği metot hatalarını ortaya çıkarmak mümkün olamaz. Her iki görüş de yanlış olur. Kitabımda işlediğim konu gerçek ve doğru bir Doğunun varlığı değildir; (İslâm, Arab veya diğerleri Robert K. Merton'un[154] değimi ile "iç" dünyaya ait bir görüş açısını "dış" dünyaya ait fikirlerin üzerine çıkarmak da değildir. Tam tersine söylemeye çalıştığım Doğu'nun kendi kendine var kılındığıdır. Kendilerine ait din, kültür ve bazı ırkî özellikler taşıyan temelden değişik yerli halkları ile bir takım coğrafi ayırım alanları öne sürüldüğüdür. Bu ayırımların tümü tartışılabilir nite-

lik taşımaktadır. Bir siyahın sadece siyahlar üzerine yazabileceği yahut bir müslümanın sadece müslümanlar hakkında fikir yürütebileceği bir ortam tanımıyorum. Bu ölçü bütün diğer yersiz ayırımlar için de geçerlidir.

Buna rağmen bütün başarısızlıkları, açığa çıkarılabilecek bütün gizli anlatım gelenekleri, az çok örtülü ırkçı fikirleri ve ağırlığı olmayan entellektüel araçları ile Oryantalizm günümüzde anlatmaya çaba harcadığım şekillerde gelişmeye devam etmektedir. Aslında Oryantalizmin bu hali bu hali ile Doğu'da dahi etkili olduğunu görenler haklı olarak kuşkulara kapılmaktadırlar. Arab dilinde (ve hiç şüphesiz Japoncada, Hindistanın çeşitli yerli dillerinde ve diğer Doğu dillerinde) yayınlanan kitap ve gazetelerde sayfalar dolusu hep aynı şeyler tekrar edilmekte, "Arab düşüncesi" "İslâm" ve daha pek çok inanca ait ikinci derecede analizler bizzat Arab yazarlar tarafından bilimsel ürün şeklinde okuyucuların önüne sürülmektedir. Amerikan oryantalizmi şu sırada çok geniş bir çalışma alanı içine girmiştir. Zira Arabların elleri de bulunan para ve enerji kaynakları geleneksel "ilgi"nin derecesini arttırmış ve strateji konusunda yeni düzenlemeler getirmiştir. Olay şudur ki Oryantalizm yeni emperyalizme başarı ile uydurulmuştur. Bu emperyalizmin emredici öğeleri Asya üzerinde eski egemence görüşlere hiçbir şekilde ters düşmemekte hatta hükümdarlık geleneğinin aralıksız devamına gayret sarfetmektedir.

Doğunun kişisel deneylerime dayanarak doğruca konuşabileceğim kısmında aynı sınıfların yeni emperyalizme karşı mükemmel şekilde sağladıkları uyumu Oryantalizmin bir zaferi olarak selamlamak mümkündür. Arab dünyası bugün entellektüel, politik ve kültürel açıdan Birleşik Amerikanın bir peykidir. Aslında çok kötü birşey de değildir bu... Tam tersine sözkonusu uydunun spesifik şekillerini ele almakta fayda vardır. Herşeyden önce bilmek gerekir ki Arab dünyasının üniversiteleri, genellikle eski sömürgecilik devirlerinden kalma geleneklerin mirası ile örgütlenmişler

veya sömürgecilerin bıraktıkları modele sadık kalmışlardır. Yaşadığımız şartlar programların kaba gerçeklerini daha da kötü durumlara sürüklemektedir. Sınıflarda yüzlerce öğrenci vardır. Eğitmenler eksik yetiştirilmiş, yorgun ve parasızdır. Çoğu zaman yerleri siyasal nedenlerle değiştirilmektedir. Temel araştırma adını taşıyacak bir konu kesinlikle olmadığı gibi buna olanak da yoktur. Ve bütün bunlardan daha kötü olarak bazen geniş bir bölgede ihtiyaçlara uygun tek bir kütüphane dahi göze çarpmamaktadır. Büyük Britanya ve Fransa vakti ile Doğu ufuklarında entellektüel güçleri ve kültürel zenginlikleri ile varlıklarını koruyorlardı. Şimdi onların yerine geçen Birleşik Amerikanın getirdiği sistem içinde sadece çok yetenekli bazı öğrenciler çıkış yolu bulabilmekte, onlar da sonunda Birleşik Amerikaya göç etmektedirler. Doğrudur ki pek çok Arab öğrenci henüz Avrupa üniversitelerinin kapılarını aşındırmaya devam etmektedir. Fakat bunların aralarında pek çoğu eninde sonunda Birleşik Amerika yollarına düşeceklerdir. Bu öğrencilerin arasında "ilerici" denen Arab ülkelerinden gelenler olduğu gibi "tutucu" adını taşıyan Suudî Arabistan ve Kuveyt gibi ülkelerden gelenler de vardır. Fark gözetilmemektedir. Eğitim, çalıştırma ve araştırma alanında geçerli değerler, bütünü ile Birleşik Amerikanın egemenliği altında olduğuna göre önemli olan öğrencinin geldiği kaynak değil, bu öğrencinin sonradan alacağı şekildir. Gerçek kaynak Birleşik Devletlerdir.

Yakın Doğu'da meydana gelen çağdaş kültürel değişmeleri Avrupa ve Amerika modellerine uygun biçimde genellemek gerekirse iki faktör Oryantalizmin zaferini daha da belirgin hale sokuyor... Taha Hüseyin 1936'da modern Arab kültürünün Doğulu olmayıp Avrupalı olduğunu ileri sürdüğü sırada kendisinin de içinde bulunduğu Mısır aydınlarının kültürel kişiliklerini ortaya sermiş oluyordu. Günümüzde yaşayan Arab aydınları da aynı görüntüyü taşımaktadır. 1950'lerin başlarından itibaren üçüncü dünya ülkelerinden esmeye başlayan kuvvetli anti–emperyalist rüzgarlara

rağmen bölgenin durumu değişmemiş Batının kültür üstünlüğü sarsıntıya uğramamıştır. Üstelik Arab ve İslâm dünyası kültür üretimi ve bilimsel araştırmalar yönünden ikinci derecede bir güç olmaya devam etmektedir. Yaratılmış ortamı tam anlamı ile tasvir edebilmek için bu noktada güç politikası tarafından kullanılan terimlere baş vurmaktan başka çıkar yol yoktur. Hiçbir Arab veya İslâm bilgini şu sırada Birleşik Amerika ve Avrupa yayın dünyasında, enstitülerinde ve üniversitelerinde gerçekleştirilen çalışmalara karşı ilgiliz kalamaz. Bunun tersi doğru değildir. Örneğin Arab incelemeleri ile meşgul olan hiçbir büyük süreli yayın günümüzde Arab ülkelerinde yayınlanmamaktadır. Hiçbir Arab eğitim enstitüsü şu sırada Oxford, UCLA gibi merkezlerde Arab dünyası ile ilgili olarak yürütülen çalışmalarla rekabet edecek çapta değildir. Kabul edilmesi gereken sonuç şudur: Doğu öğrencileri (veya Doğu bilimleri profesörleri) gelerek Amerikan oryantalistlerinin dizlerinin dibine oturmak zorundadırlar. Bu hareket onlar için, benim oryantalizmin doğmaları olarak anlattığım şeyleri kendi lokal çevrelerine klişe olarak nakletmeden önce çok luzumludur. Böyle bir üretim sistemi içinde bir Doğulu bilgin'in kendisini kendi vatandaşlarından üstün hissetmesi için mutlaka Amerikan formasyonuna baş vurması gereklidir. Böylece genel oryantalist sistemi başarı ile yararlı şekle sokacak ve Avrupada veya Amerika'da yaşayan oryantalist ağabeyleri arasında "yerli bir haberci" olarak kişilik kazanacaktır. Ayrıca bu niteliği ona, yüksek tahsilini tamamladığı zaman Batı ülkelerinde kalabilme şansını da tanımaktadır. Günümüzde Amerikan üniversitelerinde elemanter Doğu dilleri kurslarının çoğu bu şekilde yetişmiş "yerli haberciler" aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. Sistemin içinde (üniversiteler, vakıflar vs.) iktidar tamamı ile Doğulu olmayanların ellerindedir. Ancak görevli personel arasında Doğulu olanlarla olmayanlar arasındaki miktar farkı, ikincilerin yararına fazla ezici değildir.

Bütün diğer göstergeler kurumlarda kültürel üstünlüğün nasıl

korunduğunu, bu amaç uğruna Doğuluların tutumları kadar Birleşik Amerika'nın direkt ve kaba ekonomik baskısının nasıl işlediğini gözler önüne sermektedir. İşte bizi düşündürecek bir örnek: Birleşik Amerika'da Arab veya İslâmî Doğuyu inceleyen birkaç düzine örgütün varlığına karşılık hiçbir Arab ülkesinde Birleşik Amerikayı inceleyen tek bir Arab kuruluşuna rastlamak mümkün değildir. Bu durum bölge üzerindeki başlıca ekonomik ve siyasal baskıyı açıkça ortaya çıkarıyor. Bundan daha kötü olarak söylemek gerekir ki Doğu'da Doğu incelemeleri ile meşgul, tek bir kuruluş mütevazı dahi olsa yine tek bir Doğu kuruluşuna rastlamak mümkün değildir.

Ancak kanaatimce bütün bunlar Oryantalizmin zaferini gerçekleştiren ikinci faktörün yanında pek sönük kalmaktadır: Bu faktör Doğu'da tüketim faktörüdür. Arab ve İslâm dünyası bütünü ile Batı ekonomik pazarına takılı olarak yaşamaktadır. Söylemeye luzum yoktur ki bölgenin başlıca zenginliği olan petrol tamamı ile Birleşik Amerika ekonomisi tarafından yutulmaktadır. Sadece büyük petrol şirketlerinin Amerikan ekonomik sisteminin kontrolü altında olduğunu söylemek istemiyorum, fakat gerçek şudur ki Arabların petrol gelirlerinin, pazarlama araştırma ve endüstriyel örgütlenme konuları bir kenara bırakılsa dahi Birleşik Amerika'da toplandığını anlamak için fazla araştırma yapmaya gerek yoktur. Petrolle zenginleşen Arablar Birleşik Amerika'mn en ileri müşterisi olmuşlardır. Bu gerçek Basra Körfezi devletleri için geçerli olduğu kadar Libya, Irak ve Cezayir gibi ilerici görünüşlü devletler için de geçerlidir. Aslında tek yönlü bir ilişkidir bu... Birleşik Amerika dış dünyadan (petrol ve az el emeği ödenerek üretilmiş) çeşitli ihtiyaç maddelerini kendi zevkine göre seçerek az miktarda satın alırken, Arablar Amerikan maddî ve ideolojik üretim şebekesine bütün güçleri ile sarılmışlardır.

Bunun çok çeşitli sonuçları vardır: Böylece bölgede büyük bir zevk beraberliği doğmuştur. Bu olaya sadece transistörlü radyolar,

blucin ve koka–kola değil, aynı zamanda Amerikan kitle araçlarının durmaksızın uydurarak yaydığı ve büyük halk kütlelerinin televizyon ekranı önünde hiçbir tepki göstermeden kabullendiği Doğu'ya ait kültürel tablolarda büyük ölçüde yardımla meydana gelen ilk sonuçlardan biri "Arab"ın kendisini Hollywood'un gösterdiği gibi tanımasıdır. Bir diğer sonuç ise Batı ekonomik pazarının yetiştirdiği ve yetiştirmeye devam ettiği tüketim kitleleridir. Bu yığınlar Doğu pazarının gereksinimlerine uygun biçimde entellektüel formasyona tabi tutulmuşlardır. Tabiyatı ile teknik, ticarî ve ekonomik konular kitle yönlendirmesinde en önde gelen elemanlardır. Ancak sözkonusu ülkelerde yerli aydın sınıfı, Batının eğilimlerine uygun konuları bizzat seçerek bir araya toplamakta ve Batının faydasına sunmaktadır. Bu sınıfa veriler rol "modernleştirmektir." Bir diğer değimle sözü geçen aydınlar sınıfı, büyük ölçüde Birleşik Amerika'dan esinlenerek Arab ülkelerine dolan modernleşme, gelişme ve kültür akımlarını yasal şekle sokmak ve kendi halkına kabul ettirmekle görevlendirilmiştir. Bu tablonun ilginç örneklerine sosyal bilimler dallarında çalışan uzmanlar arasında rastlandığı gibi oldukça garip biçimde kaba Marksist görüşler taşıyan ilerici aydınlar arasında da rastlanmaktadır. Bütün bu gözlemler genellikle üçüncü dünya ülkelerini ilgilendiriyor... (Daha yukarda sözünü etmiştim.) Ancak her şeye rağmen Oryantalizm'in doktrinlerinde ve varsayımlarında eğer entellektüel bir güç varsa, bunu ekonomik ilişkilere, politik ve kültürel etkenlere bağlamak zor olmasa gerektir. Kısaca modern Doğu'nun kendisini yönlendirme işlemine doğrudan doğruya etken olduğunu görüyoruz.

Fakat bir sonuca varmak için alternatif nedir? Bu kitap genellikle "ters" kanıtlar getirmiş ve pozitif bir tutum takınmamıştır. Bu konu "Kültürel alanlar" adı ile fikir sahnesine çıkarılan,"sömürgelerden kurtarma" işlemi ile ilgilidir. Ortadoğu meselelerini araştıran uzmanların meydana getirdiği Hull grubu içinde Enver Abdül

Malik'in çalışması dikkat çekicidir. Bu kitapta Avrupa, Birleşik Amerika ve Ortadoğu'da faaliyet gösteren bilginlerin çok yeni, çok ilginç analizleri ve teklifleri yer almaktadır.[155] Ancak bu eseri çok kısa bölümleri ile ele alabildim. Ana hedefim bir fikir sistemini diğer bir sistemle değiştirmek değil, sadece sistemin ana hatlarını ortaya çıkarmaktır. Ayrıca insan deneylerinden söz açıldığında haklı olarak beliren pek çok soruyu gündeme getirmek istedim. Bir kültür dairesi içinde diğer kültürler nasıl takdim edilmektedir? Başka kültür demek ne demektir? Bir kültür anlayışı, (yahut ırk, din ve uygarlık) mutlaka faydalı mıdır? yahut insanların kendi kendilerini tatmin etme arzularına mı dayanıyor? (kendi kültüründen söz açıldığında) veya saldırganlık ve düşmanlık huylarını mı ilgilendiriyor? ("Başkalarının" kültürleri konuşulurken) acaba kültürel, dinsel ve ırkî ayırımlar sosyo–ekonomik ve siyasî–tarihî kategorilerden daha mı önemlidir? Fakirler nasıl otorite kazanıyorlar? "Normallik" ve hatta gerçeklerin "Doğallığı" nasıl sağlanabiliyor? Bu ortamda aydın kişinin rolü nedir? Bağlı olduğu kültür ve devleti yüceltebilir mi? Bu kişi bağımsız bir tenkitçi göze ne dereceye kadar değer verebilir, hatta bu insan "muhalefet" yapma gücünü hangi noktaya kadar götürebilir?

Bu sorulardan bazılarına daha önce cevap verebildiğimi sanıyorum ancak aralarından birkaçını bir ölçü daha açığa kavuşturmak istiyorum. Bu inceleme sırasında benim ortaya koyduğum Oryantalizm politik kısıtlamalara uğramamış bir bilim dalının gereğini gözler önüne sererken diğer yandan bilim adamı ile Devlet arasındaki ilişkiye de dikkat çekmektedir. Öyle sanıyorum ki Oryantalizmi insanları iknâ etmeye yönelik bir bilim haline getiren şartlar var olmaya devam edeceklerdir. Bu tablo ümitvar değildir. Bununla birlikte ben kendi hesabıma bazı uygun ümitler beslemekteyim: Entellektüel, ideolojik ve siyasî planda Oryantalizmin geçmişi şimdi olduğundan daha fazla sözkonusu edilebilir.

İnsan gerçeğine böylesine uzak ve böylesine gözleri kapalı bir

ilmin varlığını fark etmiş olmasaydım, bu kitabı yazmaya karar vermezdim. Günümüzde pek çok sayıda bilgin İslâmda tarih, din uygarlık, sosyoloji ve etnoloji alanlarında büyük değer taşıyan kişisel eserler vermektedirler. Ancak oryantalizmin eski bağlayıcı geleneği, kararsız yazara egemen olduğu sırada sıkıntılar baş göstermektedir. Yazar profesyonel bilim gücü ile kendisini koruyamayacak olursa "kabul edilmiş fikirler" bütünü, kısa zamanda onu etkisi altına alacak ve istediği yola çekecektir. Görülüyor ki Oryantalizm gibi hükümranlık yahut coğrafi olgulara dayalı belirli kanunlarla çerçeveye alınmış bir "alanda" değil, yazarın sınırsız bir bilim disiplini içinde kalabilmeyi başardığı bir ortamda ilgi çekici çalışmalar ortaya çıkabilecektir. Bu gerçeğin çok yeni ve mükemmel bir örneği var: Clifford Geertz'in "antropolojisi" Oryantalizmin gelenekleri, kabul edilmiş fikirleri ve doktrinleri değil, İslâmın toplum yapısı ve özel problemleri yolu ile bilimsel kaynaklarına ulaşmaktadır.

Şurası bir gerçektir ki oryantalist formasyon kazanmış bilim adamları ve tenkitciler ideolojik kuvvetlerin yaşlı boyunduruğundan kurtulabilmek için yeteri kadar yetenek sahibi bulunmaktadırlar. Bunların en güçlü olanları arasında Jacques Berque ve Maxime Rodinson isimlerine rastlanıyor... Ancak bu kişilerin çalışmalarına esas olan konu, geleneksel problemleri ele alsalar dahi bir metot anlayışıdır. Zira onlar için Oryantalizm tarihî açıdan kendi kendisini fazlası ile tatmin etmiş ve belki de böylece yanlızlığa mahkûm olmuştur. Metotlarında fazla pozitivist olan bu ilim kendi kendisini inceleme metotlarını da geliştirmek zorundadır. Berque ve Rodinson'un her ikisi ayrı şekilde olmak üzere düşüncelerini karakterize eden nokta budur. Berque ve Rodinson'un eserleri her satırında ele aldıkları malzemeye karşı aşırı bir duyarlılıkla dikkat çekmektedir. Daha sonra her iki yazar kendi özel metotlarını ve bu metodun uygalanış biçimini aralıksız olarak gözden geçirmektedirler. Tüm gayretleri ortaya koydukları çalışmanın eşyanın gereğine

uygun bir çözüm getirmesi ve Oryantalist önyargılardan uzak olmasıdır. Gerek Berque ve Rodinson ve gerekse Abdülmalik ve Roger Owen, insan ve toplum araştırmaları konusunda (Doğu veya Batı) insanî bilimlerin bütün dallarına başvurmanın en doğru yol olduğuna inanmış kişilerdir. Dolayısı ile bu bilim adamları metinleri tenkitçi bir göz ile okumakta ve kendi alanlarının dışında kalan konuları da etüt etmektedirler. Böylece Berque yapısal antropolojinin son bulguları ile ilgilenmekte, Rodinson sosyoloji ve politik teorilerle meşgul olmakta Owen ise ekonomik tarihe merak sarmış bulunmaktadır. İşte yaşanan çağ içinde insan bilimlerinin Doğu problemleri incelemeleri adı ile bilinen ilme getirdiği yapıcı düzenlemeler...

Ancak bugünkü bilimin geniş ölçüde esinlendiği çok güçlü politik ve neticede ideolojik gerçekler içinde Oryantalistlerin "onlar" ve "bizler" ayırımına kesinlikle baş eğmek zorundayız. Yaşadığımız günlerde hiçbir kimse Doğu–Batı, Kuzey–Güney, Zengin–Fakir, emperyalist Anti–emperyalist, Beyaz–Renkli adam ayırımlarından kendisini kurtaramaz. Bu ayırımların mevcut olmadığını söyleyerek onları ortadan kaldırmak mümkün değildir. Tam tersine, çağdaş Oryantalizm bu konuları örtmeye çalışmanın dürüst davranmak olmadığını ve hatta bu harekete baş vuran bir kişinin aksine , onları daha keskin daha zararlı ve daha sürekli şekle soktuğunu ispat etmiştir. Hatta böyle bir yola giren bir ilim her türlü polemiğe açık ve "ilerici" bir disiplin olsa dahi kısa zamanda dejenere olabilecek ve bir çeşit skolastik çamuruna saplanarak, görüşten yoksun tatsız bir şekil alacaktır.

Formüle ettiğim sorunlar benim bu konu etrafında ne çeşit duygular taşıdığını açıkça ortaya sermektedir. Düşüncelerimiz ve yaşadığımız tecrübeler bizi takdim, diğer dünyaların incelenmesi, ırkçı düşünce, bir otoritenin veya otoriteyi ayakta tutan fikirlerin tartışmasız kabulu, aydınların sosyo–politik rolleri, tenkitçi ve şüpheci bir anlayışın hudutsuz değeri gibi konularda duyarlı olma-

ya zorlamıştır. İnsan deneylerini politik değilse bile göze hoş gelecek sonuçları ile kelimenin en iyi veya en kötü anlamında incelememiz gerektiğini aklımızdana çıkarmamamız gerekir. Bunu becerebildiğimiz ölçüde bilgin olarak yaptıklarımıza karşı ilgisiz olmadığımız belki ileri sürülebilecektir. Bir bilgin için özgürlük ve insanı tanıma ne ileri ölçülerdir... Toplum içinde insani araştırmanın anlamsız soyutlamalara veya karanlık kurallara yahut en azından ayırımcı sistemlere değil de, tarihe ve insanın belirgin deneylerine dayandığı belki bir gün sarsılmaz inançlar hanesine yazılacaktır. Problem; incelemeyi deneye yakıştırmaktır .(deneye kendisine uygun bir şekil verebilmek)Böylece aydınlığa kavuşacak olan deney inceleme yolu ile yeniden şekillenecektir. Hiç aralıkvermeden süregelen Doğu'yu doğululaştırma işlemi her ne pahasına olursa olsun bir an için engellenecek olursa, bunun sonucunda bilgilerimizi çok daha derin noktalara ulaştırmak ve bilginleri kendi sınırları içinde harekete geçirmek mümkün olabilecektir. Kafalarında "Doğu" gibi bir ayırım taşımayan bilginler, tenkitçiler, aydınlar ve kısaca insan türleri ortaya çıkacak, bu kişiler bütün insanların mutluluğunu tek bir insan grubunun mutluluğuna tercih edeceklerdir.

Şuna kesinlikle inanıyorum ki -ve bunu diğer kitaplarımda da göstermeye çalıştım- şu anda yürütülen insanî bilimler çalışmaları içinde oryantalizmin tarihler boyunca getirdiği ırkî önyargı biçimlerinden ideolojik ve emperyalist görüşlerden uzaklaşmaları için bilginlere çok az sezgisel malzeme, metot ve fikir verilmektedir. Öyle sanıyorum ki Oryantalizmin başarısızlığı entellektüel bir başarısızlık olduğu kadar aynı zamanda bir insanî başarısızlıktır. Gerçekten Oryantalizm dünyanın bir bölümünü kendi bölgesinden kesinlikle "ayrı" sayarken yeryüzünde elde edilmiş bir insan deneyini asla tarif edememiş, hatta bunu deney dahi saymamıştır. Şimdi Oryantalizmin dünya hegemonyasını ve neyi temsil ediyorsa her şeyi nefretle reddedebiliriz. Dünya halkları içinde büyük bir bölü-

mün yirminci yüzyıl içinde olgunlaşma noktasına ulaşmış siyasî ve tarihsel anlayışı bizi böyle bir davranışa zorlamaktadır. Eğer bu kitap gelecek için bazı faydalar sağlayacaksa, böylesine bir başkaldırışın küçük bir hizmetkârı ve ilk uyarıcısı olacaktır. Oryantalizm gibi bir fikir sistemi yaratmak, yaşatmak ve korumak çok kolaydır. Bunun için siyasal iktidarlara dayalı özel mantık ve ideolojik kurgu–bilim yeterlidir. Öyle zannediyorum ki herşeyin ötesinde okuyucularıma Oryantalizm–Doğuculuğun cevabının Batıcılık olmadığını gösterebildim. Hiçbir eski "Doğulu" kendisi de Doğulu olduğuna göre "Doğulu" veya "Batılı" kelimelerinin uydurulmuş anlamını öğrenmeye gerek duymayacaktır. Oryantalizm bilgisinin bir vardır, o da herhangi bir bilginin, nerede, ne zaman ve hangi göz kamaştırıcı şekillerde soysuzlaşabileceğini insana hatırlatmaktır. Ve bu hatırlatma belki şimdi dün olduğundan daha ileri ölçülerdedir.

Dipnotlar

GİRİŞ

(1) Thierry Desjardins, *Le Martyre du Liban,* Paris, Plon, 1976, s. 14.

(2) K.M. Pannikar, *Asia and Western Dominance,* Londra, George Allen ve Unwin, 1959 (fr. terc.: *Lasie et la Domination Occidentale du XV. yy. XVé Siécle á nos jours,* Paris, Seuil yayınları, 1959)

(3) Denys Hay, *Europe: The Emergence of an İdea,* Edinbourg, Edinbourg Univ. Press, 1968.

(4) Steven Marcus, *The Other Victorians: A study of Sexuality and Pornography in Mid–Nineteeth Century England 1966;* tekrar yayın. Newyork, Bantam Books, 1967, s. 200–219.

(5) *Criticism between Culture and System* isimli kitabıma bkz. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press (baskı halinde.)

(6) Genellikle şu kitaplarda: *American Power and the New Mandarins: Historical and Political Essays,* New York, Pantheon Books, 1969 (Fr. terc. *l'Amerique et ses Nouveaux, Mandarins,* Paris, Sevil yay. 1971), ve *For Reasons of State,* Newyork, Pantheon Books, 1973.

(7) Walter Benjamin, *Charles Baudelaire: A Lyric Poet in the Era of High Capitalism,* Londra, New Left Books, 1973 s. 71 (Aslı: *Charles Baudelaire. Ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus,* Frankfort Francfort–sur le–Main, Sunhrkamp, 1969, s. 76).

(8) Harry Bracken, *Essence Accident and Race,* Hermathena 116 (1973 kışı) s. 81–96.

(9) *Diacritics* 6, No 3 (sonbahar 1973) isimli dergide yayınlanan röportaj. s. 38.

(10) Raymond Williams, *The Long Revolution,* Londra, Chatto and Windus, 1961, s. 66–67.

(11) *Beginnings: Intentions and Method* isimli kitabımda, Newyork, Basic Books, 1975.

(12) Louis Althusser, *Pour Marx,* Paris, Maspero, 1965, s. 59–63.

(13) Raymond Schwab, *La Renaissance Orientale,* Paris, Payot, 1950; Johann W. Fück, *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts,* Leipzig, Otto Harrassowitz, 1955; Dorothee Metlitzki, *The Matter of Araby in Medieval England,* New Haven, Conn., Yale Univ. Press, 1977.

(14) E.S. Shaffer, *"Kubla Khan" and The Fall of Jerusalem The Mythological School in Biblical Criticism and Secular Literature 1770–1880,* Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1975.

(15) George Eliot, *Middlemarch: A Study of Provincial Life, 1872;* tekrar yay. Boston, Houghton Mifflin Co., 1956, s. 164 (fr. terc. *Middlemarch, étude de la vie de province,* Paris, Calmann– Lévy, 1890).

(16) Antonio Gramsci, *Cahiers de prison, Cahiers* 10,11,12 ve 13, Paris, Gallimard, 1978, s. 176 (original: *Quaderni del Carcere,* ed. Valentino Gerratana, Turin, Einaudi 1975, 2, s. 1363.)

(17) Raymond Williams, *Culture and Society, 1780–1950,* Londra, Chatto and Windus, 1958, s. 376.

1. ORYANTALİZMİN ALANI

(1) James Balfour'un Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmadan çıkarılmış bu kısım ve bundan önceki konuşmalar şu eserlerden derlenmiştir: Great Britain, *Parliamentary Debates* (Commons), 5'inci seri, 17 (1970) s. 1140–1146. Aynı zamanda bkz. A.P. Thornton, *The Imperial Idea and its Enemies: A Study in British Power,* Londra, MacMillan and Co., 1959, s. 357–360: Balfour bu konuşmayı, Eldon Gorst'un Mısır politikasını desteklemek amacı ile yapmıştır. Bu politika Peter John Dreyfus Mellini'nin *Sir Eldon Gorst and British Imperial Policy in Egypt* isimli eserinde incelenmiştir. Stanford Univ., 1971 (yayınlanmamış kısımlar).

(2) Denis Judd, *Balfour and the British Empire: A Study in İmperial Evolution, 1874–1932,* Londra, MacMillan and Co., 1968, s. 286. bkz. aynı zamanda s. 292: Balfour 1926'da dahi Mısır'dan söz açarken çok ciddi biçimde onun bağımsız bir ulus olduğunu ileri sürüyordu.

(3) Evelyn Baring, Lord Cromer, *Political and Literary Essays 1908– 1913,*

1913; tekrar yay. Freeport, N.Y. Books for Libraries Press, 1969, s. 40, 53,12,14.

(4) *aynı eser* s. 171.

(5) Roger Owen, *The Influence of Lord Cromer's Indian Experience on British Policy in Egypt, 1883–1907, Middle Eastern Affairs, Number Four: St. Antony's Papers Number 17*'de, Albert Hourani yay. Londra, Oxford Univ. Press, 1965, s. 109–139.

(6) Evelyn Baring, Lord Cromer, *Modern Egypt,* New York, MacMillan Co., 1908, 2, s. 146–167. Mısır'da İngiliz politikası hakkında, Lord Cromer'in düşüncesine tamamı ile zıt bir görüş için bkz. Wilfrid Scawen Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt: Being a Personal Narrative of Events,* New York, Alfred A. Knopf, 1922. İngiliz işgaline karşı Mısır direnişine ait ilginç tartışmalar için bkz. Mounah A. Khouri, *Poetry and the Making of Modern Egypte 1882–1922,* Leyde E.J. Brill, 1971.

(7) *Modern Egypt,* sözü geçen eser, 2. s. 164.

(8) John Marlowe tarafından *Cromer in Egypt*'te sözü geçen, Londra, Elek Books, 1970, s. 271.

(9) Harry Magdoff, *Colonialism (1763–1970), Encyclopaedia Britannica,* 15. baskı. 1974, s. 893–894. bkz. aynı zamanda D.K. Fieldhouse, *The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century,* New York, Delacorte Press, 1967, s. 178 (fr. terc.: *Les Empires coloniaux á partir du XVIIIe siécle,* Paris–Montréal, Bordas, 1973.)

(10) Afaf Lutfi, al–Sayyid tarafından *Egypt and Cromer: A Study in Anglo–Egyptian Relations,* (New York)'de sözü edilen Frederick A. Praeger, 1969, s. 3

(11) Bu cümle Ian Hacking'in, *The Emergence of Probability: A Philosophical Study of Early Ideas about Probability, Induction and Statistical Inference,* Londra, Cambridge Univ. Press 1975 s. 17'de görülüyor.

(12) V.G. Kiernan, *The Lords of Human Kind: Black Man, Yellow Man and White Man in an Age of Empire,* Boston, Little, Brown and Co., 1969, s. 55

(13) Edgar Quinet, *La Génie des religions, in Oeuvres Complétes,* Paris, Pagnerre, 1857, s. 55–74.

(14) *Political and Literary Essays* (sözü geçen eser) s. 35.

(15) Jonah Raskin'in *The Mythology of Imperialism* isimli eserine bkz. New York, Random House, 1971, s. 40.

(16) Henry A. Kssinger, *American Foreing Policy,* New York, W. W. Norton and Co. 1974, s. 48.

(17) Horald W. Glidden, "The Arab World", *American Journal of Psychiatry* 128, No: 8 (şub. 1972) s. 984–988.

(18) R.W. Suothern, *Western Views of Islam in the Middle Ages,* Cambridge,

Mass. Harvard Univ. Press, 1962, s. 72. bkz. aynı zamanda Francis Dvornik. *The Ecumenical Councils*, New York, Hawthorn Books, 1961, s. 65 (fr. terc. *Histoire des conciles*, Paris, Seuil yay. 1962, s. 83). Başlıca üniversiteler, İbranice Yunanca, Arabça ve Kalde dili kürsüleri yaradılışı ilgilendiren on birinci bab ile bilhassa ilgileniyolar. Arabları çevirmenin başlıca yolu olarak Arabça etütlere değer verme fikri Raymond Lulle'den gelmişti. Doğu dilleri profesörlerinin eksiklikleri dolayısı ile istenen sonuçların elde edilmeyişine karşılık Concil'in hareket tarzı Batı'da Misyonerlik fikrinin değer kazandığını göstermektedir. Daha o çağda Papa X Cregoire Moğolları Fransısken papazları aracılığı ile hıristiyan dinine çekmeyi hayal ediyordu. Bu yüzden çeşitli misyoner heyetleri Asya'nın kalbine doğru yola çıkmışlardı. Bu ümitler gerçekleşmemiştir. Zira misyoner düşüncesi istenen düzeye kadar gelişememişti. bkz. aynı zamanda Johann W. Fück, *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, sözü geçen eser.

(19) *La Renaissance orientale* sözü geçen eser. bkz. aynı zamanda: V. –V. Barthold, *La Decouverte de l'Asie. Histoire de l'orientalisme en Europe et en Russie*, Paris, Payot, 1947 ve Theodor Benfey'in *Geschichte des Sprachwissenschaft und Orientalischen Philologie in Deutschland Munich, Gottafschen*, 1869. başlığını taşıyan eserde bu konuya ait sayfalara bkz. Daha öğretici bir kontras için: James T. Monroe, *Islam and The Arabs in Spanish Scholarship*, Leyde. E.J. Brill, 1970.

(20) Victor Hugo, *Oeuvres poétiques*, Pierre Albouy yay. Paris, Gallimard, 1964, I, s. 580.

(21) Jules Mohl, *Vingt–sept Ans d'histoire des études orientales. Rapports faits á la Societe asiatique de Paris de 1840 á 1867*, Paris, Reinwald, 1879–1880 (2 cilt.)

(22) Gustave Dugat, *Histoire des Orientalistes de l'Europe du XIIe au XIXe siécle*, Paris, Andrien Maisonneuve, 1868–1870 (2 cilt.).

(23) bkz. René Girard, *L'Orient et la Pensée romantique allemande*, Paris, Didier, 1863, s. 112.

(24) *The Lords of Human Kind*, sözü geçen eser., s. 131.

(25) University Grants Committee, *Reports of the Sub–Committee on Oriental, Slovanic, East European and African Studies*, Londra, Her Majesty's Stationery Office, 1961.

(26) H.A.R. Gibb, *Area Studies Reconsidered*, Londres, School of Oriental and African Studies 1964.

(27) bkz. Claude Lévi–Strauss, *La Pensée sauvage*, Paris, Plon, 1962 böl. 1'den 7'ye.

(28) Gaston Bachelard, *La Poétique de l'espace*, Paris, Presses universitaires de France, 1957.

(29) *Western Views of Islam*, sözü geçen eser, s. 14.

(30) Eschyle, *Les Perses*, Paul Mazon tarafından düzenlenen ve tercüme edilen metin, Paris, Les Belles Lettres, 1931, s. 81.

(31) Euripides, *The Bacchae*, trans Geoffroy S. Kirk, Englowood Cliffs, N.J. 1970, s. 3. Euripide, *Les Bacchantes*, in *Théâtre complet III*, terc. H. Berguin ve Georges Duclos aracılığı ile. Avrupa–Doğu ayrımının daha ayrıntılı bir incelemesi Santo Mazzarino'nun *Fra oriente e occidente: Ricerche di storia grece aracaica* isimli eserinde yer almaktadır. Florance, La nuova Italis, 1947 ve Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, Edimbourg, Edinbourg Univ. Press. 1968.

(32) Euripide, *Les Bacchantes*.

(33) Rene Grousset, *L'Empire du Levant. Histoire de la question de l'Orient*, Paris, Payot, 1946.

(34) Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Boston, Little, Brown and Co.. 1855, 6, s. 399.

(35) Norman Daniel, *The Arabs and Medieval Europe*, Londra, Longmans, Green and Co., 1975, s. 56.

(36) Samuel C. Chew, *The Crescent ant the Rose: Islam and England during the Renaissance*, New York, Oxford Univ. Press, 1937, s. 103.

(37) Norman Daniel, *Islam and the West: The Making of an Image*, Edimbourg, Edinburg Univ. Press, 1960, s. 33. Bkz aynı zamanda James Kritzcek, *Peter the Venerable and Islâm*, Princeton, N.J., Princeton Univ. Press, 1964.

(38) *Islam and the West* sözü geçen eser, s. 252.

(39) aynı eser s. 259–260.

(40) Örneğin William Wistar Comfort'un *The Literary Rôle of the Saracens in the French Epic* isimli eserini görünüz. PMLA 55 (1940) s. 628–659.

(41) *Western Views of Islam*, sözü geçen eser s. 91, 108.

(42) Norman Daniel, *Islam and the West*, sözü geçen eser, s. 246, 96 ve devamı.

(43) *age.*, s. 84.

(44) Duncan Black Macdonald, "Whither Islam?", *Muslim World 23* (Ocak 1933), s. 2.

(45) P.M. Holt ,*The Cambridge Histroy of Islam'*a giriş, P.M. Holt, Anne K.S. Lambton ve Bernard Lewis yay. Cambridge, Cambridge univ. Press, 1970, s. XVI.

(46) Antoine Galland, "Dicsour" Barthélemy d'Herbelot'nun takdimi *Bibliotheque orientale ou Dictionnaire universal contenant tout ce qui fait connaître les peuples d'Orient*, La Haye, Neaulme ve van Daalen, 1777, 1, s. VII. Galland Herbelot'un "Doğunun harikaları" gibi efsane ve hikayeleri değil, gerçek bilimsel konuları ele aldığını söylüyor. bkz. R.Wittikower, "Marvels of

the East: A Study in the History of Monstre Monster", *Journal of the Varburg and Courtauld İnstitutes* 5 (1942) s. 159–197.

(47) Antoine Galland, *sözü geçen yer*, s. XVI, XXXIII. Herbelot'un az önce oryantalist düşüncenin durumu için bkz. V.J. Parry, *Renaissance Historical Literature in Relation to the New and Middle East* (Paolo Giovo'nun özel referansı ile), *Historians of the Middle East*'da, Bernard Lewis ve P.M. Holt, yay. Londra Oxfort Univ. Press, 1962, s. 277–289.

(48) V.-V. Barthold, *La Découverte de l'Asie*, sözü geçen eser, s. 137.

(49) *Bibliotheque Orientale* sözü geçen eser, 2 s. 648.

(50) bkz. aynı zamanda Montgomery Watt *Muhammed in the Eyes of the West, Boston University Journal* 22, no:3 (Sonbahar 1974) s. 61–69.

(51) Isaiah Berlin, *Historical Inevitability*, Londra, Oxford Univ. Press, 1955, s. 13.

(52) Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Paris, Presses Universitaires de France, 1970, s. 175–214.

(53) *Paradise on Earth: Some Thoughts on European Images of Non–European Man*'da Henri Baudet tarafından sözü edilen New Haven, Conn, Univ. Press, 1965 s. XIII.

(54) *Decline and Fall of the Roman Empire* sözü geçen eser 6 s. 289.

(55) *Paradise on Earth* sözü geçen eser, s. 4

(56) D.K. Fieldhouse'a bkz. *The Colonial Empires*, sözü geçen eser, s. 138–161.

(57) Raymond Schwab, *La Renaissance orientale*, sözü geçen eser, s. 30.

(58) A.J. Arberry, *Oriental Essays: Portraits of Seven Scholars*, New York, Macmillan Co. 1960, s. 30 ve dev.

(59) Raymond Schwab, *Vie d'Anquetil–Dupperon, Suivie des Usages civils et religieux des Perses par Anquetil–Dupperon*, Paris, Ernest Leroux, 1934, s. 10,96,4,6.

(60) A.J. Arberry *Oriental Essays*, sözü geçen eser. s. 62–66.

(61) *Centenary Volume of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1823–1923*, Frederick Eden Pargiter yay. Londra, Royal Asiatic Society, 1923, s. VIII.

(62) *La genie des religions*, sözü geçen eser sh. 47.

(63) Jean Thiry, *Bonaparte en Egypte*, décembre 1797–24 août 1799, Paris, Berger–Levrault, 1973, s. 9.

(64) Constantin–François Volney, *Voyage en Egypte et en Syrie*, Paris, Bossange, 1821, 2, s. 241 ve dev.

(65) Napoléon, *Campagnes d'Egypte et de Syrie 1798–1799. Mémoires pour servir á l'histoire de Napoléon*, Paris Comou, 1843, l, s. 211.

(66) Jean Thiry, *Bonaparte en Egypte*, sözü geçen eser, s. 126. bkz. aynı zamanda

İbrahim Ebu-Lugot, *Arab Rediscovery of Europe: A Study in Cultural Encounters*, Princeton Univ. Press, 1963, s. 12–20

(67) İbrahim Ebu-Lugot, *Arab Rediscovery of Europe*, sözü geçen eser, s. 22.

(68) S. Zavala'dan çıkarılan Fransızca tercüme: *Amérique latine: philosophie de la conquete*, Paris-La Haye, Mouton, 1977, Annexes, s. 138.

(69) Jean Thiry, *Bonaparte en Egypte*, sözü geçen eser s. 200. Napolyon'un sadece "Cynique: Şüpheci" olduğunu düşünmek doğru değildir. Goethe ile birlikte Voltaire'in "Muhammed"inden söz ettiği ileri sürülmektedir. Ayrıca İslâmı müdafaa etmiştir. Christian Cherfils'e bakınız. *Bonaparte et l'Islâm d'après les documents Français Arabes*, Paris, A. Pedone, 1914. s. 249 ve dev.

(70) Jean Thiry, *Bonaparte en Egypte*, sözü geçen eser, s. 434.

(71) Victor Hugo, *Les orientales*, sözü geçen "Oeuvres poétiques"de, s. 684.

(72) Henri Dehérain *"Silvestre de Sacy, ses contemporains et ses diciples"*, Paris, Paul Geuthner, 1938, s. V.

(73) *Description de l'Egypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Egypte pendant l'expedition de l'armée française, publié par les ordres de sa majesté l'empereur Napoléon le Grand*, Paris, İmprimerie impériale, 1809–1828 (23 cilt)

(74) Jean-Baptiste-Joseph Fourier, *Préface historique*, cilt 1; *de la Description de l'Egypte*, s. 1.

(75) *age*, s. III.

(76) *age*, s. XCII.

(77) Etienne Geoffroy Saint-Hilaire, *Histoire naturelle des poissons du Nil*, cilt 17, *"Description de l'Egypte"*in, s. 2.

(78) M. de Chabrol, *Essai sur les moeurs des habitants modernes de l'Egypte*, cilt 14, *Description de l'Egypte'*in, s. 376.

(79) Baron Larrey'in *"Notice sur la confarmantion physique des Egyptiens et des différentes races qui habitent en Egypte, suivie de quelques réflexions sur l'embaumement des momies"* olduğu kesin. Cilt 13. *"Description de l'Egypte"*in.

(80) John Marlowe tarafından sözü edilen, *The Making of the Suez Canal*, Londra, Cresset Press, 1964, s. 31 ve dev.

(81) John Pudney'de sözü edilen, *Suez: De Lesseps' Canal*, New York, Frederick A. Praeger, 1969, s. 141 ve dev.

(82) *The Making of the Suez Canal, age*, s. 62.

(83) Ferdinand de Lesseps, *Lettres, journal et documents pour servis é l'histoire du canal de suez*, Paris, Didier, 1881, s. 310. Ferdinand de Lesseps ve Cecil Rhodes'ın mistik kişilikleri hakkında bkz. Henri Baudet, *Paradise on Earth*, sözü geçen eser, s. 68.

(84) Charles Beatty'nin sözünü ettiği, *De Lesseps of Suez: The Man and His Time,* New York, Harper and Brothers, 1956, s. 220 (Fr. terc: *Ferdinand de Lesseps,* Paris, Del Duca, 1957.)

(85) F. de Lesseps, *Lettres, journal et documents, age,,* 5, s. 17.

(86) *age,* s. 324–333.

(87) Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth–Century Europe,* Baltimore, John Hopkins Univ. Press, 1973 s. 12.

(88) Enver Abdül Malik, "L'Orientalisme en crise", *Diogéne* 44, (1963 kışı), s. 113.

(89) Friedrich Schlegel, *Über die Sprache und Weisheit der Indier. Ein Beitrag zur Begründung der Altertumskunde,* Heidelberg, Mohr und Zimmer, 1808, s. 44–59 (Fr. terc: *La langue et la sagesse des Indiens, contribution à l'établissement de la connaissance des antiquités.*) Friedrich Schlegel, *Philosophie der Geschichte: In achtzehn Vorlesungen gehalten zu Wien im Jahre,* 1828, Jean–Jacques Anstett, yay "Kritische Friedrich–Schlegel–Ausgabe'nin 9. cildi. Ernest Behler yay. Munich, Ferdinand Schöningh, 1971, s. 275 (Fr. terc: *Philosophie de l'histoire professée en 18 leçons á Vienne,* Paris, Parent–Desbarres, 1836.)

(90) Leon Poliakov, *Le Mythe aryen, Essai sur les sources du racisme et des nationalisme,* Paris, Calmann–Lévy, 1971.

(91) Derek Hopwood'a bkz. *The Russian Presence in Syria and Palestine 1843–1943: Church and Politics in the Near East,* Oxford, Clarandon Press, 1969.

(92) A.L. Tibawi, *British Interests in Palestine, 1800–1901,* Londra, Oxford Univ. Press, 1961, s. 5.

(93) Gérard de Nerval, *Oeuvres,* Albert Béguin ve Jean Richer yayını, Paris, Gallimard, 1960, I, s. 943.

(94) Victor Hugo, *Oeuvres poétiques, age,* I. s. 580.

(95) Sir Walter Scott, *The Talisman,* 1825; Londra, tekrar yay. J.M. Dent, 1914, s. 38 ve dev. (Fr. terc: *Richard en Palestine,* Paris, Furne–Pagnerre–Perrotin, 1860 s.48 (Buraya alınan metin.)

(96) Albert Hourani'ye bkz. *Sir Hamilton Gibb, 1895–1971 "Proceedings of the British Academy 58"* (1972), s. 495.

(97) B.R. Jerman tarafından *The Young Disraeli*'de sözü edilen, Princeton Univ. Press, 1960, s. 126. bkz. aynı zamanda Robert Blake, *Disraeli,* Londra, Eyre and Spottiswood, 1966, s. 59–70.

(98) Gustave Flaubert, *Correspondance,* Jean Bruneau yayını, Paris, Gallimard, 1973. I. s. 542. bkz. aynı zamanda: *Flaubert in Egypt: A Sensibility on Tour,* terc. ve yay. Francis Steegmuller, Boston, Little, Browne and Co. 1973. s. 44 ve dev.

(99) Carl Becker tarafından *Das Erbe der Antike im Orient und Okzident*'de açıklanan tez, Leipzig, Quelle und Meyer, 1931.

(100) bkz. aynı zamanda Louis Massignon, *La Passion d'al–Hosayn–ibn Mansour al–Hallaj*, Paris, Paul Geuthner, 1922.

(101) *L'orientalisme en crise*, sözü geçen yer, s. 116.

(102) H.A.R. Gibb, *Modern Trends in Islam*, Chicago, Univ. of Chicago Press, 1947, s. 7.

(103) *Area Studies Reconsidered*, sözü geçen eser, s. 12 ve dev.

(104) Bernard Lewis, *The Return of Islam, Commentary*, Ocak 1976, s. 39–49.

(105) *The Policy Sciences: Recent Developments in Scope and Method*'a bkz. Daniel Lerner ve Harold Lasswell yayını, Stanford, Calif. Stanford Univ. Press, 1951.

(106) Morroe Berger, *The Arab World Today*, Garden City, N.Y., Doubleday and Co. 1962, s. 158.

(107) *Maxime Rodinson'un "İslâm et Capitalisme* isimli eresinde bu davranışların toplu bir tenkidini bulacaksınız. Paris, Seuil yay. 1966.

(108) İbrahim Ebu–Lugot, "Retreat from the Secular Path? Islamic Dilemmas of Arab Politics" *Rewiew of Politics* 28, No 4 (ek. 1966) s. 475

2. DÜZENLENEN VE YENİDEN DÜZENLENEN ORYANTALİZM

(1) Gustave Flaubert, *"Bouvard et Pécuchet"*, *Oeuvres* de, A. Thibaudet ve R. Dumesnil yayını, Paris, Gallimard, 1953, II, s. 985.

(2) Donald G. Charlton'da bu görüşler büyük bir açıklıkla ortaya konuyor, *Secular Religions in France, 1815–1870*, Londra, Oxford Univ. Press. 1963.

(3) M.H. Abrams, *Natural Supernaturalism: Tradition and Revolution in Romantic Literature*, New York, W.W. Norton and Co. 1971, s. 66.

(4) John P. Nash'tan çok aydınlatıcı metinler bulanacaktır. *The Connection of Oriental Studies with Commerce, Art ant Literature during the 18th–19th Centuries, "Mancester Egyptian and Oriental Society Journal* 15(1930), s. 33–39. bkz. aynı zamanda John F. Laffey "Roots of French Imperialism in the Nineteenth Century: The Case of Lyon", *French Historical Studies* 6, No: 1 (1969 ilkbaharı) s. 78–92 ve R. Leportier, *"L'Orient porte des Indes"*, Paris, France–Empire, 1970. Henri Omont'ta pek çok bilgi var, *"Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siécles"*, Paris, İmprimerie Nationale, 1902, 2 cilt ve Margaret T. Hodgen'de, *"Early Anthropolgy in te Sixteenth and Seventeenth Centuries"*, Philadelphia, Univ of Pennsylvania Press, 1964, aynı zamanda Norman Daniel'de *"İslâm, Europe and Empire"* Edimbourg Edinbourg, Univ. Press, 1966. İki kısa fakat vaz-

geçilmez eser: Albert Hourani, "İslâm and the Philosophers of History". "Middle Eastern Studies 3, No: 3" (nis. 1967) s. 206–268, Ve Maxime Rodinson, "The Western Image and Western Studies of Islâm", "The Legacy of İslâm"da Joseph Schacht ve C.E. Bosworth, yayını, Oxford, Clarendon Press, 1974, s. 9–52.

(5) P.M. Holt, "The Treatment of Arab History by Prideaux, Ockley, and Sale", *Historians of the Middle East*, Bernard Lewis ve P.M. Holt yayını, sözü geçen eser s. 302. bkz. aynı zamanda P.M. Holt, *The Study of Arab History*, Londra, School of Oriental and African Studies, 1965.

(6) Isaiah Berlin, *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas*, New York, Viking Press, 1976, da halkçı ve çoğulcu Herder'in tezlerini tutuyor.

(7) Bu motifler ve bunların tanıtılmaları için Jean Starobinski'ye bkz. *L'Invention de la liberté*, Genéve–Paris, Skira 1964.

(8) Çok ihmal edilmiş olan bu konu hakkında çok az araştırma vardır. En tanınmış olanları: Martha P. Conant, *The Oriental Tale in England in the Eighteenth Century* 1908; tekrar yay. New York, Octagon Books, 1967: Marie E. de Meester, *Oriental Influences in the English Literature of the Nineteenth Century* (Anglistische Forschungen no: 46), Heidelberg, 1915; Byron Porter Smith, *Islam in English Literature*, Beyrouth, American Press, 1939. bkz. aynı zamanda Jean–Luc Doutrelant, "L'Orient tragique au XVIIIé siécle", *"Revue des sciences humaines 146"* (Nis. –Haz. 1972) sh. 255–282.

(9) Michel Foucault, *"Les Mots et les Choses. Une archéologie des Sciences humaines"*, Paris, Gallimard, 1966, s. 151, 157. bkz. aynı zamanda François Jacob, *"La Logiqui du vivant. Une histoire de l'hérédité"*, Paris, Gallimard, 1970, s. 54 ve dev. ve Georges Ganguilhem, *"La Connaissance de la vie"*, Paris, Vrin 1969, s. 44–63.

(10) John G. Burke'ye bkz. *"The Wild Man's pedigree: "Scientific Method and Racial Anthropology"*, *"The Wild man Within: An Image in Western Thought from the Renaissance to Romanticism"* de. Edward Dudley ve Maximilian E. Novak yayını. Pittsburg, Pa., Univ. of Pittsburg Press, 1972, s. 262–268. bkz. aynı zamanda Jean Biou, "Lumiére et anthropologie", *"Revue des Sciences humaines* 146" (nis–haz. 1972) s.223–234.

(11) Henri Deharein, *"Silvestre de Sacy. Ses contemporains et ses disciples"*, Paris, Paul Geuthner, 1938, s. 111

(12) Daha fazla ayrıntı için bkz. aynı eser s. I–XXXIII.

(13) Duc de Broglie, "Eloge de Silvestre de Sacy", Silvestre de Sacy, *"Melanges de litterature orientale"*de, Paris, E. Ducrocq, 1833, s. XII.

(14) Bon Joseph Dacier, *"Tableau historique de l'erudition française, ou Rapport sur les progrés de l'histoire et de la littérature ancienne depuis 1789"*, Paris, İmprimerie impériale, 1810, s. 23, 35, 31.

[15] Michel Foucault, *"Surveiller et Punir. Naissance de la prison"*, Paris, Galli mard, 1975, s. 202 ve dev.

[16] *"Eloge de Silvestre de Sacy,* sözü geçen yer, s. 107.

[17] Silvestre de Sacy, *"Melanges de litterature orientale"* sözü geçen eser, s. 17, 110, 111 ve dev.

[18] Silvestre de Sacy, *"Chrestomathie Arabe, ou Extraits de divers écrivains arabes, tant en prose qu'en vers, avec une traduction française et des notes, á l'usage des éléves de l'Ecole royale et spéciale des langues orientales vivantes"* cilt 1, 1826, tekrar yay. Osnabrück, Biblio Verlag, 1973, s. VIII.

[19] "Supplémentarité" ve "Suppléer" sözcükleri için bkz. Jacques Derrida, *"De la qrammatologie"*, Paris, ed. de Minuit, 1967, s. 208 ve dev.

[20] Silvestre de Sacy tarafından yetiştirilen öğrenciler ve onun etkileri hakkında bkz. Johann W. Fück, *"Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts"*, sözü geçen eser, s. 156 böl.

[21] Foucault'un verdiği anlam için "Archéologie de Savoiré", "Paris Gallimard 1969, s. 92–136. Gabriel Monod, Renan'dan biraz daha genç olan Gabriel Monod, büyük bir ustalıkla Renan'ın bir dil devrimcisi, arkeoloji uzmanı veya tefsir âlimi olmadığını ortaya koymuştur. Ona göre Renan'ın şöhreti devrinde diğerlerinden daha fazla bilgiye sahip oluşu dolayısıyladır. O ilminin en iyi takdimcisiydi. ("Renan", "Taine" "Michelet", Paris Calmann–Lévy, 1894. s. 40 ve böl.) bkz. aynı zamanda Jean–Louis Dumas, "La philosophie de l'histoire de Renan", *Revue de métaphysique et de morale* 77, No: 1 (Ocak–Mart 1972) s. 100–128.

[22] Honoré de Balzac, *"Louis Lambert"*, Paris, Calmann–Lévy s.4.

[23] Nietzsche'nin bütün eserlerinde filolojiyi ilgilendiren bölümlere rastlamak mümkündür. Özellikle *"Wir Philologen"*deki notlara bakınız. 1875 Ocak–Temmuz devresini kapsayan bu notlar defterlerinden çıkarılmıştır; daha sonra William Arrowsmith tarafından ilgilizceye tercüme edilmiştir: "Notes for" "Wir Philologen", Arion N.S. I/2 (1974) s. 279–380, bkz. aynı zamanda: "La Volonte de puissance" da dil ve perspektivizm üzerindeki pasajlar. Paris, Gallimard, 1935.

[24] Ernest Renan, *"l'Avenir de la Science. Pensées de 1848"* Paris, Calmann–Lévy, 1890 (4e 4. baskı) s. 141, 142–145, 146,148,149.

[25] *age,* s. XIV ve dev.

[26] Renan'ın "Histoire générale et Systéme comparé des langues sémitiques" (Ernest Renan "Oeuvres Complétes"de, Henriette Psichari yay. Paris Calmann–Lévy, 1947–1961, 8 s. 143–163). Bu eser genellikle Sami ırklarının (Müslümanlar ve Yahudiler) bir araya gelişleri sırasında ortaya çıkan ırkî önyargıların bir ansiklopedisidir. Eserin geri kalan kısmı aynı fikirlerin devamı sayılabilir. Renan'ın *"L'Avenir de la Science"* isimli eseri dahil bütün

kitaplarında aynı fikirler göze çarpmaktadır.

(27) Ernest Renan, *"Correspondance, 1846–1871"*, Paris, Calmann–Lévy, 1926, 1, s. 7–12.

(28) Ernest Renan *"Souvenirs d'enfance et de jeunesse"*, *"Oeuvres complétes"*de, sözü geçen eser s. 892. Renan'ın din ve filoloji arasındaki düşünceleri ayrıntıları ile Jean Pommier'nin iki eserinde inceleniyor: *"Renan, d'aprés des documents inédits"* (Paris, Perrin 1923, s. 48–68) ve *"La Jeunesse cléricale d'Ernest Renan"* (Paris, Les Belles Lettres, 1933). Daha yakında: J. Chaix–Ruy, *"Ernest Renan"* (Paris Emmanuel Vitte, 1956, s. 98–111). Dini düşüncelerini içeren klasik tarif daha da enterasandır: Pierre Lassere, *"La Jeunesse d'Ernest Renan. Histoire de la crise religieuse au XIXe siécle"* (Paris, Garnier fréres, 1925, 3 cilt) 2. cilt s. 50–166 ve 265–298'de filoloji, felsefe ve bilim arasındaki ilişkilere dair faydalı görüşlere rastlanacaktır.

(29) Ernest Renan, *"Des services rendus aux sciences historiques par la philologie"*, *"Oeuvres completes"*de. sözü geçen eser. 8, s. 228.

(30) *"Souvenirs"*, sözü geçen eser. s. 892.

(31) Michel Foucault, *"Les Mots et les Choses"* sözü geçen eser s. 262–314. Dillerin tarihsel kökenleri hakkında küçültücü deyimler kullanırken Tufan, Babil kulesinin inşa edilmesi gibi bazı olaylar da anlatımlar sırasında değersiz hale getirilmektedir. Dillerin kökenleri hakkında en etraflı tarif Arno Borst'un eserinde göze çarpıyor. *"Der Turmbau von Babel Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Volker"*, Stuttgart, Anton Hiersemann, 1957–1963(6 cilt).

(32) Raymond Schwab tarafından sözü edilen, *"La Renaissance orientale"*, sözü geçen eser, s. 69. Doğu bulguları konusunda genellemelere çok erken baş vurmanın tehlikelerine dair aynı çağda yaşamış ilginç bir Çin uzmanı Abel Rémusat'ın *"Mélanges posthumes d'histoire et littérature orientales"* isimli eserine bkz. Paris, Imprimerie royale, 1843, s. 226 ve dev.

(33) Samuel Taylor Coleridge, *"Biographia Literaria"* böl. 16. *"Selected Poetry and Prose of Coleridge"* de, Donald A. Stauffer yayını. New York, Random House, 1951, s. 276 ve dev.

(34) Benjamin Constant, *"Oeuvres"*, Alfred Roulin Yay. Paris, Gal, 1957, s. 171.

(35) M.H. Abrams, *"Natural Supernaturalism"*, sözü geçen eser, s. 29.

(36) Ernest Renan, *"De l'origine du language"*, *"Oevres complétes"*, sözü geçen eser, 8, s. 122.

(37) Ernest Renan, *"De la part des peuples sémitiques dans l'histoire de la civilisation"*, *"Oeuvres complétes"*de, sözü geçen eser, s. 320.

(38) *age*, s. 333.

[39] Ernest Renan, *"Trois professeurs au Collége de France: Etienne Quatremére"*, *"Oeuvres complétes"* de, sözü geçen eser, 1, s. 129 ilginç konuları seçerek daha sonra bunların değerini düşürmeye yetenekli Quetramére konusunda Renan haklıydı. Denemelerine bkz. *"Le goût des livres chez les orientaux"* ve *"Des sciences chez les Arabes"*, *"Melanges d'histoire et de philologie orientales"* inde. Paris E. Ducrocq, 1861 s. 1–57.

[40] Honoré de Balzac, *"La Peau de chagrin"*, cilt 9 (Etudes philosophiques) *"Comédie humaine"* in. Marcel Bouteron yay. Paris Gallimard, 1950, s. 39, Ernest Renan, *"Histoire générale des langues sémitiques"*, sözü geçen eser, s. 134.

[41] bkz. örneğin, *"De l'origine du langage,* sözü geçen eser, s. 102, ve *"Histoire générale"*, sözü geçen eser, s. 180

[42] *"L'Avenir de la science"*, sözü geçen eser, s. 23. Bu pasajın tamamı şudur: "Ben kendi hesabıma bilimde tek bir sonucu mümkün görüyorum; düğümü çözmek ve insanı kelime oyunlarının ötesinde tarif edebilmek... Ona kendi kendisini anlatmak ve ona tek yasal gücü olan tabiat kudretini telkin edebilmek. Artık insan dinlerin getirdiği sembollerle hayatını sürdüremez..."

[43] Madeleine V. David'e bkz. *"Le Débat sur les écritures et l'hiéroglyphe aux XVIIe ve XVIIIe siécles et l'Application de la notion de déchiffrement aux écritures mortes"*, Paris, Sevpen, 1965, s. 130.

[44] Schwab'ın *"La Renaissance Orientale"* inde kısaca sözü edilen Renan, Foucault'un *"Les Mots et les Choses"* inde hiç konu edilmemiş, Holqer Pederson'un *"The Discovery of Language: Linguistic Science in the Nineteenth Century"* (tekrar yay. 1931, Bloomington, İndi Univ. Press, 1972) sinde ise öğücü kelimelerle yer almıştır. Max Müller, *"Lectures on the Science of Language"* inde, (1861–1864; tekra yay.. New York, Scribner, Armstrong and Co. 1875; Fransızca terc. *"La Science du langage"*, Paris, A. Durand, 1864) ve Gustave Dugat'ın *"Histoire des orientalistes de l'Europe du XIIe au XIXe siécle* (Sözü geçen eser) isimli eserinde Renan'ın hiç adı geçmiyor. James Darmesteter'in (Paris, A. Lévy, 1883) *"Les Essais orientaux"* isimli eserinin "L'orientalism een France" bölümü Renan'a ayrılmıştır. Jules Mohl'un ansiklopedik eserinde Renan'ın eserlerine dair yarım düzine kadar kısa not vardır. *"Vinght–sept Ans d'histoire des études orientales"* (sözü geçen eser).

[45] Irkçılık ve ırkları tetkik eden eserlerde Renan'ın özel bir yeri vardır. Şu eserlerde ondan bahsediliyor: Ernest Seilliére, *"La philosophie de l'impérialisme"* (Paris, Plon, 1903–1908, 4 cilt); Théophile Siman *"Etude critique sur la formation de la doctrine des races au XVIIIe siécle et son expansion au XIXe siécle"* (Bruxelles, Hayez, 1922); Erich Voegelin, *"Rasse und Staat"* (Tübingen, J.C.B. Mohr, 1933), aynı yazarın diğer bir eserini de sözko-

nusu etmek gerekir: *"Die Rassenidee in der Geistesgeschichte von Ray bi Carus"* (Berlin, Junker und Dunnhaupt, 1933), Renan'ın devri ile ilgili olmasa dahi önemli bir ilave sayılan, *"Rasse und Staat"*; Jacques Barzun, *"Race: A Study in Modern Superstition"* (New York, Harcourt, Brace and Co. 1937).

(46) Schwab sözü geçen *"Renaissance Orientale"* inde müze hakkında, biyoloji ve linguistik ve Cuvier ve Balzac vs. hakkında parlak sözler söylüyor. (bkz. s. 323 ve dev.) Kütüphane ve ondokuzuncu yüzyıl ortası kültüründeki yeri hakkında bkz. Michel Foucault, *"La bibliothéque fantastique"*, Gustave Flaubert önsöz *"La Tentation de Saint Antoine"* (Paris, Gallimard, 1971, s. 7–33). Bu sorunlar üzerine benim dikkatimi çeken P[r]. Eugenio Donato'dur. bkz. onun eseri: "A Mere Labyrinth of Letters: Flaubert and the Quest for Fiction", *"Modern Language Notes 89, No: 6"* (ar. 1974), s. 885–910.

(47) *"Histoire générale,"* sözü geçen. eser, s. 145 ve böl.

(48) *"L'Avenir de le science"* a bkz. sözü geç. eser, s. 508 ve dev.

(49) *"Histoire générale"*, *age*, s. 214.

(50) *age*, s. 527. Bu fikir Friedrich Schlegel tarafından organik dillerle yahût yapışkan–yığınsal diller arasında yapılan farka kadar uzanmaktadır. Samî dilleri ikinci bölümün örneğidir. Renan'dan sonra yer alan pek çok oryantalistler gibi Humboldt da aynı ayırımı yapmıştır.

(51) *age*, 531 ve böl.

(52) *age*, s. 515 ve dev.

(53) Jean Seznec'e bkz. *Nouvelles Etudes sur "La Tentation de Saint Antoine"*, Londra, Warburg Institute, 1949, s. 80.

(54) Etienne Geoffroy Saint–Hilaire'e bkz. *"Philosophie anatomique Des monstruosité humaines"*, Paris, yazarı tarafından yayınlanan, 1822 Isidore Geoffroy Saint–Hilaire'in eserinin tam adı şöyledir: *"Histoire générale et particuliére des anomalies de l'organisation chez l'homme et les animaux, ouvrage comprenant des recherches sur les caractéres, la classification, l'influence physiologique et pathologique, les rapports généraux, les lois et les causes des monstruosités, des variétés et vices de conformation, ou traité de tératologie"*, Paris, J. –B. Bailliére, 1832–1836 (3 cilt). Erich Heller'de Biyoloji konusunda Goethe'nin bazı ilginç fikirleri, *The Disinherited Mind;* New York, Meridian Books, 1959, s. 3–34. bkz. aynı zamanda François Jacob, *"La Logique du vivant"*, sözü geç. eser ve Georges Canguilhem, *"La Connaissance de la vie"* (sözü geç. eser, s. 174–184). Saint–Hilaire'in hayat bilimlerinin gelişmesi konusunda işgal ettiği yeri ele alıyor.

(55) *"Philosophie anatomique"*, sözü geç. eser, s. XXII ve böl.

(56) *"Histoire générale"*, sözü geçen. eser, s. 158.

(57) Ernest Renan, *"Oeuvres complétes"* sözü geç. eser, 1, s. 621 ve böl. ve dev.

bkz. H. W. Wardman, *"Ernest Renan: A Critical Biographye"* (Londra Athlone Press, 1964, s. 66 ve dev.) Renan'ın biyografisi ile benim "erkekçe dünyası adını verdiğim olay arasında zorlama bir paralellik kurmadan Renan'ın özel hayatının kaba bir anlatımı için Wardman'ın anlatımları değerli olabilir.

(58) *"Des services rendus aux sciences historiques par la philologie"* sözü geçen yer, s. 1228.1232.

(59) Ernst Cassirer, *"The Problem of Knowledge: Philosophy, Science, and History since Hegel"*, New Haven, Conn. Yale Univ. Press. 1950, s. 307 (original: *"Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit, vol. Von Hegels Tod bis zum Gegenwart 1832–1932,* Berlin Bruno Cassirer, 1922–1957; Stuttgart, W. Kohlhammer).

(60) Ernest Renan: *"Reponse au discours de réception de M. de Lesseps* (23 nisan 1885), *"Oeuvres Complétes"*de. Sözü geç. eser 1, s. 817. Ancak devrinde ne büyük değer taşıdığını yine Renan'dan esinlenen haziran 1862'de yazdığı makalelerle en iyi ortaya koyan Saint–Beuve'dür. bkz. aynı zamanda: Donald G. Charlton, *"Positivist Thought in France during the Second Empire"*, Oxford, Clarendon Press, 1959 ve *"Secular Religions in Frence"* sözü geç. eser. Ve bkz. aynı zamanda Richard M. Chadbourne, "Renan and Saint–Beuve", *"Romantic Reiew 44, No:3"* (Nis. 1953), s. 126–135

(61) *"Oeuvres complétes"*, sözü geç. eser, 8, s. 156.

(62) 26 haziran 1856'da Gobineau'ya yazdığı mektup, *"Oeuvres complétes"*, sözü geç. eser, cilt 10, s. 203 ve böl. Gobineau'nun fikirleri "Essai sur l'inégalité des races Humaines, 1853–1855" isimli eserinde sergilenmiştir.

(63) Albert Hourani tarafından mükemmel makalesi *"Islam and the Philosophers of History"* de sözü edilen, aynı yer, s. 222

(64) Caussin de Perceval, *"Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme, pendant l'époque de Mahomet et jusqu'á la réduction de toutes les tribus sous la loi musulmane"*, (1847–1848), tekrar yay. Graz (Avusturya) Akademische Druck–und Verlagsanstalt 1967, 3, s. 332–339

(65) Thomas Carlyle, *"On Heroes, Hero–Worship, and Heroic in History"*, 1841, tekrar yay. New York, Longmans Green and Co. 1906, s.63 (fr. Terc. *"Les Héros. Le culte des héros et l'heroique dans l'histoire"*, Paris, A. Colin, s.d. s..103)

(66) Macaulay'ın Hind Deneyleri, G. Otto Trevelyan'ın *"The Life and Letters of Lord Macaulay"* isimli eserde görülmektedir. New York, Harper and Brothers, 1875, 1, s. 344–371. Macaulay'in "Minute"ünün tam metni *"Imperialism: The Documentary History of Western Civilization"* isimli eserde görülecektir. Philip D. Curtin yay. New York, Valker and Co. 1971, s. 178–191. Macaulay'in İngiliz Emperyalizmi hakkındaki düşüncelerinin bazı sonuçları için bkz. A.J. Arberry: *"British Orientalists"*. Londra, William

Collins, 1943.

(67) John Henry Newman, *"The Turks in Their Relation to Europe,* vol. 1 *Historical Sketches"* inde. 1853. Tekrar yay. Londra, Longmans, Green and Co. 1920.

(68) Marguerite–Louise Ancelot'ya bkz. *"Salons de Paris foyers éteints"*, Paris, Jules Tardieu, 1858.

(69) *"Sur les Sociétés précapitalistes, Textes Choisis de Marx, Engels, Lénine"*, Paris, Editions sociales, 1970, s. 176 ve böl.

(70) *age,* s. 178.

(71) Edward William Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians"a* yazarın kendi yazdığı önsöz. 1836. tekrar yay Londra, J.M. Dent, 1936, s. XX ve böl.

(72) *age,* s. 1.

(73) *age,* s. 160 ve böl. 1877'de yayınlanan Lane'in klasik biyografisi küçük yeğeni Stanley Lane–Pool tarafından kaleme alınmıştır. Arberry'de Lane'in sempatik bir portresi var. *"Oriental Essays"* sözü geçen eser, s. 87–121

(74) *"Centenary Volume of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1823–1923"*, Frederick Eden Pargiter yay. Londra, Royal Asiatic Society, 1923, s. X.

(75) *"Société asiatique, Livre du centenaire, 1822–1922"*, Paris, Paul Geuthner, 1922, s. 5 ve dev.

(76) Johann Wolfgang von Goethe, *Westöstlicher Diwan,* 1819 tekrar yay. Munich Wilhelm Golmann, 1958, s. 8 ve böl. 12 (Fr. terc. "Divan occidental–Oriental", Paris, Aubier–Montaigne, s.d. "Hicret" (s. 54) ve "Talisman" (s. 61) şiirlerinin tercümesi buradan alınmıştır. Goethe notlarında Silvestre de Sacy'nin adını saygı ile anıyor.

(77) Victor Hugo, "Les Orientales", *Oeuvres poétiques"*de sözü geç. eser. s. 616 ve böl.

(78) François–René de Chateaubriand, *Oeuvres romanesques et Voyages* Paris, Gallimard, 1969, II, s. 702.

(79) Henri Bordeaux'ya bkz. *"Voyageurs d'Orient. Des Pélerins aux méharistes de Palmyre"*, Paris, Plon, 1926. Victor Turner'in hristiyan hacıları ve hacılık üzerinde düşüncelerini değerli buluyorum. *"Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society"*, Ithaca, N.Y., Cornell Univ. Press, 1974, s. 166–230.

(80) Hassan al–Nouty, *Le Proche–Orient dans la litterature française de Nerval á Barres,* Paris, Nizet, 1958, s. 47 ve böl. 277–272.

(81) *Oeuvres* sözü geç. eser, II, s. 702 ve notlar; 1684, 769 ve böl. 769, 701, 808, 908.

(82) *age,* s. 1011, 979, 990, 1052.

(83) *age*, s. 1069.
(84) *age*, s. 1031.
(85) *age*, s. 999.
(86) *age*, s. 1126 ve böl. 1049.
(87) *age*, s. 1137.
(88) *age*, s. 1148, 1214.
(89) Alphonse de Lamartine, *Voyage en Orient*, 1835; tekrar yay. Paris, Hachette, 1887, 1, s. 10, 48 ve böl. 179, 178, 148, 189, 118, 245 böl. 251.
(90) *age*, 1, s. 363, 2, s. 74 böl. 1. s. 475.
(91) *age*, 2 , s. 92 böl.
(92) *age*, 2, s. 526 böl. 533. Doğu Fransız yazarları için iki önemli araştırma: Jean Marie Carre: *"Voyageurs et Écrivains français en Egypte"*, *İnstitut français d'archéologie orientale*, 1932 (2 cilt) ve Moenis Taha-Hussein, *"Le Romantisme français et l'İslâm"* Beyrout, Dar-el Maeref, 1962.
(93) Gérard de Nerval, "Les Filles du feu" *èeuvres"de*, sözü geçen eser I. s. 297 böl.
(94) Mario Praz, "The Romantic Agony" *Cleveland, Ohio, World Publishing* Co. 1967.
(95) Jean Bruneau, Flauber'in *"Conte oriental"i*, Paris, Denoel, 1973, s. 79.
(96) Sözü geçen eserde Bruneau tarafından incelenen.
(97) Gérard de Nerval, "Voyage en Orient, *Oeuvres"de*, sözü geç. eser II. s. 68, 194, 96, 342.
(98) *age*, s. 181.
(99) Michel Butor, *"Repertoire IV"*, Paris, Ed. de Minuit, 1974.
(100) *Voyage en Orient*, sözü geç. eser, s. 628.
(101) *age*, s. 706, 718.
(102) *"Correspondance"*, Paris, Gallimard, 1973, I, s. 633. bkz. *Flaubert in Egypt: A Sensibility on Tour*, Fr. terc. ve yay. Francis Steegmuller, *age*, s. 200. Flaubert'in tüm "doğu" malzemesinin bulunduğu şu metinleri de inceledim: *Oeuvres complètes de Flaubert*, Paris, Club de l'honnête homme, 1973, c. 9, 10, 11; *Les Lettres d'Egypte de Gustave Flaubert*, A. Youssef Naaman, yay. Paris, Nizet, 1965.
(103) Harry Levin, *The Gates of Horn: A Study of Five French Realists*, New York, Oxford Un. Press, 1963, s. 285.
(104) *Correspondance*, Paris, Gallimard, 1973, s. 562; *"Oeuvres complétes"*, 2 *Notes de Voyage*, Paris, Ed. du Seuil, 1964, s. 593.
(105) Harry Levin, *Gates of Horn*, *age*, s. 271.
(106) Gustave Flaubert, *"Catalogue des opinions clics"*, *Oeuvres'*de 2, Paris, Gallimard, 1953, s. 1019.
(107) *"Oeuvres complétes"*, Paris, Club de l'honnête homme, 1973, cilt 9 s. 124.

(108) *Oeuvres complètes,* Paris, Club de l'honnête homme, 1973, Correspondance 1850–1859, s. 313, 314. *"Correspondance",* Gallimard, 1973, s. 607.

(109) Gustave Flaubert, *"La Tentation de Saint–Antoine", œuvres'de* 1, Paris, Gallimard, 1953, s. 85.

(110) Gusteve Flaubert'e bkz. *"Salammbô", Oeuvres* l'de, Paris,Gallimard, 1953 s. 809 böl. bkz. aynı zamanda Maurice Z. Shroder, "On Reading *Salammbô*" *L'Esprit créateur* 10, no:1 (ilkbahar 1970), s. 24–35.

(111) *Correspondance* ,Paris, Gallimard, 1973, s. 627 böl.

(112) Michel Foucault, "La bibliothéque fantastique", Flaubert'in *La Tentation de saint Antoine*'ında, sözü geç. eser, s. 7–33.

(113) *Correspondance,* Paris, Gallimard, 1973, s. 563.

(114) *age,* s. 645.

(115) Bu olay Michel Faucault tarafından *"L'Archéologie du Savoir"* (sözü geçen) isimli eserde ve Joseph Ben–David tarafından *The Scientist's Role Society,* Englewood Cliffs, N.J. Prentie–Hall, 1971'de incelenmiştir. bkz. aynı zamanda Edward W. Said, *An Ethics of Language, Diacritic* 4, no: 2 (1974 yazı) s. 28–37.

(116) Richard Bevis tarafından verilen değerli bilgiye bkz. *"Bibliotheca Cisorientalia: An Annotated Checklist of Early English Travel Books on the Near and Middle East",* Boston, G.K. Hall and Co. 1973.

(117) Amerikan gezginleri için bkz. Dorothee Metlitski Finkelstein *"Melville's Orienda",* New Haven, Conn, Yale Univ. Press 1961 ve Franklin Walker, *"Irreverent Pilgrims: Melville, Browne, and Mark Twain in the Holy Land" Seattle,* Univ. of Washington Press, 1974.

(118) Alexander William Kinglake, *Eothen, or Traces of Travel Brought Home from the East,* D.G. Hogart yay. 1844, tekrar yay. Londra, Henry Frowde, 1906, s. 25, 68,241, 220 (Fr. terc. *Eothen, relation d'un voyage en Orient,* Paris, Amyot, 1847).

(119) *Correspondance,* Paris, Gallimard, 1973, s. 565.

(120) Thomas J. Assad, Three Victorian Travellers: *Burton, Blunt, and Doughty,* Londra, Routledge and Kegan Paul, 1964, s. 5.

(121) Richard Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to al–Medinah and Meccah,* İsabel Burton yay. Londra, Tylston and Edwards, 1893, 1, s. 9, 108 böl.

(122) Richard Burton, "Terminal Essay", in *The Book of the Thousand and One Nights,* Londra, Burton Club, 1886, 10, s. 63–302.

(123) *Pilgrimage* sözü geç. eser, s. 112, 114.

3. BUGÜNKÜ ORYANTALİZM

(1) Friedrich Nietzsche, "Verité et mensonge au sens extra–moral", *Sur l'ave-*

*nir de nos établissements d'enseignement, Oeuvres philosophique'*de, Paris, Gallimard, 1975, s. 282.

(2) İbrahim Ebu Lughot, *Arab Rediscovery of Europe: A Study in Cultural Encounters'*de Batı'da Arab gezginlerinin sayılarını ortaya koyuyor ve eserlerini inceliyor, Princeton, N.J. Princeton Univ. Press, 1963, s. 75 böl. ve dev.

(3) bkz. *Imperialism,* Philip D. Curtin yay. sözü geç. eser, s. 73–105.

(4) bkz. Johann W. Fück, *"Islam as an Historical Problem in European Historiography since 1800"*, *"Historians of the Middle East"* de Bernard Lewis ve P.M. Holt yay. sözü geç. eser, s. 307.

(5) *age,*, s. 309.

(6) Jacques Waardenburg'un *"Islam dans le miroir de l'Occident"* isimli eserine bkz. La Haye, Mouton, 1963.

(7) *age,*, s. 311,

(8) P. Masson–Oursel, "La connaissance scientifique de *l'Asie en* France depuis 1900 et les variétés de l'orientalisme", *"Revue philosophique"* 143, n^{05} 7–9 (tem. ey 1953, s. 345.

(9) Evelyn Baring, Lord Cromer, *"Modern Egypte"*, sözü geç. eser, 2, s. 237 böl.

(10) Evelyn Baring, Lord Cromer, *Ancient and Modern Imperialism* ,Londra, John Murray, 1910, s. 118, 120.

(11) Georges Nathaniel Curzon, *Subjects of the Day: Being a Selection of Speeches and Writings,* Londra, George Allen and Unwin 1915, s. 4. böl. 10, 28.

(12) *age,*, s. 184, 191 böl. bkz. C.H. Phillips, *The School of Oriental and African Studies, University of London, 1917–1967: An Introduction,* Londra, Yayın projesi, 1967.

(13) Eric Stokes, *The English Utilitarians and India,* Oxford, Clarendon Press, 1959.

(14) Michael Edward'ın *High Noon of Empire: India Under Curzon,* Londra, Eyre and Spottiswoode, 1965 s. 38 böl.

(15) *Subjectif of Day,* sözü geç. eser, s. 155 böl.

(16) Joseph Conrad, *Youth and Two other Stories'*de *Heart of Darkness,* Garden N.Y., Doubleday, Page, 1925, s. 52. Burada sözü edilen metin G. Jean–Aubry ve A. Ruyters'in *Jeunesse , suivi du Coeur des ténébres* isimli eserden alınmıştır. Paris, Gallimard, 1928, s. 89. Kitabın bu kısmına ilave (s. 87 böl.)

(17) Vattel'in eserinden çıkarılmış özetler için bkz. *Imperialism,* Philip D. Curtin yay. *age,* s. 42–45.

(18) M. de Caix tarafından sözü edilen, "Gabriel Hanotaux"nun *Histoire des colonies française* isimli eserinde "Suriye" bölümü. Paris, Société de l'histoire nationale, 1929–1933 (6 cilt), 3, s. 481.

(19) Bu detaylar Vernon MacKay'de bulunuyor: *Colonialism in the French Geographical Movement; Geographical Reiew* 33, no: 2 (nis. 1943), s. 214–232.

(20) Aqnes Murphy, "The Ideology of French Imperialism, 1817–1881", Washington, Catholic Univ. of America Press, 1948, s. 46, 54, 36, 45.

(21) *age*,, s. 189, 110, 136.

(22) Jukka Nekavi, *Britain, France, and the Arab Middle East,* 1914–1920, Londra, Athlone Press, 1969, s. 13.

(23) *age*, s. 24.

(24) D.G. Hogart, *The Penetration of Arabia: A Record of the Developement of Western Knowledge concerning the Arabia Peninsula*, New York, Frederick A. Stokes, 1904. Aynı konuda yeni ve iyi bir eser Robin Bidwell, *Travelers in Arabia* Londra, Paul Samlyn, 1976.

(25) Edmond Bremond, *Le Hedjaz dans la guerre mondiale*, Paris, Payot, 1931, s. 342 ve böl.

(26) Comte de Cressaty, *Les Interets de la France in Syrie* Paris, Floury, 1913.

(27) Rudyard Kipling, *Verse*, Garden City, N.Y., Doubleday and Co., 1954, s. 280.

(28) 19. yüzyılın "Dışlama" ve "Mahkum Etme" temaları, Michel Foucault'nun çalışmalarında önemli bir yer tutar. Ör. bkz. "Disiplin ve Ceza: Hapishanenin Doğuşu" (New York: Pantheon Books, 1977). Ayrıca "Cinsellik Tarihi" 1 Cilt. "Giriş" (New York: Pantheon Books, 1978)

(29) *The Letters of T.E. Lawrence of Arabia*, David Garnett yay. 1938, tekrar yay. Londra Spring Books, 1964, s. 244 (tercüme T.E. Lawrence'in esas metinlerinden alınmıştır), Paris, Gallimard, 1965, s. 165.

(30) Gertrude Bell, *The Desert ant the Snow*, Londra, Williams Heinemann, 1907, s. 244.

(31) Gertrude Bell, *From her Personal Papers*, 1889–1914, Elizabeth Burgoyne yay. Londra, Ernest Benn, 1958, s. 204.

(32) William Butler Yeats, *"Byzantium", In the Collected Poemes*, New York, Macmillan Co., 1959, s. 244 (tercüme "Choix des poémes"den alınmış, giriş, seçme yorum ve terc. René Fréchet, Paris, Aubier–Montaigne, 1975).

(33) Stanley Diamond, "İlkeli Ararken: Medeniyetin Bir Eleştirisi", (New Brunswick, New Jersey: Transaction Books, 1974) s. 119.

(34) Harry Bracken, "Öz, Araz ve ırk", Hermathena 116, (Kış 1973), s. 81–96.

(35) George Eliot, "Mart Ortası: Taşra Hayatı Üzerine Bir İnceleme", (1872, yen. yay. Boston: Houghton Mifflin Co, 1956), s. 13.

(36) Lionell Triling, "Matthew Arnold", (1939); yen. yay. New York: Meridian Books, 1955, s. 214.

(37) bkz. Hannah Arendt, "Diktatörlüğün Menşei", (New York: Harcourt Brace

Jovanovich, 1973), s. 180, not 55.

(38) William Robertson Smith, *Kinship and Marriage in Early Arabia"*, Stanley Cook yay. 1907, tekrar yay. Oesterhout, N.B., Antropological Publication, 1966, s. XIII, 241.

(39) William Robertson Smith, *Lecture and Essays*, John Sutherland yay. Black and George Chrystal, Londra, Adam and Charles Black, 1912, s. 492–493.

(40) *age,*, s. 492, 493, 511, 500, 498 böl.

(41) Charles M. Doughty, *Travel in Arabia Deserta,* 2. baskı New York, Randon House, s.d. (2 cilt), 1, s. 95. bkz. aynı zamanda Richard Bevis'in mükemmel makalesi: *Spritual Geology: C.M. Doughty ant the Land of the Arabs, "Victorian Studies* 1"(ar. 1972), s. 162–181.

(42) Thomas Edward Lawrence, *The Seven Pillars of Wisdom: A Triumph, 1926* tekrar yay. Garden City, N.Y. Doubleday, Doran And Co., 1935, s. 28 (tercüme *Les Sept piliers de la sagesse, Un triomphe*'den alınmış, tam terc. Charles Mauron, Paris, Payot, 1947, s. 9).

(43) Bu konuda bir tartışma için bkz. Talal Asad, *"Two European Images of Non–European Rule" Antyopology and the Colonial Encounter'*de, Talal Asad yay. Londra Ithaca Press, 1975, s. 103–118.

(44) Hannah Arendt, *The Origins of Totalitariansm*, New York, Harcourt, Brace, Jovanovich, 1973, s. 218.

(45) Thomas Edward Lawrence, *Oriental Assembly,* A.W. Lawrence yay. New York, E.P., Dutton and Co. 1940, s. 95.

(46) Stephen Ely Tabachnik tarafından *"The Two Veils of T.E. Lawrence ", Studies in the Twentieth Century 16* (sonbahar 1975) s. 96 böl. de sözü edilen.

(47) *Seven Pillars of Wisdom,* sözü geç. eser, s. 42 böl. 661 (fr. terc. *Les Sept Piliers de la Sagesse,* sözü geç. eser, s. 55 böl. 821)

(48) age, s. 549, 550, 552, (fr. terc. s. 686 böl.)

(49) E.M. Foster, *A Passage to India, 1924,* Tekrar yay. New York, Harcourt Brace and Co., 1952, s. 322 (fr. terc. *Routes des Indes'den* alınmış, Charles Mauron terc, Paris, Plon, 1947, s. 393).

(50) Maurice Barrés, *Une enquê teaux pays du Levant,* Paris, Plon, 1923, 1, s. 20, 2, s. 181, 192 böl.

(51) D.G. Hogart, *The Wandering Scholar*, Londra, Oxford Univ. Press, 1924. Hogart kendi stilini şöyle tarif ediyor: "Önce Kâşif sonra bilgin" (s. 4.

(52) H.A. Gibb tarafından *"Studies on the Civilization of Islam"*ın *Structure of Religious Thought in Islam* bölümünde sözü edilen, Stanford J. Shav ve William R. Polk yay., Boston, Beacon Press, 1962, s. 180.

(53) Frédéric Lefévre, *"Une heure avec Sylvain Lévi", Mémorial Sylvain Lévi'*de Jacques Bacot yay. Paris, Paul Hartmann, 1937. s. 123. böl.

(54) Paul Valéry, *Oeuvres,* Jean Hytier yay. Paris, Gallimard, 1960, 2 s. 1556 böl.

(55) Christopher Sykes tarafından *Crossroads to Israel'*de sözü edilen, 1965, tek. yay. Bloomington, Indiana Unv. Press, 1973, s. 5

(56) Alan Sandison tarafından *The Wheel of Empire: A Study of the Imperial Idea in Some Late Nineteenth and Early Twentieth Century Fiction'*da sözü edilen, New York, St. Martin's Press, 1967 böl, s. 158. Fransızların aynı konuda mükemmel bir etüdü: Martine Astier Loutfi: *Littérature et Colonialisme, l'expansion coloniale vue dans la littérature romanesque française, 1871–1914*, La Haye, Mouton, 1971.

(57) Paul Valéry, *Varieté,* Paris, Gallimard, 1924, s. 43.

(58) George Orwell, *"Marrakech", A Collection of Essays'de,* New York, Doubleday Anchor Books, 1954, s. 187 (fr. terc. *Essais Choisiss* Paris, Gallimard, 1960).

(59) Valentino Chirol, *The Occident and the Orient,* Chicago, Univ. of Chicago Press, 1924, s. 6.

(60) Elie Faure: Orient et Occident, *"Mercure de France 229"* (1 tem, 1 ağ. 1931), s. 263, 264, 269, 270, 272.

(61) Fernand Baldensperger, "Ous'a frontent l'Orient et l'Occident intellectuels *Etudes d'histoire littéraire'de* 3. seri, Paris, Droz, 1939, s. 230.

(62) I.A. Richards, *Mencius on the Mind: Experiments in Multiple Definitions* Londra, Routledge and Kegan Paul, 1932, s. XIV.

(63) *Selected Works of C. Snouck Hurgronje,* G.H. Bousquet ve I. Schacht yay. Leyde, E.J. Brill, 1957, s. 267.

(64) H.A.R. Gibb *"Litterature ", The Legacy of Islam'*da, Thomas Arnold ve Alfred Guillaume yay. Oxford, Clarendon Press, 1931, s. 209.

(65) Bu devrenin politik, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan en iyi genel tarifi Jacques Berque'de bulunacaktır: *L'Egypte, Impérialisme et révolution* Paris, Gallimard, 1967.

(66) Faydalı ve güçlendirici entellektüel bir kaynak: *On Four Modern Humanists: Hofmannstlial, Gundolf, Curtius, Kantorowicz,* Arthur R.Evans yay. Princeton, N.J., Princeton Univ. Press, 1970.

(67) Erich Auerbach, *Mimesis: The Representation of Reality in Westren Literature,* 1946 tek. yay. Princeton, N.J., Princeton Univ. Press, 1968 (aslı: *Mimesis dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur.* 2. baskı, Berne, Francke Verlag, 1959, fr. terc.: *Mimesis, Le représentation de la réalité dans la littérature occidentale,* Paris, Gallimard, 1968), Eric Auerbach, *Literary Language and its Public in Late Latin Antiquity and in the Middle Ages,* New York, Bolligen Books, 1965

(68) Erich Auerbach, *"Philology and Weltliteratur", "Centennial Review 13"* No: 1, (1969 kişi) s. 11)

(69) *age*, s.17.

(70) Örneğin H. Stuart Hughes'in *Consciousness and Society: The Reconstruction of European Social Thought, 1890–1930*, isimli eserinde, 1958, tek. yay. New York, Vintage Books, 1961.

(71) Enver Abdülmâlik'e bkz. *L'Orientalisme en crise*, agy, s.113.

(72) R. N. Cust, *The International Congresses of Orientalists*, Hellas 6, no. 4, 1897, s. 349.

(73) W. F. Wertheim'e bkz. "Counter–İnsurgency Research at the Turn of the Century–Snouck Hurgronje and the Acheh War", *Sociologisches Gids 19* (Eyl.–Ar. 1972).

(74) Sylvain Lèvi, "Les parts respectives des nations occidentales dans les progrès de l'indianisme", *Mémorial Sylvain Lévi'de*, *age*, s. 116.

(75) H. A. R. Gibb, "Louis Massignon (1882–1962)", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1962), s. 120.

(76) Louis Massignon, *Opera Minora*, Y. Moubarac yay. Beyrout, Darel–Maaref, 1963, 3, s. 114. Y. Moubarac tarafından *L'Oeuvre de Louis Massignon* adı ile meydana getirilen eserden geniş ölçüde faydalandım. Beyrouth, Cénacle libanais yay. 1972–1973.

(77) Massignon, "L'Occident devant l'Orient: Primauté d'une solution culturelle", *Opera Minora'da age*, s. 208–223.

(78) *age*, s. 169.

(79) bkz. Jacques Waardenburg, "L'Islam dans le miroir de l'Occident", *age*, s. 147, 183, 186, 192, 211, 213.

(80) Louis Massignon, *Opera Minora, age*, 1, s. 227.

(81) *age*, s.355.

(82) Jacques Waardenburg tarafından *L'Islam dans le miroir de l'Occident* isimli sözü geçen eserde Louis Massignon'un Birunî hakkında sözlerinin özeti, s. 225.

(83) Louis Massignon, *Opera Minora, age*, 3, s. 526.

(84) *age*, s. 610.

(85) *age*, s. 212. bkz. aynı zamanda s. 211; İngilizlere yöneltilen bir başka saldırı ve s. 423–427'de Lawrence hakkındaki fikri.

(86) Jacques Waardenburg tarafından *L'Islam dans le miroir de l'Occident* isimli sözü geçen eser, s. 219.

(87) *age*, s. 218.

(88) A. L. Tibawi'ye bkz. "English–Speaking Orientalists: A Critiaue of their Approach to Islam and Arab Nationalism, Part I", *Islamic Quaerterly*, 8, no. 1–2, Ocak–Haz. 1964, s. 25–44; "Part II", *Islamic Quarterly*, 8, no. 3–4,

Tem. Ar. 1964, s. 73–88.

(89) "Bütün oryantalist çalışmaların içinde bir isim diğerlerini bastırıyor: Louis Massignon", Claude Cahen ve Charles Pellat, "Les études arabes et islamiques", *Journal asiatique*, 261, no. 1–4, 1973, s. 104. Jean Sauvaget'de İslâm–Doğu alanının çok ayrıntılı bir panoraması, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman, Elements de bibliographie*, Claude Cahen yay. Paris, Adrien Maisonneuve, 1961.

(90) William Polk, "Sir Hamilton Gibb between Orientalism and History", *International Journal of Middle East Studies* 6, no. 2, Nis. 1975, s. 131–139. *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton*'da bulunan Gibb'in eserlerinin bibliyografyasından faydalandım. Georges Makdisi Yay. Cambridge, Mass, Harvard Un. Press, 1965, s. 1–20.

(91) H. A. R. Gibb "Oriental Studies in the United Kingdom", *The Near East and Great Powers*'de. Richard N. Frye Yay., Cambridge, Mass., Harvard Un. Press, 1951, s. 86.

(92) *Sir Hamilton Gibb, 1895–1971*, sözü geçen yer, s. 504.

(93) Duncan Black MacDonald, *The Religius Attitude and Life in Islam, 1909*, tek. yay. Beyrouth, Khayats Publishers, 1965, s. 2–11.

(94) H.A.R. Gibb *Whither Islam? Whither Islam? A Survey of Modern Movemants in the Moslem World* , H.A.R. Gibb yay. Londra, Victor Gollancz, 1932, s. 328–387.

(95) *age*, s. 335.

(96) *age*,, s. 377.

(97) H.A.R. Gibb *The Influence of Islamic Culture on Medieval Europe* John, Rylands Library Bulletin 38. no: 1, (eyl. 1955), s. 98.

(98) H.A.R Gibb, *Mohammedanism: An Historical Survey* , Londra, Oxford Univ. Press, 1949, s. 2,9, 84.

(99) *age*, s. 111, 88, 189.

(100) *Modern Trends in Islam*, sözü geç. eser, 108, 113, 123.

(111) Bu iki deneme H.A.R. Gibb'in *Studies on the Civilization of Islam*'ında bulunacaktır. Sözü geç. eser, s. 176–208 ve 3–33.

(102) R. Emmett Tyrrell, Jr. *Chimera in the Middle East*, Harper's (kas. 1976), s. 35–38.

(103) Ayad al–Qazzaz'da sözü edilen, Ruth Afiyo ve al. *The Arabs in American Textbooks Califirnia State Board of Education*, June 1975, s. 10, 15.

(104) *Statement of Purpose* , MESA Bulletin 1, no: 1 may. 1967), s. 33

(105) Morroe Berger, *Middle Eastern and North African Studies: Developments and Needs*, Mesa Bulletin 1, no: 2 (kas. 1967) s. 16.

(106) Menachem Mansoor, *Prensent State of Arabic Studies in the United States Report on Current Research 1958*'de Kathleen H. Brown yay. Washington,

Midde East Institute, 1958, s. 55.

(107) Harold Lasswell *Propaganda* "Encyclopedia of the Social Sciences", 1934, 12, s. 257. Bu referansı Pr. Noam Chomsky'ye borçluyum.

(108) Marcel Proust, *A la recherche de temps perdu. 2, Le Côté de Geurmantes,* Paris, Gallimard. 1954, s. 190.

(109) Nathaniel Schmidt, *Early Oriental Studies in Europe and the Work of the American Oriental Society* 43 (1923), s. 11. bkz. aynı zamanda E.A. Speiser, *Near Eastern Studies in America, 1939–1945, Archiv Orientalni 16* (1948), s. 76–88.

(110) Örneğin Henry Jessup, *Fifty–Three Years in Syria* New York, Fleming H. Revell, 1910 (2 cilt).

(111) Balfour'un açıklamaları ve Amerikan savaş politikası arasındaki ilişkiler için bkz. Doreen Ingrams *Palestine Papers, 1917–1922: Steeds of Conflict,* Londra, Cox aud Syman, 1972, s. 10.

(112) Mortimer Graves, *A Cultural Relations Policiy in the Near East The Near East and the Great Powers'*de Fyre yay. sözü geç. eser. 76, 78.

(113) George Camp Keiser *The Middle East Institute: its Inception and its Place in American International Studies, The Near East and the Great Powers* Fyre yay. sözü geç. eser. s. 80, 84

(114) Bu göç'ün sonuçları *The Intellectual Migration: Europe and America 1930–1960'*da görülebilir. Donald Fleming ve Bernard Bailyn yay. Cambridge, Mass, Harvard Univ. Press, 1969.

(115) Gustave von Grunebaum *Modern Islam: The Search for Cultural Identity* New York Vintage Books, 1964, s. 55, 261, (fr. terc "L'Identité Culturelle de l'Islam" Paris, Callimard, 1973).

(116) Abdallah Laroui *Pour une méthodologie des études islamiques l'Islam au miroir de Gustave von Grunebaum"* "Diogéne 38 (eyl. 1973), s. 16.

(117) David Gordon *Self–Determination and History in the Third World,* Princeton, N.J. Princeton Univ. Press, 1971.

(118) Abdallah Laroui *Pour une methologie des études islamiques* sözü geç. eser. s. 41.

(119) Manfred Halpern, *Middle East Studies: A Review of the State of the Field with a Few Examples,* "World Politics 15" (ek. 1962) s. 121 böl.

(120) *age,* s. 117.

(121) Leonard Binder, *1974 Prensidential Address* MESA Bulletin 9, no: 1 (şub. 1975) s. 2.

(122) *age,* s. 5

(123) "ABD'de Ortadoğu Tetkikleri Şebekesi" MERIP Raporu, 38 (Haz. 1975) 5.

(124) "Cambridge İslâm Tarihi"nin en iyi iki eleştirisi için bkz. Albert Hourani: *The English Historical Review* 87, no. 343 (Nisan 1972): 348–57 ve Roger

Owen, *Journal of Interdisciplinary History* 4, no. 2, (Güz 1973): 287–98.

(125) P.M. Holt, Önsöz, "Cambridge İslâm Tarihi ansiklopedisi", neş. P.M. Holt, Anne K.S. Lambton ve Bernard Lewis, 2 cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 1: XI.

(126) D. Sourdel, "Abbasiler", Cambridge Islam Tarihi Ansiklopedisi neş Holt ve Şrk., 1: 121.

(127) Z.N. Zeine, "Arab ülkeleri", Cambridge Islam Tarihi Ansiklopedisi, neş, Holt ve Şrk. 1: 575.

(128) Dankwart A. Rustow, "Batı'nın Siyasi Tesiri", Cambridge İslam Tarihi Ansiklopedisi, neş. Holt ve Şrk, 1: 697.

(129) Doreen Ingrams'ın *Palestine Papers, 1917–1922* isimli eserinde sözü geçen. s. 31 böl.

(130) Robert Alter, *"Rhetoric and the Arab Mind", Commentary* (ek. 1968) s. 61–58. Makale, general Yehoshafat Harkabi'nin *Arab Attitudes to Israel* isimli eserinin methiyesidir. Jerusalem, Keter Press, 1972 (fr. terc. *Palentine et Israel,* Généve, ed. de l'Avenir, 1972).

(131) Gil Carl Alroy, *"Do the Arabs want Peace? Commentary* (şub. 1947) s. 109–159.

(132) Roland Barthes, *Mythologies,* Paris, Ed. du Seuil 1970.

(133) Raphael Patai, *Golden River to Golden Road: Society, Culture ant Change in the Middle East*, Philadelphie, Univ. of Pennsylvania Press 1962; göz gözden geçirilmiş 3. baskı, 1962, s. 406.

(134) Raphael Patai, *"Arap Zihniyeti"* (New York: Charles Scribners's Sons 1973) Daha da ırkçı bir eser okumak istiyorsanız: John Laffin, *"Arap zihniyetine Bakış: Anlamak Gereğin"*, (New York: Taplinger Publishing Co. 1976)

(135) Sania Hamady, *"Arapların Mizaç ve Karakteri"* (New York: Twayne Publishers, 1960), s. 100. Bayan Hamady'nin kitabı İsraillilerce ve İsrail'i savunanlarca çok seviliyor. Alroy onayla bahsediyor. Hamady'i onaylayanlardan bir de Amos Elon: *"İsrail: Kurucular ve Mahdumlar"* (New York: Holt, Rinehart ant Winston, 1971). Morroe Berger (137 nolu dipnot)de sık sık Sania Hamady'den bahsediyor. Hamady'nin modeli Lane'in meşhur *"Çağdaş Mısırlıların Örf ve Adetleri"* adlı eseri, ama onda Lane'in okumuşluğu, Lane'in genel kültürü yok!..

(136) Manfred Halpern'in tezi *"Four Contrasting Repertories of Human Relations in Islam: Two Pre–Modern ant Two Modern Ways of Dealing with Continuity and Change, Collaboration and Conflict and the Achi eving of Justice"* de takdim edilmiştir. Bu bildirisi 8 mayıs 1973 tarihinde Princeton üniversitesinde toplanan, Ortadoğu konusundaki 22. konferans sırasında psikoloji ve ortadoğu incelemeleri bölümünde okunmuştur. Metin, Hal-

pern'in *A Redefinition of the Revolutionary Situation* isimli makalesinden esinlenerek düzenlemiştir. *"Journal of International affairs"* 23, no: 1 (1969), s. 54–75.

(137) Morroe Berger, *The Arab World Today,* New York, Doubleday, Anchor Books, 1964, s. 140. Buna benzer çalışmalar Joel Carmichael ve Daniel Lerner'in gibi yarı Arabçı başarısız yazarların değeri bulunmayan metinlerine dayanmaktadır. Politika ve tarih kanularında Theodore Draper, Walter Laqueur ve Elie Kedourie gibi yazarlar daha olumlu eserler vermişlerdir. Gabriel Baer'in *Population and Society in the Arab East,* New York, Frederick A. Praeger, 1964 ve Alfred Bonné, *State and Economics in the Middle East: A Society in Transition,* Londra, Routledge ant Kegan Paul, 1955. gibi eserlerde konu daha büyük bir açıklıkla işlenmektedir. Anlaşıldığına göre Arablar onların düşündüklerinin tersini düşünmektedirler. Açıkça anlatmak gerekirse bu eserlere göre Arabların düşünce sistemlerinde mantık yoktur; çoğu zaman mantıksızdırlar. Bu konuda aynı zamanda bkz. Abdel Daher, RAND Study, *Current Trend in Arab Intellectuel Thought,* (RM– 5979–FF, ar. 1969), ve karakteristik sonucu, "Problemleri çözmek için olumlu bir yaklaşım şekli aramak Arab kafasından tamamı ile uzak bir konudur." (s. 29). *Journal of Interdisciplinary History* (4, no: 2 sonbalan 1973, s. 287–298) için yazdığı bir makalede Roger Owen "İslâmın" tarih araştırmaları için bir yardımcı oluşuna dahi hücum etmektedir. Owen özellikle *"Cambridge History of Islam"ı* tenkit etmekte, ona göre bu çalışma İslâm hakkında yanlış bilgiler vermektedir. (Carl Becker ve Max Veber gibi yazarlarda görülen) Owen'e göre İslâm, genellikle bir din sistemi içinde feodal ve anti–rasyonel bir düzendir. Avrupa bu engele uğramadığı için ileri gitmiştir. Max Weber'in tutarsızlığını daha rahat görebilmek için bkz. Maxine Rodinson: *"Islam et Capitalisme"* (Sözü geç. eser.)

(138) Sania Hamady, *Temperament and Character of the Arabs,* New York, Twayne Publishers, 1960, s. 100. Bu kitap İsrailliler ve onların taraftarları arasında pek çok tutulmuştur. Alroy ondan sitayişle bahsederken, Amos Elon, *The Israelis: Founders and Sons,* New York, Holt Rinehart and Wiston, 1971. de onu ayrıca methetmektedir. Morroe Berger (Arab World), sözü geç. eserde bu kitabı sık sık sözkonusu ediyor. Eserin modeli Lane'in *Manners and Customs of the Modern Egyptians'ıdır.* Dolayısı ile yazar ne Arablarla yakındır ne de onların geniş bilgilerinden haberi vardır.

(139) Morroe Berger, *Arab World* sözü, geç. eser. s. 102.

(140) Irene Gendzier tarafından *Frantz Fanon: A Critical Study,* New York, Pantheon Books, 1973, s. 94'de sözü geçen.

(141) Morroe Berger, *Arab World,* sözü geç. eser. s. 151.

(142) *Revolution in the Middle East ant Other Case Studies. Proceedings of a Se-*

minar, P.J. Vatikiotis yay. Londra, George Allen and Unwin, 1972.

(143) *age,* s. 12,13.

(144) Bernard Lewis, *"Islamic Concepts of Revolution", in Revolution the Middle East'*de, P.J. Vatikiotis yay. söz geç. eser. s. 33–38 böl. Lewis'in etüdü *Race and color in Islam,*New York, Harper and Row, 1971; aynı uyumsuzlukları bilgiç bir tavırla dile getiriyor. Lewis'in diğer kitabı *Islam in History: Ideas, Men and Events in the Middle East,* Londra, Alcove Press, 1973; daha açık fakat daha az yakıcı olmayan politikanın bir eseridir.

(145) Bernard Lewis, *"İslâm'ın Başkaldırışı", "Ortadoğu ve Batı"* adlı eserde, (Bloomington: Indiana University Press, 1964), s. 95.

(146) Bernard Lewis, *"İslâm'ın Dönüşü",* Commentary, Ocak, 1976, s. 44.

(147) *age,* s. 40.

(148) Bernard Lewis, *"Tarih: Anılar, Kazanılanlar, İcatlar",* Princeton, New Jersey: Princeton Un. Press, 1975, s. 68.

(149) Lewis, *"Tarihte İslâm",* s. 65.

(150) Lewis, *"Ortadoğu ve Batı",* s. 60, 87.

(151) Lewis, *"Tarihte İslâm",* s. 65–66.

(152) Başlangıçta *Middle East Journal* 5 (1951)'de yayınlanan ve daha sonra *Readings in Arab Middle East Societies and Culture,* de tekrar ele alınan, Abdullah Lutfiyye ve Charles W. Churchill yay. La Haye, Mouton, 1970, s. 688–703.

(153) Bernard Lewis, "The Revolt of Islam", *The Middle East and the West'*te, Blooming Indiana Un. Press, 1964, s. 140.

(154) Robert K. Merton, "The Perspectives of Insiders and Outsiders", *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations'*da, Norman W. Storer yay., Chicago Un. of Chicago Press, 1973, s. 99–136.

(155) bkz. Örneğin, Enver Abdülmâlik, Ywes Lacoste ve denemeleri, *Review of Middle East Studies* 1 ve 2. ciltlerde yayınlanan yazarlar. (Londra, Ithaca Press, 1975, 1976) Naom Chomsky tarafından Ortadoğu politikası konusunda yapılmış çeşitli analizler ve "Middle East Research and Information Project" (MERIP) çalışması. Gabriel Ardant, Kostas Axelos, Jacques Berque ve *"De l'impérialisme à la décolonisation",* Paris, ed. de Minuit 1965'teki görüşler...

Oryantalizm, Avrupa'nın Doğu fikridir.

Genellikle Doğu'yu anlatmaya çalışan ve Doğu'yu inceleyen bu ilim, Batı'da meydana getirilmiş ve Batı'nın çıkarlarına yönelik olmuştur.

Edward Said bu kitabında Batılıların Doğu'yu nasıl çarpıtarak ele aldıklarını ve bunu hangi yöntemlerle gerçekleştirdiklerini ve böyle bir davranışa hangi gaye ile baş vurduklarını gözler önüne sermeye çalışırken, büyük bir duyarlılıkla şu cümleleri tekrarlamaktadır: "İnsan gerçeğine böylesine uzak ve böylesine gözleri kapalı bir ilmin varlığını farketmeseydim bu kitabı yazmazdım..."

Biz bu cümlenin derin anlamı içinde yatan aynı duygulara yine aynı şekilde karşılık veriyor ve tek bir kelime üzerinde değişiklik yaparak şunu ilave ediyoruz: "İnsan gerçeğine böylesine uzak ve böylesine gözleri kapalı bir ilmin varlığını farketmeseydik bu kitabı çevirmezdik."

ISBN 975-371-032-1